

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

**НАУКОВІ СТУДІЇ
ІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ
ПСИХОЛОГІЇ**

ЗБІРНИК СТАТЕЙ

Засновано в 1995 році

Випуск 48 (51)

Київ 2021

NATIONAL ACADEMY OF EDUCATIONAL SCIENCES OF UKRAINE

INSTITUTE FOR SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

**SCIENTIFIC STUDIOS
ON SOCIAL AND POLITICAL
PSYCHOLOGY**

COLLECTION OF ARTICLES

Founded in 1995

Issue 48 (51)

Kyiv 2021

Засновник:

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 22197-12097ПР від 08.07.2016 р.

Збірник входить до переліку фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата психологічних наук (рішення Атестаційної колегії МОН України від 02.07.2020 р., наказ МОН України № 886 від 02.07.2020 р.)

Рекомендовано до друку вченою радою
Інституту соціальної та політичної психології НАПН України
(протокол № 15/21 від 09.12.2021 р.)

У черговому випуску збірника представлено результати теоретичних та емпіричних досліджень з актуальних соціально-психологічних проблем. Обґрунтовуються теоретико-методологічні засади соціальної прогностики, розглядаються способи опанування надзвичайних ситуацій. Робиться спроба практичного осмислення досвіду психологічної допомоги людині в умовах викликів сучасного світу, пов'язаних, зокрема, з пандемією COVID-19. Обговорюється діагностичний інструментарій і стратегії діяльності фахівців у проблемному полі психології особистості. Аналізуються проблеми колективної травматизації та групової ідентичності. Пропонуються технології психологічної роботи в освітньому середовищі, зокрема для поственції буліциду.

Для соціальних і політичних психологів, фахівців із суміжних наук, викладачів, аспірантів і студентів.

Редакційна рада:

М. М. Слюсаревський (голова), *В. Г. Кремень*,
С. Д. Максименко, *Т. М. Титаренко*

Редакційна колегія:

В. І. Вус – канд. психол. наук (голова);
О. Є. Блинова – д-р психол. наук (заст. голови);
М. Левицька, *О. Горбанюк (Польща)* – дійсні д-ри психології;
О. Ю. Дроздов – д-р психол. наук; *О. Молчанова (Киргизстан)* – д-р психіатрії та психотерапії; *А. Васкес-Ехеверрія (Уругвай)*, *Е. Фраделос (Греція)* – д-ри філософії у галузі психології; *Ю. І. Гулий*, *М. С. Дворник* – канд. психол. наук

© Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, 2021

Адреса редакції:

04070, Україна, м. Київ, вул. Андріївська, 15
тел.: +38(044) 425-24-08, e-mail: info@ispp.org.ua

Founders:

Institute for Social and Political Psychology
of National Academy of Educational Sciences of Ukraine

The collection is included in the list of professional editions of Ukraine in which the results of the dissertation works for obtaining the scientific degrees of doctor and candidate of psychological sciences can be published (decision of the Attestation Board of the Ministry of Education and Science of Ukraine from July 02, 2020, Order of the Ministry of Education of Ukraine No. 886 from July 02, 2020).

Recommended for print by the Academic Council
of Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine
(protocol No. 15/21, 09.12.2021)

The next issue of the collection presents the results of theoretical and empirical research on current socio-psychological problems. There are substantiated the theoretical-methodological principles of social prognostics; attention is focused on the ways of mastering emergencies. An attempt is made to practically comprehend the experience of psychological assistance to people in the context of the challenges of the modern world, in particular, related to the COVID-19 pandemic. Diagnostic tools and strategies of specialists in the personality psychology field are discussed. Problems of collective trauma and group identity are analyzed. Technologies of psychological work in the educational environment are offered, particularly for the bullycide postvention.

Addressed to social and political psychologists, specialists of related sciences, teachers, Ph.D. students, and university students.

Editorial Council:

M. M. Slyusarevskyy (Head), *V. H. Kremen*,
S. D. Maksymenko, *T. M. Tytarenko*

Editorial Board Members:

V. I. Vus – Ph. D. in Psychology (Head);
O. E. Blynova – Dr. of Sciences in Psychology (Deputy Head);
M. Lewicka, *O. Gorbaniuk* (Poland) – Drs. Hab. in Psychology;
O. Yu. Drozdov – Dr. of Sciences in Psychology; *E. Molchanova* (Kyrgyzstan) – MD, DCS;
A. Vósquez-Echeverría (Uruguay), *E. C. Fradelos* (Greece), *Yu. I. Guliy*, *M. S. Dvornyk* –
Ph.Ds. in Psychology

© Institute for Social and Political Psychology of the National
Academy of Educational Sciences of Ukraine, 2021

Editorial office:

04070, Ukraine, Kyiv, str. Andriivska, 15
tel.: +38(044) 425-24-08, e-mail: info@ispp.org.ua

ЗМІСТ

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Жовтянська В. В. Психологічні засади моделювання як методичного напрямку соціальної прогностики.....	9
Кухарук О. Ю. Теорія соціальної ідентичності та прогнозування соціальної поведінки: основні підходи.....	16

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНИХ КРИЗ І НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

Слюсаревський М. М. Проблема психологічної допомоги людині в умовах сучасних викликів. Уроки періоду весни 2020 року.....	24
Сіверс З. Ф. Предиктори успішної професійної діяльності фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій.....	44
Никоненко Л. В. Модель соціально-психологічного супроводу постраждалих в умовах надзвичайних ситуацій.....	55

СОЦІАЛЬНА ПСИХОЛОГІЯ ОСОБИСТОСТІ

Мирончак К. В. Етапи переживання втрати як орієнтир для соціально-психологічного супроводу особистості.....	68
Пилат Н. І., Сенік О. М., Кривенко І. С. Українськомовна адаптація короткої версії опитувальника особистісного нарцисизму (NPI-16): аналіз психометричних показників.....	76
Теслик Н. М., Калинич Н. В., Позняк А. А. Психоемоційні особливості Я-концепції та ризику алекситимії дітей у період адаптації до прийомних родин.....	90

ПСИХОЛОГІЯ ГРУП ТА МІЖОСОБОВИХ ВІДНОСИН

Горностаї П. П. Колективна травма як складна соціальна ситуація: системно-понятійний аналіз.....	100
Дишлова Н. В. Соціально-психологічні передумови становлення групової ідентичності дошкільнят.....	112

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

Найдьонова Л. А., Чуніхіна С. Л., Чорна Л. Г., Умеренкова Н. Ф., Гутник К. Ю. Організаційна модель поственції суїциду (буліциду) або його спроби в закладі освіти: аналіз зарубіжного досвіду.....	124
Довгань Н. О. Перша психологічна допомога учасникам освітнього процесу: структура та алгоритми дій	145
Гриценко Л. І., Капустюк О. М. Комплексна інтерактивна технологія підтримки освітніх реформ «КІТ-ПРО»: підсумки та перспективи застосування.....	154

МЕДІАПСИХОЛОГІЯ ТА МЕДІАОСВІТА

Найдьонова Л. А., Умеренкова Н. Ф., Дятел Н. Л. Екранний час і здоров'я підлітків: як віднайти баланс у часи пандемії.....	169
Череповська Н. І. Медіапсихологічні особливості патріотизму молоді в інформаційну добу.....	188
Чаплінська Ю. С., Кабанова П. С. Кіборгізація людського тіла: світові дослідження та український досвід.....	201

CONTENTS

THEORETHICAL-METHODOLOGICAL FOUNDATIONS OF SOCIAL AND POLITICAL PSYCHOLOGY

- Valeria Zhovtianska.** Psychological Principles of Modeling as a Methodological Area of Social Forecasting.....9
- Olha Kukharuk.** Theory of Social Identity and Prediction of Social Behavior: Basic Approaches.....16

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PUBLIC CRISES AND EMERGENCIES

- Mykola Slyusarevskyy.** The Problem of Psychological Help to a Person in the Face of Modern Challenges. Spring 2020 Lessons.....24
- Zinaida Sivers.** Predictors Of Successful Professional Activity of Ukrainian Civil Service Specialists in Emergency Situations.....44
- Liudmyla Nykonenko.** Model of Victims' Socio-Psychological Support in Emergency Conditions.....55

SOCIAL PSYCHOLOGY OF PERSONALITY

- Kateryna Myronchak.** Stages of Loss Experience as a Guideline for Socio-Psychological Assistance of Personality.....68
- Nataliya Pylat, Oksana Senyk, Iryna Kryvenko.** Adaptation of the Short Form of Narcissistic Personality Inventory (NPI-16) into the Ukrainian Language: Psychometric Indicators Analysis.....76
- Nataliia Teslyk, Nina Kalinich, Anastasiia Pozniak.** Psychoemotional Features of The Self-Concept and The Alexithymia of Children During the Period of Adaptation to The Foster Family.....90

PSYCHOLOGY OF GROUPS AND INTERPERSONAL RELATIONS

- Pavlo Gornostai.** Collective Trauma as a Complex Social Situation: A System-Conceptual Analysis.....100
- Nataliia Dyshlova.** Socio-Psychological Preconditions for the Formation of Preschool Children Group Identity.....112

PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF EDUCATION IN SOCIAL AND POLITICAL DIMENSIONS

Liubov Naydonova, Svitlana Chinikhina, Lidiia Chorna, Nataliia Umerenkova, Kseniia Hutnyk. Organizational Model of Suicide (Bullycide) or Its Attempts in Educational Institutions: Analysis of Foreign Experience.....	124
Nataliia Dovhan. The First Psychological Assistance to the Educational Process Participants: The Structure and Actions Algorithms.....	145
Liudmyla Grytsenok, Olena Kapustiuk. The Complex Interactive Technology to Support the Educational Reforms «CIT-SER»: Results and Prospects of Application.....	154

MEDIA PSYCHOLOGY AND MEDIA EDUCATION

Liubov Naydonova, Nataliia Umerenkova, Nadiia Diatel. Screen Time and Adolescent Health: How to Find a Balance in Pandemic.....	169
Nataliia Cherepovska. Media Psychological Features of Youth Patriotism in the Information Age.....	188
Iuliia Chaplinska, Polina Kabanova. Cyborgization of the Human Body: Global Studies and Ukrainian Experience.....	201

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ СОЦІАЛЬНОЇ ТА ПОЛІТИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК159.9.07:303.094.6

DOI:

Жовтянська Валерія Вікторівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії методології психосоціальних
і політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-7992-6943

VZhovtianska@gmail.com

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ МОДЕЛЮВАННЯ ЯК МЕТОДИЧНОГО НАПРЯМУ СОЦІАЛЬНОЇ ПРОГНОСТИКИ

Метою статті було визначення психологічних засад моделювання соціальних явищ для прогнозування їхнього розвитку. Моделювання разом з екстраполяцією та експертними методами належить до найбільш загальних методичних напрямів соціальної прогностики. У літературі ж наразі більше уваги приділяється екстраполяції та експертним методам, незважаючи на вади й обмеження, властиві цим методичним напрямам порівняно з моделюванням. Причина цього полягає в тому, що моделювання вимагає визначення сутнісних причин розвитку соціальних процесів, що є проблемною зоною в сучасній науці. У статті на основі теоретичного аналізу обґрунтовується теза про те, що моделювання процесів соціального розвитку має базуватися на розумінні його психологічних механізмів і чинників. Це пов'язано з тим, що в онтологічному сенсі суб'єктом цього розвитку є людина як член суспільства, а тому саме змісти психічного життя членів соціуму визначають вектор суспільних змін. Водночас у моделюванні соціальних процесів важливо враховувати культурні напрацювання певного соціуму, які можна порівняти з тією вихідною позицією, до якої буде прикладено вектор подальшого соціального розвитку. У практичному плані розроблення прогностичних моделей соціального розвитку передбачає виокремлення психологічних характеристик, важливих для визначення способу функціонування суспільства, а також розуміння психологічних механізмів, через які ці характеристики впливають на суспільний розвиток. За такої умови короткострокові і середньострокові прогнози визначення вектора розвитку суспільства можуть базуватися на поточних замірах цих характеристик. Прогнозування соціальних змін на більш масштабну часову перспективу вимагає узагальнених моделей соціального розвитку, які б враховували і часові зміни в самих психологічних характеристиках. Описані психологічні засади можуть бути безпосередньо використані для розроблення прогностичних моделей процесів соціального розвитку, що становить перспективу подальшої роботи і визначає практичне значення дослідження.

Ключові слова: соціальне прогнозування; моделювання; психологічні чинники; психологічні механізми; соціальний розвиток.

PSYCHOLOGICAL PRINCIPLES OF MODELING AS A METHODOLOGICAL AREA OF SOCIAL FORECASTING

Valeria V. Zhovtianska

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher, Senior Research Associate
of the Laboratory of Methodology of Psychosocial and Political-Psychological Research,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-7992-6943

VZhovtianska@gmail.com

The article aimed to identify the psychological foundations of modeling social phenomena to predict their development. Modeling, extrapolation, and expert methods are the most common methodological areas of social prognosis. The literature now pays more attention to extrapolation and expert methods, despite the inherent shortcomings and limitations in these methodological areas compared to modeling. This is because modeling requires identifying the fundamental causes for social processes, which is a problem area in modern science. Based on theoretical analysis, the article substantiates the thesis that the modeling of social development processes should outline the understanding of its psychological mechanisms and factors. Since, in the ontological sense, the agent of this development is a person as a member of society, it is the content of the mental life of society members that determines the vector of social change. At the same time, when modeling social processes, it is crucial to consider the cultural achievements of a particular society, which can be identified with the initial position to which the vector of further social development will be applied. In practical terms, the design of prognostic models of social development involves the identification of psychological characteristics important for determining the functioning of society and understanding the psychological mechanisms through which these characteristics affect social development. Besides, short-term and medium-term forecasts for determining the vector of development of society can be based on current measurements of these characteristics. Forecasting social changes for a more significant time perspective requires generalized models of social development, which would take into account time changes in the psychological aspects. The psychological principles described in the article can be directly used in the design of prognostic models of social development processes, which is a prospect for further work and determines the practical value of the study.

Keywords: social forecasting; modeling; psychological factors; psychological mechanisms; social development.

Постановка проблеми. Проблема прогнозування соціальних процесів залишається однією з найскладніших для сучасної науки. І тут можна вказати принаймні три причини. По-перше, це складність і багатофакторність соціальних систем, які до того ж постійно взаємодіють з іншими соціальними системами – такими ж складними і багатофакторними. Тому дуже важко навіть теоретично врахувати всі чинники, які можуть вплинути на майбутній розвиток подій. По-друге, оскільки суспільство – це, у кінцевому підсумку, організована певним чином група індивідів, то проблема прогнозування соціальних процесів є дотичною до проблеми свободи волі. Якщо дії наділеного свободою волі суб'єкта є індетермінованими, то постає філософське питання, наскільки вони, в принципі, є передбачуваними. Тим більше це стосується можливостей передбачення поведінки цілої групи індивідів. Нарешті, третя причина пов'язана з відносно невисоким рівнем наших знань про механізми і закономірності розвитку соціуму.

Наскільки проблема прогнозування соціальних процесів є складною в теоретико-методологічному ракурсі, настільки ж вона важлива в ракурсі практичному. Наукове прогнозування суспільного розвитку є основою для запобігання ризикам на цьому шляху, що набуває особливої актуальності в умовах тих складних викликів, які переживають сучасна

Україна і сучасний світ загалом. Це вказує на важливість теоретичного аналізу методології прогнозування соціальних процесів, а також тих наукових засад, на яких ця методологія будується.

Аналіз останніх досліджень і публікацій та виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Незважаючи на велику кількість напрацьованих методів прогнозування, загальних методичних підстав для його здійснення насправді є не так багато (Коваленко, 2002). Насамперед тут можна виділити екстраполяцію як спосіб прогнозування, який передбачає продовження на майбутнє спостережуваних тенденцій. Для цього методу, або, краще сказати, цілого методичного напрямку, створено вивіреним математичним апаратом, що дає змогу найбільш точно визначити функції, які якнайкраще апроксимують наявну послідовність кількісних показників. Обрахування значень отриманої функції на деякому проміжку часової перспективи є підставою для здійснення прогнозів. Зазначимо, що екстраполяції можуть підлягати не лише кількісні, а і якісні характеристики соціальних явищ, а сама вона не обов'язково спирається на строгі математичні розрахунки.

Другим методичним напрямом здійснення прогнозування є заснована на інтуїції і досвіді думка експертів. М. Згуровський (2002) вважає, що експертні методи дають змогу репрезентувати те майбутнє, яке не можна розглядати як продовження попередніх тенденцій, адже воно набуватиме якісно нових форм і структур. Але тут треба уточнити, що це може бути цілком слушним, якщо говорити про творчу експертну інтуїцію. Якщо ж ідеться про прогнозування суто на основі експертного досвіду, то тут, мабуть, можна погодитися з В. Матвієнком (2000), який визнає, що цей випадок є тією самою екстраполяцією, тобто продовженням на майбутнє раніше зафіксованого ряду спостережень.

Третім методичним напрямом створення прогнозів є моделювання досліджуваних явищ. У його основі лежить визначення механізмів і чинників, що зумовлюють їхній розвиток. У соціальній прогностиці в цьому контексті зазвичай ідеться про факторні (інакше – аналітичні) моделі, які описують характер розгортання тих чи інших процесів залежно від низки вхідних даних (Матвієнко, 2000).

Наразі в літературі, присвяченій соціальному прогнозуванню, найбільше уваги приділяється екстраполяції та експертним методам (Згуровський, 2002; Матвієнко, 2000; Снитюк, 2008; Сухарев, 2009). Проблема полягає в тому, що ці методичні напрями створення прогнозів мають суттєві недоліки та обмеження. Екстраполяція, яка за визначенням пролонгує на майбутнє наявні тенденції, не спроможна передбачати якісні зміни, а тому є недостатньо релевантною для довгострокових прогнозів. Фахівець з математичних методів прогнозування М. Сухарев з цього приводу зазначає: «Формальні методи виявляються корисними, коли прогноз будується на базі статистичної інформації. У такому разі зазвичай вважають, що умови в майбутньому на момент прогнозу не надто сильно відрізняються від наявних умов і ретроспективи, якій відповідає накопичена інформація. Однак в епоху змін, турбулентної зміни обставин у країні та у світі фактична екстраполяція поточного стану справ на майбутнє стає малопереконливою. Для прогнозування в царині економіки, енергетики, техніки і технологій залишається ще один шлях – скористатися експертними знаннями, спертися на інтуїцію і досвід спеціалістів» (Сухарев, 2009, с. 144).

Але інтуїція та досвід експертів як методична підстава для створення прогнозів також має свої вади. Головна з них полягає в тому, що валідність таких методів загалом є бездоказовою. Я тут не говорю про результати експертних опитувань як таких. Фахова думка може базуватися на знанні наявних тенденцій або механізмів розвитку певного явища. У цьому разі дані експертного опитування в знятому вигляді міститимуть результати застосування екстраполяції або моделювання. Я тут говорю про ті випадки, коли в експерта немає цих результатів або їх недостатньо для виконання прогностичних завдань і він змушений покинути поле конкретних фактів та аналітики й вдатися до евристичних прогнозів, базуючись на власному досвіді та інтуїції. Звісно, інтуїтивно-досвідні прогнози, або, краще сказати, передбачення, зовсім необов'язково мають бути помилковими, але вони є необґрунтованими в науковому сенсі.

Моделювання як методична підстава створення прогнозів позбавлене вищезазначених вад та обмежень. Утім, дослідники звертаються до нього порівняно нечасто, оскільки цей методичний напрям вимагає визначення сутнісних причин розвитку соціальних процесів, що, як уже було зазначено, є проблемною зоною в сучасній науці. Але переваги моделювання для цілей соціальної прогностики (і прогностики взагалі) настільки вагомими, що цей шлях заслуговує на значно більшу увагу науковців.

Річ у тім, що лише розуміння внутрішніх механізмів і рушійних чинників певного явища дає змогу створювати обґрунтовані прогнози щодо його розвитку на майбутнє. Екстраполяція охоплює лише зовнішні, формальні закономірності, що без розуміння суті процесів – причинно-наслідкових зв'язків, які стоять за подіями, ніколи не дасть гарантії, що ці закономірності будуть пролонговані на той чи інший період часу. Ще менше гарантій щодо прогнозів на майбутнє забезпечують інтуїція і досвід. Моделювання базується на розумінні причинно-наслідкових зв'язків, а тому є підґрунтям для визначення сутнісних закономірностей досліджуваних процесів. Таке визначення об'єктивних причин і наслідків у ряду подій пов'язане з розумінням самої природи явищ та є основним завданням науки.

А тому саме моделювання видається тим перспективним напрямом, навколо якого мають бути зосереджені зусилля вчених-прогнозистів. Його реалізація вимагає аналізу механізмів розвитку соціальних явищ і подальшого визначення закономірностей цього розвитку. До цього складного завдання наразі більшою мірою докладають свої зусилля філософи і соціологи та, на жаль, меншою мірою – психологи.

Визначити психологічні засади моделювання соціальних явищ для прогнозування їхнього розвитку – **мета** цієї роботи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки перевага в дослідженнях процесів суспільного розвитку наразі належить філософії та соціології, то представлені в сучасному науковому обігу механізми й чинники цього розвитку найчастіше напряму не стосуються психології людини. Останню саму розглядають як продукт розвитку суспільства, а її психічне життя – як похідну від внутрігрупової взаємодії, культури, дискурсивних практик, продуктивних сил і виробничих відносин тощо. Такий ракурс бачення ігнорує той факт, що суспільство поза конкретними індивідами є лише абстракцією і що реальним суб'єктом будь-яких соціальних зрушень є людина як член цього соціуму. Тому в кінцевому підсумку ніщо інше, як зміни в її уявленнях, настроях, мотивах, навичках є передумовою суспільного розвитку, а тому саме на психологію передусім має бути покладено обов'язок визначення його механізмів і чинників.

Розглядаючи змісти психічного життя членів суспільства як базовий чинник (точніше, цілий комплекс чинників) суспільного розвитку, я маю на увазі лише загальні засади моделювання соціальних явищ. Для того щоб говорити більш предметно про побудову конкретних моделей, треба з багатства психічного життя людини, тобто з множини її можливих психологічних характеристик, виокремити ті, які важливі для визначення способу функціонування суспільства. За такої умови потрібно розуміти, чим саме вони важливі для функціонування суспільства, а отже, і яким чином вони впливають на суспільний розвиток. Це передбачає визначення психологічних механізмів, які стоять за цими процесами.

Сказане не означає, що аналіз соціальних процесів у кінцевому підсумку має звестися до психології індивідуальності і є своєрідною похідною від неї. Більш правильно сказати, що він не може ігнорувати сферу психічного життя, яке завжди належить конкретній людині – індивіду. Однак дослідження цього життя передбачає також і дослідження інтеріндивідуальної взаємодії, яка, з одного боку, уможливорює розвиток індивідуальної психіки, а з другого – сама здійснюється через неї. Тут ми безпосередньо переходимо до проблемного поля соціальної психології.

Варто уточнити, що дослідження інтеріндивідуальної взаємодії передбачає не лише аналіз міжсуб'єктної комунікації, а й взаємодію між людьми, опосередковану продуктами їхньої діяльності – культурним полем, яке уможливорює життя суспільства. Цей аспект украй

важливий для прогнозування соціальних процесів, оскільки визначає той бекграунд, на основі якого відбувається подальший суспільний поступ.

Отже, визначаючи психологічні засади моделювання соціальних явищ для прогнозування їхнього розвитку, можна сказати таке. В онтологічному сенсі суб'єктом соціального розвитку є людина як член суспільства. Це означає, що характер соціального розвитку визначається передусім змістами психічного життя членів певного соціуму. Тут ідеться про громадську думку, суспільні настрої, загальну освіченість, накопичені суспільні навички тощо. Саме змісти психічного життя – мотиви, уявлення, цінності, які домінують у соціумі, – визначають вектор суспільних змін. Водночас у моделюванні соціальних процесів важливо враховувати культурні напрацювання певного соціуму, які можна порівняти з тією вихідною точкою, позицією, до якої буде прикладено цей вектор. З одного боку, вони актуально реалізуються в тих же уявленнях, мотивах, цінностях і навичках членів суспільства. Ця культурна складова повністю «знімається» сферою психічних феноменів, оскільки функціонує лише в ній і через неї. З другого боку, ці напрацювання реалізуються у сфері матеріального виробництва і вибудованих соціальних інститутах, і цей аспект життя соціуму вже не зводиться до сфери проявів психічного, хоча й безпосередньо залежить від цієї сфери.

Важливо також уточнити, що хоча в кінцевому підсумку людина як член соціуму (або, згідно з традицією радянської психології, – особистість) є суб'єктом соціального розвитку, це не означає, що вона обов'язково усвідомлює себе таким суб'єктом. Усвідомлення або неусвідомлення цього членами певного соціуму є важливою характеристикою соціуму з точки зору соціальної прогностики. Таке усвідомлення передбачає, що людина бере на себе певну відповідальність за те, що відбувається в суспільстві, і вважає себе активним соціальним агентом. Тому вона намагатиметься впроваджувати свої уявлення про те, яким має бути соціум і в якому напрямку він має рухатись, тими засобами, які для неї доступні. До речі, уявлення особистості про інструменти власного впливу на соціальний розвиток також є важливою характеристикою членів соціуму, яка може бути позначена як їхня соціально-політична компетентність і яку варто враховувати при соціальному прогнозуванні.

Отже, за умови усвідомлення членами суспільства власної суб'єктності щодо його розвитку цей розвиток стає полем докладання цілеспрямованих зусиль членів цього соціуму відповідно до їхніх уявлень про бажане майбутнє. Причому успішність досягнення поставлених цілей у цьому випадку напряму залежить від міри соціально-політичної компетентності суб'єктів перетворень. Тоді, якщо досліднику вдасться визначити, на які саме цілі спрямовані соціальні зусилля, а також оцінити міру соціально-політичної компетентності членів суспільства, прогнозування вектора подальшого соціального розвитку, принаймні в загальних рисах, видається загалом нескладним завданням.

Насправді ситуація є більш складною з урахуванням того, що усвідомлення власної суб'єктності як психологічна характеристика може бути виражена тією чи іншою мірою. Крім того, члени соціуму, напевно, відрізнятимуться мірою вираженості цієї характеристики, так само як вони відрізнятимуться за рівнем соціально-політичної компетентності і за тими уявленнями, які репрезентують для них бажане майбутнє. Це все, звісно, ускладнює завдання побудови прогностичних моделей і має бути враховано, коли йдеться про визначення вектора розвитку суспільства.

А втім, це ускладнення має швидше технічний характер. Більшим утрудненням під кутом зору проблеми прогнозування в цьому випадку є те, що заміри суб'єктності, компетентності або характеру уявлень членів соціуму робляться в конкретний момент часу. За такої умови ці психологічні характеристики не є константними, і визначення напрямку їхнього розвитку є окремим завданням. Відповідно, визначення вектора розвитку суспільства на основі таких замірів також стосується конкретного моменту часу, щодо якого прогноуються зміни. Створені в такий спосіб прогнози релевантні лише для того часового періоду, у межах якого використовувані в прогностичних моделях характеристики можна вважати константними. Але оскільки для характеристик суспільної свідомості загалом

швидкі зміни не притаманні, то ці моделі цілком можуть використовуватися для короткострокових, середньострокових, а подекуди навіть довгострокових прогнозів.

А от щодо прогнозування соціальних змін на більш масштабну часову перспективу, то воно вимагає більш глобального підходу до розуміння чинників і механізмів соціального розвитку і, звісно, не може спиратися на поточні заміри психологічних характеристик. Утім, це не означає, що ці моделі не мають враховувати ці характеристики.

Прикладом такої моделі може бути представлена авторкою теоретична розробка, у якій розглядаються тренди розвитку сучасної цивілізації та базові психологічні чинники і механізми, які ці тренди визначають (Жовтянська, 2020). У межах цієї моделі основним трендом розвитку сучасного соціуму є поступова лібералізація суспільних відносин, а базовим чинником для цього – напрацювання культури критичного мислення і розвиток раціональності у формуванні уявлень про дійсність. За такої умови механізмом реалізації цього тренду є те, що розвиток раціональності зумовлює розвиток соціальної суб'єктності і поширення людиноцентричної системи цінностей, що, власне, стає підґрунтям формування ліберальних суспільних відносин. Водночас цей тренд треба розглядати як нелінійний, оскільки він завжди реалізується в протистоянні двох протилежних за змістом ідеологій – ліберальної і консервативної, а крім того, не виключає можливості реставраційних процесів та утворення тоталітарних суспільств.

І ще одне зауваження. Якщо члени соціуму не усвідомлюють себе суб'єктами соціального розвитку, то це не означає, що вони не є такими суб'єктами в онтологічному плані. Цей розвиток залежить насамперед від їхніх дій, а якщо виключити чинники зовнішнього втручання, природних змін тощо, то й повністю від їхніх дій. Якщо пересічні члени суспільства не відчувають себе соціальними суб'єктами і, відповідно, свідомо не спрямовують свої зусилля на суспільні зрушення, то основна роль у цих зрушеннях належатиме тим соціальним стратам або окремим індивідам, які свідомо беруть на себе роль соціальних суб'єктів. Зазвичай така роль у відносно «пасивних» суспільствах належить елітам.

Утім, якщо говорити про традиційні суспільства, то тут цілком можлива ситуація, коли жодна соціальна страта не усвідомлює повною мірою власної суб'єктності щодо суспільного розвитку і функціонування суспільства визначає переважно комплекс усталених норм. Але й такі суспільства не застраховані від соціальних зрушень, оскільки накопичення культурного досвіду приводить до приросту знань, удосконалення технічної бази і, як наслідок, економічного розвитку. Це ті чинники, які зрештою приводять і до соціальних перетворень, про що колись докладно писав К. Маркс (Маркс, & Енгельс, 1955). Але він не приділив увагу тому факту, що за розвитком виробничих відносин і так званих продуктивних сил стоїть розвиток уявлень і навичок у членів соціуму, тобто суто психологічні чинники.

Висновки та перспективи подальших досліджень. В онтологічному сенсі суб'єктом соціального розвитку є людина як член суспільства, що означає, що змісти психічного життя членів суспільства відіграють роль базового чинника цього розвитку. Моделювання процесів соціального розвитку має базуватися на розумінні його психологічних механізмів і чинників, що є безпосереднім завданням соціальної психології. За такої умови розроблення прогностичних моделей передбачає виокремлення психологічних характеристик, важливих для визначення способу функціонування суспільства, а також розуміння психологічних механізмів, через які ці характеристики впливають на суспільний розвиток. Водночас у моделюванні соціальних процесів важливо враховувати культурні напрацювання певного соціуму, котрі можна порівняти з тією вихідною позицією, до якої буде прикладено цей вектор подальшого розвитку. Розроблення конкретних прогностичних моделей соціального розвитку на основі представленого в роботі теоретичного аналізу становить перспективу подальших досліджень.

Список використаних джерел

- Жовтянська, В. В. (2020). *Психологія репрезентацій дійсності*. Київ: Талком.
- Згуровський, М. З. (2002). Сценарний аналіз як системна методологія передбачення. *Системні дослідження та інформаційні технології*, 1, 5–15.
- Коваленко, А. О. (2002). *Політичний аналіз і прогнозування*. Київ: Науковий світ.
- Маркс, К., & Енгельс, Ф. (1955). *Немецкая идеология*. В К. Маркс, & Ф. Энгельс, *Сочинения*. Издание второе (Т. 3, с. 7–544). Москва: Политиздат.
- Матвієнко, В. Я. (2000). *Прогностика*. Київ: Українські пропілеї.
- Снитюк, В. Е. (2008). *Прогнозирование. Модели, методы, алгоритмы*. Киев: Маклаут.
- Сухарев, М. Г. (2009). *Методы прогнозирования. Серия: Прикладная математика в инженерном деле*. Москва: РГУ нефти и газа им. И. М. Губина.

References

- Kovalenko, A. O. (2002). *Politychnyi analiz i prohnozuvannia* [Political analysis and forecasting]. Kyiv: Naukovyi svit. (in Ukrainian)
- Marx, K., & Engels, F. (1955). *Nemetskaya ideologiya* [German ideology]. In K. Marx, & F. Engels, *Sochineniya [Works]*. Second edition (Т. 3, pp. 7–544). Moscow: Politizdat. (in Russian)
- Matviienko, V. Ya. (2000). *Prohnostyka* [Forecasting]. Kyiv: Ukrainski propilei. (in Ukrainian)
- Snityuk, V. E. (2008). *Prognozirovaniye. Modeli, metody, algoritmy* [Forecasting. Models, methods, algorithms]. Kyiv: Maklaut. (in Russian)
- Sukharev, M. G. (2009). *Metody prognozirovaniya. Seriya: Prikladnaya matematika v inzhenernom dele* [Forecasting methods. Series: Applied Mathematics in Engineering]. Moscow: Russian State University of Oil and Gas named after I. M. Gubina. (in Russian)
- Zhovtianska, V. V. (2020). *Psykhohohiia reprezentatsii diisnosti* [The psychology of representations of reality]. Kyiv : Talkom. (in Ukrainian)
- Zhurovskyi, M. Z. (2002). *Stsenarnyi analiz yak systemna metodolohiia peredbachennia* [Scenario Analysis as a Systemic Foresight Methodology]. *Systems research and information technology*, 1, 5–15. (in Ukrainian)

УДК: 316.61

DOI:

Кухарук Ольга Юрїївна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник

лабораторії методології психосоціальних

та політико-психологічних досліджень,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID [0000-0003-1193-0249](https://orcid.org/0000-0003-1193-0249)

kuharuk.o@gmail.com

ТЕОРІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ТА ПРОГНОЗУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ: ОСНОВНІ ПІДХОДИ

Актуальність статті зумовлена важливістю проблем соціального прогнозування, зокрема прогнозування соціальної поведінки. Аналізуються класичні і сучасні дослідження соціальної ідентичності. На Заході ця теорія є однією з базових для вивчення і прогнозування групової поведінки, в українській науковій думці поведінковий аспект реалізації соціальної ідентичності майже не представлений. Мета наукового дослідження – аналіз теоретичних і методологічних підходів до вивчення поведінки крізь призму теорії соціальної ідентичності в різних сферах соціально-психологічного знання. Методологія дослідження – аналіз статей і наукових робіт, здійснений на основі теорії соціальної ідентичності з метою вивчення поведінкового компонента соціальної ідентичності. Результати аналізу джерельної бази показали, що прогнозування соціальної поведінки є одним із ключових дослідницьких напрямів у межах теорії соціальної ідентичності. В основі прогнозування соціальної поведінки з позицій теорії соціальної ідентичності лежать три важливі складники. Ідеться про апелювання до особистості як носія ідентичності і вплив на поведінку представників групи через такого носія. Апелювання до актуальних компонентів ідентичності – вплив на поведінку – можливий через апелювання як до окремих компонентів ідентичності, так і до соціальної ідентичності загалом як унікального поєднання видів ідентичності. Посилення ціннісного складника і прагнення до позитивної ідентифікації є рушійною силою, коли говорити про підтримку і збереження ідентичності групи. Усі ці постулати, підтверджені численними прикладними дослідженнями, є підставою для того, щоб вважати їх теоретичною основою для розроблення методологічних засад прогнозування соціальної поведінки. Перспективи подальших досліджень убачаємо в більш глибокому аналізі результатів досліджень, здійснених у межах теорії соціальної ідентичності, визначенні основних закономірностей, спільних для цих досліджень, та інтеграції отриманих знань в українській соціально-психологічний науковий дискурс з метою напрацювання методологічних підходів до прогнозування соціальної поведінки.

Ключові слова: теорія соціальної ідентичності; структура соціальної ідентичності; соціальна поведінка; соціальне прогнозування.

THEORY OF SOCIAL IDENTITY AND PREDICTION OF SOCIAL BEHAVIOR: BASIC APPROACHES

Olha Yu. Kukharuk

Ph.D. in Psychology, Research Associate of the Laboratory of Methodology
of Psychosocial and Political-Psychological Research, Institute for Social
and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine

ORCID ID [0000-0003-1193-0249](https://orcid.org/0000-0003-1193-0249)

kuharuk.o@gmail.com

The article's relevance is due to the importance of problems of social forecasting, in particular the prediction of social behavior. Classical and modern studies of social identity are analyzed. In the world, this theory is one of the basic for the analysis and prediction of group behavior; in Ukrainian psychological researches, the realization of social identity's behavioral aspect is almost not represented. The purpose of the study is the analysis of theoretical and methodological approaches to the study of behavior through the prism of the theory of social identity in various fields of socio-psychological knowledge. The research methodology – analysis of articles and research papers carried out within the social identity theory to study the behavioral component of social identity. The analysis results showed that predicting social behavior is one of the critical areas of study within the social identity theory. Social identity theory's heart of predicting social behavior can be divided into three essential components. Appeal to the individual as a carrier of identity and influence on the behavior of group members through such a carrier. Request to the crucial components of identity – the impact on behavior is possible both through the appeal to individual components of identity and social identity as a whole, as a unique combination of types of identity. Strengthening the value component and striving for positive identification is the driving force for maintaining and preserving the group's identity. All these postulates have been confirmed by numerous applied studies and make it possible to consider them as a theoretical basis for developing methodological foundations for predicting social behavior. Prospects for further research are seen in a deeper analysis of the research results conducted within the theory of social identity, highlighting the basic patterns common to these studies and the integration of knowledge into Ukrainian socio-psychological scientific thought to develop methodological approaches to predicting social behavior.

Keywords: theory of social identity; structure of social identity; social behavior; social forecasting.

Постановка проблеми. Прогнозування поведінки є однією із ключових психологічних проблем. Фактично, пошук психологічних законів – невідворотних алгоритмів у поведінці людини чи групи – це одна з базових проблем психологічного пошуку. Очевидно, що й одна з найскладніших. Не стала винятком і соціальна психологія, зокрема і той її напрям, що займається дослідженням соціальної ідентичності.

Одна з найпоширеніших сьогодні психологічних теорій – теорія соціальної ідентичності – почалася, власне, з класичної роботи Г. Теджфела і Дж. Тернера «Соціальна ідентичність і міжгрупова взаємодія» (Tajfel et al., 1979), де соціальна ідентичність як знання і переживання власної належності до соціальної групи розглядається, зокрема, і як прогностичний критерій міжгрупової взаємодії.

Незважаючи на активну запотребованість теорії соціальної ідентичності в сучасній психології, питання дослідження і прогнозування поведінки як реалізації соціальної ідентичності і досі не має ані спільних теоретичних засад (окрім базових класичних теоретичних постулатів), ані загальноприйнятого методологічного виміру. Не встановлено на сьогодні, зокрема, і загальні механізми реалізації ідентичності через поведінку. Тож з'ясувавши, яким чином досліджується вплив соціальної ідентичності, які результати дають такі дослідження і якими є можливості для класифікації та узагальнення цих підходів, можна

було б обґрунтувати методологічні основи вивчення та прогнозування поведінки в різних соціальних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Дослідження поведінки в межах теорії соціальної ідентичності почалися безпосередньо від моменту появи самої теорії ідентичності. Найбільш повно поведінкові аспекти соціальної ідентичності представлено в розвідках S. Reicher (2005). Поведінкові вияви соціальної ідентичності активно досліджуються сьогодні в маркетингу, гендерних студіях (Bee et al., 2015; Haslam, 2014). Водночас набули значної популярності як прикладні студії, так і метааналізи та узагальнення, покликані віднайти загальні закономірності (Dalton et al., 2014). Завдяки аналізу соціальної ідентичності та поведінки описано і пояснено низку психологічних феноменів, наприклад: етноцентризм, інгруповий фаворитизм, міжгрупову дискримінацію та ін. Однак цілісна картина впливу соціальної ідентичності на поведінку досі ще не склалася.

Метою статті є аналіз теоретичних і методологічних підходів до вивчення поведінки крізь призму теорії соціальної ідентичності в різних сферах соціально-психологічного знання.

Виклад основного матеріалу дослідження. У статті проаналізовано дослідження, автори яких декларують, що вихідною теоретичною базою для них є теорія соціальної ідентичності Г. Теджфела і Дж. Тернера (1979), нехай і з відповідними модифікаціями. У межах цієї теорії постулюється ідея про те, що поведінка, зокрема соціальна, зумовлюється не лише власною Я-концепцією, а й сприйняттям і категоризацією себе як члена соціальної групи чи груп. Із 70-х років ХХ ст. ця теорія розвинулась у розгалужену систему знань про особливості соціальних груп та соціальної психології особистості.

Звернімося до перших, класичних пояснень зумовленості поведінки людини особливостями її соціальної ідентичності. З того часу активно розвивається ідея про те, що соціальна поведінка людини організується не тільки навколо власного «Я», а й на основі сприйняття себе як члена соціальної групи («Ми»). На думку авторів теорії, поведінка людини в групі передусім буде зумовлена тим, яка із соціальних груп у певному контексті є найбільш значущою для неї, а також тим, чи вдається підтримувати таким чином позитивний образ і оцінки власної групи. У цьому вимірі головними мотиваторами і предикторами поведінки є цінність групи та позитивність оцінки власної групи.

Окремим напрямом теорії соціальної ідентичності, фактично від її початків, стало вивчення соціальної поведінки. С. Рейхер, зокрема, проводить численні дослідження на основі низки теоретичних викладок, запропонованих у його дисертаційній роботі (пізніше він їх розвинув у своїх монографіях і публікаціях) (Reicher, 1982).

Теорії поведінки натовпу щодо трактування індивідуалізму поділяють зазвичай на дві категорії. Перша – це підхід «групового розуму», який передбачає, що особистість нівелюється в натовпі, ніби розчиняється в ньому. Друга – це теорія Флойда Олпорта, згідно з якою в натовпі, навпаки, особистісне вираження ще більше загострюється. Обидва підходи розглядають особистісну ідентичність як єдине підґрунтя для мотивації поведінки. Відповідно, у цих підходах втрачається пояснення соціальної суті подій, учасниками яких є соціальні групи. Історичні відомості свідчать про те, що поведінка натовпу спонтанна. Для особистості ж у соціальній дії є значущі обмеження і правила, що регулюють соціальну участь та соціальну дію. Щоб пояснити цю поведінку, пропонується «модель соціальної ідентичності».

Натовп – це сукупність людей, які приймають спільну соціальну ідентифікацію. Кожен актор у процесі життєдіяльності прагне відповідати стереотипам групи. Однак оскільки актори стикаються з новим контекстом, вони повинні розробити ситуативну соціальну ідентичність – набір ситуативних правил та обмежень, співзвучних їхній спільній соціальній ідентичності. Отже, дія кожної конкретної людини обмежена атрибутами соціальної ідентичності, а соціальна участь значуща і важлива для тих, для кого ця ідентичність є значущою. Вплив таких факторів, як спільна відповідальність і присутність

або анонімність, опосередковується їхнім впливом на значущість ідентичності, а отже, і відповідності групі.

У своїй дисертаційній роботі і в пізніших публікаціях С. Райхер посиляється на експериментальні та польові дослідження. Експериментальні дослідження є моделюванням міжгрупової взаємодії, тоді як польові – власними спостереженнями та аналізом постскриптум того, що відбувалось (Reicher, 1982). Одним із підсумків цих досліджень є висновок про те, що сила впливу на групу, що має ознаки натовпу, визначається тим, наскільки і як саме надана інформація співвідноситься з груповими нормами і правилами. На думку дослідника, сила впливу на групу залежить також від того, наскільки вираженою і значущою є соціальна ідентичність для членів її групи.

С. Райхер сформулював ідею про те, що злиття з групою, занурення в неї посилюють конформність до групових норм. Анонімна групова участь також підвищує рівень конформності її учасників. Однак анонімність для окремих суб'єктів послаблює цю конформність. Тобто, якщо група є повністю анонімною, її члени більш схильні діяти відповідно до групових норм і вимог – відбувається свого роду деперсоналізація під «захистом» соціальної ідентичності. Якщо ти анонімний – будь як усі. У неанонімних групах ситуація, коли та чи інша людина може зберігати анонімність у певних діях, надає більшої свободи і знижує рівень конформізму. У підсумку дослідник стверджує, що анонімність від сильної аутгрупи дозволяє вираження соціальної ідентичності, санкціоноване аутгрупою.

Одним із найбільш відомих досліджень С. Райхера стало дослідження заворушень у районі Св. Павла («St. Pauls 'riots'» study), здійснене на основі моделі соціальної ідентичності (на заперечення ідеї Г. Ле Бона про деіндивідуалізацію в натовпі) (Reicher, 1984). У ньому остаточно постулюється, що анонімність сильної групи дозволяє її члену проявляти поведінку, зумовлену особливостями притаманної цій групі соціальної ідентичності. Члени натовпу приймають соціальну ідентичність, і вона їй визначає, власне, саму основу поведінки. А сила і підтримка натовпу дає безпрецедентну свободу в такому вираженні.

Відтак на зміну загальним припущенням про неконтрольованість і дикість натовпів і груп приходиться ідея про різноманітність можливих форм поведінки в натовпі залежно від характеру соціальної ідентичності, її вираженості і норм, які виникають на її основі. Однак висновки, зроблені на основі дослідження, не давали відповідь на низку питань. Наприклад, якщо натовп виявляє свою агресивну соціальну ідентичність, – значить, вона була притаманна йому і раніше. Питання в тому, як же вийшло так, що «вибух» стався саме в цей момент

Пізніше для пояснення динаміки зміни ідентичності і вияву соціальної ідентичності було запропоновано доопрацьовану модель соціальної ідентичності (Elaborated social identity model – ESIM), розроблену вже згадуваним С. Райхером у співпраці з колегами (Drury et al., 2000). У процесі роботи над нею було виявлено певні спільні закономірності взаємодії натовпу і поліції. Серед іншого, зазначимо, ESIM відображає ідею перетворення соціальної зміни на зміну психічну. Зміна ідентичності, отже, відбувається внаслідок зміни контексту, яка, відповідно, зумовлюється чиймись індивідуальними діями і їхніми наслідками. Таким чином, ESIM припускає, що зміна ідентичності є функцією зміненого контексту, спричиненого непередбаченими наслідками власних дій. Наслідки часто видаються ненавмисними і непередбачуваними, оскільки дії членів натовпу можуть інтерпретуватися по-різному (наприклад, співробітниками міліції).

У контексті нашого дослідження важливо, що ідентичність з огляду на експерименти та польові дослідження Райхера постає як об'єктивний регулятор усвідомлення себе та соціальної поведінки людини в тій чи іншій соціальній спільноті. Отже, знаючи базові настановлення соціальної ідентичності та особливості їх трансформації в часі соціальної взаємодії, можна спрогнозувати і поведінку людини. Нагадаємо, що соціальна ідентичність реалізується завдяки засвоєнню і визнанню групових норм. Це відбувається спочатку як самовизначення особи, пізніше – як включення характеристик, норм і стереотипів у власну

картину світу й образ «Я». І, власне, засвоєне стає внутрішнім регулятором соціальної поведінки людини.

Як уже зазначалося вище, ідея про те, що завдяки вивченню соціальної ідентичності можна прогнозувати і коригувати людську поведінку, швидко знайшла відображення в численних практичних та науково-практичних дослідженнях. В огляді, наведеному одним із ключових дослідників соціальної ідентичності S. A. Haslam (2014), констатується суттєве збільшення кількості статей з цієї тематики. Аналіз деяких із них підтверджує те, що найчастіше соціальну ідентичність вивчають саме в рідчій класичній теорії Г. Теджфела і Дж. Тернера. Логічно також, що, крім класичних академічних досліджень, популярними стали також дослідження прикладні: психологія здоров'я, організаційна психологія, психологія реклами та ін. (Tarrant, 2011).

Тут ключовою категорією є вивчення ефективності впливу на поведінку через ті чи інші засоби впливу, які апелюють до актуальних компонентів соціальної ідентичності. Виглядає приблизно так: встановити, вплинути через них, спровокувати потрібну дію. Також відповідно до цієї теорії вплив здійснюється через маніпулювання ідеєю щодо необхідності позитивної оцінки власної соціальної групи. Соціальна ідентичність у сфері здоров'я показує, що створення умов для підтримки позитивної модальності актуальної соціальної ідентичності є важливою умовою підтримки психічного здоров'я (Helliwell, 2011). Подібні дані отримано і в результаті дослідження організаційної поведінки. Зокрема, з'ясовано, що сприяння розвитку актуальної соціальної ідентичності співробітників у процесі розв'язання тієї чи іншої проблеми є важливим фактором ефективного функціонування організації (Perez et al., 2014).

На нашу думку, заслуговує на увагу ще один постулат, який використовується для визначення впливу соціальної ідентичності на соціальну поведінку: вплив через соціальну ідентичність буде ефективний, якщо суб'єкт впливу сприймається як утілення соціальної ідентичності, яку поділяють об'єкти впливу, і завдяки чому з'являється можливість транслювати об'єктам впливу бажані форми поведінки. Такий висновок знайшов підтвердження в студіях, що проводились у різних сферах, наприклад у рекламі чи психології громадянської ідентичності.

Проілюструємо цю тезу твердженням, що впливає з результатів вивчення громадянської ідентичності. Узагальнений механізм динаміки міжгрупової взаємодії крізь призму соціальної ідентичності запропонували С. Райхер, Н. Хопкінс, М. Левін, Р. Ратх (Hopkins et al., 2001). У своїй концепції автори розглядають масові акції як міжгрупову взаємодію, а соціальну ідентичність – як ключову характеристику, що буде визначати динаміку міжгрупової взаємодії.

Розгляньмо деякі положення цього підходу.

По-перше, спільне членство в групі трансформує стосунки та взаємодію між окремими людьми таким чином, що стають можливими узгоджені й ефективні колективні дії. Отже, коли люди сприймають інших як таких, що належать до тієї ж категорії, що й вони самі, тоді вони з більшою ймовірністю будуть їм довіряти, поважати їх і співпрацювати з ними; вони охочіше пропонуватимуть їм допомогу, виявлятимуть солідарність із ними і, швидше за все, будуть прагнути до однотайності з ними. Тобто бачимо в цьому випадку поведінкові прояви ідентифікації за ознаками «свій-чужий». Це підвищує ефективність діяльності групи. Там, де люди мають спільну ідентичність і, відповідно, загальні цінності й пріоритети, окремі особи (або організації) можуть уособлювати собою те, що об'єднує цих людей. Іншими словами, загальна ідентичність робить можливим лідерство. Це ще додатково збільшує здатність групи людей забезпечувати взаємодоповнюваність своїх зусиль і спрямовувати їх на досягнення цілей групи. У такому ракурсі соціальна ідентичність постає як підґрунтя появи і реалізації соціальної влади. Особливо для груп, у яких немає інших ресурсів або інститутів контролю.

По-друге, після того як особа визначає себе як члена групи, відбувається процес самостереотипізації. Це означає, що люди намагаються з'ясувати для себе норми, цінності та

спільні думки, характерні для цієї групи, і поводитися відповідно до них. Тією мірою, якою ці так звані критеріальні атрибути змінюються від групи до групи, такою мірою наша поведінка змінюється залежно від ситуації, коли на перший план виходять різні ідентичності. Це процес конверсії: ми діємо на основі групової ідеології не тому, що підкоряємося чужій владі або добиваємося схвалення інших людей, а тому що вона визначає, хто ми і що для нас є значущим. Тобто умови, які спрямовують і контролюють наші дії як членів групи, визначаються соціальною моделлю, а вона не може бути зведена до якоїсь окремої особи. Таке бачення соціальної ідентичності дає підстави пов'язувати психологічне тлумачення мотивації соціальної діяльності особи із засвоєнням групових особливостей ідентичності.

Оскільки визначення соціальної ідентичності та її виявів у момент конкретних дій у тій чи іншій ситуації не є очевидним, перед членами групи постає необхідність з'ясувати чи оцінювати інформацію з багатьох питань, щоб знати, що їм робити в разі виникнення певного типу ситуацій. Тому процес самостереотипізації є також процесом впливу з наслідками для тих, на кого справляється вплив, для того, хто буде впливовим, і для тих, хто буде впливати. Отже, інформація про групову ідентичність буде значуще впливати тільки на тих, хто ототожнює себе з відповідною соціальною групою. Причому на них вплине тільки та інформація, яка явно співзвучна із суб'єктивним образом групи. І впливати зможуть тільки ті, хто володіє достатнім авторитетом, щоб дати визначення ідентичності, – особливо ті, у кому бачать зразкових (або прототипних) членів групи.

По-третє, теорію соціальної ідентифікації сформульовано так, що її можна застосовувати не тільки до малих груп, а й до великих соціальних утворень. Коли Г. Теджфел упроваджував поняття соціальної ідентичності, він черпав натхнення в міркуваннях Р. Емерсона про націю як про спільноту людей, які відчувають себе нацією. У більш широкому сенсі концепція групи як якогось кола людей, об'єднаних спільною ідентичністю, близька до сформульованого Б. Андерсоном знаменитого визначення націй як «уявних спільнот». У світлі цього добре видно, наскільки серйозними є наслідки вищезгаданих процесів для суспільства. Визначити, що будь-яка група людей належить до однієї соціальної категорії (або, точніше, підвести цю групу людей до того, щоб її члени визнали себе такими, що належать до однієї соціальної категорії), – значить, створити соціальну владу шляхом мобілізації людей для спільних дій, а визначити параметри цієї соціальної категорії – значить, визначити, як ця влада буде застосовуватися. Більш конкретно: визначення того, хто включається в категорію (межі категорії), визначає масштаби мобілізації; визначення того, що значить бути членом категорії (зміст категорії), визначає напрям мобілізації, а визначення того, хто є найкращим прикладом представника категорії (прототипи категорії), визначає лідерів мобілізації. Це можна коротко сформулювати так: соціальні категорії спричиняють мобілізацію і дії, які перетворюють соціальний світ. Отже, контроль над самовизначенням членів соціальних груп дає соціальну владу.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як видно з результатів запропонованого аналізу, за основу прогнозування соціальної поведінки з позицій теорії соціальної ідентичності можна взяти три важливі складники. Ідеться про апелювання до особистості як носія ідентичності і вплив на поведінку представників групи через такого носія. Апелювання до актуальних компонентів ідентичності – вплив на поведінку – можливі через апелювання як до окремих компонентів ідентичності, так і до соціальної ідентичності загалом як унікального поєднання видів ідентичності. Посилення ціннісного складника і прагнення до позитивної ідентифікації є рушійною силою з погляду підтримки і збереження ідентичності групи. А значить, поведінка її представників буде керуватися і цими мотивами, що також уможливує прогнозування групової поведінки. Усі ці постулати пізніше було підтверджено численними прикладними дослідженнями, що є підставою вважати їх теоретичним базисом для розроблення методологічних засад прогнозування соціальної поведінки.

Перспективи подальших досліджень убачаємо в більш глибокому аналізі результатів досліджень, здійснених у межах теорії соціальної ідентичності, у виділенні основних закономірностей, спільних для цих досліджень, та в інтеграції отриманих знань в український соціально-психологічний науковий дискурс з метою напрацювання методологічних підходів до прогнозування соціальної поведінки.

Список використаних джерел

- Bee, C., & Dalakas, V. (2015). Rivalries and sponsor affiliation: Examining the effects of social identity and argument strength on responses to sponsorship-related advertising messages. *Journal of Marketing Communications*, 21(6), 408–424.
- Dalton, A. N., & Huang, L. (2014). Motivated Forgetting in Response to Social Identity Threat. *Journal of Consumer Research*, 40(6), 1017–1038.
- Drury, J., & Reicher, S. (2000). Collective action and psychological change: the emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*, 37, 230–243.
- Haslam, S. A. (2014). Five lessons for an Applied Social Identity Approach to challenges of organizational, health, and clinical psychology. *British Journal of Social Psychology*, 53, 1–20.
- Helliwell, J. F. (2011). Institutions as enablers of wellbeing: The Singapore prison case study. *International Journal of Wellbeing*, 1, 255–265.
- Hopkins N., Reicher S. D., & van Rijswijkab W. (2001). Everyday Citizenship: Identity Claims and Their Reception. *Critical Social Policy*, 21, 108–135.
- Perez, D., & Steinhart, Y. (2014). Not so personal: The benefits of social identity ad appeals with activation in advertising. *Social Influence*, 9 (3), 224–241.
- Reicher, S. D. (1982). The determination of collective behaviour In [H. Tajfel](#) (Ed.), *Social identity and intergroup relations* (pp. 41–83). Cambridge: [Cambridge University Press](#).
- Reicher, S. D. (1984). The St. Pauls' riot: An explanation of the limits of crowd action in terms of a social identity model. *European journal of social psychology*, 14(1), 1–21.
- Reicher, S. D., Haslam, S. A., & Hopkins, N. (2005). Social identity and the dynamics of leadership: Leaders and followers as collaborative agents in the transformation of social reality. *Leadership Quarterly*, 16, 547–568.
- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations* (pp. 56–65). Monterey, CA: Brooks-Cole.
- Tarrant M., Hagger M., & Farrow C.V. (2011). Promoting positive orientation towards health through social identity. In J. Jetten, C. Haslam, A. S. Haslam (Eds.), *The social cure: Identity, health and well-being* (pp. 39–54). NY: Psychology Press.

References

- Bee, C., & Dalakas, V. (2015). Rivalries and sponsor affiliation: Examining the effects of social identity and argument strength on responses to sponsorship-related advertising messages. *Journal of Marketing Communications*, 21(6), 408–424. (in English)
- Dalton, A. N., & Huang, L. (2014). Motivated Forgetting in Response to Social Identity Threat. *Journal of Consumer Research*, 40(6), 1017–1038. (in English)
- Drury, J., & Reicher, S. (2000). Collective action and psychological change: the emergence of new social identities. *British Journal of Social Psychology*, 37, 230–243. (in English)
- Haslam, S. A. (2014). Five lessons for an Applied Social Identity Approach to challenges of organizational, health, and clinical psychology. *British Journal of Social Psychology*, 53, 1–20. (in English)
- Helliwell, J. F. (2011). Institutions as enablers of wellbeing: The Singapore prison case study. *International Journal of Wellbeing*, 1, 255–265. (in English)
- Hopkins N., Reicher S. D., & van Rijswijkab W. (2001). Everyday Citizenship: Identity Claims and Their Reception. *Critical Social Policy*, 21, 108–135. (in English)
- Perez, D., & Steinhart, Y. (2014). Not so personal: The benefits of social identity ad appeals with activation in advertising. *Social Influence*, 9 (3), 224–241. (in English)

Reicher, S. D. (1982). The determination of collective behaviour In [H. Tajfel](#) (Ed.), *Social identity and intergroup relations* (pp. 41–83). Cambridge: [Cambridge University Press](#). (in English)

Reicher, S. D. (1984). The St. Pauls' riot: An explanation of the limits of crowd action in terms of a social identity model. *European journal of social psychology*, 14(1), 1–21. (in English)

Reicher, S. D., Haslam, S. A., & Hopkins, N. (2005). Social identity and the dynamics of leadership: Leaders and followers as collaborative agents in the transformation of social reality. *Leadership Quarterly*, 16, 547–568. (in English)

Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An Integrative Theory of Intergroup Conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The Social Psychology of Intergroup Relations* (pp. 56–65). Monterey, CA: Brooks-Cole. (in English)

Tarrant M., Hagger M., & Farrow C. V. (2011). Promoting positive orientation towards health through social identity. In J. Jetten, C. Haslam, A.S. Haslam (Eds.), *The social cure: Identity, health and well-being* (pp. 39–54). NY: Psychology Press. (in English)

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ СУСПІЛЬНИХ КРИЗ І НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

UDC 316.6

DOI:

Mykola M. Slyusarevskyy

Ph.D. in Psychology, Corresponding Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Director of the Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-4038-5668
slyusarevskyy@ukr.net

THE PROBLEM OF PSYCHOLOGICAL HELP TO A PERSON IN THE FACE OF MODERN CHALLENGES Spring 2020 Lessons

The problem of psychological help to a person in the context of modern challenges such as the COVID-19 pandemic, is considered from the point of view of compliance of this help's content to the public demand for it. The article aims to substantiate the need for a specific revision of traditional targets and traditional practices of psychological care due to the challenges that arise in the modern world. Reconstruction of the public request for psychological help is carried out according to the mass surveys conducted under the author's leadership: a nationwide representative study, which covered 1202 people aged from 18 y.o. and older, and an online survey conducted directly during the spring lockdown 2020, which involved 565 respondents. The analysis also includes data from other studies conducted during this period and following its «hot tracks.» The article emphasizes that Ukrainian psychologists have shown significant professional activity since the corona crisis. Still, the effectiveness of their efforts was reduced by the fact that these efforts were exposed to barriers of both objective and subjective terms. In the psychological community, the default model of a person in a lockdown is focused on the psychological help implementation in the traditional content field of the individual (personality-oriented), marital, and family counseling. This model determined the main trend of psychologists' counseling activity in media and social networks, but, according to the obtained data, it did not fully meet the realities of life of Ukrainian citizens, the challenges of the information environment in which they were, and therefore their real needs. It is argued that global cataclysms such as the COVID-19 pandemic radically change the nature and principles of the psychologist's practical work, as they sharply shift the focus of their counseling activity from the usual axial to the retial communication systems. It is shown that the semantic field of psychological counseling in the conditions of modern challenges should be supplemented by at least two components – media-psychological and psychological-organizational. The need to launch a targeted state program to monitor mass sentiment and the psycho-emotional state of society is substantiated. The study's practical significance is to use its results and conclusions to improve psychological assistance to the population. Prospects for further development of the problem are seen in the definition of supervisory and technological prerequisites for expanding the content field of psychological counseling.

Keywords: corona crisis; psychological help; public request; semantic field of psychological counseling; information environment; axial and retial communication systems; media-psychological and psychological-organizational components of psychological counseling.

ПРОБЛЕМА ПСИХОЛОГІЧНОЇ ДОПОМОГИ ЛЮДИНІ В УМОВАХ СУЧАСНИХ ВИКЛИКІВ Уроки періоду весни 2020 року

Слюсаревський Микола Миколайович

кандидат психологічних наук, член-кореспондент НАПН України,
директор Інституту соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-4038-5668
slusarevskyy@ukr.net

Проблема психологічної допомоги людині в умовах сучасних викликів, прикладом яких є пандемія COVID-19, розглядається під кутом зору відповідності змісту цієї допомоги суспільному запитові на неї. Метою статті є обґрунтування потреби певного перегляду традиційних мішеней і традиційних практик психологічної допомоги з огляду на виклики, що постають у сучасному світі. Реконструювання суспільного запиту на психологічну допомогу здійснюється за даними проведених під керівництвом автора масових опитувань: репрезентативного загальнонаціонального, яким було охоплено 1202 особи віком від 18 років і старше, та проведеного безпосередньо в період весняного локдауну 2020 р. онлайн-опитування, у якому взяли участь 565 респондентів. До аналізу залучаються також дані інших досліджень, що проходили в цей період та по його «гарячих слідах». У статті наголошено, що українські психологи від самого початку коронакризи виявляли значну професійну активність, однак результативність їхніх зусиль знижувало те, що ці зусилля наражалися на бар'єри як об'єктивного, так і суб'єктивного плану. У психологічному співтоваристві утвердилася за промовчанням модель людини, що перебуває в умовах локдауну, зорієнтована на здійснення психологічної допомоги в традиційному змістовому полі індивідуального (особистісно спрямованого), подружнього та сімейного консультування. Така модель визначала основний тренд консультативної активності психологів у засобах масової інформації та соціальних мережах, проте вона, як свідчать отримані дані, не цілком відповідала реаліям життя громадян України, викликам інформаційного середовища, у якому вони перебували, і отже, їхнім реальним потребам. Автор обстоює думку про те, що глобальні катаклізми на кшталт пандемії COVID-19 докорінно змінюють характер і самі засади практичної роботи психолога, оскільки різко зміщують фокус його консультативної активності зі звичних для нього аксіальних у ретивальні системи комунікації. Показано, що змістове поле психологічного консультування в умовах сучасних викликів має бути доповнене щонайменше двома складовими – медіапсихологічною і психолого-організаційною. Обґрунтовано потребу започаткування цільової державної програми відстеження масових настроїв та психоемоційного стану суспільства. Практична значущість дослідження полягає у використанні його результатів та зроблених висновків для вдосконалення психологічної допомоги населенню. Перспективи подальшого розроблення проблеми вбачаються у визначенні супервізійних і технологічних передумов розширення змістового поля психологічного консультування.

Ключові слова: коронакриза; психологічна допомога; суспільний запит; змістове поле психологічного консультування; інформаційне середовище; аксіальні та ретивальні системи комунікації; медіапсихологічна та психолого-організаційна складові психологічного консультування.

Statement of the problem. There is no doubt that the Coronavirus crisis that humanity is currently experiencing has medical, socio-economic, political, and psychological components. Therefore, from the very beginning, the COVID-19 pandemic has needed a response from the professional psychological community. And such a response took place. It should be emphasized that the majority of Ukrainian psychologists did not stay away from the processes that have changed social life, trying to respond adequately to the public inquiry regarding the solution of the

psychological problems caused by the pandemic and quarantine measures. This is evidenced in particular by the activity of the Ukrainian community of professional psychologists in an online format (Kovalenko, 2021; Naydonova, 2020; Naydonova, & Diatel, 2020; Slyusarevskyy, 2020a; Slyusarevskyy et al., 2020).

However, it should be noted that their efforts faced obstacles that reduced the effectiveness of these efforts. Such barriers were both objective (mandatory quarantine requirements) and subjective. The latter include the non-articulation of the public request for psychological expertise, psychological recommendations, and services by those institutions, first of all, public authorities, which are supposed to articulate this request.

In a radio broadcast, the former Minister of Health Protection of Ukraine, Vasyl Knyazevych, said that the initial reaction of public authorities to the pandemic was a step of despair. It is difficult to disagree with this. Due to the neglect of the medical sector, there were no resources (unfortunately, we should note a catastrophic lack of resources today) to help people with severe coronavirus disease and test the population to the appropriate extent. Therefore, in the spring of 2020, instead of establishing testing and ensuring strict compliance with all citizens' epidemiological security measures, as it was in South Korea (Siruk, 2020), the Ukrainian government immediately introduced unprecedented quarantine that led to the complete closure of small and medium-sized businesses, cessation of vital transport links, closure of all educational and cultural institutions, and even recreation parks. By resorting to such «steps of despair,» statesmen simply forgot about psychologists. However, their professional advice could help, if not to refrain from some overly strict quarantine measures, then at least to provide them with proper informational and psychological support and, thus, to prevent deterioration of social well-being, as well as to predict the negative psychological consequences of the quarantine measures and to develop tools to mitigate these consequences.

The non-involvement of psychologists was explained not only by the confusion of public authorities under conditions of a pandemic threat but also by the lack of state experience in systematic involvement of the representatives of psychological science in the development and scientific support of public administration decisions. The Ukrainian statesmen are not accustomed to turning to psychologists for many reasons, such as the low level of psychological culture of the population and, consequently, government officials; inherited identification of psychology with psychiatry since Soviet times; ignorance of the range of its real interests and potential opportunities; as well as insufficient institutionalization of psychology as a scientific field and a sphere of providing relevant services to legal entities and individuals.

The negative role is defined, in particular, by the encroachment of the Ministry of Healthcare of Ukraine on the monopolization of the sphere of psychological assistance to the population, which is not provided with adequate professional resources. This encroachment, coupled with a stubborn reluctance to establish partnerships with the psychological research institutions¹ independent of the Ministry of Healthcare, lead to a de facto one-sided, narrowly medical («psychiatric») interpretation of psychological issues, as evidenced by the Concept of Mental Health Development in Ukraine for the period up to 2030, approved by Government Resolution № 1018-r on December 27, 2017 (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-p#n8>).

Lacking an adequate understanding of the possibilities of psychological science and psychological practice, the Ministry of Healthcare of Ukraine, of course, did not feel the need to consult with psychologists about their actions during quarantine and, moreover, could not convey an understanding of such needs to the President, Parliament, and Government. Psychology was mentioned only by the then chief sanitary doctor of Ukraine, and now the Minister of Healthcare of Ukraine Viktor Liashko, who uttered a nasty remark that the recreation parks were closed to the visitors for psychological impact only, to put it simply, to scare people as much as possible. And it

---

¹ It is well-known that all scientific institutions of psychological profile in Ukraine are subordinate to the National Academy of Educational Sciences.

is only surprising that this remark was not «promoted» in all ways by the media, and it did not cause the public unrest that could be expected.

The army of thousands of school psychologists, who did not find a place in the online educational process, was not officially involved during the hard lockdown. Again, they were simply forgotten in the spring of 2020.

The effectiveness of the efforts of the psychological community was also negatively affected by the lack of a system aimed at monitoring mass sentiment and the psycho-emotional state of society. Of course, it was challenging to establish this monitoring in quarantine. Still, there is no doubt that if it was carried out in the «pre-quarantine» times, then, probably, the acceptable forms of its modification would be found. Under these conditions, the counseling help that psychologists tried to provide to people on a volunteer basis on social networks or in the mass media was deprived of a diagnostic foundation. Therefore, they were forced to outline the content of their recommendations based on their hypothetical ideas about the range of advice a person in quarantine needed and their repertoire of psychological care techniques. Of course, this did not apply to cases where the potential beneficiary themselves reported their problems on the Internet. Still, at the same time, such isolated «SOS signals» could lead to false generalizations. For example, some colleagues even stated that society was experiencing a personal crisis.

We should not lose sight of the fact that psychologists themselves belonged to the category of citizens who were most «lucky» in terms of both the duty and the ability to comply with quarantine restrictions. Those who continued working in their institutions (most of them) worked as a rule remotely, received the same salary as before the lockdown, and could usually afford to leave home exceptionally rarely. Such isolation from the direct contacts with the outside world influenced to some extent the perception of psychologists about the needs of the average Ukrainian in the quarantine, sometimes prompting the extrapolation of their mental states to potential consumers of psychological recommendations.

The mentioned factors contributed to the establishment among the professional psychologists of a specific model of a person who needed their help due to quarantine restrictions. This default model was based on the idea that after the announcement of the lockdown, citizens (the vast majority, if not all) felt confused and helpless: went painfully through almost complete isolation; suffered from forced inaction; reworked all the household chores, and did not know what else to do, thought about the threat of coronavirus infection only; and, if they had a family, vented their anger caused by such thoughts on their relatives. Therefore, based on this model, the main targets of psychological help should be stressful personal disorders and interpersonal relationships in the family (between spouses, parents, and children) complicated or damaged by social isolation. Thus, psychological assistance should be provided within the traditional individual (personality-oriented), marriage, and family counseling.

This model of a person in quarantine conditions was mostly used by psychologists, who were invited by both television and radio programs on coronavirus issues. They advised on: how to cope with stress, how to deal with excess free time, how to build relationships in the family under lockdown conditions, how to avoid family conflicts and «extinguish» them in time (however, it happened that they postulated the inevitability of disputes advising how to quarrel «correctly» and stating other dubious maxims). Issues such as better time planning for people who continued to work remotely, workplace equipping, dividing the workload between work and family responsibilities, caring for children, etc., were raised only occasionally. These practically significant issues were obviously outside psychologists' primary trend of counseling activity in the media space.

So, the question is: was such a trend justified? In our opinion, not entirely, which prompted the writing of this (admittedly debatable) article.

Analysis of recent studies and publications. The issue of corona-crisis is increasingly coming into the field of research of Ukrainian and foreign psychologists. However, today, most publications are of a research nature rather than on the practical problems of a psychologist's work in the context of a coronavirus pandemic. Among the works of the research plan, a monograph

authored by T. Tytarenko highlights the results of the author's study of the personality texture of pandemic everyday life (Tytarenko, 2020). The other example is the longitudinal study of the dynamics of emotional states of the population started by the American scientist E. Peters (see Cornwall, 2020b). It is also worth mentioning the publications of the British psychologists on the psychological impact of quarantine measures of varying severity; individual characteristics of persons quarantined; quarantine duration and its psychological consequences (Brooks et al., 2020); Chinese researchers' investigation of the coping strategies that Chinese students at home and abroad preferred in times of corona crisis with indicators of their psychological well-being and post-traumatic stress (Tszykhan, & Syao Gan, 2021); empirical data on personality traits that contributed to successful adaptation to the stressful situation caused by the COVID-19 pandemic obtained by M. Yegorova and co-authors (Yegorova et al., 2020), etc. A particular idea of the socio-psychological issues of the corona crisis is provided by the survey results obtained among professional psychologists by the Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences (Ushakov et al., 2020; Yurevich et al., 2020).

One of the main areas of research conducted by psychologists has become the peculiarities of human consumption of information about the coronavirus. Here we can refer to the study of E. Peters that aimed to identify the sources of «coronavirus» information, which were most often referred to and most trusted by the respondents (see Cornwall, 2020b). Under the guidance of T. Martsinkovskaya, the ways of obtaining information about COVID-19, the level of trust in it, and the peculiarities of behavior in virtual and real spaces related to changes in the time perspective of people of different ages were studied (Martsinkovskaya, 2020). However, it should be noted that, in general, the study of informational aspects of the pandemic by psychologists is not much different from the corresponding sociological research. This applies in particular to the study of information queries of users of Internet search engines with the word «coronavirus» carried out by the Russian Institute of Psychology (Zhuravlev & Kitova, 2020). The publication of their results is accompanied by rather arbitrary psychological interpretations, which, of course, does not deprive these results of some practical interest.

Peculiarities of financial behavior of the population in a situation of COVID-19 pandemic are also actively studied. For example, the behavioral strategies of entrepreneurs trying to keep their businesses going in various economic sectors and coping strategies of the unemployed, whose number is multiplying in all countries, are analyzed (Cornwall, 2020a). But such studies are conducted mainly by the representatives of the other socio-humanitarian disciplines, including management specialists, and not by psychologists.

The publications that discuss specific issues of psychological assistance to the individuals in the context of the COVID-19 pandemic are less frequent. Mostly, these are materials of mass events at which psychologists exchange practical work experience under these conditions. An example of such publications is an electronic collection prepared by us (Slyusarevskyy et al., 2020). Turning to the articles and theses of the collection, we can see that the problems of helping the population, as a rule, are considered by psychologists, so to speak, in the microsocioal dimension. These are the traditional areas of its provision, such as helping a person to master unpleasant emotional states; maintaining their intellectual and physical tone; overcoming fear of illness and obsessive-compulsive disorder; preventing complications of relationships with relatives in self-isolation; ways to reconcile; reducing the level of anxiety in the child, etc.

Against this background, the publications of L. Naydonova and her colleagues stand out. In them, psychological assistance is de facto associated with media education. According to the scientists, media education under quarantine conditions should prepare children and adults for healthy and socially responsible interaction with the information space, which involves the formation of instrumental skills of media literacy (such as identifying reliable sources of information, recognizing fakes, verifying facts, etc.) and gaining the ability to manage own media practices consciously (Naydonova, 2020; Naydonova, & Diatel, 2020; Naydonova, Diatel, & Chaplinska, 2020). Such issues are partly raised in the other publications (Коваленко, 2021). This immediately introduces the problem of psychological help in a much broader social context.

However, it is generally considered within the primary trend of counseling activity of psychologists, which was discussed. The problem of matching the content of psychological assistance to albeit vague, implicit, but still available public demand is not raised at all. Therefore, without questioning the value of the experience gained by the psychological community during the lockdown, we will refrain from further analysis of the publications dedicated to it. We do not see the need for this analysis because the purpose of our article goes beyond the outlined field.

We see **the article's goal** in substantiating the need for a particular revision of traditional targets and traditional practices of psychological assistance through the lens of the challenges of the contemporary world. As it is clear from the subtitle of the article, the realization of this goal will be carried out on the example of the initial period of the corona crisis, which, in our opinion, is a concentrated expression or at least a vivid illustration of the challenges in the modern world.

The statement of the main research material. First of all, let's try to understand to what extent the model mentioned above of a person under quarantine conditions corresponded to the factual circumstances of an average Ukrainian's life and, consequently, to their actual needs. The results of mass polls and other surveys conducted during the spring lockdown of 2020 will help us do this. We will use in particular the data of a nationwide survey conducted under our leadership by the Institute for Social and Political Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine on September 5-14, 2020, that represented the adult population aged 18 and older and a Google online survey conducted by the Institute during lockdown (April 28 – May 29, 2020).

The latter, for reasons that are easy to understand, unfortunately, did not meet the requirements of representativeness (the sample was formed spontaneously, primarily women aged 30 to 60 with a university degree). Still, the convergence of many online results with data from the nationwide autumn survey gives grounds to consider these results as reflecting some significant realities of consciousness and behavior of Ukrainians at the initial stage of the corona crisis. Therefore, we will use them, of course, with some reservations.

But first of all, let's recreate, so to speak, the background degree of isolation of the population during the lockdown. According to a study by the Kyiv International Institute of Sociology conducted from May 24 to June 4, 2020, by the CATI method (computer-assisted telephone interview based on a random selection of mobile phone numbers), 90% of citizens left home once or more a week. Of these, 37% left their homes several times a day, 22% – once a day, i.e., almost 60% were away from home at least once a day. And only 10% of respondents, primarily elderly, said they did not leave home for a week. And most of those who left their homes several times a day were among people aged 30-44 (46%) and 45-59 (44%) (Kyrychenko, 2020). As we can see, the isolation was not so total, and it was pretty relative for many citizens. Not only was it confirmed by the numbers, but it was also confirmed by the situation observed in Ukrainian cities and villages. People generally behaved as usual. They tried to lead an everyday life subjecting only to the restrictions imposed by the cessation of transport, the closure of non-food outlets, etc. Perhaps, the only exclusion – there were almost no retirement gatherings on the benches. Psychologists' ideas about the isolation of potential consumers of their recommendations were obviously exaggerated.

The idea of forced inaction of the citizens can also be characterized as exaggerated. Let's refer to table 1. According to the data, during the spring lockdown in 2020, 34.1% of Ukrainians were temporarily unemployed, and 7.5% lost their jobs. It is a massive part of the population, the life dramas of many people. But at the same time, it should be borne in mind that less than half of the respondents were in this situation. And the majority continued to work. Among working citizens, 33.1% answered that the strict quarantine restrictions introduced in March-May did not affect their professional life. These people, according to their responses, are working as usual. Another 25.3% said they worked without a significant reduction in production responsibilities. And taking into account the data of the online survey (Table 2), we can see that for many of those who worked, their responsibilities even increased, and their work became more intense. It's necessary to emphasize many difficulties associated with the lack of experience in organizing remote work and lack of technical and technological support, etc. It was not easy for those who said they worked in

the usual mode. How much energy, nerves, and sometimes money was taken away by getting to work in the conditions of the termination of transport connections! Thus, most Ukrainians did not suffer from inaction during the lockdown. And among those who temporarily or entirely lost their jobs, probably not everyone did not know how to spend their free time. Apparently, many of them were trying to correct the situation, find a way to improve their well-being, look for work on the Internet, or do household chores.

Table 1

**Distribution of answers of employed respondents to the question
«How have the strict quarantine restrictions imposed in March-May 2020 due
to the COVID-19 pandemic affected your professional life?»**

(Data from the national survey conducted on September 5–14, 2020, %) N = 822

Answers	According to the sample in general		In the regional context			
			West	Center	East	South
did not affect, worked in the usual mode	33,1	58,4	27,9	31,0	36,8	41,6
worked remotely without a significant reduction in production responsibilities	25,3		22,9	31,0	22,8	15,7
was temporarily unemployed	34,1	41,6	38,5	29,4	36,0	37,1
lost my job	7,5		10,6	8,6	4,4	5,6

Table 2

Distribution of answers of respondents to the question

«How have the restrictive measures introduced in Ukraine due to the COVID-19 pandemic affected your professional life?» (Data from the online survey conducted on the Google platform on April 28 – May 29, 2020) N = 565

My professional life:	Share of responses, %
did not stop, I work in the usual mode	25,1
has become more intense, my responsibilities have increased significantly	28,2
has become less intense, I perform only the minimum necessary part of my normal duties	20,9
temporarily suspended, my work will be resumed after the end of quarantine only	10,0
stopped completely, I lost my job due to quarantine	2,9
on the contrary, it started: I found a new job	0,7
not applicable, because I did not work before quarantine	7,8
other	4,4

Perceptions of the psycho-emotional state of Ukrainian citizens were also not quite adequate within the psychological community. Contrary to the gloomiest of these ideas, the intensity of the stress response to the risk of falling ill or the need to comply with restrictive and protective measures among the citizens of Ukraine was quite moderate. A short leap in psycho-emotional disorders and/ or mental dysfunctions, at least primarily, was not observed. Thus, according to a narrative interview conducted online by T. Tytarenko during the lockdown period, about half of the respondents (44.8%) assessed the quarantine situation in a balanced or neutral way. And more than 19% were inclined to see in it even in a positive way. And only one in five respondents (20%) rated it negatively.

The data of surveys conducted by us demonstrates the moderation in the perception of pandemic circumstances (Table 3). At the turn of April-May answering the question «Which of the following emotional states do you experience most often during quarantine?», 40.4% of

respondents said: hope and optimism, 23.6% – peace and tranquility. Together with other positive choices (joy, pleasure, curiosity, excitement), these feelings accounted for almost 80% – about the same as negative emotional states. And only in the fall, when the rate of disease jumped dramatically, and it became clear that quarantine was for a long time, the adverse conditions began to outweigh the positive ones significantly: the «share» of peace and tranquility (up to 8.6%), hope and optimism (up to 30.3%) decreased, while the share of depression and hopelessness increased (up to 29.8%). But it is noteworthy that the levels of negative emotions, namely anger and rage, remained relatively low among the Ukrainian population (a little more than 20%, which, incidentally, echoes the above data obtained by T. Tytarenko). However, from the very beginning, respondents attributed these sharply negative emotions and feelings of depression and hopelessness to the other people (most Ukrainian citizens) much more often than they noticed these emotions in themselves. We will discuss this discrepancy between their assessments and self-assessments in more detail later, and for now, we want to emphasize once again that the psycho-emotional state of Ukrainians did not look as dramatic as one might expect.

Table 3

Respondents' assessment of emotional states experienced by themselves and other people during the quarantine restrictions caused by the COVID-19 pandemic (in %)

Experience of emotional states	Formulation of questions posed during the online survey on April 25 – May 29, 2020. N = 565		Formulation of questions posed during a nationwide representative survey September 5–14, 2020. N = 1202	
	Which of the following emotional states have you experienced most often during quarantine?	What emotional state, according to your opinion, have the majority of Ukrainian citizens experienced most often?	Please recall which of the following emotional states have you experienced most often during the last six months?	What emotional state, according to your opinion, have the majority of Ukrainian citizens experienced most often?
anger, rage	23,4	47,4	20,7	34,1
hope, optimism	40,4	19,2	30,3	17,5
sadness, grief	30,4	25,1	28,3	22,5
depression, hopelessness	22,9	49,4	29,8	40,2
joy, pleasure	8,5	1,2	5,8	1,2
peace, tranquility	23,6	3,6	8,6	1,9
curiosity, excitement	9,2	2,2	2,8	0,7
difficult to answer	8,3	16,5	14,9	18,3

Note. In all cases, the amount exceeds 100%, as respondents could choose several answers to each of the questions shown in the table.

Finally, let's turn to the results of our online survey, which reflects the state of interpersonal relations of citizens during the lockdown. Table 4 shows that nothing catastrophic had happened in Ukrainian families at that time, contrary to expectations. Often, interpersonal relationships in the family circle had not undergone any changes. And sometimes, they had improved. 15.7% of respondents had improved their relationship with their parents, 18.4% – with their spouse, and 24.7% – with their children. The share of those whose relations with parents, spouses, and children had deteriorated significantly lower – 6.2%, 7.6%, and 3.8%, respectively. In other words, the improvement of family relations on average was almost four times higher than the number of cases of their deterioration.

**Distribution of respondents' answers to the question
«Have your relations with people from your immediate environment changed during
the period of restrictive measures, and, if so, how?»** (Data from the online survey conducted
on the Google platform from April 28 to May 29, 2020, in%) N = 565

Relationships	Answers			
	have changed for the better	have not changed	have changed for the worse	difficult to say
with parents	15,7	72,1	6,2	6,0
with spouse/partner	18,4	64,5	7,6	9,6
with children	24,7	57,8	3,8	13,7
with neighbors	6,9	74,4	8,8	9,8
with colleagues at work	6,7	67,9	17,5	7,9
with friends	7,9	69,0	18,9	4,2

And what had happened outside the family? The relations with the neighbors had undergone the slightest changes; excesses of deterioration and improvement were approximately equal – 8.8% and 6.9%, respectively. However, relations with the colleagues at work had deteriorated significantly more often than its improvement – more than two and a half times. The deterioration was indicated by 17.5% of respondents, while the improvement was indicated only by 6.7%.

Deterioration of relations could be caused by technological or psychological unpreparedness of the employee to work in a remote format, non-compliance with the established work schedule (for example, an employee could go out to the store during working hours and be absent near the monitor when needed), as well as management requirements for a civil servant who did not have their car to show up for work every day, etc. Not only led this situation to a broken relationship, but it also led to administrative measures – up to dismissal. It is more difficult to explain that the share of respondents whose relations with friends had deteriorated during the lockdown was also significant (18.9%). This might be partly due to the fact that friends could be among colleagues at work, and to some extent due to the lack of direct contacts, which could not be fully replaced by phone calls or social networking, and probably with the phenomena of group polarization in Internet communication (Naydonova, 2020). However, it is more important to note that during the lockdown, interpersonal relationships primarily improved in the family and deteriorated, so to speak, within the second circle of communication – more remote or formalized and officially regulated.

The tendency of deteriorating relations with the degree of their remoteness and official regulation is also observed in the sphere of power-subject relations of the respondents (Table 5). First of all, these relationships had changed more dynamically than interpersonal relationships, unlike family relationships, for the worse. Thus, the «share» of people whose attitude towards the President of Ukraine had deteriorated reached 41.6% at the time of the poll, and those whose attitude towards him, on the contrary, had improved amounted to 6.3%. The deteriorated attitude outweighed the improvement one by six to seven times. The Verkhovna Rada and the Cabinet of Ministers had an even more negative balance of improved and worsened attitudes.

This is understandable because the central bodies of state power made decisions that strained society. People attributed the inconveniences of quarantine, both real and imaginary shortcomings in the organization of anti-epidemic measures, lack of justification, some incomprehensibility and inconsistency of these measures, and the prospect of deteriorating financial situation to their activities. For the average Ukrainian in such circumstances, medical and pedagogical workers had become almost the only credible representatives of the conditional «government» – both due to selfless work, which despite the catastrophic shortage of resources, still helped to cope with the challenges of the pandemic and quarantine and as a result of its proximity to the person, at least limited experience of positive interaction with physicians and teachers. Therefore, it is natural that

44.5% and 32.6% of respondents had changed their attitude to medical and pedagogical workers during the lockdown, respectively. Only 5.4% and 10.2% respectively had changed it for the worse. In a sense, the intermediate place between the central government, on the one hand, and doctors and teachers, on the other, was occupied (also due to more excellent proximity to the citizens) by local governments, which increasingly demonstrated their opposition to unpopular actions of the central government. Attitudes towards local governments also deteriorated (23.4% of respondents). Still, the cases of such deterioration were, firstly, almost balanced by the cases of its improvement (16.1% of respondents). Secondly, they occurred much less frequently than precedents of deteriorating attitudes toward the President, Parliament, and Government that soon affected the results of the local elections, where the ruling party lost a significant share of its former popularity. However, this aspect of the data obtained, of course, goes beyond the issues discussed in this article.

Table 5

**Distribution of respondents' answers to the question
«Has your attitude to officials and institutions listed below changed since the beginning
of quarantine, and if so, how exactly do you feel about them?»** (Data from the online survey
conducted on the Google platform on April 28 – May 29, 2020, in%) N = 565

Attitude	Officials and institutions					
	PU	VRU	CMU	LGB	MW	PW
have changed for the better	6,3	1,5	2,7	16,1	44,5	32,6
have not changed	47,7	51,3	48,7	52,3	45,0	51,1
have changed for the worse	41,4	42,1	42,6	23,4	5,4	10,2
difficult to say	4,6	5,1	6,1	8,3	5,1	6,1

Abbreviations: PU – President of Ukraine, VRU – Verkhovna Rada of Ukraine, CMU – Cabinet of Ministers of Ukraine, LGB – local government bodies, MW – medical workers, PW – pedagogical workers (teachers, lecturers).

Thus, there is no doubt that Ukrainians faced many problems during the initial period of the corona crisis. However, much more than isolated from the outside world, they were bothered by the troubles associated with the vicissitudes of interaction with this outside world. Difficulties in performing professional duties or the complete impossibility of their performance were especially noticeable. But those who lost their jobs were unlikely to have too much free time. Negative psycho-emotional states also did not become widespread among the population. Although their number tended to increase, this did not usually lead to a deterioration in family relationships.

On the contrary, the family served as psychological protection against the troubles of the outside world, so quarantine often even contributed to the family understanding, strengthening relations between spouses, parents, and children. Instead, there was a tendency to increase tension and conflict in the business sphere, especially power-subordinate concerns, which intensified with the increasing degree of official regulation of such relations reaching its apogee about the central government. In other words, the problems that Ukrainians were concerned about during the lockdown were not limited to those that were solved in the traditional field of individual, marriage, and family counseling. That is why a significant part of the recommendations given by psychologists in the media and social networks did not hit the mark.

Moreover, let us argue that in the face of the new challenges increasingly posed by the modern world, global cataclysms such as the COVID-19 pandemic, psychological assistance in its traditional sense is relegated to the background. It seems that foreign psychologists are beginning to

draw such conclusions. Let us refer to the data of an expert online survey published in the «Psychological Journal», conducted in April 2020 by the Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences (Ushakov et al., 2020). Psychologists attended it as experts who answered the socio-psychological conditions and consequences of the spread of coronavirus infection. In particular, experts were asked about the measures of psychological impact on the population in connection with the coronavirus epidemic. Thus, among the proposed measures, psychological assistance in the sense that is usually meant by this term (hotlines, counseling work to prevent neurosis, etc.) took a modest fourth place (Table 6). Among the measures of psychological impact, it was mentioned by 13 out of 152 psychologists (14.1%).

Table 6

Data from an expert online survey of Russian psychologists conducted by the Institute of Psychology of the Russian Academy of Sciences in April 2020.

(N = 152, experts could choose several answers)

The most typical answers to the question «What measures of psychological impact on the population in connection with the coronavirus pandemic could you recommend to the authorities?»	The share of respondents (in%)
Stop intimidation (avoid intimidation and threats, stop the flow of negative information in the media, show respect and trust; show the possible positive consequences of overcoming the crisis, etc.)	27,2
Carry out explanatory work (more specific recommendations, special information for the population, explanations of experts, to raise the awareness of preventive measures, etc.)	25,0
Inform about measures to support citizens (give punitive and controlling bodies the functions of providing assistance to the population; implement the declared measures and assistance; show concern for people thus inspiring trust, willingness to cooperate, etc.)	21,7
Organize the provision of psychological assistance to the population (hotline, counseling to prevent neurosis, special departments for remote work, etc.)	14,1
Maintain empathy and cohesion (more calls for solidarity, responsibility for each other; support for civic initiatives; talk more about the heroism of doctors; examples of effective socially responsible behavior, etc.)	9,8
Increase the number of news stories and programs not related to the coronavirus (show films on historical topics, introduce chronicles to cover the lives of contemporaries in different regions, etc.)	7,6

It is also thought-provoking that, according to S. Chunikhina, a large group of professional psychologists who implemented the volunteer project were asked for psychological or crisis counseling by about 100 people in a few weeks of lockdown (Slyusarevskyy et al., 2020). It is very good that such requests were met. However, there could probably be more of them in a country of many millions.

But does this mean that psychological assistance is becoming obsolete? In our opinion, no. However, its content field should be built based on the real needs of potential consumers, not just on providers' hypothetical ideas. At the same time, one should carefully consider the qualitatively new conditions in which a psychologist works in extreme circumstances of a global level – such as the COVID-19 pandemic. These conditions are primarily related to the development of the modern information environment. The vast majority of practicing psychologists and those willing to give the population some practical advice have not yet had time to adapt to its challenges.

The fact is that psychological assistance is known to be traditionally provided mainly on an individual basis. Psychologists are accustomed to working with people in the most professionally comfortable axial communication systems, in which the clients themselves confidently report their problems. Therefore, the choice of targets of psychological influence is beyond doubt. And suppose

one of these practicing psychologists is invited to participate in TV or radio programs. In that case, they usually choose the path of least resistance: in fact, they duplicate their work in axial communication systems in the information space focusing on the same targets of influence – in the hope that their recommendations may find recipients with similar results problems. In other words, participation in TV and radio programs is a peculiar and, let's face it, optional supplement to traditional psychological counseling. However, cataclysms such as the COVID-19 pandemic are sharply shifting the focus of psychological care to retial communication systems – the media and social networks, where potential recipients of this assistance are undefined (thousands or millions) recipients who are largely unable to report their problems and often even reflect on them. And here, there is a sharp contradiction between the poorly reflected public demand for psychological assistance and a reasonably approximate idea of psychologists about its likely targets, as seen from the above. And this request is poorly reflected, in particular, because the media proposals of psychologists, who tend to work within the common problematic field, inadvertently limit the problems of the request. As a result, the number of individual cases seeking help from psychologists is minimized.

We should also emphasize that the problems of citizens during the initial period of the coronavirus crisis and, accordingly, their potential needs for psychological assistance were determined by the changed circumstances of their lives and the realities of the modern information environment. We dedicated another publication to these realities (Slyusarevskyy, 2021). Therefore, we are going to repeat only some of its theses.

First of all, we want to note that the challenges of the modern world that are dangerous for humans, their physical and mental state, despite their different origins (natural, man-made, social) have an informational nature, informational basis, or at least clear, informational correlates. Whatever the challenges, such as natural or artificial disasters, the spread of epidemics, wars, and civil conflicts, they are (of course, from time to time) directly faced by relatively few people. The vast majority of the population are indirectly aware of them – based on information received from TV or radio or found on the Internet. This is exactly what happened at the beginning of the corona crisis. At that time, almost none of the Ukrainians personally knew people who were ill with COVID-19 symptoms, not only among relatives and friends but also among distant acquaintances. Under such conditions, ideas about the pandemic were formed by its media (information) image and not by the very substantive content of this challenge. The role of the media in shaping the idea of the epidemiological threat increased the collapse of the sphere of direct communication between people. Although this collapse was not as total as one might assume, it was undoubtedly observed to some extent in all citizens, which naturally expanded the scope of media-mediated communication, i.e., the lack of feedback on the consumption of media reports and speeches in the media by officials. Therefore, the peculiarities of the attitude towards the consumed information received from TV and radio significantly determined the public perception of public authorities' epidemiological threat and anti-epidemic actions.

There was a clear polarization of public reactions to the pandemic and the quarantine measures. A smaller proportion of the population (those who used media messages more often and trusted them more, and were able to comply with quarantine restrictions as much as possible) took the risk of coronavirus infection very seriously and expressed increased concern for their health and the health of their loved ones. On the contrary, the majority (especially those who had to go to work, worked a lot, and consumed fewer media reports) tended to deny or ignore the danger of infection, seeing the main threat, not in the cause but the consequences of quarantine and advocating for its cancellation.

This polarization was already reflected in the thoughts of the participants of our online survey, which was conducted in the spring – about the judgment «A complete cessation of economic activity, in the long run, could kill many more people than the coronavirus. Therefore, quarantine restrictions should be lifted, even if it could trigger new outbreaks». 51.9% of respondents agreed with it to some extent, 39.1% disagreed with it to some extent (9% did not decide). And this division of opinions was not accidental. It showed a steady trend in the state of

public consciousness (for that time), which was confirmed by a nationwide representative survey conducted in the fall (Table 7). Similarly, more than half of the respondents (56.3%), despite the increase in the number of diseases, said that quarantine losses from economic downturns could cause more harm to Ukrainian citizens than the spread of coronavirus disease. And only in the red quarantine zone, where diseases had become widespread, the share of opposing views (31%) was significantly higher than in Ukraine in general (19.2%).

Table 7

Distribution of respondents' answers to the question
«What, in your opinion, can cause greater harm to the citizens of Ukraine – the spread of coronavirus disease or economic losses due to quarantine measures?» (Data from the national survey conducted on September 5–14, 2020, in%) N = 1202

Answers	By sampling in general	Among the inhabitants of different quarantine zones			
		green zone	yellow zone	orange zone	red zone
spread of coronavirus disease	19,2	16,5	22,1	18,1	31,0
economic losses caused by quarantine measures	56,3	63,7	55,3	50,4	52,1
difficult to answer	23,8	19,3	22,1	30,7	16,9
I don't care	0,8	0,5	0,4	0,8	0,0

It should be borne in mind that, since the beginning of the crisis, the information environment has been oversaturated with conflicting information of a global nature. Coronavirus news and thematic mass media reports had flooded the heads of millions of people every hour, instantly filling their lives with elements of real external danger. As a result, the life situation of a person who actively consumed these messages even with a narrow range of private interests inadvertently grew at least to the national and even global scale, coping with which alone was not possible (Slyusarevskyy, 2007). Such a permanent oversaturation of the information environment with contradictory content arose spontaneously – due to the fierce competition of media content producers for the attention of potential consumers. Media professionals covered the coronavirus and quarantine topics, supporting (less often) or criticizing (more often) the measures taken by public authorities. Numerous experts (medical doctors, law enforcement officers, etc.) were involved in the discussion. But as far as the nature and consequences of the coronavirus were (and still are) not fully understood, those who tried to talk about the coronavirus on TV and radio could not agree on the most basic things (protective functions of the medical masks, the distance between people in public places, etc.). Therefore, TV and radio programs on coronavirus issues only deepened the state of uncertainty and disorientation, which a certain part of society experienced (Slyusarevskyy, 2020b).

The consumer usually responded to contradictory information in the media space with spontaneous informational behavior, which was realized mainly in reorientation on the Internet. However, this only increased the amount of conflicting information. After all, the basis of information and search activity of a person in a crisis characterized by a high degree of uncertainty is usually grounded on false goals. The average Ukrainian (and citizens of the neighboring countries) sought to find the «ultimate truth» about the coronavirus on the Internet instead of being interested in measures that, at least with some degree of reliability, protect against infection.

Ukrainians' compliance with these measures left much to be desired (Table 8), which is understandable because, as can be seen from Table 9, the vast majority of respondents (over 54%) at the time of the survey in fall 2020 were inclined to believe that these measures were unlikely to protect against coronavirus infection (28.2%) or were unsure whether they could protect or not (26.3%). Moreover, disbelief in the effectiveness of personal safety measures recommended by medical doctors had grown with the transition from green and yellow quarantine zones to orange and red.

Table 8

Distribution of respondents' answers to the question
«Do you personally follow the anti-epidemic recommendations listed below?»
(Data from the nationwide survey conducted September 5–14, 2020, in%) N = 1202

Recommendations	Answers			The average (In points, from 1 to 3)
	I always follow	I adhere to it partially	I do not follow	
wearing a mask in public places and on transport	57,1	38,3	4,6	2,53
washing hands and antiseptic treatment after being in public places or on transport	55,8	37,5	6,8	2,45
avoiding physical contacts (handshakes, hugs, etc.) with other people	35,7	47,5	16,8	2,19
keeping a safe distance of one and a half to two meters from other people	26,0	54,8	19,2	2,07
antiseptic treatment of the wallets and gadgets after using them in public places	21,7	42,1	36,1	1,86

Table 9

Distribution of respondents' answers to the question
«Do you think that the implementation of anti-epidemic recommendations (listed above) protects a person from coronavirus infection?» (Data from the national survey conducted on September 5–14, 2020, in%) N = 1202

Answers	By sampling in general	Among the inhabitants of different quarantine zones			
		green zone	yellow zone	orange zone	red zone
rather yes	45,6	52,3	51,1	39,0	40,8
rather no	28,2	25,4	24,0	28,0	36,6
difficult to answer	26,3	22,3	24,8	33,1	22,5

Here is a paradox: people fell ill more often without following medical recommendations, but they explained this by their inefficiency. Therefore, the population's observance of personal security measures should have been considered at the beginning of the corona crisis as one of the highest priorities in the process of psychological impact on citizens, but this, unfortunately, did not happen.

Not enough attention was paid to the problem of correcting citizens' perceptions of the psycho-emotional state of society, which in the process of consuming mass media products appeared in «condensed colors.» Let us turn again to Table 3, which shows significant differences between respondents' self-assessment of their emotional state and its assessment in other people (most citizens of Ukraine). As a rule, such differences are explained by the fact that, when assessing their own condition, a respondent gives socially desirable answers. Still, in fact, he/she expresses it by projecting on other people. We do not deny that this mechanism could sometimes work as well. But it seems more plausible to assume that the opposite could have happened: in the context of a relative narrowing of the sphere of direct contact with the other people, citizens projected media-mediated ideas about social attitudes on their psycho-emotional state, deteriorating their emotional well-being. And if so, then these ideas certainly needed to be adjusted.

So, let's summarize the empirical research discussed above. The analyzed data convincingly show that during the initial period of the corona crisis, the main problems that could cause stress or close to its emotional reactions in Ukrainian citizens were related, on the one hand, to excessive consumption of contradictory, often destructive information about coronavirus and quarantine and, on the other, – to unfavorable conditions of labor (professional) activity (or the excesses of its termination) and the complication of business relations. Such problems, as we know, are within the

competence of media psychology and organizational psychology in particular. Hence, in our opinion, the substantive field of psychological counseling in the conditions of contemporary challenges such as the COVID-19 pandemic should be supplemented by at least two components – media-psychological and psychological-organizational. Moreover, these components are objectively brought to the fore. Still, they must be implemented (modified), taking into account the specific requirements caused by the current situation in society and the peculiarities of the work of a psychologist in retail communication systems.

The media psychological aspect of psychological counseling requires an increase in the level of media literacy of the population. It is obvious. However, in extreme situations such as the corona crisis, media psychological counseling should never be limited to developing skills that are traditionally associated with media literacy (recognizing fakes, separating lies from the truth, etc.), as far as such skills alone cannot protect a person from the psychologically harmful effects of an oversaturated information environment. The main «enemy» is its very oversaturation exacerbated by the global nature of information processes, which hinders adequate cognitive processing of the existing challenge. Therefore, a psychologist who consults remotely should be aimed primarily at suggesting how to handle this challenge properly and behave wisely in an unfavorable information environment (similar to behavior in a threatening physical environment).

Citizens, with the help of psychologists, must learn to limit themselves to the consumption of information to the extent necessary and sufficient to solve a particular life problem; adequately assess the scale of their personal life situation (without expanding it to the size of the region, country or world); acquire tolerance for uncertainty and understand that in the modern world there are threats and dangers about which it is currently impossible to find the ultimate truth; realize that it is possible to protect yourself more or less successfully from these threats and dangers following reasonable personal safety measures (Slyusarevskyy, 2021).

From a psychological and organizational point of view, counseling work in conditions such as lockdown caused by the pandemic should be aimed at mitigating current and expected risks of reducing the effectiveness of an organization associated with its limitation or suspension. This involves informing employees in advance about the grounds for adjusting these activities following existing conditions, possible areas of tension and conflict that may arise in both hierarchically defined and horizontal relationships of workforce members, rational ways to avoid these areas, prevention and coping with occupational stress and burnout syndrome due to the difficulties in working both offline and online, and, finally, psychological support for those who found themselves without work providing them with recommendations for future employment and psychologically sound behaviors of an applicant.

At the same time, psychological and organizational counseling (as well as marriage or family counseling), of course, cannot be a «one-sided game.» It will be a proper success if a psychologist not only remotely assures «ordinary» employees that everything will be fine but also appeals to employers, managers of organizations. We are aware that few of them are willing to enter into a dialogue with a psychologist on social networks or at least listen to their recommendations. The vast majority of them, overwhelmed and annoyed by the managerial difficulties that have befallen them during quarantine, tend to consider these recommendations an empty chatter that is insignificant compared to the acute production and financial problems of the corona crisis era. But this should not generate fatalistic sentiments within the psychological community. Relentless promotion of psychological services among employers and management is needed. It is necessary to explain to them by all available means that the image of psychological care, which is associated with the private life of citizens only (and created, unfortunately, by psychologists themselves) is not adequate, convincingly show the prognostic consequences for the production process and the social cost of management and personnel decisions made in crisis conditions, and, finally, inform employers and managers that they need such help as people who are at risk of occupational stress and burnout no less than their employees.

The outlined priorities of psychological and organizational counseling also extend to the sphere of media-mediated power-subordination relations, which, as seen from the analysis of

empirical data, have significantly exacerbated during the corona crisis. In this area, psychological and organizational counseling is closely related to the tasks that are designed to be solved by both media psychology and political psychology. At the level of interaction between the government and citizens, psychological assistance acquires, so to speak, a precise political-psychological dimension (Olshanskiy, 2001; Derkach, Zhukov, & Laptev, 2001; Slyusarevskyy, 2009; Traverse, 2013).

We are not focusing on the problems psychologists are facing in the context of power relations, as far as they were largely covered at the beginning of the article. However, it should be noted that the potential for the positive influence of psychologists on the state of these relations can only be properly revealed when psychological counseling is directly integrated into the system of decision-making and implementation of government bodies. This is the primary condition for its effectiveness.

Finally, we emphasize that for successful counseling work of psychologists, primarily if it is carried out remotely, there is the urgent need to create a reliable diagnostic base that provides systematic monitoring of mass sentiment and the psycho-emotional state of society. This requires a targeted state program with appropriate financial support.

Conclusions. From the beginning of the corona crisis, most Ukrainian psychologists have shown significant professional activity trying to respond adequately to the public demand for solving the psychological problems caused by the situation. However, this activity was hampered by barriers that reduced their effectiveness. Such barriers were both objective (strict quarantine conditions) and subjective (insufficient public request for psychological services, lack of articulation by public authorities, lack of experience of systematic involvement of psychologists in the development and scientific support of state and administrative decisions in Ukraine, as well as rather subjective perceptions of psychologists themselves about the needs of potential recipients of their help).

Within the psychological community, the default model of a person in the conditions of lockdown was established. This model focused on implementing psychological assistance within the traditional field of the individual (personality-oriented), marriage, and family counseling. That was the model that determined psychologists' primary trend of counseling activity in the media and social networks. However, according to the analysis of mass polls and other studies conducted during the lockdown or on its «hot tracks,» this model did not fully correspond to the realities of Ukrainian citizens' lives and, consequently, their actual needs for psychological help.

During the lockdown in the spring of 2020, the ordinary people of Ukraine had faced many problems. Still, these problems were much more related to the vicissitudes of interaction with the outside world than isolation. Difficulties in performing professional duties or the complete impossibility of their performance were especially noticeable. Contrary to the ideas of many psychologists, negative psycho-emotional states have not become widespread. Although their numbers tended to increase, this had not usually led to a deterioration in family relationships. Instead, there was a trend in the increase in the level of tension and conflict in the sphere of business, especially power-subordinate relations, which intensified with the increasing degree of official regulation of these relations reaching its apogee about the central government. Thus, the problems that Ukrainians were concerned about during the lockdown were by no means limited to those that could be solved within the traditional field of individual, marriage, and family counseling. Therefore, a significant part of the recommendations given by psychologists in the media and social networks did not hit the mark.

The existing contradiction between the traditional thematic repertoire of psychological counseling and the potential public demand suggests that during the global cataclysms such as the COVID-19 pandemic, psychological assistance to the population in its traditional sense recedes into the background. Therefore, the need for a particular revision of standard targets and conventional practices of psychological care is urgent today. At the same time, one should carefully consider the qualitatively new conditions in which a psychologist works in extreme circumstances of a global level.

Global cataclysms, such as the COVID-19 pandemic have shifted the focus of psychological care from the psychologist's usual axial to retial communication systems (media and social networks). This radically changes the nature and very principles of practical psychological work. The participation of psychologists in TV and radio programs and their Internet activity cease to be sporadic, optional additions to traditional psychological counseling. Potential consumers of psychological assistance are undefined (thousands or even millions) recipients who (unlike situations with a client in axial communication systems) usually cannot report their problems and often reflect on them, which leads to a sharp contradiction between poorly reflected public demand for psychological assistance and fairly approximate ideas of psychologists about its likely targets. A kind of vicious circle is formed as far as the public demand is poorly reflected, in particular, because the media proposals of psychologists inadvertently limit the problem. At the same time, the number of individual requests to psychologists is minimized.

It should be borne in mind that in situations such as the coronavirus pandemic, the problems of citizens and hence their potential needs for psychological care are determined by changed life circumstances and the realities of contemporary information environment characterized by globality and saturation of conflicting content. In the spring of 2020, when the vast majority of Ukrainians had not yet been directly exposed to the coronavirus, their perceptions of the pandemic were formed by its media (information) image and not by the very substantive content of this challenge. There was a clear polarization of public reactions to the pandemic and the quarantine measures caused by it that depended on the attitude to the information and life circumstances.

The global oversaturation of news and thematic mass media reports with contradictory content filled people's lives with elements of all-encompassing external danger. As a result, the life situation of a person who actively consumed these messages, even with a narrow range of private interests, grew at least to a national or even global scale, to cope with which alone was not possible. To the spontaneous oversaturation of the media space with contradictory information, the consumer responded, as a rule, by spontaneous informational behavior, which was realized mainly in the form of reorientation on the Internet. However, this only aggravated the situation because the information and search activity of consumers was usually based on false goals: a typical Ukrainian (as well as citizens of the neighboring countries) sought to find the «ultimate truth» about the coronavirus on the Internet instead of worrying about protective measures.

The spring lockdown of 2020 could cause stressful or close emotional reactions in Ukrainians who are within the competence of media psychology and organizational psychology. It follows that the substantive field of psychological counseling during contemporary challenges, such as the COVID-19 pandemic, must be supplemented by at least two components – media-psychological and psychological-organizational. These components are objectively brought to the fore. Still, they must be implemented (modified), taking into account the requirements of the current situation in society and the peculiarities of the work of psychologists in retial communication systems.

At the level of power-subordination relations, which significantly exacerbated during the corona crisis, the tasks of psychological-organizational counseling are closely connected with those that political psychology is called upon to solve, and they acquire a distinct political-psychological dimension. The solution to this set of problems involves the direct integration of psychological counseling in the system of decision-making and implementation of decisions of public authorities.

A necessary condition for successful counseling work of psychologists, mainly if it is carried out remotely, is creating a reliable, permanently updated diagnostic base. This requires the launch of a targeted state program to monitor mass sentiment and the psycho-emotional state of society that must have adequate financial support.

We connect **the prospects for further development of the problem** with the definition of supervisory and technological prerequisites for expanding the field of psychological counseling.

References

- Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., & Rubin, G. J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet*, 395(10227), 912–920. (in English)
- Cornwall, W. (2020a). Crushing coronavirus means «breaking the habits of a lifetime». Behavior scientists have some tips. *Science*, Vol. 36 (16 April). Retrieved from <https://bit.ly/3DkLauI>. (in English)
- Cornwall, W. (2020b). Social scientists scramble to study pandemic, in real time. *Science*, Vol. 368 (10 April). Retrieved from <https://bit.ly/3II099M>. (in English)
- Derkach, A. A., Zhukov, V. I., & Laptev, L. G. (Eds.) (2001). *Politicheskaya psikhologiya: Uchebnoye posobiye dlya vuzov* [Political psychology: Textbook for universities]. M.: Akademicheskii Proyekt; Yekaterinburg: Delovaya kniga. (in Russian)
- Kovalenko, O. (2021). Psykholohichna pidtrymka litnikh osib ta yikhnikh rodyn u period karantynu [Psychological support for the elderly and their families during quarantine]. *Pedahohichna hazeta Ukrainy*, № 1(281), (January–February). (in Ukrainian)
- Kyrychenko, I. (2020). Volodymyr Paniotto: Zaraz nebezpeka zakhvoryty na koronavirus mayzhe vdvichi vyshcha, nizh pid chas suvoroho karantynu [Volodymyr Paniotto: Now the risk of getting coronavirus is almost twice as high as during severe quarantine.]. *Ukraina moloda*, № 59 (July 7). Retrieved from <https://umoloda.kyiv.ua/number/3609/218/147805>. (in Ukrainian)
- Martsinkovskaya, T. D. (2020). Lichnostnyye granitsy prostranstva i vremeni v situatsii deprivatsii po COVID-19 [Personal boundaries of space and time in a situation of deprivation according to COVID-19]. *Voprosy psikhologii*, № 4. Vol. 66, 104–113. (in Russian)
- Naydonova, L. A. (2020). Mediapsykholohiia karantynu i dystantsiina psykholohichna pidtrymka [Quarantine media psychology and remote psychological support]. *Osvita i suspilstvo*, 2–3 (23–24), (February–March). (in Ukrainian)
- Naydonova, L. A. (Ed.), & Diatel, N. L. (Comp.), (2020a). Kibersotsializatsiia v umovakh pandemii [Cybersocialization in a pandemic]. In *Materialy 4 naukovopraktychnoho seminaru (Kyiv, November 5, 2020)*. Retrieved from <http://mediaosvita.org.ua/book/iv-mizhi-nstyutskyj-seminar-kibersotsializatsiya-v-umovah-pandemiyi>. (in Ukrainian)
- Naydonova, L. A., Diatel, N. L. (Ред.), & Chaplinska, Yu. S. (Comp.), (2020b). *Kibersotsializatsiia, Zbirnyk naukovykh prats (2018–2020)* [Cybersocialization, Collection of scientific works (2018-2020)]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. Retrieved from <http://mediaosvita.org.ua/book/kibersotsializatsiya-zbirnyk-naukovykh-prats>. (in Ukrainian)
- Olshanskiy, D. V. (2001). *Osnovy politicheskoy psikhologii* [Fundamentals of Political Psychology]. Yekaterinburg: Delovaya kniga. (in Russian)
- Siruk, M. (2020). Koreiska istoriia uspihu: Posol Ki-chan Kvon: Kozhna kraina povynna znaity balans mizh strymuvanniam virusu i vidnovlenniam ekonomiky [Korean Success Story: Ambassador Ki-chan Kwon: Every country needs to find a balance between containment of the virus and economic recovery]. *Den*, 94–95 (May 22-23). (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2007). Sotsialna sytuatsiia v Ukraini: sproba otsinky z pohliadu formuvannia ta proiavu subiektynoho potentsialu osobystosti [The social situation in Ukraine: an attempt to assess the formation and manifestation of the subjective potential of the individual]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 16(19), 109–127. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2009). Politychna psykholohiia yak nauka: predmet i problematyka. *Sotsialna psykholohiia*, 5 (37), 3–14. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2020a). «Online-Kolo»: dosvid psykholohichnoi pidtrymky i dopomohy naselenniu pid chas pandemii COVID-19 [«Online-Kolo»: Experience of Psychological Support and Assistance to the Population during the COVID-19 Pandemic]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, Vol. 2, № 1. Retrieved from <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/62>. (in Ukrainian)
- Slyusarevskyy, M. M. (2020b). Pro stan suspilnoi svidomosti ta zakhody z yoho polipshennia v umovakh pandemii COVID-19 (Naukovo-analitychna dopovid) [On the state of public consciousness and

measures to improve it in the context of the COVID-19 pandemic (Scientific and analytical report)]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, Vol. 2, № 2. Retrieved from <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/90>. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M. (2021). Nehatyvni informatsiini vplyvy na liudynu v suchasnomu sviti: kontseptualna model [Negative informational influences on a person in the modern world: a conceptual model]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, Vol. 3, № 1. Retrieved from <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/141>. (in Ukrainian)

Slyusarevskyy, M. M., Naydonova, L. A., & Voznesenska, O. L. (Eds.) (2020). Dosvid perezhyvannia pandemii COVID-19: dystantsiini psykholohichni doslidzhennia, dystantsiina psykholohichna pidtrymka [Experiencing the COVID-19 pandemic: remote psychological research, remote psychological support]. In *Materialy onlain-seminariv 23.04.2020 «Dosvid karantynu: dystantsiina psykholohichna dopomoha i pidtrymka» ta 15.05.2020 «Dystantsiini psykholohichni doslidzhennia v umovakh pandemii COVID-19 i karantynu»*. Kyiv. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/QERPASProceeding-2020>. (in Ukrainian)

Traverse, T. M. (2013). Politychna psykholohiia [Political psychology]. Kyiv: Parlamentske vydavnytstvo. (in Ukrainian)

Tszykhan, L. & Syao Gan, V. (2021). Psikhologicheskiye faktory posttravmaticheskogo stressa, vyzvannogo pandemiyei COVID-19 [Psychological factors of post-traumatic stress disorder caused by the COVID-19 pandemic]. *Psikhologicheskyy zhurnal*, Vol. 42, № 1, 102–110. (in Russian)

Tytarenko, T. M. (2020). *Posttravmatychnе zhyttyetvorennia: sposoby dosiahnennia psykholohichnoho blahopoluchchia* [Post-traumatic life-designing: ways to achieve psychological well-being]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Ushakov, D. V., Yurevich, A. V., Nestik, T. A., & Yurevich, M. A. (2020). Sotsialno-psikhologicheskiye aspekty pandemii COVID-19: rezultaty ekspertnogo oprosa rossiyskikh psikhologov [Socio-psychological aspects of the COVID-19 pandemic: results of an expert survey of Russian psychologists]. *Psikhologicheskyy zhurnal*, Vol. 41, № 5, 5–17. (in Russian)

Yegorova, M. S., Parshikova, O. V., Zyryanova, N. M. & Staroverov, V. M. (2020). Cherty lichnosti i vospriyatiye pandemii COVID-19 [Personality traits and perceptions of the COVID-19 pandemic]. *Voprosy psikhologii*, № 4, Vol. 66, 81–103. (in Russian)

Yurevich, A. V., Ushakov, D. V. & Yurevich, M. A. (2020). COVID-19: Rezultaty vtorogo ekspertnogo oprosa [COVID-19: Results of the second expert survey]. *Psikhologicheskyy zhurnal*, Vol. 41, № 6, 78–85. (in Russian)

Zhuravlev, A. L. & Kitova, D. A. (2020). Otnosheniye zHITELEY Rossii k informatsii o pandemii koronavirusa (na primere polzovateley poiskovykh sistem interneta) [Attitude of Russian residents to information about the coronavirus pandemic (using the example of Internet search engine users)]. *Psikhologicheskyy zhurnal*, Vol. 41, № 4. 5–18. (in Russian)

Список використаних джерел

Егорова, М. С., Паршикова, О. В., Зырянова, Н. М. & Староверов, В. М. (2020). Черты личности и восприятие пандемии COVID-19. *Вопросы психологии*, № 4. Т. 66, 81–103.

Журавлев, А. Л. & Китова, Д. А. (2020). Отношение жителей России к информации о пандемии коронавируса (на примере пользователей поисковых систем интернета). *Психологический журнал*, № 4. Т. 41, 5–18.

Кириченко, І. (2020). Володимир Паніотто: Зараз небезпека захворіти на коронавірус майже вдвічі вища, ніж під час суворого карантину. *Україна молода*, № 59, (7 липня). Взято з <https://umoloda.kyiv.ua/number/3609/218/147805>.

Коваленко, О. (2021). Психологічна підтримка літніх осіб та їхніх родин у період карантину. *Педагогічна газета України*, № 1(281) (січень–лютий).

Марцинковская, Т. Д. (2020). Личностные границы пространства и времени в ситуации депривации по COVID-19. *Вопросы психологии*, № 4, Т. 66, 104–113.

Найдьонова, Л. А. (2020). Медіапсихологія карантину і дистанційна психологічна підтримка. *Освіта і суспільство*, 2–3 (23–24) (лютий–березень).

Найдьонова, Л. А. (Ред.), & Дятел, Н. Л. (Уклад.), (2020a). Кіберсоціалізація в умовах пандемії. В *Матеріали IV науково-практичного семінару (м. Київ, 5 листопада 2020 р.)*. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/iv-mizhi-nstytutskiyj-seminar-kibersotsializatsiya-v-umovah-pandemiyi>.

Найдьонова, Л. А., Дятел, Н. Л. (Ред.), & Чаплінська, Ю. С. (Уклад.), (2020b). *Кіберсоціалізація. Збірник наукових праць (2018–2020)*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. Взято з <http://mediaosvita.org.ua/book/kibersotsializatsiya-zbirnyk-naukovyh-prats>.

Ольшанский, Д. В. (2001). *Основы политической психологии*. Екатеринбург: Деловая книга.

Деркач, А. А., Жуков, В. И., & Лаптев, Л. Г. (Ред.), (2001). *Политическая психология: Учебное пособие для вузов*. Москва: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга.

Сірук, М. (2020). Корейська історія успіху: Посол Кі-чан Квон: Кожна країна повинна знайти баланс між стримуванням вірусу і відновленням економіки. *День*, 94–95 (22–23 травня).

Слюсаревський, М. М. (2007). Соціальна ситуація в Україні: спроба оцінки з погляду формування та прояву суб'єктного потенціалу особистості. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 16(19), 109–127.

Слюсаревський, М. (2009). Політична психологія як наука: предмет і проблематика. *Соціальна психологія*, 5(37), 3–14.

Слюсаревський, М. М. (2020a). [«Онлайн-коло»: досвід психологічної підтримки і допомоги населенню під час пандемії COVID-19](https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/62). *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, Т. 2, № 1. Взято з <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/62>.

Слюсаревський, М. М. (2020b). [Про стан суспільної свідомості та заходи з його поліпшення в умовах пандемії COVID-19](https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/90) (Науково-аналітична доповідь). *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, Т. 2, № 2. Взято з <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/90>.

Слюсаревський, М. М. (2021). Негативні інформаційні впливи на людину в сучасному світі: концептуальна модель. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, Т. 3, № 1. Взято з <https://visnyk.naps.gov.ua/index.php/journal/article/view/141>.

Слюсаревський, М. М., Найдьонова, Л. А., & Вознесенська, О. Л. (Ред.). (2020). Досвід переживання пандемії COVID-19: дистанційні психологічні дослідження, дистанційна психологічна підтримка. В *Матеріали онлайн-семінарів 23 квітня 2020 року «Досвід карантину: дистанційна психологічна допомога і підтримка» та 15 травня 2020 року «Дистанційні психологічні дослідження в умовах пандемії COVID-19 і карантину»*. Київ: Ін-т соц. та політ. психології НАПН України. Взято з <https://doi.org/10.33120/QERPASProceeding-2020>.

Титаренко, Т. М. (2020). *Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Траверсе, Т. М. (2013). *Політична психологія*. Київ: Парламентське видавництво.

Ушаков, Д. В., Юревич, А. В., Нестик, Т. А., & Юревич, М. А. (2020). Социально-психологические аспекты пандемии COVID-19: результаты экспертного опроса российских психологов. *Психологический журнал*, Т. 41, № 5, 5–17.

Цзыхань, Л. & Сяо Ган, В. (2021). Психологические факторы посттравматического стресса, вызванного пандемией COVID-19. *Психологический журнал*, № 1, Т. 42, 102–110.

Юревич, А. В., Ушаков, Д. В. & Юревич, М. А. (2020). COVID-19: Результаты второго экспертного опроса. *Психологический журнал*, Т. 41. № 6, 78–85.

Brooks, S. K., Webster, R. K., Smith, L. E., Woodland, L., Wessely, S., Greenberg, N., & Rubin, G. J. (2020). The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet*, 395(10227), 912-920.

Cornwall, W. (2020a). Crushing coronavirus means «breaking the habits of a lifetime». Behavior scientists have some tips. *Science*, Vol. 36 (16 April). Retrieved from <https://bit.ly/3DkLauI>.

Cornwall, W. (2020b). Social scientists scramble to study pandemic, in real time. *Science*, Vol. 368 (10 April). Retrieved from <https://bit.ly/3II099M>.

УДК: 316.6

DOI:

Сіверс Зінаїда Феодосіївна

кандидат юридичних наук, доцент,

провідний науковий співробітник

лабораторії психології політико-правових відносин,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID 0000-0002-2950-0741

nok55@ukr.net

ПРЕДИКТОРИ УСПІШНОЇ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ФАХІВЦІВ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ УКРАЇНИ З НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У статті представлено результати емпіричного дослідження зі встановлення предикторів успішної (ефективної) професійної діяльності фахівців ДСНС. Дослідження проводилося в кілька етапів. На першому етапі його учасниками стали 25 звичайних громадян віком від 18 до 65 років і 15 фахівців, що мали досвід роботи в надзвичайних ситуаціях і представляли вікову групу 22–45 років. Було проведено дві фокус-групи: перша – зі звичайними громадянами (90 хв), друга – із фахівцями (120 хв). У результаті сформовано перелік професійних компетентностей фахівця екстремального профілю діяльності. Цей перелік містив також компетенції (оскільки частина респондентів через низький рівень обізнаності не розрізняла компетентності і компетенції) і складався із 27 пунктів. На другому етапі проводилося напівструктуроване інтерв'ю з кожним експертом (20 хв). Група експертів складалася з 12 осіб (поліцейські, військові, рятувальники, психологи). Добір експертів проводився з урахуванням таких критеріїв: стаж не менше ніж 5 років, участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій (повеней, пожеж, воєнних дій, аварій). Зрештою з переліку компетентностей було вилучено помилково включені компетенції, а деякі – об'єднано в компетентності. У подальшому експертам пропонувалося визначити ті компетентності, які є найважливішими для прогнозування успішної професійної діяльності. Кожну професійну компетентність потрібно було оцінити за п'ятибальною шкалою. На основі отриманих даних підраховувалася частота представленості певної компетентності. Це дало змогу визначити предиктори успішної професійної діяльності фахівців ДСНС, зокрема такі компетентності, як толерантність до невизначеності і ризикова компетентність. У статті також наведено результати огляду теоретичних та емпіричних досліджень, присвячених вивченню феноменів «толерантність до невизначеності» і «готовність до ризику», а також представлено психологічний інструментарій для вивчення цих феноменів. Головний висновок нашого аналізу полягає в тому, що спроби, зроблені для кращого розуміння феноменів толерантності до невизначеності і готовності до ризику, не видаються наразі настільки ефективними, щоб досягнути єдиного концептуального визначення або задовільної емпіричної міри, яка б охоплювала весь спектр допустимості невизначеності та змісту ризиків. Це значно ускладнює практичне опанування компетентностей, необхідних для успішної (ефективної) професійної діяльності фахівців ДСНС. А опитувальні методики, які є основним психологічним інструментарієм, є надто суб'єктивними.

Ключові слова: професійна успішність; предиктори успішності; толерантність до невизначеності; ризикова компетентність.

PREDICTORS OF SUCCESSFUL PROFESSIONAL ACTIVITY OF UKRAINIAN CIVIL SERVICE SPECIALISTS IN EMERGENCY SITUATIONS

Zinaida F. Sivers

Ph.D. in Jurisprudence, Docent, Leading Research Associate of the Laboratory of Psychology of Political-Legal Relationships, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-2950-0741
nok55@ukr.net

The article presents the results of an empirical study to establish predictors of successful (effective) professional activity of emergencies specialists. The study was conducted in several stages. At the first stage, its participants were 25 ordinary citizens aged 18 to 65 and 15 professionals with experience in emergencies and representing the age group 22-45. Two focus groups were conducted: the first – with ordinary citizens (90 minutes), the second – with specialists (120 minutes). As a result, a list of professional competencies of a specialist in the extreme field of activity was formed. This list also contained competencies (as some respondents did not distinguish between competencies and competencies due to low level of awareness) and consisted of 27 items. A semi-structured interview was conducted with each expert (20 minutes). The group of experts consisted of 12 people (police, military, rescuers, psychologists). The selection of experts was carried out taking into account the following criteria: experience of at least five years, participation in the elimination of the consequences of emergencies (floods, fires, hostilities, accidents). In the end, erroneously included competencies were removed from the list, and some were combined into competencies. Subsequently, the experts were asked to identify the essential competencies for predicting successful professional activity.

Each professional competence had to be assessed on a five-point scale. The frequency of representation of a certain competence was calculated based on the obtained data. This made it possible to determine the predictors of successful professional activity of emergencies specialists, in particular, such competencies as tolerance for uncertainty and risk competence. The article also presents the results of a review of theoretical and empirical research on the phenomena of «tolerance for uncertainty» and «risk-taking». It offers psychological tools for studying these phenomena. The main conclusion of our analysis is that attempts to understand better the phenomena of tolerance for uncertainty and risk-taking are not currently effective enough to achieve a single conceptual definition or an adequate empirical measure covering the full range of tolerances and uncertainties. This significantly complicates the practical acquisition of competencies necessary for the successful (effective) professional activity of emergencies specialists. And questionnaires, which are the main psychological tools, are too subjective.

Keywords: professional success; predictors of success; tolerance for uncertainty; risk competence.

Постановка проблеми. Суспільство в цілому і роботодавці зокрема зацікавлені в точній діагностиці особливостей і можливостей індивіда та отриманні достовірних прогнозів результативності його майбутньої професійної діяльності й поведінки. Такий прогноз є особливо важливим для професій екстремального профілю діяльності, до яких можна віднести професійну діяльність фахівців Державної служби України з надзвичайних ситуацій (ДСНС). За такої умови предиктори успішності можуть бути надійним інструментом прогнозування і водночас ефективним засобом підвищення успішності діяльності. Виділення основних предикторів успішності сприятиме, на наш погляд, підвищенню якості професійного добору фахівців ДСНС, розширенню можливостей аналізу структури діяльності, забезпеченню умов психологічної експертизи та розробленню на цій основі

програм, що впливатимуть на підвищення рівня професійної компетентності як запоруки успішної професійної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Робота в екстремальних умовах пред'являє підвищені вимоги до особистості фахівців ДСНС. Ефективність їхньої професійної діяльності безпосередньо пов'язана із здатністю адаптуватися до психотравмуючих впливів, стійкістю психічної діяльності, спроможністю регулювати свої емоційні стани, швидко приймати оптимальні рішення. Емпірично підтверджено, що ефективність і надійність діяльності фахівців цього профілю визначається комплексом їхніх психофізіологічних і соціально-психологічних характеристик (серед яких визначальна роль належить індивідуально-типологічним властивостям нервової системи, особливостям психічного стану, сенсомоторних реакцій, пізнавальної та особистісної сфери), поведінковими копінг-стратегіями, а також показниками соціального благополуччя (Бовин, Кокурин, & Красов, 2010; Родыгина, Дерягина, & Соловьев, 2005; Рыбников, 2000; Рыбников, & Ашанина, 2012). Загальновідомо, що поведінка суб'єкта в екстремальних ситуаціях діяльності залежить від його професійної компетентності, мотивації, особистісних якостей, а також особистої психологічної компетентності щодо подолання труднощів. Однак проблема основних предикторів професійної успішності досі залишається недостатньо розробленою. З-поміж низки праць, у яких розглядаються предиктори професійної діяльності фахівців, що працюють в умовах надзвичайних ситуацій, хотіли б звернути увагу на роботу російських психологів, присвячену вивченню предикторів адаптації та дезадаптації (Рыбников, Дубинская, & Бульгина, 2017). Оскільки визначення психологічних предикторів дало б змогу виявити коло чинників, що впливають на формування того чи іншого психологічного феномену та оцінити внесок цих чинників у прогнозовані ефекти, такі дослідження є актуальними.

Мета статті – на основі узагальнення теоретичних та емпіричних досліджень встановити предиктори успішної професійної діяльності фахівців ДСНС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для кращого розуміння наших подальших міркувань пропонуємо зупинитися на короткому огляді понять «успішність» і «предиктор». Дослідження успішності не є принципово новими для психологічної науки. Протягом тривалого часу проблеми професійної успішності перебували в центрі уваги вчених, особливо зарубіжних, які розглядали поняття «успішність» переважно в контексті досліджень феномену особистості. Майже столітня історія досліджень особистості свідчить про те, що особистісні якості (схильності) впливають на всі сторони життя людини. Спираючись на знання про особистісні якості людини, ми певною мірою можемо спрогнозувати, як буде вона поводитися в різних ситуаціях або в певних сферах своєї життєдіяльності. Численні дослідження науковців свідчать, що особистісні риси значною мірою впливають на те, як люди оцінюють своє життя, і на їхнє психологічне благополуччя (Costa, & McCrae, 1980; Huppert, Baylis, & Kaverne, 2005; Eid, & Larsen, 2008; Pavot, & Diener, 2011). У низці досліджень аналізується роль особистісних рис в академічних досягненнях (Blicke, 1996); у виборі професії (Gottfredson, Jones, & Holland, 1993); у стресостійкості і виборі стратегії виживання (Connor-Smith, & Flaschbart, 2007); ймовірності вигорання (Swider, & Zimmerman, 2010) тощо. Отже, можна стверджувати, що риси особистості значною мірою визначають розвиток і подальший життєвий шлях людини. Зокрема, як показують дослідження, вони є предикторами кар'єрного успіху. Marek Blatn з колегами (2015) на основі емпіричного дослідження спробували скласти прогноз адаптивного психологічного функціонування (самопочуття) та адаптивного соціального функціонування (стабільність кар'єри) у дорослому віці на основі поведінки, що спостерігалася в дитинстві, і рис особистості, виміряних у підлітковому віці. У поведінці людини в дитинстві дослідники виділили три темпераментні виміри – позитивну афективність, негативну афективність і розгальмованість. У підлітковому віці вимірювалися екстраверсія і невротизм. Як індикатори вчені використовували різні аспекти самопочуття. За індикатори адаптивного психологічного функціонування в дорослому віці було взято задоволеність життям,

самооцінку та самоефективність. Стабільність кар'єри розглядалася як показник адаптивного соціального функціонування (Blatn, Millov, Jelnek, & Oseck, 2015). Завдяки низці інших досліджень виявлено зв'язок між особистістю і суб'єктивними та об'єктивними успіхами в кар'єрі: задоволеністю роботою – з одного боку, і статусом зайнятості чи заробітною платою – з другого (Judge, Higgins, Thoresen, & Barrick, 1999; Ng, & Feldman, 2014).

Протягом тривалого часу здатність людини до успіхів пояснювали розвитком інтелекту. На думку американських учених, досягнення успіху пов'язане не з тим, скільки докладається зусиль, а з відмінностями у здібностях, знаннях, уміннях і навичках. Так, Yoav Ganzach (2011) виявив, що якщо інтелект і соціально-економічне становище безпосередньо протиставляються одне одному, то інтелект є точнішим предиктором майбутнього успіху в кар'єрі. Набагато менше досліджень здібностей, що не належать до розряду когнітивних. Наприклад, фізичні можливості не часто стають об'єктом уваги під час дослідження успіху. У нечисленній літературі про фізичні здібності наводиться інформація про те, що вони, як і когнітивні здібності, ієрархічно організовані (ідеться, наприклад, про сильно корельовані компоненти, такі як спритність, сила і швидкість). На сьогоднішній день не так багато відомо про важливість фізичних даних навіть у професіях екстремального профілю, де фізичні можливості мають велике значення.

Причиною успішності називають також інші психічні характеристики: рівень мотивації, рівень домагань, характер цілей діяльності тощо. Незважаючи на вивченість факторів, здатних впливати на якість діяльності людини (мотиви, здібності, характерологічні особливості особистості, особливості системи саморегуляції та інші структури), у психології досі немає однозначного розуміння передумов успішності професійної діяльності суб'єкта. Утім, результати досліджень вітчизняних і зарубіжних психологів є підставою, аби зробити висновок, що професійна успішність чи неуспішність залежать від низки факторів, серед яких – *професійна компетентність*. У перекладі з латини «competentia» означає коло питань, щодо яких людина добре обізнана, має знання і досвід. Отже, компетентна в певній галузі людина має відповідні знання та здібності, що дають їй змогу добре орієнтуватися в цій сфері та ефективно в ній діяти. На основі аналізу вітчизняних і зарубіжних психолого-педагогічних джерел з проблем компетентності можемо зауважити строкатість трактувань цього поняття. Така строкатість зумовлена передусім відмінністю теоретичних і методологічних підходів. Найбільш обґрунтованим, на наш погляд, є підхід, який визначає компетентність як особистісну властивість або якість (сукупність якостей) людини, що свідчать про володіння відповідною компетентністю (сукупністю знань і способів дій, необхідних для здійснення певного виду діяльності або спілкування), а також певним досвідом. Для нас найважливішим є те, що, за визначенням Б. Ельконіна, компетентність являє собою сукупність якостей особистості, які визначають міру її включеності в діяльність. Не менш важливим, на думку дослідника, є і те, що компетентність можна розглядати як особливу діяльнісно-інструментальну якість особистості, результат глибокого та осмисленого оволодіння теоретичними і практичними аспектами тієї чи іншої діяльності, що уможлиблює її адекватне практичне здійснення, вирішення будь-якого життєвого завдання за допомогою індивідуально структурованої системи здібностей, знань та вмінь.

Ще одним важливим поняттям у контексті нашого дослідження є поняття «предиктор успішності». Термін «предиктор» (predict – прогнозувати, передбачати) має два різних значення, або «широке» і «вузьке» розуміння. У «широкому» сенсі поняття «предиктор» – це вихідна характеристика індивіда і його оточення, через яку можна передбачити іншу (шукану) характеристику індивіда. У «вузькому» сенсі з'являються додаткові обмеження, які можуть бути пов'язані з кількісним вираженням та оцінкою статистичної достовірності прогнозу. Якщо використовувати регресійний аналіз як метод побудови прогнозу, предикторами є такі незалежні змінні, зміни яких приводять до змін інших залежних змінних – відгуків. За характером прогнозованих ефектів виділяють чотири основні види предикторів: міжрівневі (у структурі індивідуальності), онтогенетичні, професійні та клінічні. Ознаки або незалежні змінні, що використовуються для побудови предикторів,

можуть бути отримані із двох основних джерел. Перше – це безпосередньо особистісні характеристики людини. Вони можуть охоплювати широкий спектр її психологічних та фізіологічних якостей – від соматотипу до стилю спілкування. Друге – фактори середовища існування людини: фізична (просторово-предметна) і соціальна (родина та ширші кола соціальної взаємодії) сфери.

Ми вивчали професійні предиктори успішності фахівців ДСНС. Основним завданням нашого емпіричного дослідження було виявлення професійних компетентностей, які є основними предикторами їхньої успішної діяльності. Дослідження проводилось у кілька етапів. На *першому* етапі було сформовано перелік професійних компетентностей фахівців екстремального профілю діяльності. Емпіричним дослідженням було охоплено 25 звичайних громадян віком від 18 до 65 років і 15 фахівців віком від 22 до 45 років, що мають досвід роботи в надзвичайних ситуаціях. Було проведено дві фокус-групи: перша – зі звичайними громадянами (90 хв), друга – з фахівцями (120 хв). На цьому етапі було сформовано перелік професійних компетентностей, який містив також компетенції (оскільки частина респондентів через низький рівень обізнаності не розрізняла компетентності і компетенції), усього – 27 пунктів. На *другому* етапі проводилося напівструктуроване інтерв'ю з кожним експертом (20 хв). Група експертів складалася з 12 осіб (поліцейські, військові, рятувальники, психологи). Добір експертів проводився з урахуванням таких критеріїв: стаж не менше ніж 5 років, участь у ліквідації наслідків надзвичайних ситуацій (повеней, пожеж, воєнних дій, аварій). У результаті з переліку вилучено деякі компетенції, а інші об'єднано в більш широкі компетентності. У подальшому експертам пропонувалося визначити компетентності, які є найважливішими для прогнозування успішної професійної діяльності. Кожну професійну компетентність вони мали оцінити за п'ятибальною шкалою. На основі отриманих даних підраховувалася частота згадувань певної компетентності в групі експертів. Це дало змогу визначити предиктори успішної професійної діяльності фахівців ДСНС, зокрема такі компетентності, як *толерантність до невизначеності* і *ризикова компетентність*.

Толерантність до невизначеності. Очевидно, щоб спланувати, у який спосіб можна вплинути на формування тієї чи тієї компетентності, потрібно мати її точне, науково обґрунтоване та послідовне визначення. Якщо узагальнити погляди психологів на толерантність до невизначеності, то її трактують як інтегральну особистісну характеристику, що означає прагнення до змін, новизни та оригінальності, готовність іти непротореними шляхами і віддавати перевагу більш складним завданням, прагнути самостійності і не боятися вийти за рамки прийнятих обмежень. Навпаки, інтолерантність до невизначеності відображає прагнення до ясності, упорядкованості в усьому і неприйнятності невизначеності, визнання пріоритетності правил і принципів, дихотомічний поділ правильних і неправильних способів, думок та цінностей. Науковці також виділяють міжособову інтолерантність до невизначеності – як прагнення до ясності та контролю в міжособових стосунках, відчуття дискомфорту в разі невизначеності відносин з іншими людьми. *Толерантну особистість* описують як людину, яка сприймає новизну і невизначеність ситуацій і здатна продуктивно діяти в них, а *інтолерантну* – як таку, що не сприймає новизну і різноманітність світу, яка відчуває стрес через можливість множинної інтерпретації стимулів. На перший погляд таке розуміння є цілком прийнятним. Однак на основі детального аналізу наукових джерел можна зробити висновок, що головною проблемою, яка виникає при розгляді толерантності до невизначеності, є те, що концептуальні визначення невизначеності й толерантності суттєво різняться і часто поверхово та непослідовно визначені. А логічно вибудованого, єдиного розуміння або ж теоретичної моделі толерантності до невизначеності наразі взагалі немає. У відомих нам вітчизняних джерелах нам не вдалося, на жаль, відшукати хоч якихось серйозних спроб створити таку цілісну модель. Натомість зарубіжні дослідники вже тривалий час намагаються знайти розв'язки цієї наукової проблеми, хоч палітра таких досліджень є доволі строкатою. Деякі дослідники (Furnham, & Ribchester, 1995, Ladouceur et al., 1998), зосереджуючись безпосередньо на когнітивній сфері, визначають толерантність як

спосіб людини сприймати (й опрацьовувати) це явище. Наприклад, S. Budner (1962) визначає толерантність через оцінку невизначеності як бажаної порівняно з небезпечною, D. L. McLain (1993) – як привабливість невизначеності. Інші дослідники (Comer et al., 2009, Gerrity et al., 1990, Ladouceur et al., 1998) розглядають толерантність ширше – охоплюючи емоційні та поведінкові процеси, хоч і роблять це без урахування їхніх додаткових характеристик. Ще однією проблемою є питання, як розглядати толерантність до невизначеності – як особистісну рису чи як стан. Імовірно, це все ж таки стабільна особистісна риса, яка спонукає до певних психологічних реакцій. До такої думки схиляються Koerner, & Dugas (2008).

Дослідники виявили, що толерантність до невизначеності, як особистісна риса, пов'язана з такими якостями, як авторитаризм, догматизм і відкритість досвіду (Shaffer, & Hendrick, 1974; Kirton, 1981; Rigby, & Rump, 1982). Такий підхід не стосується проявів толерантності в конкретних ситуаціях. [Marij A. Hillen](#) з колегами вважають, що потрібна додаткова робота з використанням як предметних, так і загальносоматичних показників, аби з'ясувати, як взаємодіють відмінності в індивідуальних особистісних та ситуаційних факторах (Hillen, Gutheil, Strout, Smets, & Han, 2017).

Наявні теоретичні моделі толерантності до невизначеності і пов'язані з ними концепції, що походять з різних дисциплін, поміщають її в значно ширший контекст. Зокрема, кілька моделей ґрунтується на когнітивному аспекті невизначеності і на інформаційному аспекті толерантності до невизначеності. У вже згаданій нами статті М. А. Hillen зі співавторами наводять приклад двох таких теорій. Перша – непрофесійна епістемологічна теорія, автором якої є А. W. Kruglanski. Згідно з цією теорією, невизначеність пояснюється як індивідуальними відмінностями, так і ситуативними факторами і формує когнітивно-мотиваційну орієнтацію на відкритий або закритий соціальний світ. Sorrentino з колегами запропонували іншу теорію орієнтації на невизначеність, де увагу зосереджують на когнітивному вимірі невизначеності. Так, керування невизначеністю вони розглядають як фундаментальну поведінкову мотивацію. Тобто йдеться про стиль саморегуляції (люди, орієнтовані на невизначеність, шукають нову інформацію та взаємодіють з нею, тоді як орієнтовані на визначеність уникають її) (Han, Klein, & Aroga, 2011).

Головний висновок з проведеного нами аналізу полягає в тому, що спроби, зроблені для кращого розуміння феноменів толерантності до невизначеності і готовності до ризику, не видаються наразі настільки ефективними, щоб досягнути єдиного концептуального визначення або задовільної емпіричної міри, яка б охоплювала весь спектр допустимості невизначеності та змісту ризиків. Певною мірою оптимізму додає інтегративна, багатовимірна модель толерантності до невизначеності, запропонована М. А. Hillen з колегами. Автори доводять, що ця модель охоплює як компоненти невизначеності, так і допуски. Перевага цієї моделі в тому, що вона послідовно розрізняє невизначеність і двозначність, а також враховує широту відповіді – як позитивні (адаптивні), так і негативні (неадаптивні) фактори; визнає потенційну роль контекстних факторів. Модель є гнучкою з позиції концептуальної широти толерантності до невизначеності, що дає змогу дослідникам визначати межі явища відповідно до своїх конкретних інтересів і використовувати її у своїх теоретичних та емпіричних дослідженнях.

Ризикова компетентність. Ми аналізуємо ризикову компетентність фахівців, що діють у надзвичайних ситуаціях. А критичним явищем в умовах надзвичайної ситуації є невизначеність. Дослідники виділяють три різні джерела невизначеності. Перше джерело невизначеності – імовірність (зазвичай називається ризиком) – впливає з випадковості чи невизначеності майбутнього. Друге – неоднозначність, яка виникає через обмеження в надійності, достовірності або адекватності інформації про ймовірність (ризик). Третє – це складність, що виникає через особливості доступної інформації, які ускладнюють розуміння, наприклад, множинність можливих причини або результатів (ризик). Очевидно, що у фахівців ДСНС компетентність толерантності до невизначеності тісно пов'язана з ризиковою

компетентністю, а остання (як показали наші емпіричні дослідження) також є предиктором їхньої професійної успішності. Для ефективної взаємодії у професійному середовищі з різного роду ризиками фахівці повинні володіти особливим видом професійної культури, яку називають *ризикологічною культурою*. Її основою є ризикова компетентність як сукупність знань про організаційний ризик, перелік навичок та вмінь взаємодії з ризиками та поведінка в ситуації ризику. *Ризикову компетентність можна визначити як систему професійних умінь щодо комплексного управління ризиками, яка впливає на цілісну діяльність з мінімізації ризиків.*

Маючи на меті подальший пошук інструментів діагностики та впливу на формування згаданої компетентності, ми спробували віднайти в наукових джерелах цілісне уявлення про поняття «готовність до ризику» і «ризик». Уперше поняття «готовність до ризику» з'являється в 1960-х роках у працях європейських дослідників, які вивчали передумови нещасних випадків. Ці дослідження показали, що готовність до ризику породжується конкретною ситуацією, проте базується на індивідуальних якостях особистості, таких як потреби, актуальність мотивів, домінантність, екстравертованість, ригідність, легковажність, несумлінність та ін. У наявних психологічних дослідженнях ризику можна виділити три основні напрями. *Перший* визначає ризик як ситуативну характеристику дій (діяльності) суб'єкта, що виражає невизначеність їхнього (її) результату для чинного суб'єкта та можливість несприятливих наслідків у разі неуспіху (підхід у рамках концепції надситуативної активності і теорії мотивації досягнення). *Другий* напрям – ризик розглядають під кутом зору теорії рішень як ситуацію вибору між альтернативними або можливими варіантами дій. Ця позиція пов'язана з виміром імовірності помилки або неуспіху вибору в ситуації з кількома альтернативами. І, нарешті, *третій* – де аналізується взаємозв'язок індивідуальної і групової поведінки в ситуаціях ризику, тобто соціально-психологічний аспект ризику. Для згаданих підходів спільним є те, що вони вважають ситуацію ризику ситуацією оцінки, тобто характеристика дії як ризикованої передусім оцінна, а не атрибутивна.

У цій статті ми не ставили за мету детально проаналізувати авторські підходи до вивчення феномену «ризик», а тому наводимо лише висновки, зроблені на основі опрацьованих наукових джерел: 1) наразі психологія ризику не розглядається як самостійний напрям психологічного знання; є ціла низка різних підходів до вивчення цього феномену, однак і досі немає єдиної концепції ризику; 2) наявні теоретичні підходи свідчать, що в різних авторів механізм ситуації ризику виглядає по-різному – від реактивної поведінки до рівня свідомого і ціннісного ставлення до ризику; 3) ризик у психології досліджують переважно в межах теорії мотивації досягнення, теорії прийняття рішень, концепції управління ризиками в різних ситуаціях; 4) поряд із поняттям «ризик» у науковій літературі обговорюють такі явища, як «безпека», «невизначеність», «життєстійкість», що часто інтерпретують як синоніми; 5) основна увага приділяється факторам ризику, групам ризику, видам ризику, схильності до ризику та іншим особистісним якостям, що зумовлюють поведінку особистості в ситуаціях ризику.

Останнім часом з'являються дослідження ризику у зв'язку з аналізом проблем психології екстремальної діяльності. Так, у колективній монографії «Психологічна готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України» (2019) Я. В. Мацегора, один з її авторів, уточнює зміст поняття «психологічна готовність до ризику» і пропонує структуру такої готовності. Представлені в цій ґрунтовній монографії результати досліджень, зокрема соціально-психологічних особливостей, які впливають на психологічну готовність до ризику військовослужбовців, мають значну теоретичну і практичну цінність. Однак навіть вони не дають цілісного уявлення про досліджуваний феномен і не задовольняють повною мірою інтереси практики.

Ще одним об'єктом нашого аналізу був наявний психологічний інструментарій. Зазвичай для вивчення ризику (схильності до ризику) застосовують такі методики, як «Діагностика ступеня готовності до ризику», опитувальник Шуберта в адаптації Є. Ільїна;

«Методика діагностики мотивації на успіх та остраху невдачі» О. Реана; для діагностики індивідуального стилю прийняття рішень – Мельбурнський опитувальник прийняття рішень (МОПР), створений на основі теорії конфлікту Дженіса і Манна; опитувальник «Дослідження схильності до ризику» О. Шмельова; тест «Схильність до ризику» К. Левітіна; методику визначення схильності до ризику Когана Валлаха та ін. Зарубіжні дослідники, вивчаючи схильність до ризику, також послуговуються опитувальниками. Найбільш відома на цей час шкала прийняття ризику – DOSPERT (Weber, Blais, & Betz, 2002). Усі ці методики об'єднують те, що вони є опитувальними і їм властиві однакові вади. Ці вади пов'язані з рефлексивним характером вибору відповіді в анкеті, який далекий від реактивних, емоційних та імпульсивних процесів прийняття рішень, притаманних реальним ризикованим ситуаціям. Один із способів подолання суб'єктивності при оцінці ризиків, на думку іспанської дослідниці Carla de Juan Ripoll та її колег, полягає у використанні можливостей віртуальної реальності для створення імерсивного середовища, що відтворює реалістичні, але штучно змодельовані небезпечні ситуації. Дослідники вважають, що віртуальна реальність є найбільш вдалим середовищем для оцінювання ставлення до ризику та його сприйняття, а тому вона може стати важливим інструментом у дослідженнях схильності до ризику. Автори переконані, що можливість вивчати та вимірювати реальні, неупереджені реакції людей, які стикаються з ризикованими чи небезпечними ситуаціями, сприятиме вдосконаленню програм навчання (De Juan Ripoll et al., 2018).

Висновки та перспективи подальших досліджень. З огляду на результати аналізу теоретичних та емпіричних досліджень феноменів «толерантність до невизначеності» і «готовність до ризику» спроби, зроблені для кращого розуміння цих феноменів, не видаються наразі настільки ефективними, щоб досягнути єдиного концептуального визначення або задовільної емпіричної міри, яка б охоплювала весь спектр допустимості невизначеності та змісту ризиків. Це значною мірою ускладнює практичне опанування компетентностей, необхідних для успішної (ефективної) професійної діяльності фахівців ДСНС. А опитувальні методики, які є основним психологічним інструментарієм, є надто суб'єктивними.

За результатами емпіричного дослідження виділено два основних предиктори успішної (ефективної) діяльності фахівців ДСНС – компетентність толерантності до невизначеності і ризикову компетентність.

Подальші дослідження варто зосередити на вивченні змістових і процесуальних структурних елементів виокремлених компетентностей. Результати таких досліджень, зокрема, можуть лягти в основу переорієнтації підготовки фахівців екстремального профілю діяльності, яка значною мірою спрямована на мінімізацію нового і невідомого, з чим професіонал може зіткнутися в умовах реальних надзвичайних ситуацій, тобто на формування компетентностей ефективно взаємодіяти з новим і невідомим.

Список використаних джерел

Бовин, Б. Г., Кокурин, А. В., & Красов, Д. А. (2010). Прогнозирование профессиональной успешности сотрудников отделов специального назначения Федеральной службы исполнения наказаний России. *Вопросы психологии экстремальных ситуаций*, 2, 18–47.

Колесніченко, О. С., Мацегора, Я. В., Воробйова, І. В., Приходько, І. І., Тімченко, О. В., Горелишев, С. А., ... Пенькова, Н. Є. (2019). *Психологічна готовність до ризику військовослужбовців Національної гвардії України*. Харків: НАНГУ.

Родыгина, Ю. К., Дерягина, Л. Е., & Соловьев А. Г. (2005). Психофизиологические маркеры профессиональной успешности сотрудников подразделений органов внутренних дел. *Экология человека*, 10, 33–38.

Рыбников, В. Ю. (2000). *Психологическое прогнозирование надежности деятельности специалистов экстремального профиля* (дис. д-ра психол. наук). Московский государственный социальный университет, Центр медицины, реабилитации и туризма МЧС России. Санкт-Петербург.

Рыбников, В. Ю., & Ашанина, Е. Н. (2012). *Психология копинг-поведения специалистов опасных профессий*. Санкт-Петербург: Политехника-сервис.

Рыбников В., Дубинская А., & Булыгина В. (2017). Индивидуально-психологические предикторы адаптации и дезадаптации специалистов экстремального профиля деятельности. Взято из <https://cyberleninka.ru/article/n/individualno>

Blatn, M., Millov, K., Jelnek, M., & Oseck, T. (2015). *Personality Predictors of Successful Development: Toddler Temperament and Adolescent Personality Traits Predict Well-Being and Career Stability in Middle Adulthood*. Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article/file?id=10.1371/journal.pone.0126032&type=printable>.

Blicke, G. (1996). Personality traits, learning strategies, and performance. *European Journal of Personality*, 10, 337–352.

Budner, S. (1962). Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of Personality*, 30, 29–50.

Connor-Smith, J. K., & Flaszbart, C (2007). Relations between personality and coping: A meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93, 1080–1107.

Costa, P. T. Jr., & McCrae, R. R. (1980). Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being: Happy and unhappy people. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 668–678.

De-Juan-Ripoll, C., Soler-Domínguez, J. L., Guixeres, J., Contero, M., Gutiérrez, N. B., & Alcaciz, M. (2017). *Virtual Reality as a New Approach for Risk Taking Assessment*. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.03.024>.

Eid, M., & Larsen, R. J. (Eds.) (2008). *The science of subjective well-being*. New York, London: The Guilford Press.

Ganzach, Y. (2011). A dynamic analysis of the effects of intelligence and socioeconomic background on job-market success. *Intelligence*, 39 (2-3), 120–129.

Gottfredson, G. D., Jones, E. M., & Holland, J. L. (1993). Personality and vocational interests: The relation of Holland's six interest dimension to five robust dimensions of personality. *Journal of Counseling Psychology*, 40, 518–524.

Han, P. K. J., Klein, W. M. P. P., & Arora, N. K. (2011). Varieties of uncertainty in health care: a conceptual taxonomy. *Medical Decision Making*, 31, 828–838.

Hillen, M. A., Gutheil, C. M., Strout, T. D., Smets, E. M. A., & Han, P. K. J. (May 2017). Tolerance of uncertainty: Conceptual analysis, integrative model, and implications for healthcare. *Social Science and Medicine*, 180, 62–75.

Huppert, F. A., Baylis, N., & Kaverne, B. (Eds.) (2005). *The science of well-being*. Oxford: Oxford University Press.

Judge, T., Higgins, C., Thoresen, C., & Barrick, M. (1999). The big five personality traits, general mental ability, and career success across the life span. *Personnel Psychology*, 52, 621–652.

McCrae, R. R., & Costa, P. T. Jr. (1991). Adding Liebe and Arbeit: The full five-factor model and well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 227–232.

McLain, D. L. (1993). The MSTAT-I: a new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*, 53, 183–189.

Ng, T. W. H., & Feldman, D. C. (2014). Community embeddedness and work outcomes: The mediating role of organizational embeddedness. *Human Relations*, 67, 71–103.

Pavot, W., & Diener, E. (2011). Personality and happiness: Predicting the experience of subjective wellbeing. In T. Chamorro-Premuzic, S. von Stumm, A. Furnham (Eds.), *The Wiley-Blackwell handbook of individual differences* (pp. 699–717). Oxford: Blackwell Publishing Ltd.

Swider, B. W., & Zimmerman, R. D. (2010). Born to burnout: A meta-analytic path model of personality, job burnout, and work outcomes. *Journal of Vocational Behavior*, 76, 487–506.

Weber, E. U., Blais, A.-R., & Betz, E. (2002). A Domainspecific risk-attitude scale: Measuring risk perceptions and risk behaviors. *Journal of Behavioral Decision Making*, 15, 263–290.

References

- Blatn, M., Millov, K., Jelnek, M., & Oseck, T. (2015). *Personality Predictors of Successful Development: Toddler Temperament and Adolescent Personality Traits Predict Well-Being and Career Stability in Middle Adulthood*. Retrieved from <https://journals.plos.org/plosone/article/file?id=10.1371/journal.pone.0126032&type=printable>. (in English)
- Blicke, G. (1996). Personality traits, learning strategies, and performance. *European Journal of Personality*, 10, 337–352. (in English)
- Bovin, B. G., Kokurin, A. V., & Krasov, D. A. (2010). Prognozirovaniye professionalnoy uspešnosti sotrudnikov otdelov spetsialnogo naznacheniya Federalnoy sluzhby ispolneniya nakazaniy Rossii [Forecasting the professional success of the employees of the special-purpose departments of the Federal Penitentiary Service of Russia]. *Voprosy psikhologii ekstremalnykh situatsiy*, 2, 18–47. (in Russian)
- Budner, S. (1962). Intolerance of ambiguity as a personality variable. *Journal of Personality*, 30, 29–50. (in English)
- Connor-Smith, J. K., & Fläschbart, C. (2007). Relations between personality and coping: A meta-analysis. *Journal of Personality and Social Psychology*, 93, 1080–1107. (in English)
- Costa, P. T. Jr., & McCrae, R. R. (1980). Influence of extraversion and neuroticism on subjective well-being: Happy and unhappy people. *Journal of Personality and Social Psychology*, 38, 668–678. (in English)
- De-Juan-Ripoll, C., Soler-Domínguez, J. L., Guixeres, J., Contero, M., Gutiérrez, N. B., & Alcaciz, M. (2017). *Virtual Reality as a New Approach for Risk Taking Assessment*. Retrieved from <https://doi.org/10.1016/j.socscimed.2017.03.024>. (in English)
- Eid, M., & Larsen, R. J. (Eds.) (2008). *The science of subjective well-being*. New York, London: The Guilford Press. (in English)
- Ganzach, Y. (2011). A dynamic analysis of the effects of intelligence and socioeconomic background on job-market success. *Intelligence*, 39 (2-3), 120–129. (in English)
- Gottfredson, G. D., Jones, E. M., & Holland, J. L. (1993). Personality and vocational interests: The relation of Holland's six interest dimension to five robust dimensions of personality. *Journal of Counseling Psychology*, 40, 518–524. (in English)
- Han, P. K. J., Klein, W. M. P. P., & Arora, N. K. (2011). Varieties of uncertainty in health care: a conceptual taxonomy. *Medical Decision Making*, 31, 828–838. (in English)
- Hillen, M. A., Gutheil, C. M., Strout, T. D., Smets, E. M. A., & Han, P. K. J. (May 2017). Tolerance of uncertainty: Conceptual analysis, integrative model, and implications for healthcare. *Social Science and Medicine*, 180, 62–75. (in English)
- Huppert, F. A., Baylis, N., & Kaverne, B. (Eds.) (2005). *The science of well-being*. Oxford: Oxford University Press. (in English)
- Judge, T., Higgins, C., Thoresen, C., & Barrick, M. (1999). The big five personality traits, general mental ability, and career success across the life span. *Personnel Psychology*, 52, 621–652. (in English)
- Kolesnichenko, O. S., Matsehora, Ya. V., Vorobiova, I. V., Prykhodko, I. I., Timchenko O. V., Horelyshev, S. A. ... Penkova, N. Ye. (2019). *Psikhologichna hotovnist do ryzyku viiskovosluzhbovtsiv Natsionalnoi hvardii Ukrainy* [Psychological readiness for risk of servicemen of the National Guard of Ukraine]. Kharkiv: NANHU. (in Ukrainian).
- McCrae, R. R., & Costa, P. T. Jr. (1991). Adding Liebe and Arbeit: The full five-factor model and well-being. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 227–232. (in English)
- McLain, D. L. (1993). The MSTAT-I: a new measure of an individual's tolerance for ambiguity. *Educational and Psychological Measurement*, 53, 183–189. (in English)
- Ng, T. W. H., & Feldman, D. C. (2014). Community embeddedness and work outcomes: The mediating role of organizational embeddedness. *Human Relations*, 67, 71–103. (in English)
- Pavot, W., & Diener, E. (2011). Personality and happiness: Predicting the experience of subjective wellbeing. In T. Chamorro-Premuzic, S. von Stumm, A. Furnham (Eds.), *The Wiley-Blackwell handbook of individual differences* (pp. 699–717). Oxford: Blackwell Publishing Ltd. (in English)
- Rodygina, Yu. K., Deryagina, L. Ye., & Solovyev, A. G. (2005). Psikhofiziologicheskiye markery professionalnoy uspešnosti sotrudnikov podrazdeleniy organov vnutrennikh del [Psychophysiological

markers of professional success of employees of departments of internal affairs bodies]. *Ekologiya cheloveka*, 10, 33–38. (in Russian)

Rybnikov, V. Yu. (2000). *Psikhologicheskoye prognozirovaniye nadezhnosti deyatel'nosti spetsialistov ekstremalnogo profilya*: dis. dokt. psikhol. nauk [Psychological forecasting of the reliability of the activities of extreme specialists: PhD thesis in Psychology]. St. Petersburg. (in Russian)

Rybnikov, V. Yu., & Ashanina, Ye. N. (2012). *Psikhologiya koping-povedeniya spetsialistov opasnykh professiy* [Psychology of coping behavior of specialists in dangerous professions]. St. Petersburg: Politekhniko-servis. (in Russian)

Rybnikov, V., Dubinskaya, A., & Bulygina, V. *Individualno-psikhologicheskiye prediktory adaptatsii i dezadaptatsii spetsialistov ekstremalnogo profilya deyatel'nosti* [Individual psychological predictors of adaptation and maladjustment of specialists with an extreme profile of activity]. <https://cyberleninka.ru/article/n/individualno>. (in Russian)

Swider, B. W., & Zimmerman, R. D. (2010). Born to burnout: A meta-analytic path model of personality, job burnout, and work outcomes. *Journal of Vocational Behavior*, 76, 487–506. (in English)

Weber, E. U., Blais, A.-R., & Betz, E. (2002). A Domainspecific risk-attitude scale: Measuring risk perceptions and risk behaviors. *Journal of Behavioral Decision Making*, 15, 263–290. (in English)

УДК 316.6

DOI:

Никоненко Людмила Володимирівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-6770-0533
lunik7777@ukr.net

МОДЕЛЬ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ПОСТРАЖДАЛИХ В УМОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ СИТУАЦІЙ

У статті представлено модель соціально-психологічного супроводу постраждалих на всіх етапах розгортання надзвичайної ситуації (НС). Методологічною основою дослідження стали положення про стрес і дистрес (Г. Сельє), положення про психологічну готовність до надзвичайних ситуацій (В. Духневич) та здобутки кризової, екстремальної психології (Ю. Александровський). Як дослідницькі методи застосовано теоретичний аналіз літератури з означеної проблематики; систематизацію та узагальнення концепцій, підходів і досліджень у галузі соціально-психологічного супроводу постраждалих від надзвичайних ситуацій. Розглянуто стадіальність розгортання надзвичайної ситуації: 1) стадія вітальних реакцій; 2) стадія гострого емоційного шоку; 3) стадія психофізіологічної демобілізації; 4) стадія фактичного завершення; 5) стадія відновлення; 6) стадія віддалених реакцій. Для кожної стадії описано об'єктивні ризики; життєві завдання; особливості психоемоційних станів; типові психологічні, поведінкові реакції; етичні дилеми; прояви конструктивної і деструктивної поведінки; необхідні навички саморегуляції; соціально-психологічну допомогу, якої потребують постраждалі. Підсумовано, що соціально-психологічний супровід постраждалих від НС є процесом поетапного вирішення специфічних життєвих завдань особистості або групи, що дає змогу мінімізувати негативні наслідки для фізичного і психічного здоров'я на кожному з етапів розгортання надзвичайної ситуації. Створення протоколів для кожної зі стадій НС у подальшому допоможе стандартизувати соціально-психологічний супровід постраждалих. Завдяки впровадженню запропонованої моделі в процес підготовки рятувальників можна буде створити образ конструктивних дій на кожному з етапів розгортання НС.

Ключові слова: соціально-психологічний супровід постраждалих від надзвичайних ситуацій; етапи розгортання надзвичайної ситуації; психологічна готовність до конструктивних дій; працівники закладів освіти.

MODEL OF VICTIMS' SOCIO-PSYCHOLOGICAL SUPPORT IN EMERGENCY CONDITIONS

Liudmyla V. Nykonenko

Ph.D. in Psychology, Research Associate of the Laboratory of Political-Legal
Relations, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-6770-0533
lunik7777@ukr.net

The article presents a model of socio-psychological support of victims at all stages of the emergency. The methodological basis of the study were the provisions on stress and distress (G. Cellier), the requirements on psychological preparedness for emergencies (V. Dukhnevich), and the

achievements of crisis, extreme psychology (Yu. Alexandrovsky). Theoretical analysis of the literature on this issue was used as research methods; systematization and generalization of concepts, approaches, and research in social and psychological support of victims of emergencies. The stage of emergency deployment is considered: 1) the stage of vital reactions; 2) stage of acute emotional shock; 3) stage of psychophysiological demobilization; 4) stage of actual completion; 5) recovery stage; 6) stage of distant reactions. Objective risks are described for each stage; life tasks; features of psycho-emotional states; typical psychological, behavioral reactions; ethical dilemmas; manifestations of constructive and destructive behavior; necessary self-regulation skills; social and psychological assistance needed by victims. It is concluded that the socio-psychological support of victims of emergencies is a gradual solution to specific life tasks of an individual or group, which allows minimizing the negative consequences for physical and mental health at each stage of the emergency. Creating protocols for each of the stages of the emergency will further help to standardize the socio-psychological support of victims. Thanks to the implementation of the proposed model in training rescuers, it will be possible to create an image of constructive action at each stage of the deployment.

Keywords: socio-psychological support of victims of emergencies; stages of emergency deployment; psychological readiness for constructive actions; employees of educational institutions.

Постановка проблеми. Сучасним умовам життя притаманні непередбачуваність і стрімка змінюваність, зумовлені впливами надзвичайних ситуацій різного походження (соціальні процеси, техногенні катастрофи, природні катаклізми, фінансові кризи або поява нових небезпечних захворювань). Через масштабність негативних впливів надзвичайних ситуацій (далі – НС) особливої значущості набуває створення моделей термінового реагування на небезпеку, що забезпечує послаблення або нейтралізацію дії шкідливих факторів. Тому стандартизація психологічного супроводу постраждалих під час надзвичайних ситуацій є актуальним науково-практичним завданням. Завдяки системності та послідовності впливу можна зберегти життя і здоров'я значної кількості людей; підвищити загальну стресостійкість отримувачів допомоги, формуючи у них уміння та навички саморегуляції; тримати у фокусі уваги соціальні та побутові проблеми постраждалих упродовж усіх етапів розгортання НС.

Події останнього десятиріччя показали вразливість українського суспільства та неготовність державних профільних служб до надання екстреної психологічної допомоги в масових масштабах. Спонтанне виникнення волонтерських рухів та громадських ініціатив до певної міри компенсувало ці прогалини, проте компенсувати повною мірою не в змозі. Усе перелічене зумовлює актуальність та соціальну значущість нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Насамперед визначимо ключові поняття і теоретичні конструкти, на які будемо спиратися в нашій роботі. У ситуаційному підході та кризовій психології виокремлено типи ситуацій, коли, власне, потрібна психологічна допомога (Малкіна-Пых, 2005; Кісарчук, 2015; Хрусталева, 2013).

Критичні ситуації визначають як сукупність фактичних подій, у яких суб'єкт не може реалізувати свої основні життєві потреби і які ставлять його перед необхідністю зміни способу буття.

Екстремальні ситуації – взаємодія людини і середовища, за якої виникає реальна загроза життю й цілісності людини, коли для запобігання загрозі людина мобілізує усі свої сили і відчуває граничні навантаження, що виходять за межі звичайного досвіду, а джерелом травматизації є стихійні і небезпечні природні явища (наприклад, раптові паводки і торнадо, посухи, землетруси) або інші люди (наприклад, напад на вулиці, сексуальне насильство, локальні війни, терористичні акти).

Кризові ситуації (вікові, родинні, екзистенційні, професійні кризи, внутрішні конфлікти тощо) вимагають суттєвої зміни уявлень людини про світ і про себе упродовж стислого проміжку часу

Надзвичайними ситуаціями вважають такі ситуації, за яких відбувається порушення нормальних умов життя і діяльності людей на окремій території чи об'єкті (зокрема на водному об'єкті), спричинене аварією, катастрофою, стихійним лихом або іншою небезпечною подією, у тому числі епідемією, епізоотією, епіфітотією, пожежею, яке призвело (може призвести) до неможливості проживання населення на території чи об'єкті, ведення там господарської діяльності, загибелі людей та/або значних матеріальних втрат (Кодекс цивільного захисту України, Закон України «Про соціальні послуги»).

Отже, НС характеризується щільною локалізацією в часі та просторі значної кількості людей у кризових, екстремальних, критичних ситуаціях за умови обмеженості ресурсів для надання їм необхідної допомоги. Невчасне надання фахової соціально-психологічної допомоги може призвести до масової психологічної травматизації населення.

Дослідники звертають увагу на множинні психологічні наслідки НС для психічного здоров'я постраждалих, що мають системний характер (Кісарчук, 2015; Марьин, Ловчан, Ефанова, Гегель, & Апостолова, 1990; Garnefski, Kraaij, & Spinhoven, 2001). Серед таких наслідків:

- втрата або зменшення суб'єктивного контролю людини над власним життям;
- руйнація образу сталого теперішнього і майбутнього;
- руйнація сталих мереж соціальної підтримки через часткову або повну зміну соціального оточення;
- психологічні страждання різної міри інтенсивності; збільшення потреби в психологічній, соціальній зовнішній допомозі;
- ускладненість або неможливість вирішити життєві завдання звичними способами за умови збереження сталої картини світу особистості;
- можлива поява гострих стресових розладів, психотичних реакцій, а також хронічних віддалених наслідків (посттравматичні розлади особистості, хімічні залежності, соціальна дезадаптація тощо).

Отже, потреба в психологічному супроводі є очевидною. Метою доситуаційних, інситуаційних і постситуаційних впливів є зменшення або нейтралізація психологічної травматизації населення.

Мета статті – презентувати модель соціально-психологічного супроводу постраждалих від НС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна психологія накопичила наразі достатній обсяг науково-практичного знання про засади допомоги постраждалим від НС. Тому важливою частиною дослідження були теоретичні методи: аналіз, систематизація узагальнення досліджень кризового соціально-психологічного супроводу; порівняння й інтерпретація наукових підходів щодо соціально-психологічного супроводу постраждалих від НС. Ми спиралися насамперед на положення про стрес, адаптацію (Сельє, 2016; Павлов, 2008). Не менш важливим є і положення про психологічну готовність до НС (далі – ПГНС), яке розкривають у своїх роботах Б. Фурманець (2007), Ю. Ірхін (2008), С. Миронець (2013) та ін. Ми ж скористаємося визначенням, яке сформулював наш колега В. Духневич. Він, зокрема, розглядає ПГНС індивідуального суб'єкта як «сукупність якостей, знань, навичок, мотивів особистості, які забезпечують конструктивне або ефективне виконання професійних завдань у запропонованих задачах, а також сукупність об'єктивних умов діяти (ситуації, можливості виконувати професійні задачі тощо)» (2020).

Спроби періодизації НС під кутом зору поведінкових проявів і типових психологічних реакцій постраждалих подибуємо в роботах вітчизняних та зарубіжних дослідників, зокрема Ю. Александровського та його колег (1991). Ставлячи за мету побудову моделі соціально-психологічного супроводу, ми взяли за основу саме періодизацію Ю. Александровського. Дослідник розглядає НС як послідовний процес, упродовж якого постраждалі проживають: 1) стадію вітальних реакцій; 2) стадію гострого емоційного шоку; 3) стадію психофізіологічної демобілізації; 4) стадію фактичного завершення; 5) стадію відновлення;

б) стадію віддалених реакцій. На основі цієї періодизації нами розроблено структуровану взаємоузгоджену модель соціально-психологічного супроводу постраждалих на всіх етапах розгортання НС. Завдяки теоретичному аналізу виокремлено опції, які задають схему ситуаційного аналізу та соціально-психологічної допомоги на кожному з етапів НС: 1) об'єктивні ризики стадії; 2) життєві завдання, виконання яких забезпечує збереження життя та здоров'я постраждалих; 3) особливості психоемоційних станів; типові психологічні, поведінкові реакції; 4) психологічні, етичні, організаційні дилеми, з якими стикаються фахівці та постраждалі; 5) прояви конструктивної і деструктивної поведінки; 6) навички саморегуляції, необхідні для реалізації конструктивної особистісної поведінки; 7) соціально-психологічна допомога, якої потребують постраждалі. Подальший опис стадій НС представлено тут згідно із запропонованою схемою.

Стартом *стадії вітальних реакцій* є, на нашу думку, не безпосередній початок НС, а момент інформування про неї або зіткнення постраждалих з небезпекою. *Об'єктивні ризики* стадії – це відсутність або недостатність інформації щодо масштабу та перебігу НС; небезпека для життя та здоров'я значної кількості людей; неналагодженість комунікації та координації дій з іншими учасниками подій, рятувальними та медичними службами; обмеженість технічних засобів, матеріальних, фізичних ресурсів для самостійного подолання ситуації; жорсткі часові обмеження щодо прийняття рішення про стратегії порятунку тощо.

Життєві завдання цієї стадії такі: усвідомлення та прийняття факту події, яка виходить за рамки буденності; первинна орієнтація в ситуації, що передбачає збирання інформації про рівень небезпеки, масштаб ситуації, потенційні шляхи порятунку; налагодження контакту з рятувальними службами; здійснення першочергових невідкладних заходів щодо підвищення рівня безпеки.

Дилема стадії описується запитанням: «В умовах гострого браку інформації краще очікувати прояснення ситуації чи діяти?». Справді, на початку подій кожна хвилина може вартувати людських життів, проте дії без достатньої поінформованості можуть погіршувати становище і бути потенційно небезпечними. Вважаємо доречним обговорення дилеми під час проведення навчальних програм. Це дає змогу усвідомити індивідуальні поведінкові стратегії в умовах стресу, ідентифікувати зміст ціннісно-мотиваційної компоненти учасників та психологічно підготувати їх до потенційного вибору в умовах жорстких часових обмежень.

Метою саморегуляції на цій стадії є екстрене відновлення контакту з реальністю, усвідомлена активізація когнітивних, психофізіологічних процесів (якщо ідентифіковано ступор). Найбільш актуальними навичками саморегуляції для цієї стадії мають бути: довільна активізація психоемоційного та фізичного стану завдяки дихальним вправам, точковому експрес-масажу, специфічним фізичним вправам; навички активізації когнітивних процесів (короткочасні ліво-правокульові вправи); відновлення контакту з реальністю завдяки центруванню, заземленню, самоусвідомленню себе в ситуації «тут і зараз»; актуалізація наявних інструкцій та планів евакуації, створених на випадок НС; навички цілепокладання, створення короткострокових планів порятунку в екстремальних умовах та у випадку часових обмежень; навички саморегуляції вольової сфери (самонакази, самозаспокоєння, самоконтроль виконання плану відповідно до обраних індикаторів та часового таймінгу тощо). У таблиці 1 наведено опис типових поведінкових проявів, конструктивної і деструктивної поведінки, яку демонструють постраждалі на вітальній стадії.

Первинне усвідомлення реальності подій та небезпеки, вихід з емоційного, когнітивного та фізичного заціпеніння свідчить про початок *стадії гострого емоційного шоку*.

Об'єктивними ризиками стадії є поява нових факторів небезпеки; наявність травмованих або загиблих; необхідність приймати рішення і діяти в екстремальних умовах (брак часу, ресурсів, засобів для порятунку, загроза життю і здоров'ю); складність прогнозування перебігу подальших подій через обмеженість або брак достовірної інформації.

Стадія вітальних реакцій у надзвичайній ситуації

Параметри	Особливості
особливості психоемоційних станів, поведінкові реакції	страх за життя, розгубленість, когнітивна дезорієнтованість; деперсоналізація; дисоціація; емоційний шок; підвищена навіюваність щодо наказів авторитетних осіб; фізичне заціпеніння; вікові регресії (смоктання пальців, поза ембріона, намагання заховатися від небезпеки в закуток тощо); больовий шок (у випадку травмування); спотворене сприйняття часу, фізіологічні реакції на стрес (наприклад, мимовільні випорожнення або блювання) зумовлюють почуття сорому і, як наслідок, намагання уникнути контакту тощо
прояви конструктивної поведінки	інформування рятувальних служб про потребу в порятунку, місце перебування, особливості ситуації, наявність постраждалих тощо; налагодження комунікації та співпраці з рятувальними, медичними службами; оперативне збирання первинної інформації щодо перебігу ситуації; узгодження короткострокового плану дій з представниками рятувальних служб; актуалізація раніше створених планів та інструкцій на випадок надзвичайних ситуацій. У разі відсутності зв'язку – короткострокове самостійне планування дій; за наявності лідерських якостей або посадових обов'язків організація порятунку силами постраждалих (лідерські навички, делегування, розподіл обов'язків); надання першої медичної допомоги постраждалим; заспокоєння або нейтралізація осіб із психотичними проявами тощо
прояви деструктивної поведінки	ненадання допомоги залежним від особи або людям (неповнолітні діти, особи похилого віку, травмовані, інваліди тощо). Для працівників закладів освіти – самопорятунк, залишення учнів або студентів у небезпечних умовах; ігнорування розпоряджень представників рятувальних служб або відповідальних осіб через нерозуміння усіх ризиків ситуації (наприклад, відмова від евакуації); планування порятунку, прийняття рішень без збирання первинної інформації про ситуацію; ірраціональна поведінка (рух у напрямку небезпеки; намагання врятувати майно за реальної загрози життю та здоров'ю; ризиковані дії, спрямовані на порятунок інших, без достатньої допомоги, пасивність щодо порятунку тощо

Життєві завдання стадії такі: здійснення для порятунку всіх можливих заходів; налагодження постійного зв'язку та взаємодії з рятувальними, медичними службами; налагодження співпраці з іншими постраждалими. У разі відсутності або незнання інструкцій, неналагодженості контакту з рятувальними службами постає необхідність прийняття та реалізації короткострокового плану порятунку, постійне його уточнення відповідно до динаміки подій. У таблиці 2 наведено опис типових поведінкових проявів, конструктивної і деструктивної поведінки, яку демонструють постраждалі на стадії гострого емоційного шоку.

Етичною дилемою, з якою стикаються постраждалі і рятувальники на цій стадії, є визначення першочерговості порятунку при неможливості врятувати всіх; справедливість розподілу необхідних для виживання ресурсів, прийняття неминучості втрат. Не менш емоційно складною для обговорення є друга екзистенційна дилема: «Як діяти і прожити залишок життя у випадку констатації факту неможливості порятунку?». У випадку констатації неможливості порятунку постає складне етичне питання для кожного з постраждалих: «Як мінімізувати психологічні і фізичні страждання? Чи варто чинити спротив несприятливим обставинам до останнього? Як попроситися з рідними, друзями і життям?». Перед фахівцями рятувальних служб також постає дилема: «Виконувати свої професійні обов'язки до останнього, організувати психологічний супровід процесу помирання чи залишити постраждалих наодинці із цими переживаннями?». Фактично, особа або група людей передчасно стикаються з кризою помирання та її непростими завданнями (підбиття підсумків, прощання з рідними тощо) (Титаренко, 2010). За наявності зв'язку

важливо усвідомлювати можливість кризового психологічного супроводу процесу. Це не зможе змінити реальні трагічні обставини, проте є ресурсом, про який доречно говорити.

Таблиця 2

Стадія гострого емоційного шоку в надзвичайній ситуації

Параметри	Особливості
особливості психоемоційних станів, типові психологічні і поведінкові реакції	прояви емоцій, зумовлені фізичним болем через травмування або людськими втратами; психоемоційне збудження; індивідуальні або колективні панічні реакції; гострі стресові розлади; істерична поведінка; зниження критичності оцінки ситуації; загострене або неадекватне сприйняття ситуації (особливо найбільш значущих для виживання деталей); психофізіологічна мобілізація; знижений больовий поріг; нереалістичне сприймання часу; можливе виникнення психогенних невротичних станів, гострих реактивних психозів в окремих постраждалих тощо
прояви конструктивної поведінки	виконання наявних інструкцій; здійснення всіх необхідних заходів для порятунку заходів; альтруїзм, бажання допомогти іншим; обґрунтоване героїство, самопожертва задля порятунку інших; регулярне уточнення інформації щодо розвитку НС; узгодження дій та корекція планів порятунку згідно з новою інформацією; активна співпраця з рятувальними службами та іншими постраждалими; адекватний розподіл функцій згідно з індивідуальними особливостями та фізичним станом причетних до ситуації; надання першої медичної допомоги травмованим, турбота про них; ревізія та справедливий розподіл наявних ресурсів (засоби індивідуального захисту, вода, продукти харчування, медикаменти) тощо
прояви деструктивної поведінки	бездіяльність; заперечення, знецінення небезпеки; прояви нерозсудливості; хаотичні, нецілеспрямовані дії або рухи, що можуть бути небезпечними для життя (наприклад, рух у небезпечному напрямку); необґрунтоване героїство або провокування ситуації (як прояв неусвідомлених суїцидальних тенденцій); відмова від спроб порятунку, готовність померти; зловживання безпорадністю постраждалих з метою задоволення власних потреб (матеріальних, сексуальних, психологічних тощо); відмова в наданні допомоги постраждалим за наявності необхідних знань та ресурсів; самопорятунок без урахування інтересів інших постраждалих; спроби самогубства у випадку усвідомлення неможливості порятунку; відмова від виконання професійних обов'язків (для працівників закладів освіти – залишення учнів, студентів напризволяще), необґрунтована жорстокість; нереалістичне сприймання наслідків НС тощо

Методи саморегуляції, необхідні для конструктивного проживання, аналогічні до методів попередньої стадії. Проте вони спрямовані на контроль реакцій збудження, яке водночас може бути причиною ризикованої поведінки, потенційно небезпечної для життя та здоров'я постраждалих. Такий контроль є запорукою ефективних рятувальних дій.

Стадія психофізіологічної демобілізації розпочинається приблизно на третю добу по фактичному завершенні небезпечних для життя і здоров'я подій (за Ю. Александровським). *Об'єктивні особливості стадії* такі: обмеженість матеріальних ресурсів для повноцінної життєдіяльності (їжа, вода, одяг, медикаменти, можливість здійснювати гігієнічні процедури, місце тимчасового притулку тощо); можливі людські втрати і травмування; поява значної кількості осіб, які потребують екстреної медичної допомоги; повна або часткова руйнація життєвого укладу значної кількості постраждалих (родинні і соціальні зв'язки, робота, навчання тощо); матеріальні збитки, що призводять до істотного погіршення якості життя.

Ще однією об'єктивною обставиною цієї стадії є значна кількість осіб, які перебувають у стресовому стані внаслідок пережитих подій і потребують соціально-психологічного супроводу. *Життєві завдання* стадії такі: відновлення фізичних та

емоційних сил; оцінка найбільш актуальних соціальних, матеріальних, фізичних потреб, які людина або група можуть задовольнити самостійно або завдяки допомозі інших (друзі, родичі, соціальні, рятувальні і медичні служби, громадські організації, волонтерські рухи, релігійні організації тощо); ревізія і констатація втрат; первинне відновлення мереж соціальної підтримки (друзі, знайомі, родичі тощо); інформування близького і дальнього соціального оточення про порятунок, фізичний стан, найбільш актуальні потреби тощо.

Важливою особливістю стадії психофізіологічної демобілізації є щільна локалізованість у просторі й часі значної кількості осіб, які потребують соціально-психологічного супроводу, адже зазвичай тимчасовий притулок постраждалим надається в екстрено облаштованих місцях (гуртожитки, санаторії, піонерські табори, наметові містечка для біженців тощо). Опис типових поведінкових проявів, конструктивної і деструктивної поведінки, яку демонструють постраждалі на стадії психофізіологічної демобілізації, наведено в таблиці 3.

Таблиця 3

Стадія психофізіологічної демобілізації в надзвичайній ситуації

Параметри	Особливості
особливості психоемоційних станів, типові психологічні і поведінкові реакції	радість, що життя збережено; вдячність за порятунок; тунельне мислення; неадекватні очікування щодо швидкості стабілізації ситуації; регресивна поведінка; підвищена навіюваність щодо осіб, які надають матеріальну, психологічну, соціальну допомогу; початок процесу горювання; істотне погіршення фізичного і психоемоційного самопочуття, зумовлене накопиченою втомою, тощо
прояви конструктивної поведінки	турбота про себе та інших; у разі необхідності – отримання медичної допомоги; інформування про потребу в допомозі соціального оточення (друзі, родичі, волонтери, представники громадських організації тощо); інформування соціального оточення про порятунок; адекватний розподіл відповідальності за вирішення психологічних, матеріальних, побутових проблем (усвідомлення, що постраждалий може зробити для себе сам, а в чому потребує допомоги); короткострокове планування життя та побуту, виходячи з обставин поточної ситуації та наявних ресурсів, тощо
прояви деструктивної поведінки	самоізоляція без здійснення усвідомлених дій, спрямованих на психологічне і фізичне відновлення; зловживання психоактивними речовинами задля зменшення психологічного, фізіологічного дискомфорту; відмова від отримання допомоги; перекладання відповідальності за вирішення психологічних, матеріальних, побутових проблем на інших; споживацька або залежна поведінка щодо представників допомагальних професій, волонтерів, втрата суб'єктності щодо власного життя; нереалістичне сприймання наслідків НС; сподівання на швидке відновлення попереднього стилю та ритму життя тощо

Тобто індивідуальні процеси горювання є складовою групової динаміки, коли зараження емоціями, взаємне навіювання відбуваються спонтанно і неусвідомлено. Водночас ці обставини є ресурсними для групових форм психологічного супроводу, організації груп самопомоги, групового моделювання стратегій виходу із ситуацій. Психологічний супровід на цьому етапі набуває особливої значущості як засіб профілактики довгострокових психологічних наслідків для постраждалих.

Загалом, поведінка особистості на стадії психофізіологічної демобілізації спрямована на відновлення сил, фізичного і психологічного відпочинку, накопичення емоційних ресурсів для прийняття незворотності подій і втрат, первинного когнітивного аналізу ситуації. Етична дилема стадії розкривається в запитанні: «Як зберегти суб'єктність щодо власного життя, якщо в переважній більшості життєвих сфер є залежність від зовнішньої допомоги?». Одним із можливих сценаріїв обговорення дилеми є розгляд ситуації з позицій положення про трикутник Карпмана, в якому описано ролі «Жертви», «Спасителя», «Переслідувача» та

варіанти виходу з трикутника безпорадності з позицій вразливості, турботи і сили. Серед навичок саморегуляції, які дають змогу конструктивно прожити стадію, назовемо такі:

- навички фізичної релаксації (медитація, самомасаж, дихальні вправи, помірковані побутові фізичні навантаження, спеціалізовані комплекси фізичних вправ, йога, цигун тощо);
- навички емоційної релаксації (ідентифікація, шкалування і проживання емоцій; візуалізація; актуалізація позитивних емоцій, переведення уваги, концентрація на діяльності тощо);
- самовтішання та організація підтримки від інших людей;
- ревізія ресурсів (соціальні зв'язки, професійні навички, фінансові накопичення, можливо, збережене під час НС майно тощо).
- навички когнітивного моделювання виходу із ситуації задля уявної або реальної евакуації в комфортне, безпечне місце;
- навички поліпшення моменту (пошук сенсу, зважування «за» і «проти»);
- навички постановки короткострокових цілей та побудови деталізованого плану їх досягнення (реалістичність, екологічність, наявність індикаторів ефективності реалізації плану, часовий таймінг, розподіл зон відповідальності за виконання плану тощо).

На цій стадії більш доречно говорити про короткострокові плани (покращення побуту, медична допомога тощо). Побудова середньострокових і перспективних життєвих планів може бути ускладненою через брак інформації щодо справжніх наслідків НС і всього спектру потрібних для відновлення ресурсів.

Як видно з наведеного опису, на відміну від попередніх стадій (де фізичне виживання значною мірою залежить від зовнішньої допомоги) володіння навичками саморегуляції на стадії демобілізації дає постраждалим змогу поступово відновлювати суб'єктну позицію щодо власного життя. Якщо такої підготовки не було, зовнішня психологічна допомога має бути спрямована на експрес-навчання постраждалих необхідних навичок саморегуляції. Зазначимо, що у випадку фізичного травмування у постраждалих зберігається фізична і психологічна залежність від осіб, які надають допомогу. Проте навіть за таких умов доречно визначати зони особистої відповідальності.

Стадія фактичного завершення ситуації розпочинається після усунення небезпечних для життя та здоров'я чинників та первинної побутової адаптації у нових умовах. *Особливостями* стадії визначено те, що небезпечні для життя та здоров'я фактори впливу припинено або взято під контроль; постраждалі перебувають у безпечному місці; є більш-менш об'єктивний та раціональний аналіз негативних наслідків НС ситуації для здоров'я, екології, матеріальних ресурсів; в експертному середовищі, медійному просторі з'являються аналіз ситуації та варіативні прогнози; уточнено найбільш актуальні потреби та здійснено секвестр наявних, потенційно доступних ресурсів тощо.

Життєві завдання стадії: об'єктивна оцінка масштабів відновлюваних і невідновлюваних втрат (здоров'я, фінанси, майно тощо); проживання всього спектру накопичених емоцій у безпечний для постраждалих спосіб; створення середньострокового плану відновлення життя; первинна психологічна адаптація. *Дилемою* стадії вважаємо індивідуальне рішення жити минулим або прийняти реальність і незворотність змін, якими б важкими і неприємними вони не були. Психологічні прояви, особливості конструктивної і деструктивної поведінки представлено в таблиці 4.

З наведеного опису випливає висновок про важливість психологічного супроводу під час проживання стадії фактичного завершення НС, адже саме тепер постраждалі стикаються з усією повнотою незворотності втрат. Для конструктивного проживання стадії виокремлено необхідні навички саморегуляції:

- навички перенесення дистресу: радикальне прийняття ситуації; ідентифікація емоцій (візуалізація і шкалювання); самовтішання (зорові, смакові, кінестетичні, слухові відчуття, приємні запахи тощо);

- навички переведення уваги (завдяки діяльності, у процесі надання допомоги іншим людям, порівняння з іншими, активізація протилежних емоцій тощо), навички фіксації на моменті та переведення уваги (фігура-фон);
- навички моделювання багатоваріантних сценаріїв виходу із життєвої кризи (когнітивно-аналітичний підхід, уявне моделювання, аналіз успішних кейсів інших постраждалих тощо);
- навички фізичного, емоційного самоконтролю та релаксації (деталізовано на попередній стадії);
- ревізія особистих і зовнішніх ресурсів, постановка реалістичних цілей;
- навички здійснення вольових зусиль (самонакази, самообмеження, самовинагорода за конструктивну поведінку тощо).

Таблиця 4

Стадія фактичного завершення ситуації

Параметри	Особливості
особливості психоемоційних станів, типові психологічні і поведінкові реакції	тунельне мислення; прояви сильних емоцій, що не могли бути проявлені під час небезпеки; горювання, зумовлене усвідомленням множинних втрат; розлади сну; підвищена тривожність; істероїдні реакції; регресивна поведінка; підвищена навіюваність щодо осіб, які надають матеріальну, психологічну або соціальну допомогу; відчуття провини за реальні або уявні помилки, що призвели до втрат; почуття образи та гніву на інших; психосоматичні захворювання; складності емоційного самоконтролю тощо
прояви конструктивної поведінки	турбота про себе та інших; у разі потреби – організація медичного супроводу; інформування про потребу в допомозі соціального оточення; ревізія наявних ресурсів для відновлення звичного ритму життя; горювання, оплакування втраченого; адекватний розподіл відповідальності за вирішення психологічних, матеріальних, побутових проблем (усвідомлення, що постраждалий може зробити для себе сам, а в чому потребує допомоги); середньострокове планування життя, виходячи з наявних ресурсів; конструктивний аналіз дій під час НС з метою уточнення стратегій на випадок виникнення НС у майбутньому
прояви деструктивної поведінки	табу на проживання психологічних страждань, зумовлених втратами; зловживання психоактивними речовинами задля зменшення психологічного, фізіологічного дискомфорту; надії на відновлення доситуаційного життя в повному обсязі попри об'єктивну реальність; відмова від отримання психологічної допомоги; споживацька поведінка щодо представників допомагальних професій, волонтерів; усвідомлене або неусвідомлене прагнення помститися тим, хто не постраждав; немотивовані прояви гніву, образи, роздратування та інших емоцій горювання щодо інших людей, непричетних до ситуації; необґрунтоване самозвинувачення за допущені помилки, аутоагресивна поведінка як засіб самопокарання тощо

Метою саморегуляції і зовнішньої психологічної допомоги на стадії фактичного завершення ситуації є відновлення психологічної рівноваги постраждалих як передумови ефективного відновлення життєдіяльності.

Особливостями *стадії відновлення* є поетапне відновлення всіх сфер життєдіяльності людини (побутова, професійна, матеріальна, фінансова, соціальна тощо). У разі неможливості повного фізичного відновлення (у випадку травм або захворювань, набутих унаслідок НС) відбувається психологічна адаптація до нового медичного статусу (зокрема фіксація юридичного статусу інвалідності).

Життєві завдання стадії відновлення: організація задовільного рівня життя, психологічна інтеграція набутого життєвого досвіду як цінного і значущого; соціалізація в місці нового проживання, якщо внаслідок НС відбулася його зміна); опанування нових

навичок, необхідних для якісного життя в нових умовах (опанування нової професії, нових побутових, соціально-психологічних навичок тощо).

Дилему стадії можна сформулювати як екзистенційний вибір: «Образ на життя чи вдячність та прийняття досвіду як важливого і позитивного?». У разі людських втрат, інвалідації постраждалих це запитання про життєвий вибір може бути найбільш болісним і складним для обговорення. Психологічні прояви, особливості конструктивної і деструктивної поведінки стадії відновлення наведено в таблиці 5.

Для реалізації конструктивної особистісної поведінки на цій стадії використовують увесь діапазон навичок саморегуляції, засвоєних на попередніх стадіях. На наш погляд, відмінністю їх застосування є нормативність, довільність застосування. Тобто навички саморегуляції набувають ознак психологічних практик.

Таблиця 5

Стадія відновлення

Параметри	Особливості
особливості психоемоційних станів, типові психологічні і поведінкові реакції	прийняття ситуації; соціальна, психологічна адаптація до нових умов життя; стабілізація емоційного стану; активізація міжособових комунікацій; орієнтація на життя в ситуації «тут і тепер», позитивний образ теперішнього і майбутнього; адаптація, відновлення суб'єктності в більшості життєвих сфер; віднаходження особистих смислів у подіях НС; завершення реакцій горювання; формування навичок саморегуляції як особистісного утворення; зменшення або зникнення психосоматичних проявів стресу. У випадку дисгармонійного проживання стадії спостерігаються поведінкові прояви, протилежні описаним вище
прояви конструктивної поведінки	облаштування побуту, віднаходження позитивних моментів у новій ситуації, винайдення особистісного сенсу в тому, що сталося; відновлення та розвиток мереж соціальної підтримки; пошук і використання всіх можливих ресурсів (грошова компенсація від держави, податкові та інші пільги тощо), побудова короткострокових і перспективних життєвих планів; особистісне зростання, зумовлене необхідністю термінового розв'язання різнопланових життєвих завдань; опанування життєвих стратегій розвитку тощо
прояви деструктивної поведінки	мрії і фантазії про повернення в минуле; неготовність змиритися з незворотністю змін і втрат; соціальна самоізоляція; небажання облаштовувати життя і надії на повернення минулого; консервація негативних емоцій або їх активна трансляція на соціальне оточення; відмова від побудови перспективних життєвих планів, життя одним днем; життєві стратегії виживання

Підкреслимо важливість екзистенційних виборів (у тексті вони марковані як дилеми), які усвідомлено або неусвідомлено здійснюють постраждалі, проживаючи всі стадії НС. Залежно від індивідуальних рішень людини характер проживання кожної наступної стадії суттєво відрізняється. За Геллінгером, це приводить або до конструктивного проживання НС як життєвої події, або в індивідуальній і масовій свідомості відбувається фіксація непрожитої травми.

Стадія віддалених реакцій описує віддалені, хронічні психологічні наслідки. Вважаємо, що вона триває все подальше життя постраждалого, набуваючи статусу фрагмента біографії, трансформується в життєвий досвід у вигляді уявлень про себе і світ, набутих психологічних навичок, специфічного ставлення до життя, індивідуальних і сімейних наративів.

Об'єктивними особливостями стадії є фактичне завершення НС, повна нейтралізація або компенсація наслідків для постраждалих територій та потерпілих осіб. У разі неможливості повноцінного відновлення життєдіяльності на постраждалих територіях ужито необхідних або можливих заходів для адаптації потерпілих (державне сприяння вирішенню

житлового питання; пільги на медичне обслуговування або додаткову освіту; соціально-психологічний супровід тощо).

Життєві завдання цієї стадії такі: відновлення або набуття суб'єктності щодо власного життя; соціально-психологічна адаптація до змін, зумовлених НС; психологічне прийняття та інтеграція набутого життєвого досвіду; перехід від стратегій виживання до стратегій сталого розвитку. Особливості психоемоційних станів; типові психологічні, поведінкові реакції, притаманні стадії, описано в таблиці 6.

Таблиця 6

Стадія віддалених реакцій

Параметри етапу	Особливості
особливості психоемоційних станів, типові психологічні і поведінкові реакції	у випадку конструктивного проживання попередніх стадій спостерігається завершення реакцій горювання; зменшення або зникнення психосоматичних захворювань; інтеграція набутого життєвого досвіду в індивідуальну картину світу як комплекс уявлень, ставлень та настановлень; навички саморегуляції набувають статусу психологічних практик; адаптованість у переважній більшості сфер життя; компенсація захворювань або інвалідності, отриманої внаслідок НС; фокус уваги на теперішньому і майбутньому; життєві стратегії розвитку тощо. У випадку деструктивного проживання попередніх стадій спостерігаються посттравматичні стресові розлади з відповідною симптоматикою (психологічні або хімічні залежності; дезадаптація; психосоматичні захворювання); життєві стратегії виживання тощо
прояви конструктивної поведінки	створення індивідуальних і родинних наративів про успішний досвід подолання наслідків НС; набуті навички набувають статусу психологічних практик тощо
прояви деструктивної поведінки	створення родинних та індивідуальних наративів про втрати і поразки; регулярне згадування минулого як засіб уявного повернення в час до НС; фіксація характерологічних рис, зумовлених посттравматичним розладом (образа на життя, прояви гніву тощо); соціальна дезадаптація тощо

Практична/соціальна значущість запропонованої моделі полягає в можливості створення та імплементації системного соціально-психологічного супроводу постраждалих завдяки стандартизації психологічних процедур індивідуальної та групової допомоги на різних етапах розгортання НС. Застосування теоретичної моделі для теоретико-практичної підготовки і перепідготовки фахівців, які беруть участь у рятувальних заходах (психологи, соціальні працівники, медики, працівники закладів освіти тощо), дає змогу створити образ послідовних конструктивних дій під час проведення рятувальних заходів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Соціально-психологічний супровід постраждалих від НС є процесом поетапного вирішення специфічних життєвих завдань особистості або групи, що дає змогу мінімізувати негативні наслідки для фізичного і психічного здоров'я на кожному з етапів розгортання НС. Соціально-психологічний супровід постраждалих на різних стадіях розгортання НС доречно здійснювати, беручи до уваги її специфічні соціально-психологічні особливості. Формування психологічної готовності до НС є невід'ємною складовою професійної підготовки і перепідготовки працівників рятувальних служб, що забезпечує конструктивність їхньої поведінки в разі виникнення НС. Упровадження в освітній процес запропонованої моделі соціально-психологічного супроводу дає змогу створити образ конструктивних дій на кожному з етапів розгортання НС. Створення і запровадження в практичну діяльність психологів, соціальних працівників протоколів соціально-психологічного супроводу постраждалих для кожної із стадій НС у подальшому допоможе зменшити спорадичність дій, зумовлених небезпечними умовами, стандартизувати діяльність працівників рятувальних служб.

Список використаних джерел

- Александровский, Ю. А., Лобастов, О. С., Спивак, Л. И., & Щукин, Б. П. (1991). *Психогении в экстремальных условиях*. Москва: Медицина.
- Духневич, В. М. (2020) Психологічна готовність громади до надзвичайної ситуації. В О. Ю. Дроздов, І. І. Шлімакова (Наук. ред.), *Десяті Сіверянські соціально-психологічні читання: Матеріали Міжнародної наукової конференції (29 листопада 2019 року, м. Чернігів)* (с. 122–126). Чернігів: НУЧК імені Т. Г. Шевченка.
- Ірхін, Ю. Б. (2008). Психологічна підготовка працівників міліції до дій в екстремальних умовах та надзвичайних ситуаціях. *Актуальні проблеми психології*, Т. 7, Вип. 15, 107–110.
- Кісарчук, З. Г. (Ред.). (2015). *Психологічна допомога постраждалим внаслідок кризових травматичних подій: методичний посібник*. Київ: Логос.
- Малкина-Пых, И. Г. (2005). *Экстремальные ситуации: справочник практического психолога*. Москва: Эксмо.
- Марьин, М. И., Ловчан, С. И., Ефанова, И. Н., Гегель, А. Л., & Апостолова, Л. О. (1990). Влияние экстремальных условий труда на функциональное состояние пожарных и разработка методического комплекса восстановления их работоспособности. В *Экстремальная физиология, гигиена и средства индивидуальной защиты человека: материалы 3 Всесоюзной конференции* (с. 423). Москва.
- Миронец, С. М. (2013). Формування психологічної готовності рятувальників міжнародних гуманітарних місій. *Вісник Національного університету оборони України*, 3 (34), 254–259.
- Павлов, И. (2008). *Мозг и психика*. Москва: МПСИ.
- Селье, Г. (2016). Стресс без дистресса. *Журнал неврологии им. Б. Н Маньковского*, 4(1), 78–89.
- Фурманець, Б. І. (2007). *Психологічна готовність до дій в надзвичайних ситуаціях*. Взято з <https://bit.ly/3rQEX7A>.
- Хрусталева, Н. С. (Ред.). (2013). *Психология кризисных и экстремальных ситуаций: психическая травматизация и ее последствия*. Санкт-Петербург: Литагент.
- Garnefski, N., Kraaij, V., & Spinhoven, P. (2001). Negative life events, cognitive emotion regulation, and emotional problems. *Personality and Individual Differences*, 30(8), 1311–1327.

References

- Aleksandrovskiy, Yu. A., Lobastov, O. S., Spivak, L. I., & Shchukin, B. P. (1991). *Psikhogenii v ekstremalnykh usloviyakh* [Psychogenies in extreme conditions]. Moscow: Meditsina. (in Russian)
- Dukhnevych, V. M. (2020). Psykholohichna hotovnist hromady do nadzvychainoi sytuatsii [Psychological readiness of the community for an emergency]. In O.Yu. Drozdov, I. I. Shlimakova (Sc. Eds.), *Desiati Siverianski sotsialno-psykholohichni chytannia: Materialy Mizhnarodnoi naukovoii konferentsii (29.11.2019, Chernihiv)* (pp. 122–26). Chernihiv: NUCHK imeni T. H. Shevchenka. (in Ukrainian)
- Furmanets, B. I. (2007). *Psykholohichna hotovnist do dii v nadzvychainykh sytuatsiiakh* [Psychological readiness to act in emergencies]. Retrieved from <https://bit.ly/3rQEX7A>. (in Ukrainian)
- Garnefski, N., Kraaij, V., & Spinhoven, P. (2001). Negative life events, cognitive emotion regulation, and emotional problems. *Personality and Individual Differences*, 30(8), 1311–1327. (in English)
- Irkhin, Yu. B. (2008). Psykholohichna pidhotovka pratsivnykiv militsiyi do diy v ekstremalnykh umovakh ta nadzvychainykh sytuatsiyakh [Psychological training of police officers to act in extreme conditions and emergencies]. *Aktualni problemy psykholohii*, Vol. 7, Is.15, 107–110. (in Ukrainian)
- Khrustaleva, N. S. (Ed.). (2013). *Psikhologiya krizisnykh i ekstremalnykh situatsiy: psikhicheskaya travmatizatsiya i yeye posledstviya* [Psychology of crisis and extreme situations: mental traumatization and its consequences]. St. Petersburg: Litagent. (in Russian)
- Kisarchuk, Z. H. (Ed.). (2015). *Psykholohichna dopomoha postrazhdalym vnaslidok kryzovykh travmatychnykh podii: metodychnyi posibnyk* [Psychological assistance to victims of crisis traumatic events: a guide]. Kyiv: Lohos. (in Ukrainian)

Malkina-Pykh, I. G. (2005). *Ekstremalnyye situatsii: spravochnik prakticheskogo psikhologa* [Extreme Situations: A Practical Psychologist's Handbook]. Moscow: Eksmo. (in Russian)

Maryin, M. I., Lovchan, S. I., Yefanova, I. N., Gegel, A. L., & Apostolova, L. O. (1990). Vliyaniye ekstremalnykh usloviy truda na funktsionalnoye sostoyaniye pozharnykh i razrabotka metodicheskogo kompleksa vosstanovleniya ikh rabotosposobnosti [The influence of extreme working conditions on the functional state of firefighters and the development of a methodological complex for restoring their working capacity]. In *Ekstremalnaya fiziologiya, gigiyena i sredstva individualnoy zashchity cheloveka: materialy 3 Vsesoyuznoy konferentsii* (p. 423). Moscow. (in Russian)

Myronets, S. M. (2013). Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti riatuvalnykiv mizhnarodnykh humanitarnykh misii [Formation of psychological readiness of rescuers of international humanitarian missions]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*, 3 (34), 254–259. (in Ukrainian)

Pavlov, I. (2008). *Mozg i psikhika* [Brain and psyche]. Moscow: MPSI. (in Russian)

Selye, G. (2016). Stress bez distressa [Stress without distress]. *Zhurnal nevrologii im B. N. Mankovskogo*, 4(1), 78–89. (in Russian)

УДК 159.9

DOI:

Мирончак Катерина Володимирівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник

лабораторії соціальної психології особистості,

Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,

м. Київ, Україна

ORCID ID [0000-0002-1378-0494](https://orcid.org/0000-0002-1378-0494)

katerynamyronchak@gmail.com

ЕТАПИ ПЕРЕЖИВАННЯ ВТРАТИ ЯК ОРІЄНТИР ДЛЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ОСОБИСТОСТІ

Завданням дослідження було висвітлити специфіку переживання втрати особистості на фоні кризових подій у суспільстві, виокремити послідовність етапів цього переживання, окреслити зони для потенційної роботи агентів соціально-психологічного супроводу. Соціально-психологічний супровід визначено як трансформаційний інструмент у процесі переживання людиною втрати, який сприяє відновленню та реконструкції життєвого простору особистості. Виділено п'ять етапів переживання втрати: зіткнення з реальністю втрати, примирення з втратою, усвідомлення змін, пошук та визначення смислів втрати, інтеграція внутрішніх змін у реальне життя. Здійснено розгорнутий аналіз виокремлених етапів, визначено потенційні ризики на кожному з них та акцентовано увагу на конкретних психологічних завданнях, які дають змогу ефективно надавати психологічну підтримку. Визначено, що на етапі зіткнення з реальністю втрати основним завданням соціально-психологічного супроводу буде допомогти людині усвідомити свою втрату; на етапі примирення – допомогти її прийняти; на етапі усвідомлення змін – забезпечити адаптацію до життя з втратою, допомогти усвідомити точку неповернення до минулого і сформуванню готовності рухатися далі; на етапі пошуку смислів – через усвідомлення власної скінченності актуалізувати персональні значення втрати; на етапі інтеграції – допомогти засвоїти всі напрацювання попередніх етапів і якісно втілити їх у нову реальність. Представлені етапи переживання втрати внаслідок воєнних і пандемічних подій можуть слугувати орієнтиром для здійснення соціально-психологічного супроводу і бути використані фахівцями для своєчасної діагностики особливостей переживання втрати, опрацювання її негативних наслідків, перетворення болючого досвіду переживання втрати в екзистенційний ресурс. Перспективою подальших досліджень є розроблення спеціалізованих програм супроводу із застосуванням запропонованої класифікації етапів переживання втрати.

Ключові слова: переживання втрати; соціально-психологічний супровід; усвідомлення; прийняття; інтеграція.

STAGES OF LOSS EXPERIENCE AS A GUIDELINE FOR SOCIO-PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE OF PERSONALITY

Kateryna V. Myronchak

Ph.D. in Psychology, Senior Research of the Laboratory of Social Psychology of Personality, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID [0000-0002-1378-0494](https://orcid.org/0000-0002-1378-0494)
katerynamyronchak@gmail.com

The purpose of the study was to highlight the specifics of the experience of loss of personality against the background of crisis events in society, identify the sequence of stages of this experience, and identify areas for potential work of agents of socio-psychological support. Socio-psychological support is defined as a transforming tool in the process of human loss, which contributes to the restoration and reconstruction of the individual's living space. There are five stages of experiencing loss: 1) meeting the reality of loss, 2) reconciling with loss, 3) understanding change, 4) finding and determining the meaning of loss, 5) integrating internal change into real life. A detailed analysis of the selected stages identified potential risks and focused on specific psychological tasks that allow for adequate psychological support. It is determined that at the stage of meeting with the reality of loss, the main task of socio-psychological support will be to help a person realize his loss; at the stage of reconciliation – to help a person accept the loss; at the stage of awareness of change – to ensure the adaptation process to life with loss, to help realize the point of no return to the past and to form a willingness to move on; at the stage of searching for meanings – through the awareness of one's own finiteness to actualize personal values of loss; at the stage of integration – to help master all the achievements of the previous stages and qualitatively embody them in the new reality. The presented stages of experiencing loss during military and pandemic events can serve as a guide for socio-psychological support and be used by specialists for timely diagnosis of the experience of loss, to address its negative consequences, to turn a painful experience of loss into an existential resource. The prospect of further research is the development of specialized support programs using the proposed classification of stages of experiencing loss.

Keywords: loss experience; socio-psychological assistance; awareness; acceptance; integration.

Постановка проблеми. Пролонгованість кризових соціальних процесів в Україні, повернення карантинних обмежень і локдаунів посилюють загрозу накопичення психологічного стресу серед населення, уповільнюють життєву активність людей, що робить їх менш стійкими до різноманітних викликів і випробувань. Дослідження фахівців із психічного здоров'я Університету Чепмена показало, що з понад 4 тисяч опитаних 45 % респондентів відчували під час пандемії пригніченість або безнадійність (Charman University, 2020).

Тривалі умови соціальної ізоляції, постійна напруженість і пересторога щодо пандемічної ситуації знижують загальний рівень якості життя, змушуючи людину перебувати в перманентному стані очікування нової загрози, що значно послаблює її загальний адаптаційний потенціал. Відтак життєвий простір людини стає більш вразливим до різноманітних втрат, які у важкопрогнозованих, кризових умовах набувають нових форм і торкаються майже всіх сфер життя людини. Відкриті рани війни також нагадують про себе повсюдно численними втратами: матеріальними, фізичними, психологічними, душевними. Та найважчими були і залишаються втрати людські.

У такі непрості життєві періоди соціально-психологічний супровід стає необхідною умовою для побудови конструктивного діалогу людини із загрозливим середовищем. Під соціально-психологічним супроводом ми розуміємо спеціально організовану і змодельовану

діяльність, різновид соціальної і психологічної підтримки людини, яка її потребує (Титаренко, 2020). Соціально-психологічний супровід як комплексна система діяльності фахівців буде спрямований на створення належних соціально-психологічних умов, що сприятимуть формуванню адаптивності особистості до ситуації втрати – здатності пристосовуватися до ураженої втратами дійсності, збалансовувати свої «важкі» емоційні стани, досягати певної внутрішньої рівноваги, здійснювати успішну соціальну інтеграцію та самореалізацію в нових умовах без значущого об'єкта втрати.

Чому слід віддавати перевагу саме адаптації до втрат, а не подоланню втрат? Підвищення рівня адаптивності дає змогу особистості, що переживає втрату, поступово, але безперервно пристосовуватися до поточних змін, викликаних кризою. Тоді як подолання передбачає обмежену в часі відповідь на подію зі специфічними навичками (Cott, & Doka, 2001). Зовнішні кризові ситуації (пандемія, війна) і далі глибоко впливатимуть на кожного з нас, призводячи до різноманітних втрат у житті багатьох людей, сімей і громад у різних контекстах. Однак визнання унікальності втрати кожної людини, дослідження особливостей її переживання дадуть змогу розробити індивідуальні стратегії, які сприятимуть функціональній адаптації до втрати та поліпшуватимуть психічне здоров'я населення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Одними з перших досліджень саме процесу переживання втрати були розвідки Дж. Боулбі, С. Бочнера, Е. Ліндеманна, С. Паркеса, А. Фернхема, Д. Хелла.

Привертає увагу концептуалізація переживання втрати як послідовного вирішення психологічних завдань: 1. Прийняття реальності і невідворотності втрати, або «Перший вибір: перенесення удару». 2. Переживання болю, або «Другий вибір: переживання сильного болю і необхідність соціальної підтримки». 3. Прийняття навколишнього світу без втраченого, або «Третій вибір: переоцінювання» і «Четвертий вибір: поворот до життя без втраченого». 4. Створення нових відносин з втраченим і бажання жити далі, або «П'ятий і шостий вибір: реконструкція та проживання» і «Сьомий вибір: інтеграція» (Worden, 2018; Neeld, 1990).

Цінність розглянутого підходу проявляється в його практичній спрямованості. Завдяки конкретним завданням та результатам з'являється основа, на якій можна вибудувати соціально-психологічний супровід особистості, що переживає втрату.

Звернімося до концепції переживання втрати американської дослідниці А. Д. Пренд. Заснована на багаторічній психотерапевтичній практиці, ця концепція пропонує розглядати паралельні психологічні й духовні процеси переживання втрати і поділ процесу переживання втрати на два етапи (первинної адаптації та розвитку). Перший етап «Первинна подорож по горю» охоплює традиційні для переживання втрати стадії: шок, дезорганізацію і реорганізацію. Другий етап переживання втрати «Життєвий вплив горя» містить дві стадії – «Синтез» і «Трансценденцію». Ці стадії характеризують подальшу внутрішню роботу особистості, що стає для людини провідником від страждання до духовного розвитку. Оригінальний авторський підхід дослідниці до осмислення втрати – SOAR – пропонує можливі індивідуальні шляхи «трансценденції» (стратегії психологічної допомоги): «Духовність», «Допомога іншим», «Стосунки: здорове мислення», «Реінвестування: охоплюючи життя» (Prend, 1997).

Спираючись на вищерозглянуті концепції, досить комплексний підхід обґрунтовує Ю. В. Заманаєва у своїй моделі переживання втрати, що містить 8 стадій: Стадія 1. Усвідомлення реальності втрати. Стадія 2. Прийняття реальності втрати. Стадія 3. Усвідомлення змін, що відбуваються. Стадія 4. Усвідомлення суті втрати, або «Кого я втратив?». Стадія 5. Усвідомлення життєвих вимог, або «Як жити без нього?». Стадія 6. Розуміння втрати як життєвого випробування, або «У чому суть випробування?». Стадія 7. Набуття індивідуальних смислів, або «У чому сенс події?». Стадія 8. Усвідомлення глибинних смислів у житті людини, або «Які закономірності проявляються в цій події?» (Заманаєва, 2006).

Майже всі розглянуті підходи стосуються переживання втрати (смерті) близької

людини. Ми ж у своїй роботі розглядаємо втрату значно ширше, залежно від контексту її появи (фізичні, соціальні, психологічні втрати). Однак якщо проаналізувати стадіальність переживання втрати у різних авторів, то можемо побачити близькість та схожість їхніх інтерпретацій. Модальність втрати не особливо впливає на процес (проходження всіх стадій) переживання втрати, як і на інтенсивність їх переживання і час, потрібний людині для проходження цього шляху.

Мета статті – визначити етапи переживання втрати для організації відповідного соціально-психологічного супроводу особистості.

Виклад основного матеріалу дослідження. На основі розглянутих вище концепцій переживання втрати як вирішення певних конкретних психологічних завдань ми пропонуємо зупинитися на п'яти етапах, які орієнтовно можуть слугувати програмою для побудови соціально-психологічного супроводу особистості, що переживає втрату. Для реалізації цієї програми можна створювати тимчасові або постійні соціально-психологічні команди супроводу, до яких залежно від специфіки втрати та інтенсивності її переживання треба залучати як спеціалістів різного профілю, так і людей з ближнього соціального кола постраждалих, насамперед рідних, близьких друзів, колег.

1. *Зіткнення з реальністю втрати (усвідомлення реальності втрати).* Перший етап роботи з особистістю, яка переживає втрату, – спробувати правильно відреагувати, прожити, прогорювати ситуацію зіткнення з втратою (чи то смерть, чи то втрата роботи чи значущих стосунків). Кожен рухається через переживання втрати у своєму ритмі, своїм унікальним шляхом, тому важливо дозволити людині «побути в горі», посумувати, відчути скорботу, не намагаючись применшити чи збільшити її значення, уповільнити чи пришвидшити процес горювання. Часто людина схильна замовчувати свої переживання щодо втрати, побоюючись осуду, нерозуміння чи помилкових надмірних очікувань з боку оточення, тим самим підвищуючи внутрішній емоційний тиск цих непрожитих, непроявлених, «заархівованих» емоцій.

Тому, здійснюючи супровід, психолог на етапі усвідомлення реальності втрати має допомогти людині відшукати відповідь на запитання «Що сталося?». Лише після цього фахівець матиме змогу індивідуально підібрати ефективний метод роботи з переживанням горя і втрати, розблокувати міцні захисти та вивільнити внутрішній простір від напруження, яке згодом може накопичуватися і призводити до особистісних деструкцій людини. На цьому етапі характерними особливостями переживання втрати є: розгубленість та нерозуміння, що робити і як жити далі; втрата відчуття контролю над своїм життям; порушення в системі саморегуляції поведінки; звуженість мислення з фіксацією на ситуації втрати і неможливість бачити перспективи; низький рівень рефлексії власних переживань тощо.

Зазначені прояви під час переживання втрати є природними і некритичними за умови, що вони тимчасові. У такій специфічній спосіб психіка людини захищає її від небажаної травматизації. Саме тому в кожній людині, яка переживає втрату, мають бути час, умови і можливість оговтатися, освоїтися, адаптуватися. У цей період підтримка рідних у формі забезпечення таких сприятливих, безпечних умов для горювання є найбільш затребуваною.

Якщо на початку усвідомлення втрати стан шоку дає людині можливість повільно, однак поступово входити в реальність, то подальше виникнення образів, думок, асоціацій, пов'язаних із цієї втратою, поновлює активний процес переживання горя і змушує визнавати цю реальність, відновлювати з нею зв'язок. Тому важливим завданням супроводу буде допомогти людині не зациклюватися, не застрягти на негативних переживаннях, які без проведення своєчасної терапевтичної роботи можуть переростати в психосоматичні та невротичні симптоми.

2. *Примирення з втратою (прощання і прийняття).* Коли приходиться усвідомлення реальності втрати, постає потреба в прийнятті цієї реальності. Це етап психологічного прощання з людиною, яку вже ніколи не можна буде побачити або повернути, прощання із частиною життя, частиною себе, ситуацією або місцем, які неможливо відновити, пережити

знову, як колись. Тому робота агентів соціально-психологічного супроводу на цьому етапі буде спрямована на допомогу людині ритуалізувати акти прощання з тим, що втрачено. Наприклад, якщо родина не мала можливості поховати близьку людину (коли тіла загиблих на війні або в авіакатастрофі не ідентифіковані або повністю знищені), то допомога в організації ритуалізованого процесу прощання з померлою людиною матиме корисний терапевтичний ефект.

Такі соціально-психологічні практики, як, наприклад, похорон чи інші траурні ритуали, структурують поведінку і життя людини в перші дні й тижні після самої події втрати, розвантажують її емоційний тиск через чітку культурно задану систему відпрацьованих дій, кожна з яких має свою специфічну функцію. Акт прощання – це своєрідне визнання втрати, крок до примирення з нею. Якщо на попередньому етапі ще може продовжуватися внутрішня боротьба і протест, то на етапі примирення людина ніби отримує дозвіл на відкрите горювання і вже не воює із собою і з обставинами.

Участь у похороні (або будь-якому іншому ритуалізованому процесі) може мати сильний цілющий ефект, завдяки якому людина не лише «розщеплює» через систематизовані дії сильну емоцію, яка виникла внаслідок втрати, а й через катарсичні прояви вивільняє простір для чогось нового. Це своєрідний спосіб завершити взаємини з померлою людиною (ситуацією, подією, етапом життя). Якщо не попрощатися одразу, потреба в цьому може виникнути згодом, до того ж із нашаруванням додаткових пластів негативних психологічних станів (відчуття провини, самозвинувачення, образи тощо).

Попри те що класична ритуально-поховальна обрядовість у сучасній культурі відмирає, зокрема й через свої «важкі», часом депресивні форми, можемо побачити виникнення або відродження давно забутих, альтернативних ритуалів прощання. Так, наприклад, у Британії кардинально змінилося ставлення до похорону. Жалобу за покійним дедалі частіше замінюють ушануванням його життя: приділяють дедалі більше уваги приємним спогадам про покійного, про його досягнення і вподобання, про те, що було для нього важливим, цінним, що приносило йому радість. На таких подіях слухають улюблену музику покійного, роблять фотопрезентації його яскравих життєвих моментів, готують улюблену їжу тощо. Такі церемонії почали називати «святом життя» (BBS News, 2015). Ця практика є не поодиноким і має цікавий різновид: до неї долучаються ті, хто хоче побувати на власному похороні ще за життя. Поціновувачі таких «незвичних» заходів влаштовують вечірки на честь завершення своєї життєвої мандрівки, пишуть сценарії майбутніх похоронів, влаштовують пам'ятні концерти.

Якщо на попередньому етапі людина зазвичай переживає розгубленість, страх, гнів, відірваність від реальності, то на цьому етапі до неї поступово повертається відчуття себе, свого місця в часово-просторовому вимірі щодо ситуації втрати. Людина здатна вже трохи відмежуватися від травматичної для неї події і подивитися на те, що відбулося, ніби збоку. Попри те що в чуттєвому плані ще домінує сильна недиференційована емоційна реакція на втрату, відбуваються поступові зрушення в процесі примирення з невідворотним і прийняття життя з його новими умовами.

Важливим на етапі примирення з реальністю втрати є пошук внутрішніх і зовнішніх ресурсів особистості, які зможуть її підтримати в травматичний період. Таким ресурсом можуть бути улюблена робота, відпочинок чи подорож. Значну роль на цьому етапі відіграють також люди, які поруч: рідні, близькі друзі, діти. Поєднуючи корисне з приємним, варто якомога більше часу проводити з близькими людьми, влаштовувати прогулянки на свіжому повітрі, робити щось разом (читати, переглядати фільми, готувати, переглядати фото, пригадувати найприємніші періоди та історії із життя). Людина, що переживає втрату, має знати, що вона не сама наодинці з горем, а відчувати себе захищеною та значущою. Не менш важлива в цей період тактильна увага, зокрема обійми рідних, поцілунки, слова любові під час переживання втрати можуть бути доречними і психологічно цілющими.

3. *Усвідомлення змін.* На етапі усвідомлення змін людина, яка переживає втрату, робить спробу зрозуміти, що з нею відбувається, що відбувається з її життям, що змінилося з

моменту втрати, а що залишається стабільним. Адже усвідомлення своєї опори вкрай важливе на цьому етапі: розуміння того, що навіть якщо увесь світ зміниться, є щось стійке і непорушне у внутрішньому досвіді людини.

Характерними особливостями переживання людиною втрати на етапі усвідомлення змін є: постійне «прокручування» в пам'яті ситуації втрати, намагання знайти винних і зрозуміти, чи можна було запобігти цій втраті. У цей період у людини підвищена опірність до випадковості, спонтанності, адже переживання невизначеності у всьому породжує відчуття смислового вакууму і безпорадності перед життєвими обставинами. Відтак людина намагається знайти закономірності в тому, що сталося, шукає відповідні пояснення, виправдання, причини, адже думка про фатальність чи долю не приносить заспокоєння.

Важливими завданнями психолога на етапі усвідомлення змін є: забезпечення адаптаційного процесу людини до відсутності значущого для неї об'єкта втрати: поступове підведення людини до усвідомлення того, що життя зазнає докорінних змін у всіх його сферах. Наприклад, завершення військової служби і повернення до мирного життя буде супроводжуватися змінами в самоідентифікації (хто я, якщо вже не воїн), у системі соціальних ролей (коли була одна провідна роль – роль військового, яка перекривала багато інших, а в цивільному житті є потреба докорінної трансформації в системі особистісних взаємин у нових ролях батька, чоловіка, колеги, громадянина); створення нового ставлення до того, що втрачено; відновлення впевненості у власних силах і підтримка бажання продовжувати ефективно жити далі, враховуючи нові реалії та обставини.

Результатом успішної адаптації особистості до ситуації втрати на цьому етапі є усвідомлення точки неповернення до минулого і невідворотності змін у її житті. Людина остаточно приймає цей факт і готова рухатися далі.

4. *Пошук та визначення смислів втрати.* Етап пошуку та визначення смислів втрати є природним продовженням попереднього. Коли людина усвідомила плинність життя, змінювану реальність і прийняла втрату, вона має наділити все це певним індивідуальним, унікальним, внутрішнім глибинним смислом.

Основними завданнями агентів супроводу, насамперед практичного психолога, під час роботи з людиною, що переживає втрату, на етапі пошуку та визначення смислів втрати є: розв'язання проблеми страху смерті, який людина проживає поступово на всіх попередніх етапах й осмислює доти, доки не знайде нового смислу, ідеї чи концепту смерті. Прикладами таких смислових конструктів є смерть як випробування, смерть як даність життя, смерть як транслятор змін у світі, смерть як пробудження і визначення індивідуальних та глибинних смислів для особистості (Мирончак, 2020).

Інтенсивність і глибина переживання втрати часто залежать від людської вразливості. Коли людина усвідомлює, що час життя скінченний, для неї важливо осмислити, куди вона хотіла б його інвестувати, як хотіла б жити далі і що може зробити для цього прямо зараз. Зіткнення з реальністю втрати (у внутрішньому плані часто програється як зустріч зі смертю) повертає людину до власної скінченності, яка й актуалізує цей пошук смислів. Результатом успішного проходження цього етапу буде усвідомлення людиною власної відповідальності за своє життя, звільнення від нереалістичних очікувань від реальності, відчуття присутності і причетності щодо своїх життєвих виборів і вчинків.

5. *Інтеграція внутрішніх змін у реальне життя.* Успішним результатом такої роботи є інтеграція в реальне життя всіх відкриттів та осяянь людини, які вона зробила впродовж попередніх етапів переживання втрати. Зміни, що відбулися у внутрішньому плані, починають проявлятися в контексті навколишньої зовнішньої реальності. Змінюється система цінностей, що формує нову життєву настановлення (наприклад, після втрати близької людини важливими і цінними стають питання спілкування, здоров'я, а дріб'язкові негаразди втрачають своє значення). Або ж той, хто раніше був цілковито зайнятий питаннями кар'єрного зростання й погонею за успіхом, накопиченням капіталу, у період такої екзистенційної паузи може переоцінити своє життя: почати більше цінувати час і присвячувати його, наприклад, дітям, рідним і спілкуванню з ними.

Якщо ж ідеться про категорію військових, то їхня ціннісна система, змінена війною, може докорінно відрізнитися від довоєнної. Відбувається вихід із звичних способів взаємодії зі світом, і виникає потреба в досить швидкому напрацюванні нового досвіду. Часто можна почути від військових і від їхніх рідних, що вони повернулися з війни абсолютно іншими людьми. І ці зміни можуть бути як деструктивними (нездатність адаптуватися і відновитися в статусі мирного жителя), так і досить глибокими, духовними (намагання не триматися за матеріальне, відпускати втрачене, цінувати прості речі, дякувати за кожний прожитий день і бажати зробити цей світ трішечки кращим, добрішим після побаченого і пережитого на війні).

Ефективним результатом переживання втрати є певне психологічне новоутворення в досвіді особистості, толерантне до скінченності й змін і відкрите до нового. Успішним прикладом такої інтеграції пережитого досвіду втрати (країни, дому, сім'ї, безпеки) як на рівні спільноти, так і на рівні особистості є заснування олімпійської збірної біженців, де спортсмени-біженці стали «символом надії» для всіх біженців світу. Окрім повернення уваги до масштабів кризи біженців через воєнні події (і не тільки) у всьому світі, зокрема і в нашій країні, спортсмени-біженці є уособленням боротьби за життя в нових реаліях. І якими б не були втрати для тих, хто їх переживає, завжди є шанс на боротьбу і перемогу, на прийняття і визнання.

Отже, процес переживання втрати будь-якої модальності може мати п'ять етапів: зіткнення з реальністю втрати, примирення з втратою, усвідомлення змін, пошук та визначення смислів втрати, інтеграція внутрішніх змін у реальне життя. Пройти цей шлях часом буває непросто, однак досвід переживання втрати інкорпорований майже у всі сфери життя людини, і лише питання часу, коли саме ця «зустріч» відбудеться. Тому поступове, своєчасне проходження повного циклу переживання втрати через усі етапи дасть людині змогу отримати цінний досвід трансформації: від сильного болю і неприємного відчуття «порожнечі» до прийняття реальності й набуття певної ясності, навіть мудрості в стосунках з невизначеністю і невідомістю.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Трансформаційний ефект впливу втрати на життя людини може знайти втілення на різних рівнях функціонування спільноти за умови успішної реалізації соціально-психологічного супроводу. Останній сприяє відновленню та реконструкції життєвого простору особистості, що переживає травматичну подію. В основу соціально-психологічного супроводу особистості під час роботи з втратою закладено п'ять етапів її переживання. Кожен з виділених етапів (зіткнення з реальністю втрати, примирення з втратою, усвідомлення змін, пошук та визначення смислів втрати, інтеграція внутрішніх змін у реальне життя) ставить перед агентами супроводу конкретні психологічні завдання: допомогти усвідомити втрату, прийняти її, надати їй сенсу, трансформувати біль від втрати в ресурс, інтегрувати досвід у нову реальність.

Перспективою подальших досліджень є розроблення спеціалізованих програм супроводу, зокрема застосування запропонованої класифікації етапів переживання втрати для вирішення актуальних завдань з опорою на життєвий контекст реципієнтів супроводу, їхні ресурси й домінуючі психологічні запити.

Список використаних джерел

Заманаева, Ю. В. (2006). *Психология горя и утраты: методическое пособие*. Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ.

Миرونчак, К. В. (2018). Технології відновлення самоефективності особистості, яка переживає втрату. В Т. М. Титаренко (Наук. ред.), *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій: практичний посібник* (с. 141–159). Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Миرونчак, К. В. (2020). *Зустріч зі смертю: способи організації життєвого досвіду*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Титаренко, Т. М. (2020). Соціально-психологічний супровід посттравматичних особистісних трансформацій. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 45(48), 59–68.

BBC News (2015). *Веселий похорон: свято життя?* Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/06/150617_happy_funeral_rl.

Chapman University (2020). *COVID-19 National Mental Health Study (Spring 2020)*. Retrieved from <https://www.chapman.edu/crean/research-centers/covid19-national-mental-health-study.aspx>.

Corr, C. A., & Doka, K. J. (2001). Master concepts in the field of death, dying, and bereavement: Coping versus adaptive strategies. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 43(3), 183–199.

Neeld, E. H. (1990). *Seven choices: Taking the steps to new life after losing someone you love*. New York: Dell.

Prend, A. D. (1997). *Transcending loss*. New York: Berkley Books.

Worden, J. W. (2018). *Grief counseling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner*. New York: Springer Publishing Company.

References

BBC News (2015). *Veselyi pokhoron: sviato zhyttia? [Merry funeral: a celebration of life?]*. Retrieved from https://www.bbc.com/ukrainian/society/2015/06/150617_happy_funeral_rl. (in Ukrainian)

Chapman University. (2020) *COVID-19 National Mental Health Study (Spring 2020)*. Retrieved from <https://www.chapman.edu/crean/research-centers/covid19-national-mental-health-study.aspx>. (in English)

Corr, C. A., & Doka, K. J. (2001). Master concepts in the field of death, dying, and bereavement: Coping versus adaptive strategies. *OMEGA-Journal of Death and Dying*, 43(3), 183–199. (in English)

Myronchak, K. V. (2018). Tekhnolohii vidnovlennia samoefektyvnosti osobystosti, yaka perezhivaie vtratu [Technologies for restoring the self-efficacy of a person experiencing loss]. In T. M. Tytarenko (Sc. Ed.), *Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii vidnovlennia osobystosti pislia travmatychnykh podii: praktychnyi posibnyk* (pp. 141–159). Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Myronchak, K. V. (2020). *Zustrich zi smertiu: sposoby orhanizatsii zhyttievoho dosvidu [Meeting death: ways to organize life experiences]*. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Neeld, E. H. (1990). *Seven choices: Taking the steps to new life after losing someone you love*. New York: Dell. (in English)

Prend, A. D. (1997). *Transcending loss*. New York: Berkley Books. (in English)

Tytarenko, T. M. (2020). Sotsialno-psykholohichni suprovid posttravmatychnykh osobystisnykh transformatsii [Socio-psychological support of post-traumatic personality transformations]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 45(48), 59–68. (in Ukrainian)

Worden, J. W. (2018). *Grief counseling and grief therapy: A handbook for the mental health practitioner*. New York: Springer Publishing Company. (in English)

Zamanaeva, Yu. V. (2006). *Psihologiya gorya i utraty: metodicheskoye posobiye [Psychology of grief and loss: methodological guide]*. St. Petersburg: Izdatelstvo SPbGU. (in Russian)

УДК 159.9: 81`23

DOI:

Пилат Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та психотерапії,
Український католицький університет, м. Львів, Україна
ORCIDID0000-0003-1174-8308
nataliya.pylat@ucu.edu.ua

Сеник Оксана Мирославівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та психотерапії,
Український католицький університет, м. Львів, Україна
ORCID ID0000-0003-1657-4490
osenyk@ucu.edu.ua

Кривенко Ірина Степанівна

кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології та психотерапії,
Український католицький університет, м. Львів, Україна
ORCID ID 0000-0002-7558-5440
i.horbal@ucu.edu.ua

**УКРАЇНСЬКОМОВНА АДАПТАЦІЯ КОРОТКОЇ ВЕРСІЇ
ОПИТУВАЛЬНИКА ОСОБИСТІСНОГО НАРЦИСИЗМУ (NPI-16):
АНАЛІЗ ПСИХОМЕТРИЧНИХ ПОКАЗНИКІВ**

Метою роботи є культурна адаптація та апробація короткої версії опитувальника особистісного нарцисизму (NPI-16) українською мовою на основі семантичного аналізу мовленнєвих конструкцій як маркерів нарцисизму в різних культурах. Для вимірювання нарцисизму обрано «Опитувальник особистісного нарцисизму» (NPI-16) (Ames, Rose, & Anderson, 2006), що складається із 16 пар тверджень. Відповідно до теорій нарцисизму Еммонса (1987), Раскіна і Террі (1988) NPI-16 відображає чотири теоретичні конструкти: експлуатативність/винятковість, самозаглиблення/самозахоплення, владу і самовдосконалення. Використано також «Опитувальник нарцистичного захоплення і суперництва» (NARQ-S) (Bucketal., 2013), «Опитувальник вразливого нарцисизму» (HSNS) (Hendin, & Cheek, 1997) та Шкалу самооцінки Розенберга (RSE) (Rosenberg, 1965). У дослідженні взяли участь 992 особи віком від 17 до 60 років ($M=24,97$), з них 26,3 % чоловіків і 71,5 % жінок (2,2 % досліджуваних не зазначили своєї статі). З огляду на результати статистичного аналізу українську версію опитувальника скорочено до чотирнадцяти пар тверджень (NPI-14), оскільки твердження №5 і №16, що стосуються показника «винятковість» (entitlement), не роблять значущого внеску в загальний показник нарцисизму в українськомовній вибірці. Показник б-Кронбаха для NPI-14 становить 0,69. Перевірка ретестової надійності NPI-14 свідчить про високий рівень надійності української версії. Отримані кореляції NPI-14 зі шкалами опитувальника нарцистичного захоплення і суперництва (NARQ-S) та шкалою вразливого нарцисизму (HSNS) свідчать на користь конструктивної валідності української версії NPI. Однофакторна структура, ретестова надійність та внутрішня узгодженість шкали «Опитувальника особистісного нарцисизму» (NPI-14) дають підстави констатувати стійкість отримуваних результатів у часі та можливість отримати фаховий інструмент

для наукового дослідження зростаючих нарцистичних тенденцій в українському суспільстві.

Ключові слова: нарцизм; грандіозний нарцизм; вразливий нарцизм; стратегії нарцистичної саморегуляції; самооцінка.

ADAPTATION OF THE SHORT FORM OF NARCISSISTIC PERSONALITY INVENTORY (NPI-16) INTO THE UKRAINIAN LANGUAGE: PSYCHOMETRIC INDICATORS ANALYSIS

Nataliya I. Pylat

Ph.D. in Psychology, Docent, Associate Professor, Department of Psychology and Psychotherapy, Ukrainian Catholic University, Faculty of Health Sciences, Lviv, Ukraine

ORCIDID0000-0003-1174-8308

nataliya.pylat@ucu.edu.ua

Oksana M. Senyk

Ph.D. in Psychology, Docent, Associate Professor, Department of Psychology and Psychotherapy, Ukrainian Catholic University, Faculty of Health Sciences, Lviv, Ukraine

ORCID ID 0000-0003-1657-4490

osenyk@ucu.edu.ua

Iryna S. Kryvenko

Ph.D. in Psychology, Docent, Associate Professor, Department of Psychology and Psychotherapy, Ukrainian Catholic University, Faculty of Health Sciences, Lviv, Ukraine

ORCID ID 0000-0002-7558-5440

i.horbal@ucu.edu.ua

According to semantic analysis of speech constructions as markers of narcissism in different cultures, the work aims to test and validate the short form of Narcissistic Personality Inventory (NPI-16) among a Ukrainian sample. The short unidimensional measure of the narcissism NPI-16 (NPI-16; Ames, Rose, & Anderson, 2006) reflects four theoretical constructs, based on Emmons (1987) and Ruskin & Terry (1988) theories of narcissism: exploitativeness/entitlement, self-absorption/self-admiration, authority, and self-sufficiency. The study also used the Narcissistic Admiration and Rivalry Questionnaire Short Scale (NARQ-S; Back et al., 2013), the Hypersensitive Narcissism Scale (HSNS; Hendin & Cheek, 1997), and Rosenberg self-esteem scale (RSE; Rosenberg, 1965). The study involved 992 people aged 17 to 60 years ($M = 24.97$), 26.3% men and 71.5% women (2.2% of respondents did not indicate their gender). The Ukrainian version of the questionnaire was reduced to fourteen statements (NPI-14), because statements №5 and №16 do not contribute to the overall indicator of narcissism in the Ukrainian sample. The α -Cronbach index for NPI-14 is 0.69. The retest reliability shows a high level of reliability of the Ukrainian version. The correlations between NPI-14 scales and the Narcissistic Admiration and Rivalry Questionnaire scales and the Hypersensitive Narcissism Scale testify constructive validity of the Ukrainian NPI-14. The NPI-14 has good internal, discriminant, and predictive validity and can serve as a short measure of narcissism in Ukrainian.

Keywords: narcissism; grandiose narcissism; sensitive narcissism; self-esteem.

Постановка проблеми. У сучасному суспільстві спостерігається стійка тенденція до нарцизму: постійне намагання бути найкращим, пошук захоплення і визнання з боку інших є характерними ознаками XXI століття, яке дослідники встигли охарактеризувати як епоху нарцизму (Twenge, & Campbell, 2009). За даними досліджень, понад половину студентів американських коледжів у 2000-х роках демонструють вищі показники особистісного нарцизму, ніж студенти у 1980-х роках, а ступінь вираженості симптомів

нарцисизму у молоді є приблизно втричі вищим, ніж у старшого покоління (Twenge, Konrath, Foster, Campbell, & Bushman, 2008).

Для молодих людей важливо, щоб інші думали про них та ставилися до них позитивно. Так, публікації в соціальних мережах вони роблять з єдиною метою – отримати схвалення від інших. Психолінгвістичний аналіз змін у самопрезентації молодих людей дає змогу зробити висновки, що вага твердження «Я важлива людина» в образі Я збільшилася з 12 % у 1963 р. до 80 % у 1992 р. (Newsom, Archer, Trumbetta, & Gottesman, 2003). За даними Твендж, Кембела і Джентіле, нещодавно видані книги порівняно з попередніми виданнями відрізняються більш самоцентричною мовою. Наприклад, особисті займенники «я» вживаються частіше, ніж «ми» (Twenge, Campbell, & Gentile, 2013). До того ж використання нарцистичних фраз, на кшталт «Я найкращий», суттєво зросла між 1960 та 2008 роками (Vater, Moritz, & Roepke, 2018). Зростання рівня нарцисизму відображається також у пісенній ліриці та сильнішій орієнтації на славу в телешоу. Згідно з опитуваннями, перша трійка «найкращих речей у світі» для молодих нарцисів включає бажання: «бути знаменитістю», «добре виглядати» і «бути багатим» (Twenge, & Campbell, 2009).

Дослідження нарцистичних тенденцій є актуальним завданням, оскільки дає змогу проаналізувати всі виклики сьогодення та скласти прогнози розвитку суспільства майбутнього. На особливу увагу заслуговує семантичний аналіз тексту методики, а саме кроскультурний аналіз мовленнєвих конструкцій, які є маркерами нарцисизму в різних культурах. Переклад українською мовою та культурна адаптація опитувальника особистісного нарцисизму (16-item Narcissistic Personality Inventory, NPI-16) дасть змогу отримати якісний психодіагностичний інструментарій в українськомовній психології, що важливо в контексті надання психологічної допомоги, використання в психологічній консультаційній практиці та проведення наукових досліджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Теоретична концептуалізація нарцисизму та його вимірювання є надзвичайно проблематичним завданням у сучасній психології. Нарцисизм усе частіше трактують як комплекс особистісних якостей і процесів, які зумовлюють грандіозне, проте вразливе відчуття власного Я та характеризуються суттєвим прагненням до успіху і соціального схвалення. В останніх дослідженнях клінічні вимірювання нарцисизму трансформуються у вимірювання нарцисизму як особистісної властивості, яка демонструє надзвичайну здатність передбачати широкий спектр залежних змінних – від емоційної реактивності до самооцінки результативності (Ames, Rose, & Anderson, 2006).

Одне з найважливіших питань, що викликає бурхливу дискусію, стосується розмежування «нормального» і «патологічного» нарцисизму. Нормальний нарцисизм відображає високу самооцінку та позитивне ставлення до себе і є особистісною характеристикою, тоді як патологічний нарцисизм свідчить про клінічно значущі порушення, що виникають із крихкого відчуття себе (Pincus, Ansell, Pimentel, Cain, Wright, & Levy, 2009). Для вимірювання нормального і патологічного нарцисизму в сучасних дослідженнях використовують два найбільш відомі опитувальники – опитувальник особистісного нарцисизму (NPI) (Raskin, & Terry, 1988) та опитувальник патологічного нарцисизму (PNI) (Pincus et al, 2009). Максвелл, Доннелан, Хопвуд та Аккерман у своєму дослідженні спробували порівняти результати, отримані за допомогою цих двох опитувальників. За підсумками дослідження 586 студентів коледжу виявлено доволі слабкий зв'язок між показниками опитувальника особистісного нарцисизму (NPI) і патологічного нарцисизму (PNI), проте кореляції між певними підшкалами цих двох опитувальників були більшими. Зауважено негативний кореляційний зв'язок самооцінки з патологічним нарцисизмом опитувальника PNI, проте позитивний зв'язок – з особистісним нарцисизмом опитувальника NPI (Maxwell, Donnellan, Hopwood, & Ackerman, 2011).

Опитувальник особистісного нарцисизму (NPI) вимірює нарцисизм як властивість особистості, а сама методика є інструментом дослідження, призначеним для вимірювання індивідуальних відмінностей (Raskin, & Terry, 1988). Оскільки NPI базувався на

багатогранній концептуалізації нарцисизму, його автори визначили сім показників у структурі нарцисизму (авторитетність/authority, самодостатність/self-sufficiency, вищість/superiority, експібіціонізм/exhibitionism, експлуатативність/exploitativeness, марносластво/vanity та винятковість/entitlement), які пізніше було зведено до чотирьох факторів: лідерство/авторитет (leadership/authority, LA), вищість/зарозумілість (superiority/ arrogance, SA), самозаглиблення/само захоплення (self-absorption/self-admiration, SS) та експлуатативність/винятковість (exploitativeness/entitlement, EE). Подальші дослідження виявили, що така чотирифакторна модель є доволі нестабільною, тому Акерман і його колеги запропонували трифакторну структуру методики: лідерство/авторитет (leadership/authority, LA), грандіозний експібіціонізм (grandiose exhibitionism, GE) та винятковість/експлуатативність (entitlement/exploitativeness, EE) (Ackerman et al., 2011). Два фактори, зокрема лідерство/авторитет (LA) і грандіозний експібіціонізм (GE), пов'язані з такими характеристиками особистості, як екстраверсія, стійкість до цілей та самооцінка, тоді як фактор винятковість/експлуатативність (EE) пов'язаний з більш негативними характеристиками, такими як низька емпатія, низька самооцінка, агресивність, нейротизм, макіавеллізм та антисоціальні тенденції (Ackerman et al., 2011; Gentile et al., 2013; Ĵemojtet et al., 2019).

Водночас більшість досліджень нарцисизму показували вагомі результати, використовуючи загальні показники NPI, а не окремі шкали методики. Зокрема, Уоллес і Баумейстер з'ясували, що загальні показники NPI були стабільно більш прогнозованими за будь-який із факторів методики (Wallace, & Baumeister, 2002). Тому дослідники спробували зосередитися на загальному показнику нарцисизму та запропонували коротші версії опитувальника особистісного нарцисизму NPI-40. Було створено дві короткі версії NPI-40: NPI-16 (Ames, Rose, & Anderson, 2006) та NPI-13 (Gentile et al., 2013).

Опитувальник особистісного нарцисизму NPI-16 підходить для досліджень, орієнтованих на оцінку загального показника нарцисизму. NPI-16 відображає чотири теоретичні конструкти на основі теорій нарцисизму Еммонса (1987) і Раскіна й Террі (1988): експлуатативність/винятковість (exploitiveness/entitlement) та самозаглиблення/само захоплення (self-absorption/self-admiration), владу (authority) і самовдосконалення (self-sufficiency) (Emmons, 1987; Raskin, & Terry, 1988). Щоб зберегти надійність NPI, автори скоротили методику до 16 пар тверджень.

Іншу скорочену версію опитувальника особистісного нарцисизму NPI-13 теж було створено на основі NPI-40, включаючи як загальний показник нарцисизму, так і три його субшкали: лідерство/авторитет, грандіозний експібіціонізм та винятковість/експлуатативність. Джентіле з колегами провели аналіз обох методик та виявили, що обидві короткі методики мають добру конвергентну і дискримінантну валідність та достатню загальну надійність (Gentile et al., 2013). Опитувальник нарцисизму NPI-13 широко використовується в кроскультурних дослідженнях (Ĵemojtet et al., 2019). Відмінність цих двох коротких версій опитувальника NPI полягає в теоретико-методологічній основі. NPI-13 є коротким варіантом оригінального NPI-40 та ґрунтується на концепції нарцисизму Раскіна і Террі (1988). Натомість NPI-16 поєднує в собі теорії Раскіна, Террі (1988) та Еммонса (1987). У цьому дослідженні ми обрали опитувальник грандіозного нарцисизму (16-item Narcissistic Personality Inventory, NPI-16), поставивши завдання перекласти його українською мовою та здійснити культурну адаптацію.

Мета роботи – культурна адаптація та апробація короткої версії опитувальника особистісного нарцисизму (NPI-16) українською мовою на основі семантичного аналізу мовленнєвих конструкцій як маркерів нарцисизму в різних культурах.

Виклад основного матеріалу дослідження

Опис вибірки і процедури дослідження. Усього в дослідженні взяли участь 992 особи віком від 17 до 60 років ($M=24,97$), з них 26,3 % чоловіків і 71,5 % жінок (2,2 % досліджуваних не зазначили своєї статі). Розподіл за віком характеризується правосторонньою асиметрією, що свідчить про переважання у вибірці молодших за віком

учасників, причому чоловіки виявилися статистично значуще молодшими від жінок ($M_{ч}=22,32$, $M_{ж}=25,65$, $p<0,001$).

Методики дослідження

Опитувальник особистісного нарцисизму, NPI-16 (16-item Narcissistic Personality Inventory) (Ames, Rose, & Anderson, 2006). Методика містить 16 пар тверджень; з кожної пари досліджуваний має обрати ту, яка найбільше характеризує його. Частина виборів, що збігаються з ключем, визначає міру нарцисизму (показник у діапазоні від 0 до 1). Українську версію NPI було створено відповідно до процедури культурно-мовної адаптації психологічних тестів (Beaton et al., 2000): 1) носіями української мови зроблено два незалежні прямі переклади опитувальника з англійської на українську мову, 2) експертною групою здійснено лінгвістичний аналіз перекладів і створено перший узгоджений варіант опитувальника українською мовою, 3) носіями англійської мови здійснено два незалежні зворотні переклади узгодженого варіанта з української мови на англійську, 4) проведено семантичне порівняння отриманих зворотних перекладів з оригіналом опитувальника, 5) на основі здійсненого аналізу створено пре-фінальну версію українського NPI, 6) з метою перевірки зрозумілості тверджень українського NPI проведено пілотне дослідження, у якому взяли участь 30 студентів 2-4 курсів Українського католицького університету (факультету наук про здоров'я, програми психологія). За результатами обговорення розуміння тверджень опитувальника було внесено зміни у формулювання твердження № 11 (слово «похизуватися» змінено на повипендрюватися), відтак створено остаточну версію українського NPI. Фінальну версію опитувальника використано для збирання даних, щоб перевірити показники надійності і валідності отриманого інструменту. Дані дослідження зібрано в період з листопада 2018 р. по липень 2019 р. Участь у дослідженні була добровільною, учасники були поінформовані про анонімність та конфіденційність індивідуальних результатів, утім бажаючі мали можливість залишити контактну інформацію для участі в ретесті та для отримання індивідуальних результатів.

Окрім української версії NPI, учасники дослідження заповнили ряд опитувальників, на підставі зіставлення результатів з якими стало можливим здійснення конструктивної та критеріальної валідності опитувальника.

Опитувальник нарцистичного захоплення і суперництва – Narcissistic Admiration and Rivalry Questionnaire, Short (NARQ-S) (Back et al., 2013) (N = 969). Методика із 6 тверджень призначена для вивчення типових стратегій нарцистичної саморегуляції. Показники внутрішньої узгодженості для шкали «захоплення» $b = 0,71$, для шкали «суперництво» $b = 0,56$.

Опитувальник вразливого нарцисизму – The Hypersensitive Narcissism Scale (HSNS) (Hendin, & Cheek, 1997) (N = 969) містить 10 тверджень. Опитувальник призначений для визначення рівня вразливого (сенситивного) нарцисизму, який, за даними досліджень, не завжди лінійно негативно пов'язаний з показниками, що вимірює NPI (Jauk et al., 2017). У цьому дослідженні показник надійності шкали HSNS $b = 0,61$.

Шкала самооцінки Розенберга – Rosenberg Self Esteem (RSE) (Rosenberg, 1965) (N = 912) – 10-пунктний моношкальний опитувальник для визначення загального рівня самооцінки. Показник надійності $b = 0,83$.

Для валідації української версії NPI застосовано описовий аналіз, аналіз головних компонент і конфірмаційний факторний аналіз (КФА) з метою перевірки факторної структури опитувальника, розраховано б-Кронбаха для перевірки гомогенності шкали, проведено кореляційний аналіз для перевірки ретестової надійності та критеріальної валідності опитувальника. Також використано моделі ANOVA для перевірки відмінностей у рівні нарцисизму залежно від віку і статі досліджуваних. Статистичні обчислення здійснено за допомогою IBM SPSS Statistics 26.

Результати дослідження

Аналіз частот показав, що в нашій вибірці майже у 50 % осіб рівень нарцисизму нижчий, ніж 1/3 від максимального показника за шкалою, а у 80 % осіб від загальної вибірки рівень грандіозного нарцисизму перебуває в межах половини від максимального значення за

шкалою. За допомогою критеріїв Колмогорова – Смирнова і Шапіро – Вілка визначено, що розподіл змінної грандіозного нарцисизму відрізняється від нормального ($D = 0,09$ $p < 0,01$; $SW-W = 0,98$ $p < 0,001$). Однак відомо, що у випадку великих обсягів вибірки критерії Колмогорова – Смирнова і Шапіро – Вілка характеризуються гіперчутливістю і виявляють найменше відхилення від нормальності, тому для прийняття остаточного рішення здійснено перевірку асиметрії та ексцесу змінної грандіозного нарцисизму, які виявилися в межах норми ($A_s = 0,25$, $E_x = -0,41$). Відтак для перевірки ретестової надійності та критеріальної валідності, а також виявлення відмінностей у рівні нарцисизму залежно від віку і статі прийнято рішення застосовувати параметричні методи аналізу даних.

Перевірка гомогенності і факторної структури опитувальника. Щоб перевірити внутрішню узгодженість шкали, було обчислено коефіцієнт б-Кронбаха, який дорівнював 0,66, що порівняно з коефіцієнтом б-Кронбаха 0,65 в оригінальному дослідженні шкали NPI-16 у роботі Амеца, Рос та Андерсона свідчить про прийнятний рівень гомогенності (Ames, Rose, & Anderson, 2006; Митина, 2015).

Подальший аналіз показав, що б-Кронбаха зростає, якщо з опитувальника видалити твердження № 5 і № 16, натомість видалення будь-якого іншого твердження знижує загальний коефіцієнт гомогенності (табл. 1). Твердження № 5 і № 16 також характеризуються найнижчими коефіцієнтами кореляції із середнім показником за рештою тверджень (т. зв. «item-total correlation test», $r = 0,08$ і $r = 0,05$, відповідно) (табл. 1).

Таблиця 1

б-Кронбаха і факторні навантаження для тверджень української версії NPI

№ твердження	Alpha if item deleted	Item-total correlation test	Аналіз головних компонент	КФА навантаження
1	0,63	0,35	0,54	0,21*
2	0,62	0,43	0,65	0,21*
3	0,63	0,35	0,51	0,20*
4	0,64	0,30	0,42	0,16*
5	0,67	0,08	0,08	0,04
6	0,65	0,19	0,32	0,13*
7	0,65	0,18	0,24	0,08*
8	0,65	0,20	0,36	0,12*
9	0,63	0,35	0,49	0,20*
10	0,65	0,21	0,36	0,13*
11	0,64	0,27	0,39	0,15*
12	0,65	0,22	0,32	0,11*
13	0,65	0,26	0,37	0,13*
14	0,63	0,39	0,53	0,19*
15	0,63	0,37	0,60	0,17*
16	0,67	0,05	0,04	0,03

Примітка: Alpha if item deleted – значення б-Кронбаха для шкали за умови видалення відповідного твердження; item-total correlation test – коефіцієнт кореляції відповідного твердження із середнім показником за рештою тверджень; КФА навантаження – навантаження відповідно до результатів конфірматорного факторного аналізу, значущі навантаження: * $p < 0,01$.

Відповідно до концепції NPI як одновимірної шкали проведено аналіз головних компонент для однофакторної моделі опитувальника. Виявлено, що три твердження – № 5, 7 і 16 – дістали навантаження менші, ніж 0,3. Серед них твердження № 5 і № 16 мали навантаження менші, ніж 0,1. Результати конфірматорного факторного аналізу також показали, що навантаження для пункту № 16 не є значущим ($p = 0,084$), а для пункту № 5 рівень значущості є нижчим від 0,01 ($p = 0,035$), натомість факторні навантаження всіх інших тверджень опитувальника є статистично значущими при $p < 0,001$ (див. табл. 1).

Враховуючи отримані результати аналізу головних компонент і конфірматорного факторного аналізу та зважаючи на низькі показники узгодженості для пунктів № 5 і № 16, прийнято рішення перевірити також інші індекси відповідності КФА як для вихідного 16-пунктового рішення шкали, так і для 14-пунктової моделі, яка не включає тверджень № 5 і №16 (табл. 2).

Таблиця 2

Індекси відповідності КФА для 16- і 14-пунктового рішення української версії NPI

Примітка: χ^2 – статистика χ -квадрат; df – degrees of freedom – кількість ступенів свободи; $\chi^2 / (df)$ – відношення показника χ -квадрат до кількості ступенів свободи, рекомендоване значення $\chi^2 / (df) < 3,0$; GFI – Joreskog Goodness of Fit Index – якість індекса відповідності Йорескога, значення $GFI > 0,95$ вважаються добрими, $0,95 > GFI > 0,90$ – прийнятний рівень, $GFI < 0,90$ – незадовільна якість моделі; CFI – Bentler Comparative Fit Index – порівняльний індекс відповідності Бентлера, значення $CFI > 0,95$ вважаються добрими, $0,95 > CFI > 0,90$ – прийнятний рівень, $CFI < 0,90$ – незадовільна якість моделі; NFI – Bentler-Bonett Normed Fit Index – нормований індекс відповідності Бентлера-Бонета, значення $NFI > 0,95$ вважаються добрими, $0,95 > NFI > 0,90$ – прийнятний рівень, $NFI < 0,90$ – незадовільна якість моделі; SRMR – Standardized Root Mean Square Residual – стандартизований середньоквадратичний залишок, значення $SRMR < 0,50$ свідчать про добру якість моделі, $0,50 < SRMR < 0,80$ – задовільний рівень, $SRMR > 0,80$ – незадовільна якість моделі; RMSEA – Steiger-Lind Root Mean Square Error of Approximation – середньоквадратична помилка наближення Стайгера-Лінда, значення $RMSEA < 0,50$ вказують на добру якість моделі, $0,50 < RMSEA < 0,80$ – задовільний рівень, $RMSEA > 0,80$ – незадовільна якість моделі (Hu, & Bentler, 1999).
 Жирним шрифтом виділено незадовільні значення індексів відповідності.

Як видно з табл. 2, однофакторна модель КФА для 16-пунктового наповнення шкали характеризується низкою незадовільних значень індексів відповідності: відношення статистики χ -квадрат до кількості ступенів свободи, а також значення CFI та NFI лежать поза допустимими межами. Натомість усі індекси для 14-пунктової моделі української версії шкали лежать у рекомендованих межах доброго і прийнятного рівнів відповідності (Hu, & Bentler, 1999). Таким чином, результати всіх проведених аналізів показують, що твердження № 5 і № 16 не роблять значущого внеску у загальний показник нарцисизму, а навпаки, погіршують психометричні показники української версії NPI. Вихідна 16-пунктова модель українського NPI характеризується суттєво гіршими показниками конструктивної валідності і надійності (гомогенності) порівняно з 14-пунктовим складом шкали. Відтак було прийнято рішення вилучити твердження № 5 і № 16 з української версії NPI і скоротити кількість пунктів до чотирнадцяти. Перевірка гомогенності для українського NPI-14 показала, що б-Кронбаха становить 0,69. Перевірка ретестової надійності NPI-14 здійснювалася з інтервалом 4 тижні на вибірці чисельністю 117 осіб. Отримано високий коефіцієнт кореляції між двома замірами: $r = 0,83$, $p < 0,001$, що свідчить про високий рівень ретестової надійності української версії NPI.

Перевірка валідності NPI-14. Як було показано в табл. 2, однофакторна модель NPI-14 характеризується добрим рівнем відповідності, що свідчить про високий рівень конструктивної валідності української версії шкали. Додатковими показниками тут стали кореляції NPI-14 зі шкалами опитувальника нарцистичного захоплення і суперництва (NARQ-S) та шкалою вразливого нарцисизму (HSNS). Оскільки для жодної методики немає

повних офіційно опублікованих адаптацій українською мовою, для перекладених українською відповідно до алгоритму культурно-мовної адаптації психологічних тестів (Beaton et al., 2000) опитувальників HSNS та NARQ-S (а також для перекладу шкали Розенберга, здійсненого на базі Українського інституту когнітивно-поведінкової терапії, УІКПТ) (2012) проведено перевірку внутрішньої узгодженості тверджень (зазначено в описі інструментарію дослідження). Дотримана процедура перекладу та отримані показники гомогенності для згаданих опитувальників дають можливість зробити висновок про високий рівень надійності українського варіанта цих шкал, а тому вони можуть бути використані для перевірки валідності NPI-14.

Отримано значущі прямі кореляції NPI-14 зі шкалами «Захоплення» і «Суперництво» опитувальника NARQ-S ($r = 0,49$ і $r = 0,24$ відповідно, $p < 0,001$). У цій же досліджуваній групі виявлено обернений статистично значущий зв'язок між шкалами NPI-14 і HSNS ($r = 0,15$, $p < 0,001$). Отримані результати свідчать на користь конструктивної валідності української версії NPI.

Незважаючи на те, що розподіл NPI-14 відрізняється від нормального, для визначення статевих і вікових відмінностей у рівні грандіозного нарцисизму було використано моделі ANOVA, які характеризуються достатньою надійністю навіть за умови відсутності стандартного нормального розподілу ознаки. Залежною змінною був рівень грандіозного нарцисизму, незалежним предиктором – стать і вік як коваріат, оскільки виявлено значущу кореляцію змінної віку з рівнем грандіозного нарцисизму ($r = -0,15$, $p < 0,001$). Результати аналізу показали, що рівень грандіозного нарцисизму не залежить від статі ($F(1, 967) = 1,44$, $p = 0,23$, $\eta^2 = 0,001$), однак дисперсія грандіозного нарцисизму залежить від віку ($F(1,967) = 10,64$, $p = 0,001$, $\eta^2 = 0,011$): зі збільшенням віку знижується рівень грандіозного нарцисизму.

Під час перевірки критеріальної валідності зовнішніми критеріями стали показник рівня самооцінки, замір якого здійснювався з використанням перекладу шкали самооцінки Розенберга (Rosenberg, 1965), та соціодемографічні показники (вік, стать) досліджуваних. Коефіцієнт кореляції NPI-14 зі шкалою самооцінки Розенберга розраховано на вибірці з 912 осіб; він становить $r = 0,30$ ($p < 0,001$). Інший незалежний предиктор – змінна віку – також виявив значущу обернену кореляцію з рівнем грандіозного нарцисизму ($r = -0,15$, $p < 0,001$), тобто дисперсія грандіозного нарцисизму залежить від віку ($F(1,967) = 10,64$, $p = 0,001$, $\eta^2 = 0,011$): зі збільшенням віку знижується рівень грандіозного нарцисизму. Крім того, результати дисперсійного аналізу показали, що рівень грандіозного нарцисизму не залежить від статі ($F(1, 967) = 1,44$, $p = 0,23$, $\eta^2 = 0,001$). У підсумку можна констатувати добру критеріальну валідність опитувальника.

Дискусії

Результати дослідження показали, що українська версія шкали особистісного нарцисизму має добрі психометричні характеристики. Проте вона відрізняється від оригіналу кількістю пунктів: аналіз внутрішньої узгодженості та факторної структури шкали показали, що твердження № 5 і № 16 не працюють на цю шкалу і не роблять значущого внеску в загальний показник нарцисизму. Тому було прийнято рішення вилучити ці пункти з української версії шкали, у результаті чого кількість тверджень зменшилася до чотирнадцяти.

Характеристики дизайну або методології, які вплинули на інтерпретацію результатів дослідження. Вилучені пари тверджень № 5 («Я багато чого очікую від інших / I expect a great deal from other people»), «Я люблю робити щось для інших / I like to do things for other people») та № 14 («Я наполягаю, щоб мене поважали настільки, наскільки я заслуговую / I insist upon getting the respect that is due me», «Я зазвичай отримую повагу, на яку заслуговую / I usually get the respect that I deserve») стосуються показника винятковості/entitlement, у теоретичному конструкті: експлуатативність/винятковості (exploitiveness/entitlement) повної методики NPI-40: твердження № 24 і твердження №14, відповідно (Raskin, & Terry, 1988).

Решта тверджень стосується шкал: влада/authority – № 1, 9; демонстративність/exhibitionism – № 2, 12, 15; вищість/superiority – № 3, 13, 14; експлуатація/exploitativeness – № 4, 8, 11; самодостатності/self-sufficiency – № 6, 7, 10. Таким чином, в українській версії відображено п'ять із семи показників, запропонованих Раскіном і Террі: влада (authority), демонстративність (exhibitionism), самодостатність (self-sufficiency), вищість (superiority) та експлуатативність (exploitativeness) (Raskin, & Terry, 1988). Якщо говорити про чотирифакторну модель нарцисизму, то твердження методики представляють усі чотири фактори: лідерство/авторитет – питання № 1, 2, 9, 15; вищість/зарозумілість – питання № 8, 10, 11, 12; самозаглиблення/самозахоплення – питання № 3, 6, 13, 14 та експлуатативність/винятковість – питання № 4, 7. Разом з тим в українській версії опитувальника вилучено твердження, які стосуються показника винятковість/entitlement, що наголошує на відстоюванні особою власних прав та очікувань і її впевненості в тому, що вона заслуговує на більше, ніж інші.

Незважаючи на те, що нарцисизм і винятковість/entitlement корелюють між собою, вони передбачають різні моделі міжособистісних стосунків. Обидва конструкти поділяють егоцентричну орієнтацію, проте суттєво відрізняються з точки зору орієнтації на інших. За визначенням Роуз та Анастасіо, нарцисизм – це насамперед Я-образ, тоді як винятковість – це Я-образ у ставленні до інших; нарцисизм же не передбачає високої потреби в інших, винятковість/entitlement безпосередньо пов'язана з іншими, адже, відокремлюючи себе від них, особа підкреслює власну унікальність (Rose, & Anastasio, 2014). Вилучення показника «винятковість» є стимулом для подальших дослідження показника винятковість/entitlement в українській культурній адаптації нарцисизму як особистісного конструкта.

Структуру української версії NPI було перевірено за допомогою конфірмаційного факторного аналізу, який показав добрий рівень відповідності зібраних емпіричних даних однофакторній моделі шкали. Отримані результати відповідають теоретичній концепції NPI-16.

Обмеження дослідження. Дескриптивний аналіз показав, що показники особистісного нарцисизму не розподіляються нормально у вибірці з дорослих осіб і 80% респондентів мають рівень грандіозного нарцисизму, нижчий від середнього. Виявлено також, що нарцисизм обернено пов'язаний з віком. Тенденцію до зниження рівня нарцисизму у старших людей та зростання його у молоді підтверджують у своїх дослідженнях Фостер, Кемпбел і Твенж (Foster, Campbell, & Twenge, 2003). Робертс, Едмондс і Гріялва запропонували гіпотезу, що причиною зменшення нарцисизму з віком може бути той факт, що нарцистична поведінка, яка не передбачає зобов'язань щодо інших, суперечить нормальним способам взаємодії та коригується з віком (Roberts, Edmonds, & Grijalva, 2010). Виявлення аналогічної тенденції серед наших респондентів є показником критеріальної валідності українськомовної версії опитувальника NPI. Ще одним критерієм для аналізу цього психометричного показника був рівень самооцінки досліджуваних, що очікувано повинен бути вищим за умови вищих показників грандіозного нарцисизму. Такий зв'язок підтверджено наявністю зв'язку між NPI-14 і шкалою самооцінки Розенберга. Грандіозний нарцисизм пов'язаний із позитивною Я-концепцією, високою самооцінкою, лідерством, особистісним успіхом, і водночас він корелює з проблемами у відносинах, агресією та шахрайством (Campbell, W. K., & Campbell, S. M., 2009). Зазначені риси можуть бути основою для подальших досліджень з використанням запропонованого опитувальника NPI-14.

Практична/соціальна значущість дослідження. Конструктну валідність української версії NPI підтверджено завдяки обчисленню коефіцієнтів кореляції між NPI-14 і шкалами NARQ-S та HSNS. Відповідно до припущення рівень нарцисизму значуще пов'язаний з обома типовими нарцистичними стратегіями саморегуляції – захопленням і суперництвом. Концепція захоплення та суперництва (NARQ) – це двовимірна модель процесу саморегуляції грандіозного нарцисизму, що диференціює два взаємопов'язані механізми саморегуляції: нарцистичне захоплення (зумовлене потребою самовдосконалення), і

нарцистичне суперництво (зумовлене потребою самозахисту) (Back, Кьфнер, Dufner, Gerlach, Rauthmann, & Denissen, 2013). Нарцистичне захоплення – це стратегія поведінки, що супроводжується сподіванням на велич, що можна висловити гаслом «Нехай інші захоплюються мною!». Натомість нарцистичне суперництво є антагоністичною стратегією, що супроводжується страхом невдачі та ілюструється гаслом «Не дозволяй іншим себе знищити!». За результатами дослідження обидві стратегії притаманні особам із схильністю до високого рівня грандіозного нарцисизму, тож цей результат підтверджує змістову відповідність вимірюваного шкалою NPI-14 конструкта.

Культурна українськомовна адаптація опитувальника особистісного нарцисизму (16-item Narcissistic Personality Inventory, NPI-16) дасть змогу отримати якісний психодіагностичний інструментарій в українськомовній психології, що важливо для психологічної консультативної практики та проведення наукових досліджень нарцистичних тенденцій сучасної молоді і прогнозування розвитку суспільства майбутнього.

Персональний внесок авторів. Дизайн дослідження: Наталія Пилат, Оксана Сенік, Ірина Кривенко; збирання емпіричних даних: Наталія Пилат, Оксана Сенік, Ірина Кривенко; статистичний аналіз даних: Оксана Сенік, написання тексту статті: Наталія Пилат; редагування тексту: Ірина Кривенко, Оксана Сенік, Наталія Пилат.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження підтвердило однофакторну структуру опитувальника особистісного нарцисизму (NPI-14). Внутрішня узгодженість шкали NPI-14 свідчить про надійність запропонованого перекладу опитувальника, що не поступається оригінальній версії шкали. Ретестова надійність шкали перебуває на високому рівні, що дозволяє констатувати стійкість отримуваних результатів у часі і дає підстави використовувати NPI-14 як у наукових цілях, так і в клінічній практиці для первинної скринінгової діагностики рівня й динаміки грандіозного нарцисизму особистості.

Подяка. Дослідження проведено за підтримки Благодійного фонду «Повір у себе» в рамках програми дослідницьких грантів викладачам та іншим працівникам Українського католицького університету. Автори висловлюють подяку родині Іванчик, засновникам фонду «Повір у себе», за фінансову підтримку; Українському католицькому університету за створення умов для проведення дослідження; колегам і добрим друзям: Христині Чепак, Лілії Юрчишин, Галині Петрик та Маркіяну Дмитерку за підтримку в перекладі методики; Олені Синчак за допомогу з мовною валідацією перекладу.

Список використаних джерел

- Митина, О. В. (2015). Альфа Кронбаха: когда и зачем ее считать . В Н. А. Батурич (отв. ред) и др., *Современная психодиагностика России. Преодоление кризиса: сборник материалов 3-й Всероссийской конференции по психологической диагностике: в 2 т. Т. 1* (с. 232–240). Челябинск: Издательский центр ЮУрГУ.
- Ackerman, R. A., Witt, E. A., Donnellan, M. B., Trzesniewski, K. H., Robins, R. W., & Kashy, D. A. (2011). What does the narcissistic personality inventory really measure? *Assessment*, 18, 67–87. doi:10.1177/10731911110382845
- Ames, D. R., Rose, P., & Anderson, C. P. (2006). The NPI-16 as a short measure of narcissism. *Journal of research in personality*, 40(4), 440–450.
- Back, M. D., Кьфнер, A. C., Dufner, M., Gerlach, T. M., Rauthmann, J. F., & Denissen, J. J. (2013). Narcissistic admiration and rivalry: Disentangling the bright and dark sides of narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 105(6), 1013.
- Beaton D. E., Bombardier C., Guillemin F., & Ferraz M. B. (2000). Guidelines for the process of cross-cultural adaptation of self-report measures. *SPINE*, 25(24), 3186–3191. doi: 10.1097/00007632-200012150-00014.
- Campbell, W. K., & Campbell, S. M. (2009). On the self-regulatory dynamics created by the peculiar benefits and costs of narcissism: A contextual reinforcement model and examination of leadership. *Self and Identity*, 8, 214–232. <http://dx.doi.org/10.1080/15298860802505129>

- Emmons, R. A. (1987). Narcissism: Theory and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 11–17.
- Foster, J. D., Campbell, W. K., & Twenge, J. M. (2003). Individual differences in narcissism: Inflated self-views across the lifespan and around the world. *Journal of Research in Personality*, 37(6), 469–486.
- Gentile, B., Miller, J. D., Hoffman, B. J., Reidy, D. E., Zeichner, A., & Campbell, W. K. (2013). A test of two brief measures of grandiose narcissism: The Narcissistic Personality Inventory–13 and the Narcissistic Personality Inventory–16. *Psychological Assessment*, 25, 1120–1136. doi:10.1037/a0033192
- Hendin, H. M., & Cheek, J. M. (1997). Assessing hypersensitive narcissism: A reexamination of Murray's Narcism Scale. *Journal of research in personality*, 31(4), 588–599.
- Hu, L.-T., Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1-55. doi: 10.1080/10705519909540118.
- Jauk, E., Weigle, E., Lehmann, K., Benedek, M., & Neubauer, A. C. (2017). The relationship between grandiose and vulnerable (hypersensitive) narcissism. *Frontiers in Psychology*, 8, 1600.
- Kaufman, S. B., Weiss, B., Miller, J. D., Campbell, W. K. (2018). Clinical correlates of vulnerable and grandiose narcissism: a personality perspective. *Journal of Personality Disorders*, 32, 2018, 384, 1–10.
- Maxwell, K., Donnellan, M. B., Hopwood, C. J., & Ackerman, R. A. (2011). The two faces of Narcissus? An empirical comparison of the Narcissistic Personality Inventory and the Pathological Narcissism Inventory. *Personality and Individual Differences*, 50(5), 577–582.
- Newsom, C. R., Archer, R. P., Trumbetta, S., & Gottesman, I. I. (2003). Changes in adolescent response patterns on the MMPI/MMPI-A across four decades. *Journal of Personality Assessment*, 81(1), 74–84. doi: 10.1207/S15327752JPA8101_07. 2003-99679-007. PMID: 12842804
- Pincus, A. L., Ansell, E. B., Pimentel, C. A., Cain, N. M., Wright, A. G., & Levy, K. N. (2009). Initial construction and validation of the pathological narcissism inventory. *Psychological assessment*, 21(3), 365.
- Raskin, R., & Terry, H. (1988). Narcissistic Personality Inventory-40 (NPI-40). A Principal-Components Analysis of the Narcissistic Personality Inventory and Further Evidence of Its Construct Validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(5), 690–902.
- Roberts, B. W., Edmonds, G., & Grijalva, E. (2010). It is developmental me, not generation me: Developmental changes are more important than generational changes in narcissism – Commentary on Trzesniewski & Donnellan (2010). *Perspectives on Psychological Science*, 5(1), 97–102.
- Rogoza, R., Ćemojtel-Piotrowska, M., Kwiatkowska, M. M., & Kwiatkowska, K. (2018). The Bright, the Dark, and the Blue Face of Narcissism: The Spectrum of Narcissism in Its Relations to the Metatracts of Personality, Self-Esteem, and the Nomological Network of Shyness, Loneliness, and Empathy. *Frontiers of Psychology*, 9, 343. doi: 10.3389/fpsyg.2018.00343.
- Rose, K. C., & Anastasio, P. A. (2014). Entitlement is about 'others', narcissism is not: Relations to sociotropic and autonomous interpersonal styles. *Personality and Individual Differences*, 59, 50–53.
- Rosenberg, M. (1965). Rosenberg self-esteem scale (RSE). Acceptance and commitment therapy. *Measures package*, 61(52), 18.
- Twenge, J., Konrath, S., Foster, J., Campbell, W., Bushman, B. (2008). Egos Inflating over time: meta-analysis of the narcissistic personality inventory. *Journal of Personality*, Vol. 76, № 4, 875–902. doi: 10.1111/j.1467-6494.2008.00507.x
- Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2009). *The narcissism epidemic: Living in the age of entitlement*. New York, NY: Simon and Schuster.
- Twenge, J. M., Campbell, W. K., & Gentile, B. (2013). Changes in pronoun use in American books and the rise of individualism, 1960-2008. *Journal of cross-cultural psychology*, 44(3), 406–415.
- Vater, A., Moritz, S., & Roepke, S. (2018). Does a narcissism epidemic exist in modern western societies? Comparing narcissism and self-esteem in East and West Germany. *PloS one*, 13(1). doi:[10.1371/journal.pone.0198386](https://doi.org/10.1371/journal.pone.0198386).
- Wallace, H. M., & Baumeister, R. F. (2002). The performance of narcissists rises and falls with perceived opportunity for glory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 819–834.

Zemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J., Rogoza, R., Baran, T., Hitokoto, H., & Maltby, J. (2019). Cross-cultural invariance of NPI-13: Entitlement as culturally specific, leadership and grandiosity as culturally universal. *International Journal of Psychology*, 54(4), 439–447.

References

- Ackerman, R. A., Witt, E. A., Donnellan, M. B., Trzesniewski, K. H., Robins, R. W., & Kashy, D. A. (2011). What does the narcissistic personality inventory really measure? *Assessment*, 18, 67–87. doi:10.1177/1073191110382845 (in English)
- Ames, D. R., Rose, P., & Anderson, C. P. (2006). The NPI-16 as a short measure of narcissism. *Journal of research in personality*, 40(4), 440–450. (in English)
- Back, M. D., Кьфner, A. C., Dufner, M., Gerlach, T. M., Rauthmann, J. F., & Denissen, J. J. (2013). Narcissistic admiration and rivalry: Disentangling the bright and dark sides of narcissism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 105(6), 1013. (in English)
- Beaton, D. E., Bombardier, C., Guillemin, F., & Ferraz, M. B. (2000). Guidelines for the process of cross-cultural adaptation of self-report measures. *SPINE*, 25(24), 3186–3191. doi: 10.1097/00007632-200012150-00014. (in English)
- Campbell, W. K., & Campbell, S. M. (2009). On the self-regulatory dynamics created by the peculiar benefits and costs of narcissism: A contextual reinforcement model and examination of leadership. *Self and Identity*, 8, 214–232. <http://dx.doi.org/10.1080/15298860802505129>(in English)
- Emmons, R. A. (1987). Narcissism: Theory and measurement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 52, 11–17.(in English)
- Foster, J. D., Campbell, W. K., & Twenge, J. M. (2003). Individual differences in narcissism: Inflated self-views across the lifespan and around the world. *Journal of Research in Personality*, 37(6), 469–486. (in English)
- Gentile, B., Miller, J. D., Hoffman, B. J., Reidy, D. E., Zeichner, A., & Campbell, W. K. (2013). A test of two brief measures of grandiose narcissism: The Narcissistic Personality Inventory–13 and the Narcissistic Personality Inventory–16. *Psychological Assessment*, 25, 1120–1136. doi:10.1037/a0033192 (in English)
- Hendin, H. M., & Cheek, J. M. (1997). Assessing hypersensitive narcissism: A reexamination of Murray's Narcism Scale. *Journal of research in personality*, 31(4), 588 -599.(in English)
- Hu, L.-T., & Bentler, P. M. (1999). Cutoff criteria for fit indexes in covariance structure analysis: Conventional criteria versus new alternatives. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 6(1), 1–55. doi: 10.1080/10705519909540118. (in English)
- Jauk, E., Weigle, E., Lehmann, K., Benedek, M., & Neubauer, A. C. (2017). The relationship between grandiose and vulnerable (hypersensitive) narcissism. *Frontiers in Psychology*, 8, 1600.(in English)
- Kaufman, S. B., Weiss, B., Miller, J. D., & Campbell, W. K. (2018). Clinical correlates of vulnerable and grandiose narcissism: a personality perspective. *Journal of Personality Disorders*, 32, 2018, 384, 1–10. (in English)
- Maxwell, K., Donnellan, M. B., Hopwood, C. J., & Ackerman, R. A. (2011). The two faces of Narcissus? An empirical comparison of the Narcissistic Personality Inventory and the Pathological Narcissism Inventory. *Personality and Individual Differences*, 50(5), 577–582. (in English)
- Mitina, O. V. (2015) Alfa Kronbakha: kogda i zachem yeye schitat. In N. A. Baturin et al. (Ed.), *Sovremennaya psikhodiagnostika Rossii. Preodoleniye krizisa: sbornik materialov 3-y Vserossiyskoy konferentsii po psikhologicheskoy diagnostike: v 2 t. T. 1* (pp. 232–240). Chelyabinsk: Izdatelskiy tsentr YUUrGU. (in Russian)
- Newsom, C. R., Archer, R. P., Trumbetta, S., & Gottesman, I. I. (2003). Changes in adolescent response patterns on the MMPI/MMPI-A across four decades. *Journal of Personality Assessment*, 81(1), 74–84. doi: 10.1207/S15327752JPA8101_07. 2003-99679-007. PMID: 12842804 (in English)
- Pincus, A. L., Ansell, E. B., Pimentel, C. A., Cain, N. M., Wright, A. G., & Levy, K. N. (2009). Initial construction and validation of the pathological narcissism inventory. *Psychological assessment*, 21(3), 365. (in English)

Raskin, R., & Terry, H. (1988). Narcissistic Personality Inventory-40 (NPI-40). A Principal-Components Analysis of the Narcissistic Personality Inventory and Further Evidence of Its Construct Validity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54(5), 690–902. (in English)

Roberts, B. W., Edmonds, G., & Grijalva, E. (2010). It is developmental me, not generation me: Developmental changes are more important than generational changes in narcissism—Commentary on Trzesniewski & Donnellan (2010). *Perspectives on Psychological Science*, 5(1), 97–102. (in English)

Rogoza, R., Ćemojtel-Piotrowska, M., Kwiatkowska, M. M., & Kwiatkowska, K. (2018). The Bright, the Dark, and the Blue Face of Narcissism: The Spectrum of Narcissism in Its Relations to the Metatraits of Personality, Self-Esteem, and the Nomological Network of Shyness, Loneliness, and Empathy. *Frontiers of Psychology*, 9, 343. doi: 10.3389/fpsyg.2018.00343. (in English)

Rose, K. C., & Anastasio, P. A. (2014). Entitlement is about 'others', narcissism is not: Relations to sociotropic and autonomous interpersonal styles. *Personality and Individual Differences*, 59, 50–53. (in English)

Rosenberg, M. (1965). Rosenberg self-esteem scale (RSE). *Acceptance and commitment therapy. Measures package*, 61(52), 18. (in English)

Twenge, J., Konrath, S., Foster, J., Campbell, W., & Bushman, B. (2008). Egos Inflating over time: meta-analysis of the narcissistic personality inventory. *Journal of Personality*, Vol. 76, № 4, 875–902. doi: 10.1111/j.1467-6494.2008.00507.x (in English)

Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2009). *The narcissism epidemic: Living in the age of entitlement*. New York, NY: Simon and Schuster. (in English)

Twenge, J. M., Campbell, W. K., & Gentile, B. (2013). Changes in pronoun use in American books and the rise of individualism, 1960–2008. *Journal of cross-cultural psychology*, 44(3), 406–415. (in English)

Vater, A., Moritz, S., & Roepke, S. (2018). Does a narcissism epidemic exist in modern western societies? Comparing narcissism and self-esteem in East and West Germany. *PloS one*, 13(1), doi:10.1371/journal.pone.0198386. (in English)

Wallace, H. M., & Baumeister, R. F. (2002). The performance of narcissists rises and falls with perceived opportunity for glory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 82, 819–834. (in English)

Zemojtel-Piotrowska, M., Piotrowski, J., Rogoza, R., Baran, T., Hitokoto, H., & Maltby, J. (2019). Cross-cultural invariance of NPI-13: Entitlement as culturally specific, leadership and grandiosity as culturally universal. *International Journal of Psychology*, 54(4), 439–447. (in English)

Коротка версія опитувальника нарцисизму українською мовою (NPI-14)

<p>Інструкція: З кожної пари тверджень оберіть одне, що найбільше підходить Вам. Якщо жодне із тверджень Ви не можете співвіднести із собою, оберіть одне, яке менш неприйнятне.</p>		
1	<p>Люди, схоже, завжди визнають мій авторитет. Для мене не так важливо бути авторитетом.</p>	<p>1 0</p>
2	<p>Мені справді подобається бути в центрі уваги. Мені дискомфортно бути в центрі уваги.</p>	<p>1 0</p>
3	<p>Я думаю, що я особлива людина. Я не кращий(-а) і не гірший(-а), ніж більшість людей.</p>	<p>1 0</p>
4	<p>Мені легко маніпулювати людьми. Мені не подобається, коли я зауважую, що маніпулюю людьми.</p>	<p>1 0</p>
5	<p>Я сподіваюся, що стану успішним. Я збираюся стати великою людиною.</p>	<p>0 1</p>
6	<p>Я здібніший(-а) від інших. Є багато речей, яких я можу навчитися від інших.</p>	<p>1 0</p>
7	<p>Іноді я розповідаю непогані історії. Усім подобається слухати мої розповіді.</p>	<p>0 1</p>
8	<p>Я не проти виконувати розпорядження. Мені подобається мати владу над людьми.</p>	<p>0 1</p>
9	<p>Іноді я не впевнений(-а) у тому, що роблю. Я завжди знаю, що роблю.</p>	<p>0 1</p>
10	<p>Іноді люди вірять у те, що я їм говорю. Я можу змусити будь-кого повірити в те, що хочу.</p>	<p>0 1</p>
11	<p>Я намагаюся не хизуватися і не випендрюватися. Я можу й повипендрюватися, коли є нагода.</p>	<p>0 1</p>
12	<p>Я знаю, що я хороший(-а), бо всі мені це повторюють. Коли мені роблять компліменти, я іноді можу засоромитися.</p>	<p>1 0</p>
13	<p>Я виняткова людина. Я в цілому такий(-а), як усі інші.</p>	<p>1 0</p>
14	<p>Я волію розчинятися в натовпі. Я люблю бути в центрі уваги.</p>	<p>0 1</p>

УДК 316.6:159.942

DOI:

Теслик Наталія Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший викладач, Сумський державний університет,
м. Суми, Україна
ORCID ID 0000-0002-1564-8323
teslyk.n@gmail.com

Калинич Ніна Віталіївна

студентка 4 курсу спеціальності «Соціальна робота», Сумський державний університет,
м. Суми, Україна
ORCID ID 0000-0001-9531-6574
ninakalinic106@gmail.com

Позняк Анастасія Андріївна

студентка 3 курсу спеціальності «Соціальна робота», Сумський державний університет,
м. Суми, Україна
ORCID ID 0000-0003-1905-4335
2001Pozniak@ukr.net

ПСИХОЕМОЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ Я-КОНЦЕПЦІЇ ТА РИЗИКИ АЛЕКСИТИМІЇ ДІТЕЙ У ПЕРІОД АДАПТАЦІЇ ДО ПРИЙОМНИХ РОДИН

Метою дослідження є визначення специфічних проявів Я-концепції, рівня алекситимії для розуміння особливостей психоемоційного розвитку дітей у період адаптації до прийомних родин. Дослідження базується на порівнянні психодіагностичних даних дітей у період адаптації до прийомних родин та контрольної групи дітей, які мешкають із біологічними батьками. Особливості проявів Я-концепції дитини визначено на основі концептуальних положень Р. Бернса із застосуванням методики «Шкала дитячої Я-концепції Пірса–Харріса». Ризики алекситимії визначено на основі застосування Торонтської алекситимічної шкали TAS-26. Для обробки емпіричних даних використано засоби MS Excel (t-критерій Стьюдента, кореляційний аналіз r Пірсона). Встановлено, що в період адаптації до прийомних родин діти відрізняються особливими проявами Я-концепції, а саме мають сумніви щодо власної привабливості, демонструють переважно високі показники тривожності та меншою мірою схильні почуватися щасливими. Водночас прояви алекситимії у дітей з прийомних родин та в дітей контрольної групи не досягають значущих відмінностей. Не зафіксовано також взаємозв'язки рівня алекситимії з проявами Я-концепції у дітей з прийомних родин. Однак серед дітей з прийомних родин на відміну від тих, які мешкають із біологічними батьками, вища частка досліджуваних входить до групи ризику. Доведено потребу в особливій увазі до психоемоційної сфери розвитку дитини в період адаптації до прийомної родини. Результати дослідження практично значущі для фахівців, які реалізують супровід прийомних родин, прийомних батьків та можуть бути використані для формування програми взаємодії з прийомними родинами в період адаптації. Перспективами подальших досліджень є розширення досліджуваних підгруп, включення до вибірки дітей на різних етапах проживання в прийомній родині.

Ключові слова: діти з прийомних родин; Я-концепція; алекситимія; адаптація до прийомної родини; психоемоційний розвиток дитини.

PSYCHOEMOTIONAL FEATURES OF THE SELF-CONCEPT AND THE ALEXITHYMIA OF CHILDREN DURING THE PERIOD OF ADAPTATION TO THE FOSTER FAMILY

Nataliia M. Teslyk

Ph.D. in Psychology, Senior Lecturer, Sumy State University, Sumy, Ukraine,
ORCID ID 0000-0002-1564-8323
teslyk.n@gmail.com

Nina V. Kalinich

4-year student in Social Work, Sumy State University, Sumy, Ukraine,
ORCID ID 0000-0001-9531-6574
ninakalinich106@gmail.com

Anastasiia A. Pozniak

3-year student in Social Work, Sumy State University, Sumy, Ukraine,
ORCID ID 0000-0003-1905-4335
2001Pozniak@ukr.net

The study aims to define the specific manifestations of self-concept and the alexithymia level to understand the peculiarities of personality's psychoemotional development during the children's adaptation in foster families. Peculiarities of child's self-concept manifestations were determined based on R. Burns' conceptual provisions using the «Peirce-Harris Child Self-Concept Scale» technique. Alexithymia risks were determined based on the application of the Toronto Alexithymia Scale TAS-26. The research was based on comparing the psychodiagnostic data of the children during the adaptation period in foster families and the control group of children living with biological parents. MS Excel was used to process the empirical data (Student's t-test, Pearson's r correlation analysis). It was found that during the adaptation period in foster families, the children were characterized by specific manifestations of self-concept, namely, they doubted their attractiveness, had a high level of anxiety, and were less inclined to feel happy. At the same time, the manifestations of alexithymia in children from foster families and the control group do not reach significant differences. However, a higher proportion of the children from foster families were in the risk group. It is defined that children from foster families do not show the correlation between the level of alexithymia and manifestations of self-concept, in contrast to children living with biological parents. Thus, the need for special attention to the psychoemotional sphere of child development during adaptation to foster families is proved. The prospects for further research are to expand the subgroups under study to include children at different stages of living in a foster family. The study results are practically significant for specialists who provide support to foster families and can be used to form a program of interaction with foster families during the period of adaptation.

Keywords: foster children; self-concept; alexithymia; adaptation to foster care; psychoemotional development of the child.

Постановка проблеми. Гармонійний розвиток дитини залежить від багатьох факторів – як внутрішньо обумовлених, так і соціально детермінованих. У контексті формування здорового покоління маємо говорити про емоційний розвиток, який значною мірою визначається саме соціальними умовами формування особистості. Вирішальна роль у цьому процесі належить первинній, тобто сімейній, соціалізації.

На сьогодні деінституціалізація сфери виховання підростаючого покоління залишається однією з найскладніших соціальних та наукових проблем. Загально визнаним, найбільш ефективним шляхом соціалізації дітей-сиріт і дітей, які залишилися без піклування батьків, є усиновлення. Саме сім'я визнається природним і найбільш сприятливим середовищем захисту, розвитку і виховання дитини. Водночас постає нагальна потреба

врахування психологічних особливостей індивіда для забезпечення гармонійного психосоціального розвитку особистості.

Суспільні процеси, пов'язані із входженням дитини в прийомну родину, вимагають особливої соціально-психологічної підтримки. Дитина і всі члени прийомної родини потребують перебудови міжсоціальних стосунків, вироблення нових або адаптації наявних норм взаємодії. Процес соціалізації та адаптації до таких умов життєдіяльності незмінно є стресогенним фактором для дитини, який впливає передусім на емоційну сферу індивіда. За такої умови суттєво зростає роль уміння розпізнавати, виражати власні емоції, реагувати на емоції оточення. Будь-які алекситимічні прояви, труднощі формування Я-концепції особистості погіршують прогнози стабілізації родинних стосунків, що й зумовлює актуальність нашого дослідження. Соціальна підтримка прийомних родин має базуватися на розумінні особливостей психоемоційного розвитку дитини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На цей час в Україні розроблено та впроваджено в дію Національну стратегію реформування системи інституційного догляду та виховання дітей на 2017–2026 роки. Вона допомагає розвивати сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Але виховання таких дітей у прийомних сім'ях нерідко супроводжується проблемами, пов'язаними з фізичним здоров'ям, адаптацією, поведінкою, навчальною поведінкою, спілкуванням та навіть психічними порушеннями.

Тому в Україні в дитячих будинках та інтернатах наразі поширюється практика різноманітних інтервенцій та ревіталізації психологічного розвитку, психокорекції, психореабілітації, рекреації, здійснюється організація системи супроводу прийомних сімей у соціальних службах. Це сприяє компенсації різних видів психічної депривації, корекції її негативних наслідків, а також допомагає досягти значних зрушень у психологічному розвитку дітей перед потраплянням у родину (Цумарева, 2021).

Україна у сфері соціальної політики з 2012 року взяла курс на розвиток і поширення сімейних форм виховання, затвердивши «Національну стратегію профілактики соціального сирітства на період до 2020 року». Проте значні труднощі виникають із влаштуванням дітей підліткового та юнацького віку. Властиві підлітковому періоду процеси формування Я-концепції почасти негативно впливають на соціалізацію дитини. А позитивні зміни в Я-концепції дітей-сиріт сприяють підвищенню рівня самосприйняття власної особистості, самооцінки, покращенню стосунків із наставниками (Леонова, 2019).

Згідно з Ю. М. Кашпур (2016), суттєві психологічні труднощі прийомних сімей пов'язані з особистою неготовністю батьків до створення сім'ї та несформованістю батьківської Я-концепції. Низка психологічних труднощів дорослих пов'язана з гіперкомпенсацією взятої відповідальності та з невмінням організувати власний життєвий простір, нездатністю до психологічного відновлення. Діти ж, відповідно, переживають негативні емоції та почуття, пов'язані з влаштуванням у фостерній сім'ї, через втрату базової довіри до оточення, що посилюється небажанням батьків долучати їх до процесу прийняття сімейних рішень, життєвих виборів та організації дозвілля. Посилює негативний ефект такої позиції втрата суттєвих можливостей адаптивності та боротьби зі стресом, які забезпечує активне дозвілля (Drozdikova-Zaripova, Viktagirova, & Latypov, 2021).

На особливу увагу в цьому аспекті формування особистості дитини в прийомній сім'ї заслуговує проблема алекситимії – нездатності вербалізувати пережиті почуття. Пітер Е. Сіфнеос, який запропонував у 1973 р. термін «алекситимія», розглядає це явище як особливість нервової системи, яка зовсім не пов'язана з когнітивними здібностями особистості. Алекситимічні прояви безпосередньо впливають на психоемоційний розвиток дитини загалом та здатність до такого розвитку зокрема. Під час дослідження алекситимії як фактора, що зумовлює розвиток психосоматичної патології, було встановлено, що є пряма кореляційна залежність між показниками соматичних проявів і алекситимічних порушень, тобто алекситимію можна розглядати як фактор розвитку психосоматичних проявів. Загальноприйнято також вагомим фактором алекситимічних проявів вважати емоційний фон

(Галюнкoвa, & Галюнкoв, 2020). Алекситимічні прояви залежать і від статі дитини. Так, О. С. Юрценюк (2019) доводить, що виражена алекситимія притаманна більшою мірою чоловікам (17,81 %), меншою – жінкам (15,98 %).

Створення умов, сприятливих для психоемоційного розвитку особистості, визначається успішним входженням дитини в прийомну сім'ю. Адаптація дитини в прийомній сім'ї – це природне пристосування дитини до нових для неї умов побуту, взаємин, життєдіяльності, що сприяє формуванню відчуття комфорту, захищеності і необхідне для найбільш повного й доцільного самовияву, соціалізації в новому соціокультурному сімейному середовищі (Яременко, Комарова, Волинець, & Пеша, 2000). У процесі соціалізації відбувається розвиток адаптаційних можливостей дитини, які проявляються в прийнятті нового для неї статусу члена сім'ї, нових норм і правил поведінки, спілкування, відносин, самопрояву в різних повсякденних ситуаціях, що складаються в ній (Бевз, Волинець, & Капська, 2000).

Адаптація сім'ї до прийомної дитини – це також природне пристосування сім'ї до появи в ній на постійній основі нової людини, що займає певне місце і суттєво впливає на її цінності, сімейний побут, статус і ролі членів сім'ї, їхні можливості, характер взаємин і самовиявів. З появою нового члена відбувається розвиток адаптаційних можливостей сім'ї, зумовлених прийняттям змін, а саме корекція статусу кожного члена сім'ї, повсякденного побуту, норм і правил поведінки, спілкування, відносин, ролі в різних життєвих ситуаціях (Бевз, 2014).

Відповідно до авторської концепції Г. М. Бевз (2003) процес адаптації проходить у п'ять етапів. Вираженість емоційної напруженості протягом перебігу адаптаційних процесів залежить від того, наскільки відрізняються умови, у яких формувалися адаптаційні механізми, від нинішніх умов. Перебування дітей у складних умовах, нехтування їхніми потребами протягом тривалого часу створюють загрозу для їхнього розвитку й адаптації в прийомних сім'ях (Бевз, Вакуленко, & Шпаренко, 2012).

Посилюють можливі труднощі входження в нову сім'ю психологічні бар'єри: несумісність темпераментів, рис характеру, звичок прийомних батьків та навичок дитини. У дітей, які виховувалися в дитячих будинках, за час перебування в цих установах формується свій ідеал сім'ї, у кожній дитині живуть очікування щодо тата і мами. З цим ідеалом пов'язується відчуття свята, прогулянок, ігор, що не збігається зі стереотипним сприйняттям життєвих проблем дорослими членами сім'ї (Волинець, 1998).

Таким чином, на всіх етапах адаптації дитини до прийомної сім'ї психосоціальна підтримка має базуватися на врахуванні особливостей емоційної сфери особистості, особливо Я-концепції, та ризиків алекситимічних проявів дитини.

Метою статті є визначення психоемоційних особливостей прояву Я-концепції та ризиків алекситимії дітей у період адаптації до прийомних родин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Французький соціолог Е. Дюркгайм одним із перших звернув увагу на проблему соціалізації, підкреслюючи, що будь-яке суспільство прагне сформуванню людини відповідно до своїх універсальних моральних, інтелектуальних і навіть фізичних ідеалів (Амірова, Візниця, & Грабовець, 2018). Саме Я-концепція тісно переплітається з поняттями «образ себе», «самосвідомість». На ранніх вікових етапах людина лише починає формувати уявлення про саму себе, використовувати можливості самопроєктування. Це складна система, що включає пояснювальну складову («образ Я», або «картина Я»), самооцінювальну складову та інші аспекти самосприймання. Компонент, пов'язаний зі ставленням до себе або до окремих своїх якостей, називають самооцінкою, чи прийняттям себе. Я-концепція визначає не просто те, що собою являє особистість, а й те, що вона про себе думає, як оцінює свою діяльність і можливості саморозвитку (Бернс, 1986).

Я-концепція формується під час інтеракції між людьми, у процесі якої суб'єкт «заглядає як у дзеркало іншої людини», так і уточнює й коректує образи свого Я (Чубук, 2013). Людина, намагаючись уявити, що про неї думають інші, аналізує себе, свою поведінку

та особливості спілкування з ними, тобто аналізує, яка вона у взаємодії з іншими людьми. Завдяки такому аналізу людина приходиться до певного пізнання свого Я. Такого роду уявлення про себе має істотне значення в процесі самовиховання, тому, аналізуючи себе в спілкуванні з іншими людьми, людина починає розуміти особливості свого характеру, зокрема і негативні.

З віком відбувається зміна потреб особистості, що розвивається. Саме в них і через них проявляється людина, і відповідно, формується її Я-концепція. На відміну від ситуативних Я-образів, Я-концепція створює у людини відчуття своєї постійної визначеності. Формування адекватної Я-концепції і перш за все самосвідомості є однією з важливих умов виховання свідомого суб'єкта суспільства, що є значущим завданням щодо дітей прийомних родин. Я-концепція охоплює три основні модальності: реальне Я, дзеркальне Я, ідеальне Я (Бернс, 1986).

Дослідження вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів, яке провели О. І. Богучарова і Р. О. Труляєв (2018), виявило, що учні з контрольної групи – діти, що виховуються в сім'ї, – мають більш розвинену, адекватну та позитивну Я-концепцію, яка відображає значну кількість успішних особистісних якостей та позитивних оцінок у сфері самосприйняття та сприяє їхній ефективній адаптації в закладі освіти (Богучарова, & Труляєв, 2018). Низка відмінностей підтверджує припущення про більш усталену динаміку розвитку особистості та позитивну Я-концепцію дітей, що виховуються в сім'ї, і дітей, які навчаються в інтернатних закладах. Проте щодо перспектив становлення позитивної Я-концепції дітей-сиріт, то за шкалами фізичної привабливості, комунікативної популярності серед однолітків, щастя і задоволеності собою, а також загалом позитивної природи деяких Я-структур (самооцінка своїх фізичних якостей), що формуються в межах шкільної адаптації, розбіжностей між учнями загальноосвітньої школи й учнями школи-інтернату не виявлено. Отже, виявлено принципову здатність дітей-сиріт до особистісного розвитку в межах моделей позитивної Я-концепції з доланням лінії «безособових» механізмів розвитку їхньої особистості (Гуменюк, 2004).

Ми провели емпіричне дослідження дітей із прийомних родин. Вибірка досліджуваних, що становила 30 дітей у період адаптації до прийомних сімей, була врівноваженою за ознакою статі. Це були діти віком від 7 до 16 років (зокрема, 12 дітей молодшого шкільного віку, 14 – підліткового та 4 – раннього юнацького віку). Для визначення тенденцій особистісного розвитку дітей у період адаптації до прийомних родин до дослідження було залучено також групу порівняння. Ця група включала дітей, що проживали у складі рідних сімей. При формуванні групи порівняння було враховано параметри кількості, віку та статі.

Ми скористалися методиками «Шкала дитячої Я-концепції Пірса-Харріса» і «Торонтська алекситимічна шкала TAS-26». Для обробки емпіричних даних було використано засоби MS Excel: t-критерій Стьюдента та кореляційний аналіз r Пірсона. Виявлено відмінності за шкалами «Зовнішність, фізична привабливість», «Тривожність», «Щастя і радість» та загальним показником (табл. 1).

У дітей із прийомних родин часто спостерігається низька самооцінка інтелекту та шкільної успішності. Вони більшою мірою переживають незадоволеність своїм становищем у школі, відчувають себе неуспішними в навчанні, вони не прагнуть до співпраці в конфліктах. Причини тут можуть бути різні: депривація попередніх життєвих періодів, вплив часу перебування в інтернатних закладах, зміна закладів та родин. За фактором «Ситуація в школі» у прийомних дітей спостерігається нейтральне ставлення до школи. Очевидно, ідеться про помітно нижчу зовнішню мотивацію до навчання в інтернатних закладах, а тому школа може викликати тривогу, страхи, переживання і не асоціюється відтак з позитивним підкріпленням. Не досягають статистичної значущості, але демонструють тенденцію тяжіння до нижчих оцінок власної спроможності до спілкування та впевненості в собі діти з прийомних родин. **Тривожність у прийомних дітей сягає середнього рівня з тяжінням до високого**, причиною чого є зміна місця проживання (з інтернатного закладу на родину),

стосунки в прийомній родині, стосунки між дітьми. У дітей з контрольної групи здебільшого високий рівень емоційного благополуччя, низький (адаптивний) рівень тривожності.

Таблиця 1

Показники шкали дитячої Я-концепції (за Пірсом – Харрісом)

Підгрупа досліджуваних дітей	Поведінка	Інтелект, становище в школі	Ситуація в школі	Зовнішність, фізична привабливість	Тривожність	Спілкування	Щастя і радість	Становище в сім'ї	Впевненість в собі	Загальний показник
з прийомних родин	6 ±3,8	6,3 ±2,4	4,4 ±1,7	3,8 ±1,7	6,7 ±1,4	5,7 ±2,7	2,5 ±1,8	3,7 ±2,2	7,7 ±2,2	46,5 ±9,3
з рідних родин	7 ±1,4	9,7 ±2,6	4,9 ±1,2	7,5 ±2	2,5 ±1,6	10 ±3,5	5,5 ±1,4	5,7 ±1,1	11,5 ±3,2	64 ±7,4
t, p≤0.05	-	-	-	1.41	1.98	-	1.32	-	-	1.47

Загалом фактор спілкування, зокрема популярність серед однолітків, уміння спілкуватися, у прийомних дітей проявляється в низькій самооцінці та низькій популярності серед однолітків, невмінні правильно спілкуватися. Це свідчить про незадоволеність потреби в спілкуванні. А в дітей з контрольної групи спостерігається середня самооцінка і нормальне, позитивне ставлення до однолітків. За становищем у сім'ї діти з прийомних родин мають середній рівень задоволеності, що значно нижче, ніж показники контрольної групи. Дослідження рівня алекситимії за Торонтською алекситимічною шкалою TAS-26 показало, що діти з прийомних родин не мають вираженої алекситимії (табл. 2).

Таблиця 2

Рівні прояву алекситимії у досліджуваних груп з прийомних родин (осіб, %)

Підгрупа досліджуваних дітей	Норма	Група ризику	Виражена
з прийомних родин	5 (33 %)	10 (67 %)	-
з рідних родин	6 (43%)	5 (36%)	3 (21%)

Примітка: t, p≤0.05

Вихідна гіпотеза дослідження базувалася на припущенні про високі ризики і ймовірні прояви алекситимії у дітей з прийомних родин, але отримані дані демонструють, що тут статистично значущих відмінностей немає: середньозважені групові показники дітей з прийомних родин (64,33±4,82) не відрізняються від параметрів групи дітей, що проживають з біологічними батьками (64,29 ±9,96). Однак відхилення показників дітей рідних батьків демонструють превалювання виражених показників порівняно з основною досліджуваною групою. Подальші гіпотези можуть бути побудовані з розширенням вибірки досліджуваних і потребують ґрунтовної перевірки.

Показники рівня вираженої алекситимії виявлено лише в підгрупі дітей рідних батьків, що гіпотетично може бути детерміновано такими особливостями дослідження: 1) не враховано соціальний статус сім'ї (неблагополучна, малозабезпечена або багатодітна родина) та порушення емоційного спілкування матері з дитиною раннього віку, придушення емоцій, заборона на їх вираження; 2) доцільно базувати вивчення цієї проблеми на порівнянні дітей за ознакою наявності булінгу в школі.

Близько 2/3 респондентів із прийомних родин за показниками можна віднести до групи ризику. За t-критерієм Стьюдента статистично значущих відмінностей між середньозваженими показниками підгруп порівняння не виявлено. Однак варто звернути увагу на відмінності в показниках стандартного відхилення. В основній групі досліджуваних розкид значень є суттєво меншим, що говорить про більшу одноманітність.

Отже, цілком очевидною є потреба у профілактичній соціальній роботі з дітьми в процесі їхньої адаптації до прийомних родин. Показники норми, по суті, не відрізняються у групах, однак серед дітей, що мешкають з рідними батьками, менша частка осіб, що належать до групи ризику. Це дає підстави припустити необхідність психосоціальної підтримки дітей з групи ризику для гармонійного розвитку їхньої емоційної сфери. Особливо привертає увагу те, що не виявлено кореляційних зв'язків між проявами Я-концепції і показниками алекситимії в підгрупі дітей з прийомних родин. У контрольній підгрупі спостерігаються прямі і зворотні кореляції між показниками алекситимії і параметрами «Інтелект, становище в школі», «Ситуація в школі», «Щастя і радість» (табл. 3). Отже, можна підтвердити попередній висновок про потребу в підтримці психоемоційного розвитку дітей з прийомних родин, особливо в період адаптації.

Таблиця 3

Взаємозв'язки показників алекситимії з проявами Я-концепції дітей (r)

Підгрупа досліджуваних дітей	Поведінка	Інтелект, становище в школі	Ситуація в школі	Зовнішність, фізична привабливість	Тривожність	Спілкування	Щастя і радість	Становище в сім'ї	Упевненість у собі	Загальний показник
з прийомних родин	-,05	-,14	,09	-,3	-,31	,25	,16	,31	,34	,14
з рідних родин	-,07	,54*	-,59*	-,12	,14	,05	-,66**	,32	,03	-,1

Примітка: * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$.

Обмеження дослідження. Основним обмеженням нашого дослідження є нечисленність вибірки, тож перспективою подальшого дослідження варто визнати потребу її розширення, а також залучення дітей на різних етапах проживання в прийомних родинах; дітей, які проживають поза межами родини; врахування соціально-демографічних та психосоціальних особливостей дітей, що проживають у складі рідних сімей.

Практична/соціальна значущість дослідження. Стейкхолдерами цього дослідження можуть бути соціальна служба і служба у справах дітей, психологічні та соціальні служби закладів освіти, прийомні батьки. Висновки дослідження є передумовою визначення актуальних способів впливу на гармонійний розвиток психоемоційної сфери дитини в період її адаптації до прийомної родини. Вони стануть у пригоді під час розроблення психопрофілактичних, психорозвивальних та психокорекційних програм роботи з означеною соціальною групою дітей.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Дослідження підтверджує думку, що психоемоційний розвиток дитини в період адаптації до умов проживання в прийомній родині потребує соціального супроводу. У період адаптації до прийомної родини діти мають зазвичай нижчі показники самооцінки інтелекту та шкільної успішності, демонструють нейтральне ставлення до школи та межові з високими показниками тривожності. Встановлено, що рівні алекситимії у дітей з прийомних родин і дітей, які мешкають з біологічними

батьками, у середньогруповому зрізі не мають значущих відмінностей. На основі результатів дослідження обґрунтовано наявність потреби соціальної підтримки для профілактики порушень розвитку емоційної сфери особистості у дітей з різним соціальним статусом. Результати дослідження можуть бути використані для формування психосоціальної програми супроводу прийомних родин, у роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Узагальнення цих даних допоможе оптимізувати умови психоемоційного розвитку дітей цієї соціальної групи, сприятиме покращенню емоційного стану дітей у період адаптації до прийомних родин.

Перспективою подальших досліджень є включення до вибірки дітей на різних етапах проживання в прийомній родині, визначення особливостей психоемоційного розвитку дітей за віковими особливостями та розроблення програми профілактики алекситимічних проявів у дітей з прийомних родин.

Список використаних джерел

- Амірова, Р., Візниця, Ю., & Грабовець, И. (2018). *Соціологія*. Дніпро: ДДУВС.
- Бевз, Г. (2014). Соціальна адаптація прийомних батьків у контексті замісної опіки над дітьми. *Українознавчий альманах*, 15, 173–176. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2014_15_55.
- Бевз, Г., Вакуленко, О., & Шперенко, Л. (2012). *Поради психолога. Серія «Соціальний супровід неповнолітніх»*. Кн. 2. Київ: Державний ін-т сім'ї та молоді.
- Бевз, Г., Волинець, Л., & Капська, А. (2000). *Соціальне становлення дитини у прийомній сім'ї: соціальний супровід*. Київ: Український ін-т соціальних досліджень.
- Бевз, Г. М., Кузьмінський, В. О., Доля, Н. Г., Нескучасва, О. І., & Соколова, К. П. (2003). *Прийомна сім'я: методика створення і соціального супроводу*. Київ: Центр стратегічної підтримки. Взято з <http://www.p4ec.org.ua/upload/education/library/1345189788.pdf>.
- Бернс, Р. (1986). *Я-концепція и воспитание*. Москва: Прогресс.
- Богучарова, О. І., & Труляев, Р. О. (2018). Психологічні особливості позитивної Я-концепції вихованців загальноосвітніх шкіл-інтернатів. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки*, 7, 99–107. Взято з <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/21491>.
- Волинець, Л. (1998). *Соціальне сирітство в Україні: експертна оцінка та аналіз існуючої в Україні системи утримання та виховання дітей, позбавлених батьківського піклування*. Київ.
- Галюнкova, Н., & Галюнкoв, И. (2020). Психолого-соціальна характеристика дітей и подросткoв с алекситимией на основе многофакторного анализа. *Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета*, №1 (154). Взято з <https://cyberleninka.ru/article/n/psihologo-sotsialnaya-harakteristika-detey-i-podrostkov-s-aleksitimiey-na-osnove-mnogofaktornogo-analiza>.
- Гуменюк, О. Є. (2004). *Психологія Я-концепції*. Тернопіль: Економічна думка. Взято з http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/7202/1/Оксана_Я-концепція_книга_2004.pdf.
- Кашпур, Ю. (2016). Дослідження психологічних труднощів прийомних сімей. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 12: Психологічні науки*, 3, 115–123. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_012_2016_3_18
- Леонова, В. (2019). Наставництво як форма соціальної підтримки дітей у закладах соціального захисту. *Соціальна педагогіка*, 2 (13), 133–136. Взято з http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/13/part_2/30.pdf.
- Цумарева, Н. (2021). *Можливості компенсації негативних наслідків емоційної депривації у прийомних дітей молодшого шкільного віку*. 10.30525/978-9934-26-078-0-3. Взято з <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/134/3857/8095-1>.
- Чубук, Р. (2013). *Соціальна педагогіка*. Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили.
- Юрценюк, О. (2019). Гендерні відмінності рівня алекситимії у студентів з непсихотичними психічними розладами. *Психіатрія, неврологія та медична психологія*, 11, 25–29. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/psyneur_2019_11_.

Яременко, О., Комарова, Н., Волинець, Л., & Пеша, І. (2000). *Створення та функціонування прийомних сімей*. Київ: Український ін-т соціальних досліджень.

Drozdikova-Zaripova, A. R., Biktagirova, G. F., & Latypov, N. R. (2021). How to help foster teens form a positive self-concept insports and exercise activities. *Journal of Human Sport and Exercise*, 16(3proc.), 1136–1150. <https://doi.org/10.14198/jhse.2021.16.Proc3.30>.

References

Amirova, R., Viznytsia, Yu. & Grabovets, I., 2018. *Sotsiologhiia* [Sociology]. Dnipro: DDUVS. (in Ukrainian)

Bevz, H. (2014). Social adaptation of foster parents in the context of foster care. *Ukrainian Studies Almanac*, (15), 173–176. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ukralm_2014_15_55 (in Ukrainian)

Bevz, H. M., Kuzminskyi, V. O., Dolia, N. H., Neskuchaieva, O. I., & Sokolova, K. P. (2003). *Pryiomna simia: metodyka stvorennia i sotsialnoho suprovodu* [Foster family: methods of creation and social support]. Kyiv: Tsentr stratehichnoi pidtrymky. Retrieved from <http://www.p4ec.org.ua/upload/education/library/1345189788.pdf>. (in Ukrainian)

Bevz, H., Vakulenko, O., & Shperenko, L. (2012). *Porady psykholoha. Seriiia «Sotsialnyi suprovod nepovnotnikh»* [Psychologist's advices.Series «Social support of minors». Book. 2]. Kyiv: Derzhavnyi instytut simi ta molodi. (in Ukrainian)

Bevz, H., Volynets, L., & Kapskaya, A. (2000). *Sotsialne stanovlennia dytyny u pryiomnii simi: sotsialnyi suprovod* [Social development of a child in a foster family: social support]. Kyiv: Ukrainian Institute of Social Research. (in Ukrainian)

Bohucharova, O. I., & Truliaiev, R. O. (2018). Psykholohichni osoblyvosti pozytyvnoi Ya-kontseptsii vykhovantsiv zahalnoosvitnikh shkil-internativ [Psychological features of the positive self-concept of pupils of boarding schools]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 12. Psykholohichni nauky*. 7, 99–107. Retrieved from <http://enpuir.npu.edu.ua/handle/123456789/21491>. (in Ukrainian)

Burns, R. (1986). *Ya-kontseptsiiya i vospitaniye* [Self-concept and parenting]. Moscow: Progress. (in Russian)

Chubuk, R. (2013). *Sotsialna pedahohika* [Socialpedagogy]. Mykolaiv: ChDU imeni Petra Mohyly. (in Ukrainian)

Drozdikova-Zaripova, A. R., Biktagirova, G. F., & Latypov, N. R. (2021). How to help foster teens form a positive self-concept insports and exercise activities. *Journal of Human Sport and Exercise*, 16(3proc.), 1136–1150. <https://doi.org/10.14198/jhse.2021.16.Proc3.30>. (in English)

Humeniuk, O. Ye. (2004). *Psykholohiia Ya-kontseptsii* [Psychologyofself-concept]. Ternopil: Ekonomichna dumka. Retrieved from http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/7202/1/Оксана_Я-концепція_книга_2004.pdf. (in Ukrainian)

Galyunkova, N., & Galyunkov, I. (2020). Psikhologo-sotsialnaya kharakteristika detey i podrostkov s aleksitimiyey na osnove mnogofaktornogo analiza [Psychological and social characteristics of children and adolescents with alexithymia based on multivariate analysis]. *Vestnik Yuzhno-Uralskogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta*, 1 (154). Retrieved from <https://cyberleninka.ru/article/n/psikhologo-sotsialnaya-harakteristika-detey-i-podrostkov-s-aleksitimiey-na-osnove-mnogofaktornogo-analiza>. (in Russian)

Kashpur, Y. (2016). Doslidzhennia psykholohichnykh trudnoshchiv pryiomnykh simei [Research of psychological difficulties of foster families]. *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni M. P. Drahomanova. Seriiia 12: Psykholohichni nauky*, 3, 115–123. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nchnpu_012_2016_3_18. (in Ukrainian)

Leonova, V. (2019). Nastavnytstvo yak forma sotsialnoi pidtrymky ditei u zakladakh sotsialnoho zakhystu [Mentoringas a form of social support for children in socialprotection institutions]. *Sotsialna pedahohika*, 2 (13), 133–136. Retrieved from http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2019/13/part_2/30.pdf. (in Ukrainian)

Tsumareva, N. (2021). Mozhlyvosti kompensatsii nehatyvnykh naslidkiv emotsiinoi deprivatsii u pryiomnykh ditei molodshoho shkilnoho viku [Possibilities of compensation of negative consequences of

emotional deprivation at foster children of primary schoolage]. 10.30525/978-9934-26-078-0-3. Retrieved from <http://baltijapublishing.lv/omp/index.php/bp/catalog/view/134/3857/8095-1>. (in Ukrainian)

Volynets, L. (1998). *Sotsialne syritstvo v Ukraini: ekspertna otsinka ta analiz isnuuchoi v Ukraini systemy utrymannia ta vykhovannia ditei, pozbavlenykh batkivskoho pikluvannia* [Social orphanhood in Ukraine: expert assessment and analysis of the existing system of maintenance and upbringing of children deprived of parental care in Ukraine]. Kyiv. (in Ukrainian)

Yaremenko, O., Komarova, N., Volynets, L., & Pesha, I. (2000). *Stvorennia ta funktsionuvannia pryiomnykh simei* [Establishment and functioning of foster families]. Kyiv: Ukrainian Institute of Social Research. (in Ukrainian)

Yurtsenyuk, O. (2019). Henderni vidminnosti rivnia aleksytymii u studentiv z nepsykhotychnymy psykhiichnymy rozladamy [Gender difference sinthe level of alexithymia in students with non-psychoticmental disorders]. *Psykhiatriia, nevrolohiia ta medychna psykholohiia*, 11, 25–29. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/psyneur_2019_11_. (in Ukrainian)

УДК 316.4:316.48

DOI:

Горноста́й Павло Петро́вич

доктор психологічних наук, професор,
головний науковий співробітник лабораторії
психології малих груп та міжгрупових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-2327-6213
pavelgorn13@gmail.com

КОЛЕКТИВНА ТРАВМА ЯК СКЛАДНА СОЦІАЛЬНА СИТУАЦІЯ: СИСТЕМНО-ПОНЯТІЙНИЙ АНАЛІЗ

Статтю присвячено системно-понятійному аналізу дуже складної і багатоаспектної проблеми колективних травм. Колективну травму можна трактувати як руйнування соціально-психологічних структур і цінностей групи, що потребує відновлювальних заходів; як досвід, що набуває і переживає група внаслідок травматичної події; і як кризу, що стає поворотним пунктом розвитку, коли використовуються ресурси посттравматичного зростання. Серед досліджуваних механізмів утворення і поширення колективних травм – інформаційна травматизація, яка є обов'язковим компонентом усіх колективних травм, і посттравматичний стресовий розлад, який поширюється в популяції переважно через вторинний травматичний стрес. У науковій літературі трапляється також поняття «посттравматичний рабський синдром» – як багатопокілінна травма, пережита поневоленими африканцями та їхніми нащадками. Є ціла низка понять, споріднених з категорією колективної травми, що описують різні аспекти її утворення та функціонування: соціальна травма, історична травма, культурна (культуральна) травма, національна травма, расова травма, трансгенерційна (міжпокілінна) травма. Розгалужений категоріально-понятійний апарат проблематики колективних травм охоплює широке коло феноменів, що описують виникнення, розвиток, поширення травм у соціальних групах, наслідки травматизації. Колективні (історичні) травми призводять до зміни, деформації чи руйнування групових цінностей, групових меж, групової ідентичності, історичної пам'яті. Під час травматизації, проходження групи через травму та в процесі зцілення важливу роль відіграють групові переживання. Колективна травма дуже тісно пов'язана з функціонуванням групової свідомості та групового несвідомого. Спостерігається тенденція витіснення досвіду неопрацьованої колективної травми у простір групового несвідомого, звідки він значною мірою впливає на подальше життя групи. Однією із форм групового несвідомого, у якій відображається колективна травма, є групова міфологія, котра також має суттєве значення в процесі трансформації травми в нетравматичний наратив.

Ключові слова: колективна травма; історична травма; групові цінності; історична пам'ять; групове несвідоме; групове переживання.

COLLECTIVE TRAUMA AS A COMPLEX SOCIAL SITUATION: A SYSTEM-CONCEPTUAL ANALYSIS

Pavlo P. Gornostai

Dr. Sc. in Psychology, Professor, Chief Research Associate, Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-2327-6213
pavelgorn13@gmail.com

The article is dedicated to the system-conceptual analysis of a very complex and multifaceted problem of collective traumas. Collective trauma can be interpreted as the destruction of socio-psychological structures and values of the group, which requires rehabilitative measures, as the experience that the group gets and endures during a traumatic event, and as a crisis that becomes a turning point in the development when posttraumatic growth resources are used. Among studied mechanisms for the formation and spread of collective trauma, we can name information traumatizing, a mandatory component of all collective traumas, and posttraumatic stress disorder, which spreads in the population mainly due to secondary traumatic stress. The scientific literature also considers the concept of «posttraumatic slave syndrome» as a multigenerational trauma experienced by enslaved Africans and their descendants. There are several concepts related to collective trauma, describing various aspects of its formation and functioning: social trauma, historical trauma, cultural trauma, national trauma, racial trauma, transgenerational trauma. The extensive categorical-conceptual apparatus of the problem of collective traumas covers a wide range of phenomena that describe the origin, development, spread of traumas in social groups, the consequences of traumatizing. Collective (historical) traumas lead to the deformation or destruction of group values, boundaries, identity, and historical memory. During traumatizing, passing trauma by group, and the healing process, group experiences play an essential role. Collective trauma is very closely linked to the functioning of the group consciousness and the group unconscious. The experience of untreated collective trauma tends to be repressed into group unconscious and has a complex effect on the further life of the group. One form of group unconsciousness that reflects collective trauma is group mythology, which is also essential in transforming trauma into a non-traumatic narrative.

Keywords: collective trauma; historical trauma; group values; historical memory; group unconscious; group emotion experience.

Постановка проблеми. Колективна травма є надзвичайно важливою темою соціальної та політичної психології як у площині теорії та методології, так і у сфері психологічної практики. Історія України як у давні часи, так і в новітній період налічує багато подій, які можна розглядати як дуже складні колективні травми. Ще не подолано наслідки історичних травм (насамперед такої страшної, як Голодомор 1932–1933 років), а наше суспільство потрапило у вир війни, яка виявилася дуже травматичною через її гібридний характер, зокрема через шалену інформаційну агресію, незрозуміле балансування між перемир'ям і війною тощо. Останні роки додали ще одну колективну травму, пов'язану з пандемією COVID-19 та її численними соціальними і психологічними наслідками.

Незважаючи на насиченість нашого життя травматичним досвідом, у вітчизняній психологічній, соціологічній, соціально-психологічній та психотерапевтичній літературі наразі не так і багато наукових публікацій на тему колективних травм. Але є нагальна потреба в розробленні багатьох напрямів цієї проблематики, насамперед – у вивченні чинників і наслідків, що зачіпають велику кількість різноманітних психологічних реалій, а також у системному осмисленні цієї надзвичайно складної наукової та практичної проблеми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На відміну від вітчизняної традиції світова психологічна література на цей час налічує багато публікацій з проблематики колективних травм. Чи не найбільше робіт присвячено вивченню Голокосту. Власне, саме у зв'язку з цією колективною травмою було

запропоновано термін «геноцид» і розпочато дослідження колективних травм як важливої проблеми психології, соціології та психотерапії. Варто згадати роботи, у фокусі уваги яких посттравматичний стресовий розлад та його зв'язок з культурою, суспільством і соціальними травмами (Bjornsson et al., 2020; Boehnlein, 1987), міжпоколінна передача травматичного досвіду (Бурлакова, 2016; Bezo, & Maggi, 2015; Kellermann, 2013), можливості психотерапевтичної допомоги нащадкам жертв геноциду. З коротким оглядом основних напрямів психології колективних травм можна ознайомитися в присвяченій цій темі статті (Горностаї, 2018а).

Серед важливих завдань, що стоять наразі перед психологією колективних травм, зокрема, і такі, як вивчення механізмів виникнення колективних травм, з'ясування суті відмінностей між поняттями «травмована група» і «група травмованих людей», що, власне, і дає право розглядати колективну травму як самостійний соціально-психологічний феномен. Дотепер залишається чимало неопрацьованих тем у царині соціально-психологічних особливостей соціальної групи як суб'єкта переживання наслідків травматизації. Важливою, а проте досі недостатньо вивченою проблемою є місце категорії «колективна травми» в системі категорій соціальної психології.

Мета статті: дати короткий огляд і представити результати попереднього аналізу системи понять і категорій, що описують феноменологію колективних травм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Колективна психологічна травма – це така соціальна ситуація, яка потребує цілої низки заходів допомоги в процесі травматизації та певних засобів подолання її наслідків. Безумовно, травма належить до складних соціальних ситуацій поряд з такими, як криза, конфлікт, соціальна напруженість і протистояння, суспільна тривога, депресія тощо. Її можна вважати такою як за рівнем складності й тяжкості її проявів та наслідків, так і за великою кількістю чинників та інших психологічних реалій, які зачіпає травма, що дає підстави розглядати її як складне системне явище.

Зміст і суть поняття травми. Для кращого розуміння викладеного вище звернімося до первинного розуміння цього поняття.

Травма як руйнування. Будь-яка травма – це руйнування певних структур або така їх зміна, за якої вони не можуть бути одразу відновлені після припинення травматичної дії. Для цього потрібні додаткові відновлювальні процеси, яких не має бути у випадку нормального, нетравматичного розвитку. В одних ситуаціях відновлення відбувається відносно спонтанно (регенерація), у других – для цього потрібно вдатися до зовнішніх засобів (терапія), у третіх – повне відновлення неможливе, проте навіть за таких обставин потрібно перевести систему з гострого, нестабільного стану в стабілізований з мінімізацією негативних наслідків травматизації. Прикладами можуть бути травми, що призводять до інвалідності, і травми, що є причиною крайньої форми зміни – смерті (травми, несумісні із життям).

Травмою ми називаємо лише такі зміни, які не передбачені нормальними процесами розвитку. Так, досить суттєві процеси трансформації в організмі матері, що супроводжують пологи (перерізання пуповини, видалення плаценти і навколоплідного міхура тощо) ми не називаємо травмою. Однак цей процес може супроводжуватися травмами матері і новонародженого (розриви та інші механічні ушкодження, зміни в мозку дитини внаслідок асфіксії тощо). Кесарів розтин – це також неприродна ситуація, це завдання «хірургічної» травми, яка потребує відповідної терапії, проте це здебільшого контрольований процес.

Якщо суть будь-якої травми – це руйнування, то психологічну травму маємо розглядати як руйнування певних психологічних структур людини, що стосуються насамперед досвіду, емоційної сфери, системи відносин. За аналогією колективна травма – це руйнування соціально-психологічних структур групи. Його можна розглядати в просторовому та часовому вимірах. Серед багатьох проявів просторовий – це насамперед руйнування групових меж (внутрішніх і зовнішніх), часовий – це передусім руйнування наступності історичної пам'яті між поколіннями. Зазвичай виділяють такі психологічні та соціально-психологічні феномени, що руйнуються або зазнають незворотних змін через травму: цінності, ідентичності, смисли, культуру, історію (пам'ять) та багато інших.

Травма як досвід. Травму можна розглядати як специфічну ситуацію досвіду (історії), який, на відміну від «нормального» досвіду, дуже емоційно насичений (переважно

негативними колективними переживаннями, які потребують адекватного виходу, однак не знаходять його). Досвід, пов'язаний з колективною травмою, як правило, оточений захисними механізмами. Травматична інформація, яка міститься в цій частині досвіду, перебуває в нестабільному стані, що передбачає або зменшення травматичних переживань через витіснення їх у простір групового несвідомого, або їх трансформацію шляхом ритуалізації, окультурювання, міфологізації чи засобами психотерапії та соціальної реабілітації.

Травма як криза і як ресурс. Травму можна розглядати як ненормативну кризу, що стає поворотним пунктом розвитку групи. Постає необхідність відновлення зруйнованих травмою ресурсів або ж створення нових ресурсів, які стають чинником майбутніх етапів розвитку. Унаслідок травматизації нові етапи, як правило, якісно і кількісно відрізняються від попередніх.

Інколи сама травма може ставати джерелом віднайдення зруйнованих ресурсів. Згадаймо поняття «посттравматичне зростання» (Климчук, 2020; Титаренко, 2020; Calhoun, 2006), яке полягає в позитивному погляді на людину, яка пережила травму, в актуалізації ресурсів її долання. У ситуації травматизації та в процесі виходу з травми в суспільстві може відбуватися відтворення та соціальне конструювання нових смислів (Hirschberger, 2018). Не всяка травма спонукає до зростання. Травма геноциду, на жаль, не може супроводжуватися посттравматичним зростанням унаслідок своєї тяжкості та незворотності (коли в буквальному сенсі знищуються людські ресурси, які неможливо відновити). Тому цей вид травм потребує спеціальних реабілітаційних заходів.

Співвідношення індивідуальної і колективної травми; механізми перетворення травми в колективну. Про зв'язок між індивідуальною і колективною травмами йдеться в окремих публікаціях (Frantz, 2014; Mucci, 2013). Проте закономірності та механізми перетворення індивідуальної травми в колективну наразі ще недостатньо досліджені.

Згідно з результатами наших досліджень одним із механізмів розвитку колективної травми є інформаційна складова будь-якої травми, яка стосується людей, що безпосередньо не зазнали травматичної дії. *Інформаційну травму* саму по собі можна розглядати як особливий вид індивідуальної чи колективної психічної травми, що спричиняється тривалим впливом на людину різноспрямованої емоційно значущої інформації (Горностай, 2020). Але інформаційна травматизація супроводжує будь-яку колективну травму і є важливим чинником поширення травми в популяції. Вона є одним з механізмів перетворення індивідуальних травм людей на колективну травму. Інформаційні чинники (зокрема пов'язані з медіа) дуже чітко проявилися під час масової травми пандемії COVID-19 (с. 47).

Для колективної травми характерне поширення *посттравматичного стресового розладу (ПТСР)* серед більш широкого загалу, ніж безпосередньо травмовані (Vjornsson, 2020; Boehnlein, 1987; Suedfeld, 1997). У поширенні ПТСР особливу роль відіграє вторинний травматичний стрес, тобто стрес (переважно інформаційної природи) як реакція на інший стрес (травму), що є безпосереднім джерелом травмування. Одним із видів цього стресу є «травма свідка», який не був учасником травматичної події, але є уразливим суб'єктом для поширення травми в більшій групі. У психотерапевтичній літературі приклади цієї травми описано з використанням метафори «травматизм вітру гарматних ядер» (Шутценбергер, 2005, с. 40), що ілюструє психологічне травмування солдатів, які стали свідками жаклих сцен тяжкого поранення чи смерті тих, хто був поряд.

У дослідженнях, присвячених вивченню посттравматичних станів, можна натрапити також на поняття «*посттравматичний рабський синдром*», або «ПТРС» (Burrowes, 2019). Це явище описала американська дослідниця Джой ДеГрю. Вона проаналізувала багатопоколінну травму, пережиту афроамериканцями, яка призводить до посттравматичного стресового розладу в поневоленних та їхніх нащадків (DeGruy, 2005). Авторка підкреслює неклінічну, радше соціальну природу ПТРС, який, окрім психотерапевтичних заходів, потребує глибоких соціальних змін у людях та організаціях для подолання нерівності й несправедливості щодо нащадків поневоленних африканців. ПТРС тісно пов'язаний з расовою травмою.

Через дію зазначених чинників колективна травма, крім безпосередніх учасників, зачіпає людей, безпосередньо не причетних до травматичних подій, іноді охоплюючи все суспільство. Травма немовби «відривається» від первинної події, закріплюючись в

історичній пам'яті, часто проходячи через декілька поколінь. Жертвами колективної травми стають не окремі люди, навіть не багато людей, а цілі соціальні групи. Саме їх вважають об'єктами травматизації і суб'єктами переживання колективної травми. Усі представники травмованої групи (а також їхні нащадки) відчують наслідки пережитої травми та потребують її емоційного відреагування.

Категорія колективної травми і суміжні з нею поняття. На цей час вже напрацьовано певний категоріальний апарат, що охоплює проблематику, пов'язану з колективними травмами. Насамперед це поняття, що описують травму та різні її аспекти.

Колективна травма є базовою категорією в системі понять, пов'язаних з цією проблематику (Горностай, 2018а). Колективною травмою ми називаємо психічну травму, отриману групою людей будь-якої чисельності, аж до цілого суспільства, унаслідок соціальної, техногенної чи екологічної катастрофи або злочинних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів.

Крім поняття колективної травми, є поняття *соціальна травма* (Alexander, 2012; Bjornsson et al., 2020; Bloom, 2006; Igreja, Baines, 2019; Pedoviж, & Hedrih, 2019; Suedfeld, 1997), а також поняття *соціетальна травма, суспільна травма*. Вони запозичені із соціології, і їх часто розглядають як синоніми до поняття «колективна травма». Використання цих понять у галузі соціальної психології є більш конкретизованим, оскільки акцентується увага на суспільстві як глобальній групі, а не на будь-яких соціальних групах.

Історична травма – це колективна травма, яку розглядають в історичному контексті. Вона ілюструє накопичення в часі (в історичній пам'яті) травматичного досвіду та його наслідків, що мають пролонгований ефект (Кісь, 2010; Огієнко, 2013; Sotero, 2006). Історична травма часто стосується до такого соціального суб'єкта, як покоління, що саме по собі передбачає певний історичний відрізок часу. Історичну травму та її прояви можна розглядати як приклад міжпоколінної травми.

Культурна (культуральна) травма – це значущі соціальні події, що спричиняють зміни умов культурного життя, соціальних традицій, суспільної структури (Айерман, 2016; Александер, 2012; Штомпка, 2001; Alexander et al., 2004). Пйотр Штомпка, який запропонував цей термін, називає культурною травмою зсуви в соціальному середовищі, що змінюють умови життя та правила гри. Ознакою травми є високий рівень недовіри в суспільстві, песимістичний погляд на майбутнє, ностальгія за минулим, емоційна переоцінка історії, політична апатія (Штомпка, 2001).

Національна травма – це колективна травма, наслідки якої поширюються на членів таких колективних груп, як нація, етнос, країна чи інша чітко визначена велика група людей. Переживання трагічного досвіду може колективно загрожувати національній ідентичності, почуттю належності, які поділяє нація в цілому, представленими традиційною культурою, мовою та політикою, або навіть руйнувати їх (Elovitz, 2008; Neal, 2005; Shamai, 2016).

Расова травма – це колективна травма, спричинена впливом політики расизму на психічне і фізичне здоров'я людини та соціальної групи, насамперед представників цієї раси (Jernigan, & Daniel, 2011; DeGruy, 2005). Расову травму можна вважати певним аналогом національної травми, якщо останню розглядати під кутом зору наслідків політики нацизму.

Трансгенерційна (міжпоколінна) травма – це травма, яка передається від першого покоління тих, хто пережив травмування, до другого та наступних поколінь нащадків через складні механізми посттравматичного стресового розладу (Бурлакова, 2016; Bezo, & Maggi, 2015, Kellermann, 2013). Історична травма і трансгенерційна травма є синонімічно близькими поняттями, особливо якщо йдеться про великі групи людей.

Психологічні реальності, пов'язані з колективною травматизацією. Насамперед серед психологічних реалій, що руйнуються травмою, треба виділити поняття *цінності*. По-перше, це поняття можна вважати родовим щодо цілої низки інших понять, а отже, воно має системний рівень. По-друге, кожен колективну травму супроводжують зміни в царині цінностей, а саме: переоцінка цінностей; знецінення або, навпаки, їх актуалізація; руйнування одних і поява нових цінностей; зміна якості (смислу, структури, спрямованості) цінностей тощо. Варто зазначити, що після будь-якої травми група обов'язково зберігає певні цінності. Повна їх втрата внаслідок травматизації рівнозначна зникненню цієї групи

взагалі як соціального суб'єкта і об'єкта. Прикладом може бути асиміляція, коли група повністю «розчиняється» в іншій групі.

Колективна травма так чи інакше зачіпає *групові межі* (внутрішні і зовнішні), які зазнають деформації, порушуються, стають напівпрозорими, руйнуються. Буває, вони посилюються, часом – до рівня нездоланих кордонів, стають формою захисту – як психологічного, так і фізичного (згадаймо відому «лінію Маннергейма» у Фінляндії під час Першої світової війни). Баланс між внутрішніми і зовнішніми межами може змінюватися: внутрішні можуть підсилюватися настільки, що ставати зовнішніми – тоді велика група розпадається на декілька менших. Межі можуть бути не лише просторово-територіальними, а й змістовими, проходити між різними смислами (Hirschberger, 2018), ідентичностями та іншими груповими цінностями. Зміна конфігурації таких меж веде до суспільної поляризації, соціальної напруженості, внутрішньогрупових конфліктів.

Групова травматизація не може відбуватися без певних змін *групової (колективної) ідентичності* (Горностай, 2012). Власне, відмінності між ідентичностями провокують міжгрупові конфлікти, які є основним джерелом колективних травм. Ці відмінності можуть перетворюватися на гострі суперечності, що спричиняють війну ідентичностей з усіма наслідками групової травматизації. Часто правомірно розглядати такий різновид групової ідентичності, як *соціальна ідентичність*, особливо якщо йдеться про соціальні травми. Важливою проблемою є зіставлення понять *соціальна травма* і *соціальна ідентичність* на індивідуальному та колективному рівнях (Halloran, & Kashima, 2006). Про істотні зміни в царині культури (зокрема у сфері *культурної ідентичності*) ми говоримо в контексті аналізу культурних травм (Александр, 2012; Alexander et al., 2004). Національні травми так чи інакше зачіпають зміни *національної ідентичності*.

Коли ми говоримо про соціальні групи, особливо про великі і глобальні, то не можемо оминати увагою поняття *колективної пам'яті* (Емельянова, 2018; Кісь, 2010; Neal, 2005). Колективна травма, як частина досвіду травмованої групи, обов'язково закарбовується в колективній пам'яті, змінюючи інколи найсуттєвіші уявлення про історію групи. Синонімічно близьким є поняття *соціальна пам'ять* (Коротецкая, 2018), *культурна пам'ять* (Аникин, & Головашина, 2017), *національна пам'ять*.

Оскільки колективні травми та їхні численні наслідки закріплюються в колективній пам'яті, в історії, що має пролонгований характер, маємо виділити в окрему категорію *історичну пам'ять* як соціокультурний феномен і специфічну соціально-психологічну характеристику великих груп (Репина, 2012; Яремчук, 2018). Історична пам'ять – це колективний досвід різних поколінь, що є основою самоусвідомлення та самоідентифікації великої групи. Це тісно пов'язує її з поняттям групової (соціальної, національної, етнічної) ідентичності.

Розуміння колективної травми як досвіду, як феномену історичної пам'яті дуже близьке за змістом до поняття *групового переживання*, або переживання групового досвіду (Zambrano et al., 2019). В англійській мові слова «досвід» і «переживання» перекладаються одним словом – «experience», хоча наголос там частіше робиться на значенні «досвід». Переживання здебільшого перекладається як «emotional experience». У нашому контексті важливі обидва тлумачення (і досвід, і переживання).

Групі можуть бути притаманні різні групові емоції та переживання. Так, можна говорити про групову провину та груповий сором (Ефремова, & Григорян, 2014). У процесі формування колективних травм і проходження групи через травму переживання відіграє дуже важливу роль. Так, в основі групових травм, що виникають у міжгруповій взаємодії, лежить переживання групової гордості і групового нарцисизму (Кукиер, 2004). У процесі зцілення надзвичайне значення має переживання скорботи, жалю, горювання, завдяки яким відбувається окультурювання травми, перетворення її на нетравматичний історичний наратив.

Однією із форм поведінки групи в умовах колективної травми є захисна поведінка, а *групові захисні механізми* можна розглядати як типи реагування групи на травму, що містить суттєвий емоційний компонент. Групові захисні механізми є важливими чинниками закріплення травматичного досвіду в колективній пам'яті (Горностай, 2019).

Місце феномену колективної травми в системі колективної психіки.

Проблематику колективних травм доцільно розглядати також у ширшому соціально-психологічному контексті, зокрема у зв'язку з поняттям *групової психіки*. Колективна травматизація пов'язана з іншими груповими психологічними явищами, які наразі описують у соціально-психологічній літературі (Слюсаревський, 2018).

Одним із базових понять колективної психіки належить вважати *групову або колективну свідомість* (Combs, & Krippner, 2008), а також похідні від неї поняття *соціальна свідомість* (Schlitz et al., 2010), *національна свідомість* тощо. За аналогією з індивідуальною психікою ми розглядаємо *групове (соціальне) несвідоме* (Горностай, 2007; 2018б). Поняття групового несвідомого не є тотожним поняттю колективного несвідомого, яке запропонував К. Г. Юнг, оскільки тут йдеться про групи будь-якої величини. Колективна (історична) травма є феноменом групової психіки й обов'язково має суттєвий неусвідомлюваний компонент, особливо – коли йдеться про травму, з якою група не здатна впоратися достатньо ефективно, а її прояви та наслідки активно витісняються. Отже, проблематика колективних травм має досліджуватись в контексті проблем групового несвідомого, важливою складовою якого вони є.

Одним із феноменів, тісно пов'язаних з колективними (історичними) травмами, є *групові міфи* як продукт групового (колективного) несвідомого (Чорна, 2018; Pick, 2001). Групова міфологія та міфотворчість – це також один зі способів опрацювання (окультурування) колективних травм.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Колективна травма – соціально-психологічний феномен, що характеризує соціальну групу як об'єкт травматизації і водночас як суб'єкта колективного переживання травми. Вона є важливою категорією соціальної психології та соціальної психотерапії, яка потребує комплексного системного вивчення. Колективну травму як складну соціальну ситуацію можна розглядати як руйнування соціально-психологічних структур і цінностей групи, як досвід переживання травматичної події (ситуації), як кризу (переломну ситуацію, поворотну подію в історії групи) і як ресурс, що допомагає вивести групу на більш високий рівень розвитку.

Проблематика колективних травм спирається на розгалужений категоріально-понятійний апарат, що охоплює широке коло феноменів, пов'язаних з функціонуванням групової свідомості та групового несвідомого. Травматизація спричиняє суттєві зміни різноманітних психологічних реалій, які кількісно і якісно відрізняються від ситуацій нетравматичного розвитку групи. Описані процеси дають підстави вважати колективну травму системним соціально-психологічним явищем, що притаманне всім групам, якщо розглядати досить тривалі періоди їхньої історії.

Дослідження колективних травм – важливе завдання соціально-психологічної науки. Одним з перспективних напрямів цієї роботи є вивчення закономірностей колективної травматизації в процесі проблемної та конфліктної міжгрупової взаємодії.

Список використаних джерел

Айерман, Р. (2016). Культурная травма и коллективная память. *Новое литературное обозрение*, 5, 40–67.

Александр, Дж. (2012). Культурная травма и коллективная идентичность. *Социологический журнал*, 3, 6–40.

Аникин, Д. А., Головашина О. В. (2017). Травмы культурной памяти: концептуальный анализ и методологические основания исследования. *Вестник Томского государственного ун-та*, 425, 78–84. Взято із <https://doi.org/10.17223/15617793/425/10>.

Бурлакова, Н. С. (2016). Психодинамика передачи травматического опыта от поколения к поколению в контексте культурно-исторической клинической психологии. *Психологические исследования*, 9(45), 11. Взято із <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n45.html>.

Горностай, П. П. (2007). Проблема группового бессознательного в социальной психологии. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 18(21), 30–39.

- Горностай, П. П. (2012). Колективна травма та групова ідентичність. *Психологічні перспективи. Спеціальний випуск: Актуальні проблеми психології малих, середніх та великих груп*. Т. 2. Проблема цілісності суспільства, групи та особистості. Київ, с. 89–95.
- Горностай, П. П. (2018а). Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*, 7(21), 54–68. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>.
- Горностай, П. П. (Ред.) (2018б). *Свідоме і несвідоме у груповій взаємодії*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Горностай, П. П. (2019). Групові захисні механізми як форма реагування на колективні травми. *Проблеми політичної психології*, 8(22), 89–114. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>.
- Горностай, П. П. (2020). Інформаційна травма: феноменологія і психопатологія. *Проблеми політичної психології*, 9(23), 38–53. Взято з <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-45>.
- Емельянова, Т. П. (2018). Коллективная память как предмет мультидисциплинарных исследований. *Человек и мир*, 2, № 3(5), 100–125.
- Ефремова, М. В., Григорян, Л. К. (2014). Коллективные эмоции вины и стыда: обзор современных исследований. *Современная зарубежная психология*, 3(4), 71–88. Взято из <https://psyjournals.ru/jmfp/2014/n4/75378.shtml>.
- Кісь, О. (2010). Колективна пам'ять та історична травма: теоретичні рефлексії на тлі жіночих спогадів про Голодомор. У Г. Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен (Ред.), *У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело* (с. 171–191). Харків: Торсін плюс.
- Климчук, В. О. (2020). *Психологія посттравматичного зростання*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Коротецкая, Л. В. (2018). *Социальная память: социологический анализ дискурса прошлого в немецком самосознании*. Дис. ... канд. социол. наук. Москва.
- Кукиер, Р. (2004). Психодрама Человечества. Действительно ли это утопия? *Психодрама и современная психотерапия*, 4, 29–42.
- Огієнко, В. І. (2013). Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження. *Національна та історична пам'ять*, 6, 145–156.
- Репина, Л. П. (2012). Опыт социальных кризисов в исторической памяти. В *Кризисы переломных эпох в исторической памяти*. Москва, с. 3–37. Взято из <http://roii.ru/r/2/1>.
- Слюсаревський, М. М. (2018). Наукові уявлення про складові психіки великих груп: спроба «інвентаризації». *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 41(44), 126–156.
- Титаренко, Т. М. (2020). *Посттравматичне життєтворення: способи досягнення психологічного благополуччя*. Кропивницький: Імекс-ЛТД. Взято з <https://www.academia.edu/46161845/>.
- Чорна, Л. Г. (2018). Груповий міф як соціально-психологічне явище. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43(46), 116–124.
- Штомпка, П. (2001). Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая). *Социс*, 2, 3–12.
- Шутценбергер, А. А. (2005). *Синдром предков. Трансгенерационные связи, семейные тайны, синдром годовщины, передача травм и практическое использование геносоциограммы*. Москва: Изд-во Института Психотерапии.
- Яремчук, О. В., Шусть, В. В., & Саєнко, В. М. (Ред.) (2020). *Історія в нас і ми в історії: психологія історичної пам'яті: матеріали другого і третього круглих столів* (8 листопада 2018 р., 17 жовтня 2019 р., ІСПП НАПН України). Київ: ІСПП НАПН України. Взято з <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/2-i-3-krugli-stoli-27.03.2020.pdf>.
- Alexander, J. (2012). *Trauma: A social theory*. Cambridge: Polity.
- Alexander, J. C., Eyerman R., Giesen B., Smelser N. J., & Sztompka P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press.
- Bezo, B., & Maggi, S. (2015). The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*, 3(3), 1030.
- Bjornsson, A. S., Hardarson, J. P., Valdimarsdottir, A. G., Gudmundsdottir, K., Tryggvadottira, A., Thorarinsdottir, K., ... Thorisdottir, A. S. (2020). Social trauma and its association with posttraumatic stress

disorder and social anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 72. Взято з <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102228>.

Bloom, S. L. (2006). Societal Trauma: Danger and Democracy. In Totton, N., (Ed.), *The Politics of Psychotherapy: New Perspectives* (pp. 17–29). London: Open University Press.

Boehnlein, J. K. (1987). Culture and society in posttraumatic stress disorder: implications for psychotherapy. *American Journal of Psychotherapy*, 41(4), 519–30. Retrieved from <https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.1987.41.4.519>.

Burrowes, A. (2019). *Post Traumatic Slave Syndrome: A Literature Review on African American Community Healing and Expressive Arts Therapy*. Expressive Therapies Capstone Theses.

Calhoun, L. G., Tedeschi, R. G. (2006). *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice*. Mahwah, NJ: Erlbaum.

Combs, A., Krippner, S. (2008). Collective consciousness and the social brain. *Journal of Consciousness Studies*, 15, 264–276.

DeGruy, J. (2005). *Post Traumatic Slave Syndrome: America's Legacy of Enduring Injury and Healing*. Self-published.

Elovitz, P. H. (2008). Presidential Responses to National Trauma: Case Studies of G.W. Bush, Carter, and Nixon. *The Journal of Psychohistory*. 36(1), 36–58.

Frantz, G. (2014). Individual and Collective Trauma. *Psychological Perspectives*, 57 (3), 243–245. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/00332925.2014.936214>.

Igreja, V., Baines, E. (2019). Social Trauma and Recovery: Emergent Themes. In R. R. Grinker, S. C. Lubkemann, C. B. Steiner, and E. Gonzalves. (Eds.), *A Companion to the Anthropology of Africa, First Edition*. John Wiley & Sons, Inc.

Jernigan, M. M., Daniel, J. H. (2011). Racial Trauma in the Lives of Black Children and Adolescents: Challenges and Clinical Implications. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 4, 123–141. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/19361521.2011.574678>.

Halloran, M. J., Kashima, E. S. (2006). Culture, social identity and the individual. In T. Postmes & J. Jetten (Eds.), *Individuality and the group: Advances in social identity* (p. 137–154). Sage Publications, Inc. Retrieved from <https://doi.org/10.4135/9781446211946.n8>.

Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*, 9, 1441. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>.

Kellermann, N. P. (2013). Epigenetic transmission of holocaust trauma: can nightmares be inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), 33–39.

Mucci, C. (2013). *Beyond Individual and Collective Trauma: Intergenerational Transmission, Psychoanalytic Treatment, and the Dynamics of Forgiveness*. London: Karnac Books.

Neal, A. G. (2005). *National Trauma and Collective Memory: Extraordinary Events in the American Experience*. Armonk, NY: Sharpe.

Pedović, I., & Hedrih, V. (2019). Social Trauma and Emotional Attachment. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 18(1), 27–37. Retrieved from <https://doi.org/10.22190/FUPSPH1901027P>.

Pick, T. M. (2001). The myth of the trauma/the trauma of the myth: Myths as mediators of some long-term effects of war trauma. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 7(3), 201–226. Retrieved from https://doi.org/10.1207/S15327949PAC0703b_2.

Schlitz M. M., Vieten C., & Miller E. M. (2010). Worldview Transformation and the Development of Social Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 17, 18–36.

Shamai, M. (2016). *Systemic Interventions for Collective and National Trauma: Theory, Practice*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group.

Sotero, M. (2006). A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. *Journal of Health Disparities Research*, 1(1), 93–108.

Suedfeld, P. (1997). Reactions to Societal Trauma: Distress and/or Eustress. *Political Psychology*, 18(4), 849–861.

Zambrano, J., Kirschner, F., Sweller, J., & Kirschner, P. A. (2019). Effects of Group Experience and Information Distribution on Collaborative Learning. *Instructional Science*. 47, 531–550. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11251-019-09495-0>.

References

- Alexander, J. (2012). Kulturnaya travma i kollektivnaya identichnost [Cultural trauma and collective identity]. *Sotsiologicheskii zhurnal* [Sociological journal], 3, 6–40. (in Russian)
- Alexander, J. (2012) *Trauma: A social theory*. Cambridge: Polity. (in English)
- Alexander, J. C., Eyerman R., Giesen B., Smelser N. J., & Sztompka P. (2004). *Cultural Trauma and Collective Identity*. Berkeley: University of California Press. (in English)
- Anikin, D. A., & Golovashina O. V. (2017). Travmy kulturnoy pamyati: kontseptualnyy analiz i metodologicheskiye osnovaniya issledovaniya [Traumas of cultural memory: conceptual analysis and methodological foundations of the study]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta* [Tomsk State University Journal], 425, 78–84. Retrieved from <https://doi.org/10.17223/15617793/425/10>. (in Russian)
- Ayerman, R. (2016). Kulturnaya travma i kollektivnaya pamyat [Cultural trauma and collective memory]. *Novoye literaturnoye obozreniye* [New Literary Review]. 5, 40–67. (in Russian)
- Bezo, B., & Maggi, S. (2015). The Intergenerational Impact of the Holodomor Genocide on Gender Roles, Expectations and Performance: The Ukrainian Experience. *Annals of Psychiatry and Mental Health*. 3(3): 1030. (in English)
- Bjornsson, A. S., Hardarson, J. P., Valdimarsdottir, A. G., Gudmundsdottir, K., Tryggvadottira, A., Thorarinsdottir, K., ... Thorisdottir, A. S. (2020). Social trauma and its association with posttraumatic stress disorder and social anxiety disorder. *Journal of Anxiety Disorders*, 72. Взято з <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102228>. (in English)
- Bloom, S. L. (2006). Societal Trauma: Danger and Democracy. In Totton, N. (Ed.), *The Politics of Psychotherapy: New Perspectives*. London: Open University Press (17–29). (in English)
- Boehnlein, J. K. (1987). Culture and society in posttraumatic stress disorder: implications for psychotherapy. *American Journal of Psychotherapy*, 41(4), 519–30. Retrieved from <https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.1987.41.4.519>. (in English)
- Burlakova, N. S. (2016). Psikhodinamika peredachi travmaticheskogo opyta ot pokoleniya k pokoleniyu v kontekste kulturno-istoricheskoy klinicheskoy psikhologii [Psychodynamics of intergenerational trauma experience transmission in the context of cultural-historical clinical psychology]. *Psikhologicheskkiye issledovaniya* [Psychological Studies], 9(45), 11. Retrieved from <http://psystudy.ru/index.php/num/2016v9n45.html>. (in Russian)
- Burrowes, A. (2019). *Post Traumatic Slave Syndrome: A Literature Review on African American Community Healing and Expressive Arts Therapy*. Expressive Therapies Capstone Theses. (in English)
- Calhoun L. G., & Tedeschi, R. G. (2006). *Handbook of posttraumatic growth: Research and practice*. Mahwah, NJ: Erlbaum. (in English)
- Chorna, L. G. (2018). Hrupovyi mif yak sotsialno-psykholohichne yavyshe [Group Myth and Its Functions in Complex Social Situations]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology]. 43(46), 116–124. (in Ukrainian)
- Combs, A., & Krippner, S. (2008). Collective consciousness and the social brain. *Journal of Consciousness Studies*, 15, 264–276. (in English)
- Cookier, R. (2004). Psikhodrama Chelovechestva. Deystvitelno li eto utopiya? [The Psychodrama of Mankind. Is it Really Utopian?] *Psikhodrama i sovremennaya psikhoterapiya* [Psychodrama and Modern Psychotherapy], 4, 29–42. (in Russian)
- DeGruy, J. (2005). *Post Traumatic Slave Syndrome: America's Legacy of Enduring Injury and Healing*. Self-published. (in English)
- Elovitz, P. H. (2008). Presidential Responses to National Trauma: Case Studies of G.W. Bush, Carter, and Nixon. *The Journal of Psychohistory*, 36(1), 36–58. (in English)
- Frantz, G. (2014). Individual and Collective Trauma. *Psychological Perspectives*, 57 (3), 243–245. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/00332925.2014.936214>. (in English)
- Gornostai, P. P. (2007). Problema hrupovoho bessoznatelnoho v sotsyalnoy psykholohii [The group unconscious problem in the social psychology]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 18(21), 30–39. (in Russian)
- Gornostai, P. P. (2012). Kolektyvna travma ta hrupova identychnist [Collective trauma and group identity] *Psykholohichni perspektyvy. Spetsialnyi vypusk: Aktualni problemy psykholohii malykh, serednikh*

ta velykykh hrup [Psychological perspectives. Special issue: Actual problems of psychology of small, medium and large groups], 2, 89–95. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (2018a). Kolektyvna travma yak problema sotsialnoi ta politychnoi psykholohii [Collective trauma as an issue of social and political psychology research]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 7(21), 54–68. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol21-Year2018-5>. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (Ed.) (2018b). *Svidome i nesvidome u hrupovii vzaiemodii* [Conscious and unconscious in group interaction]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (2019). Hrupovi zakhysni mekhanizmy yak forma reahuvannia na kolektyvni travmy [Group defense mechanisms as a response form to collective trauma]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of political psychology], 8(22), 89–114. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol22-Year2019-27>. (in Ukrainian)

Gornostai, P. P. (2020). Informatsiina travma: fenomenolohiia i psykhopatolohiia [Information trauma: phenomenology and psychopathology]. *Problemy politychnoi psykholohii* [Problems of Political Psychology], 9(23), 38–53. Retrieved from <https://doi.org/10.33120/popp-Vol23-Year2020-45>. (in Ukrainian)

Halloran, M. J., Kashima, E. S. (2006). Culture, social identity and the individual. In T. Postmes & J. Jetten (Eds.), *Individuality and the group: Advances in social identity* (p. 137–154). Sage Publications, Inc. Retrieved from <https://doi.org/10.4135/9781446211946.n8> (in English)

Hirschberger, G. (2018). Collective Trauma and the Social Construction of Meaning. *Frontiers in Psychology*, 9: 1441. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2018.01441>. (in English)

Igreja, V., & Baines, E. (2019). Social Trauma and Recovery: Emergent Themes. In R. R. Grinker, S. C. Lubkemann, C. B. Steiner, and E. Gonzalves. (Eds.), *A Companion to the Anthropology of Africa, First Edition*. John Wiley & Sons, Inc. (in English)

Jernigan, M. M., Daniel, J. H. (2011). Racial Trauma in the Lives of Black Children and Adolescents: Challenges and Clinical Implications. *Journal of Child & Adolescent Trauma*, 4, 123–141. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/19361521.2011.574678>. (in English)

Kellermann, N. P. (2013). Epigenetic transmission of holocaust trauma: can nightmares be inherited? *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 50(1), 33–39. (in English)

Kis, O. (2010). Kolektyvna pamyat ta istorychna travma: teoretychni refleksii na tli zhinochykh spohadiv pro Holodomor [Collective Memory and Historical Trauma: Theoretical Reflections on Women's Memories of the Holodomor]. In: H. H. Hrinchenko, N. Khanenko-Frizen (Eds.), *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriya yak teoriya, metod ta dzherelo*. [In search of one's own voice: Oral history as a theory, method and source] (pp. 171–191). Kharkiv: «TORGSIN PLUS. (in Ukrainian)

Klymchuk, V. O. (2020). *Psykholohiia posttravmatychnoho zrostannia* [Psychology of post-traumatic growth]. Kropyvnytskyi: Imex-LTD. (in Ukrainian)

Korotetskaya, L. V. (2018). *Sotsialnaya pamyat: sotsiologicheskii analiz diskursa proshlogo v nemetskom samosoznanii* [Social Memory: A Sociological Analysis of the Discourse of the Past in German Identity]. PhD Thesis (sociological sciences). Moscow. (in Russian)

Mucci, C. (2013). *Beyond Individual and Collective Trauma: Intergenerational Transmission, Psychoanalytic Treatment, and the Dynamics of Forgiveness*. London: Karnac Books. (in English)

Neal, A. G. (2005). *National Trauma and Collective Memory: Extraordinary Events in the American Experience*. Armonk, NY: Sharpe. (in English)

Ohienko, V. I. (2013). Istorychna travma Holodomoru: problema, hipoteza ta metodolohiia doslidzhennia. [Historical Trauma of Holodomor: Problem, Hypothesis, and Research Methodology]. *Natsionalna ta istorychna pamiat* [National and historical memory], 6, 145–156. (in Ukrainian)

Pedovik, I., Hedrih, V. (2019). Social Trauma and Emotional Attachment. *Facta Universitatis, Series: Philosophy, Sociology, Psychology and History*, 18(1), 27–37. Retrieved from <https://doi.org/10.22190/FUPSPH1901027P>. (in English)

Pick, T. M. (2001). The myth of the trauma/the trauma of the myth: Myths as mediators of some long-term effects of war trauma. *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, 7(3), 201–226. Retrieved from https://doi.org/10.1207/S15327949PAC0703b_2. (in English)

Repina, L. P. (2012). Opyt sotsialnykh krizisov v istoricheskoy pamyati [The experience of social crises in historical memory]. *Krizisy perelomnykh epokh v istoricheskoy pamyati* [Crises of critical epochs in historical memory]. Moscow, pp. 3–37. Retrieved from <http://roii.ru/r/2/1>. (in Russian)

- Schlitz M. M., Vieten C., & Miller E. M. (2010). Worldview Transformation and the Development of Social Consciousness. *Journal of Consciousness Studies*, 17, 18–36. (in English)
- Schtzenberger, A. A. (2005). *Sindrom predkov. Transgeneracionnye svyazi, semejnye tajny, sindrom godovshhiny, peredacha travm i prakticheskoe ispol'zovanie genosociogrammy* [The Ancestor Syndrome: Transgenerational Psychotherapy and the Hidden Links in the Family Tree]. Moscow: Institute of Psychotherapy publ. (in Russian)
- Shamai, M. (2016). *Systemic Interventions for Collective and National Trauma: Theory, Practice*. New York: Routledge, Taylor & Francis Group. (in English)
- Slyusarevskyy, M. M. (2018). Naukovi uiavlennya pro skladovi psykhyky velykykh hrup: sprobа «inventaryzatsiii» [Scientific Ideas on Psychics Components of Large Groups: Inventorization Attempt]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii* [Scientific Studios on Social and Political Psychology], 41(44), 126–156. (in Ukrainian)
- Sotero, M. (2006). A Conceptual Model of Historical Trauma: Implications for Public Health Practice and Research. *Journal of Health Disparities Research*, 1(1), 93–108. (in English)
- Suedfeld, P. (1997). Reactions to Societal Trauma: Distress and/or Eustress. *Political Psychology*, 18(4), 849–861. (in English)
- Sztompka, P. (2001). Kulturnaya travma v postkommunisticheskom obschestve (statya vtoraya) [Cultural trauma in postcommunist society (second article)]. *Социс* [Socis], 2, 3–12. (in Russian)
- Tytarenko, T. M. (2020). *Posttravmatychnе zhyttietvorennya: sposoby dosiahnennia psykholohichnoho blahopoluchchia* [Posttraumatic life formation: ways to achieve psychological well-being]. Kropyvnytskyi: Imex-LTD. Retrieved from <https://www.academia.edu/46161845>. (in Ukrainian)
- Yaremchuk, O. V., Shust', V. V., & Sayenko, V. M. (Eds.) (2020). *Istoriia v nas i my v istorii: psykholohiia istorychnoi pamiaty materialy 2 i 3 kruhlykh stoliv* (2018.11.08, 2019.10.17 r., ISPP NAPN Ukrainy) [History in us and we in history: psychology of historical memory: materials of the 2nd and 3rd round tables (2018.11.08, 2019.10.17, ISPP NAPS of Ukraine)]. Kyiv: ISPP NAPS of Ukraine. Retrieved from <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2020/03/2-i-3-kruhly-stoly-27.03.2020.pdf>. (in Ukrainian)
- Yefremova, M. V., & Grigoryan, L. K. (2014). Kollektivnyye emotsii viny i styda: obzor sovremennykh issledovaniy [The Collective Emotions of Guilt and Shame: a Review of Current Research]. *Sovremennaya zarubezhnaya psikhologiya* [Journal of Modern Foreign Psychology], 3(4), 71–88. Retrieved from <https://psyjournals.ru/jmfp/2014/n4/75378.shtml>. (in Russian)
- Yemelyanova, T. P. (2018). Kollektivnaya pamyat kak predmet multidistsiplinarnykh issledovaniy [Collective memory as a subject of multidisciplinary research]. *Chelovek i mir* [Human and World], 2, 3(5), 100–125. (in Russian)
- Zambrano, J., Kirschner, F., Sweller, J., Kirschner, P. A. (2019). Effects of Group Experience and Information Distribution on Collaborative Learning. *Instructional Science*. 47, 531–550. Retrieved from <https://doi.org/10.1007/s11251-019-09495-0>. (in English)

УДК 316.6

DOI:

Дишлова Наталія Володимирівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології малих груп та міжгрупових відносин, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна
ORCID ID: 0000-0002-8788-3111
Dyshlova.Natalia@gmail.com

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ ГРУПОВОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ДОШКІЛЬНЯТ

Мета дослідження – на прикладі міжособової взаємодії дітей та спогадів дорослої особистості визначити соціально-психологічні передумови становлення групової ідентичності у дітей дошкільного віку в умовах дитячого садка і на цій основі побудувати модель дослідження. Ознаками групової ідентичності дітей дошкільного періоду є переживання інтересу до взаємодії з певною групою однолітків, бажання бути прийнятим нею і водночас вияви ворожості або байдужості щодо інших однолітків. Групова ідентичність дитини формується з першого дня її життя завдяки тому, що виховання малюка спрямоване на включення в сім'ю – першу соціальну групу, на формування світосприйняття, притаманного цій соціальній групі. Дитячий садок є другим важливим соціальним середовищем, де дитина розвиває свою групову та его-ідентичність, а не просто місцем, де перебувають діти, поки батьки на роботі. Складниками групової ідентичності є: бажання бути в групі, відчувати себе членом саме цієї групи; ставлення до представників інших мікро- і макрогруп; ретрансляція соціальної ідентичності батьків (наприклад, атитюдів та ін.). За допомогою авторської анкети, яка охоплювала перші два компоненти групової ідентичності, виявлено, що ступінь переживання самотності в колі однолітків у сучасних дітей (35,5% опитаних) і в дорослих, які відвідували дитячий садок понад 30 років тому (27,1%, відповідно), залишається досить високим, що свідчить про те, що ця проблема нікуди не зникла десятиріччями, а отже, потребує наразі більшої уваги науковців. Коли дитині бракує партнерів для ігор або коли вона часто конфліктує з однолітками, у неї формується негативна самооцінка, виникає страх перед спілкуванням з дітьми та інші токсичні переживання, що збільшує ризики віктимізації в майбутньому. За результатами анкетування визначено соціально-психологічні передумови становлення позитивної групової ідентичності дошкільнят, а саме особливості побудови взаємодії дітей; розвиток у них навичок комунікативної компетентності, відкритості до взаємодії, безпосереднього інтересу до інших дітей; відсутність упередженості внаслідок впливу підсвідомих інтроєктів дорослих та ставлення до підтримки дітей значущого дорослого: включеність вихователя в процес взаємодії дітей; допомога у вирішенні конфліктних ситуацій з однолітками, визначення дітей, які не можуть побудувати дружні стосунки, та допомога їм у подоланні бар'єрів; якісний зворотний зв'язок вихователя з батьками і навпаки; командна робота всього персоналу групи, супервізії вихователів. Водночас до передумов можна віднести усвідомлення і проживання вихователем власних особистих дитячих травм, зумовлених прийняттям або неприйняттям його колись дитячим колективом. На основі теоретичного та емпіричного пілотного дослідження побудовано модель вивчення групової ідентичності дошкільнят, у якій відображено складники, передумови формування, критерії сформованості та успішності соціально-психологічної компетентності дітей у колі однолітків.

Ключові слова: соціокультурний розвиток; групова ідентичність; діти дошкільного віку; самотність; дитячий дошкільний заклад.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL PRECONDITIONS FOR THE FORMATION OF PRESCHOOL CHILDREN GROUP IDENTITY

Nataliia V. Dyshlova

Ph.D. in Psychology, Research Associate of the Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine

ORCID ID: 0000-0002-8788-3111

Dyshlova.Natalia@gmail.com

The study aims to determine the socio-psychological prerequisites for forming group identity in preschool children in kindergarten on the example of interpersonal interaction of children and memories of an adult and on this basis to build a research model. Signs of group identity of children in preschool are the experience of interest in interacting with a particular group of peers, the desire to be accepted, and at the same time hostility or lack of interest in other peers. The group identity of a child is formed from the first day of his life since the child's upbringing is focused on inclusion in the family – the first social group, on the formation of worldview, which is inherent in this social group. Kindergarten is the second crucial social environment where a child develops his group and ego-identity, not just where children are when their parents are at work. The components of group identity are the desire to be in a group, feel like a member of this group, attitude to representatives of other micro and macro groups, retransmission of parents' social identity (for example, attitudes, etc.). The author's questionnaire (respondents) covered the first two components of the group identity. The percentage of loneliness among peers in modern children (35.5%) and adults (27.1%) who attended kindergarten more than 30 years ago remains quite significant, which shows that this problem has existed for decades and needs more attention from scientists. Lack of play partners and frequent conflicts with peers lead to negative self-esteem, fear of communicating with children, and other toxic experiences and, consequently, risks of victimization in the future. The survey showed that the socio-psychological prerequisites for the formation of positive group identity of preschoolers are features of building children's interaction: the development of children's communicative skills, openness to interaction, direct interest in another child, lack of bias based on subconscious adult introjects and attitudes to support children. The other features are the involvement of the educator in the process of interaction of children: assistance in resolving conflict situations with peers, identifying children who can not build friendly relations and helping them to overcome barriers; quality feedback from the educator to the parents and vice versa; teamwork of all group staff; supervision of educators. At the same time, the preconditions also include awareness and living by the educator of their own personal children's injuries caused by their acceptance or non-acceptance by the children's team. Based on theoretical and empirical pilot research, the model of study of preschool children's group identity, which contains components, preconditions of formation, criteria of formation, and success of social and psychological competence in a circle of peers, is constructed.

Keywords: socio-cultural development; group identity; preschool children; loneliness; children's preschool institution.

Постановка проблеми. Батьки та інші значущі дорослі є для своїх дітей потенційними носіями патернів суспільної свідомості, ідеалів, знань і моралі в контексті культурної та історичної картини соціуму. Дошкільний вік – найсприятливіший період для соціокультурного розвитку дитини та становлення її соціальної ідентичності, яка формується насамперед як групова в ранньому віці людини. В активній взаємодії з однолітками дитина навчається людських взаємин, вбирає духовні цінності та моральні принципи. Після сімейного кола дитячий садок є другим важливим середовищем, що визначає розвиток групової та еґо-ідентичності дитини.

Соціально-економічна та соціально-культурна ситуація, яка склалася в сучасній Україні (початок деінституалізації інтернатних закладів, запровадження концепції НУШ,

зміна освітньої парадигми з авторитарної, орієнтованої на формування залежної особистості, на демократичну, яка покликана творити автономну, вільну, емпатичну, дружню до соціального середовища особистість), актуалізує вивчення особливостей соціокультурного розвитку групової ідентичності дітей дошкільного віку. На наш погляд, витоки величезного числа деструктивних явищ, які ми можемо спостерігати останнім часом (жорстокість, підвищена агресивність, підліткові і дитячі суїциди), лежать у ранньому і дошкільному віці. Вони можуть бути детерміновані як соціокультурним впливом, так і негативним досвідом виховання в дитячому закладі.

У рекомендаціях Міністерства освіти та науки України (2021) визначено, що дошкільна освіта є важливим етапом з погляду цілісного розвитку дитини. Однак практичні заходи щодо вирішення цієї проблеми в дошкільному закладі і досі залишаються недостатньо розробленими. Щоб з'ясувати передумови гармонійного розвитку особистості дитини, важливо звернути увагу на особливості соціокультурного розвитку дошкільника в різних соціальних групах (сім'ї, дитячому садку) і на різних рівнях функціонування соціального середовища. Досягнення мети виховання і розвитку дитячої особистості визначається взаємодією дітей між собою і дитини з дорослим. Дошкільні заклади і школа є наразі найважливішими інститутами виховання, діяльність яких має базуватися передусім на принципах систематичності, гуманізму, різнобічності розвитку особистості та реалізації її творчого потенціалу. Проте поставлені перед ними завдання не завжди виконуються. Нині багато батьків залишаються невдоволеними виховною функцією закладів освіти. Запорукою гармонійного соціокультурного розвитку особистості дитини є допомога вихователя у побудові конструктивної взаємодії з однолітками. Створення в дитячому садку таких соціально-психологічних умов, за яких дитина змогла б задовольнити свою провідну потребу – належності до групи, відчуття якої і становить сутність групової ідентичності, а також потребу спілкування в різних видах діяльності та грі з представниками різних соціальних груп без упереджень і стереотипів, шляхом формування успішної комунікації, позитивно вплине на соціокультурні засади ідентичності, відтворення соціального досвіду, пізнання соціальних зв'язків та стосунків.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми соціальної ідентичності досліджували Г. Тежфел, Дж. Тернер (1996), Н. Гавриш (2018), О. Рейпольська (2018), Н. Шкляр (2018), L. Shamo-Nir (2020) та ін.; групової ідентичності – П. Горностаї (2010), С. Barbara (2020), F. Цзкыг (2019); соціокультурного розвитку – Л. Виготський (1984), В. Вус (2018), М. Коток (2018), В. Москаленко (2013), Ц. Purtae (2019); розвитку етнічної ідентичності дітей – S. Khairova (2019), J. Fan (2019) та ін.

Водночас у психології гостро бракує наразі досліджень соціально-психологічних передумов становлення групової ідентичності у дітей дошкільного віку, зокрема потреби в належності до групи однолітків та переживання самотності в дошкільнят. Зарубіжні дослідники, на жаль, не звертають належну увагу на цю проблему. Та й у вітчизняній психології практично немає досліджень з проблеми особливостей розвитку групової ідентичності у дітей дошкільного віку, оскільки за часів Радянського Союзу цій темі не приділялося достатньо уваги. Вважалося, що радянська дитина не може відчувати самотність. Фахівці як недооцінювали, так і досі недооцінюють вплив переживання неприйняття однолітками в ранньому та дошкільному віці на подальше психічне здоров'я та розвиток особистості дитини. Отже, брак досліджень, присвячених визначенню сприятливих соціально-психологічних передумов формування в дошкільному віці психологічно здорової особистості, серед іншого зумовлений ще й історичними чинниками. Чимало дітей в Україні як складовій Радянського Союзу внаслідок відомих історичних потрясінь, ситуацій переживання колективних травм опинилися в статусі сиріт, перебували в сиротинцях, відчували покинутість. Крім того, парадигма колективного виховання вимагала від тодішніх дітей, щоб вони не виокремлювалися, не розвивали свою індивідуальність, нехтували власні

потреби та почуття. Вихователі як представники держави теж несвідомо переймали соціальні атитюди радянського виховання.

Метою дослідження є теоретичний аналіз наукових праць з проблеми розвитку соціальної ідентичності дітей та визначення соціально-психологічних передумов становлення групової ідентичності у дітей дошкільного віку в умовах дитячого садка на прикладі міжособової взаємодії дітей та спогадів дорослої особистості і на цій основі побудова моделі дослідження.

Гіпотеза. Кожна дитина є представником певної соціальної групи (соціального класу, релігійної, територіальної, соціокультурної, сімейно-побутової спільноти тощо). Соціальні стосунки формують групову ідентичність. Спільність чи відмінності на рівні великих соціальних груп можуть бути фактором зближення чи виникнення конфліктів на рівні мікрогруп у дитячому садку. Є певні аспекти групової (соціальної) ідентичності батьків, які впливають на розвиток ідентичності дітей. Особистість вихователя теж важливий чинник становлення групової ідентичності дітей. Тобто можуть бути дитячі колективи, де діти розбиваються на мікрогрупи відповідно до соціально-психологічних атитюдів батьків, і такі, де діти не поляризуються на підгрупи. Територіальна ідентичність громади, де розташований дитячий садок, також впливає на формування групової ідентичності.

У деяких дітей можуть виникнути труднощі в побудові дружніх стосунків, вони можуть страждати від неприйняття та самотності, і це впливає на самооцінку та ставлення до світу загалом, що в майбутньому може призвести до проблем у психічному здоров'ї: ризиків віктимізації, депресії, суїцидальної і делінквентної поведінки тощо. Визначення соціокультурних груп, які можуть перебувати в зоні ризику, і раннє психологічне втручання допоможуть таким дітям побудувати дружні стосунки, задовольнити потребу в прийнятті, сформуванню/розвинути позитивне сприйняття себе і, як наслідок, знизить ризики віктимізації особистості.

Методи дослідження. Для підтвердження моделі соціально-психологічних передумов становлення групової ідентичності дітей було використано авторську анкету, презентовану в онлайн-форматі на платформах груп у Фейсбуці «Матусі Оболоні» та «Мама Києва» і вайбер-групи «Советы гомеопата». Опитування проводилося анонімно з відкритими і закритими питаннями (n=247). Учасниками опитування були батьки дошкільнят від 4 до 6-ти років, які відвідують сучасний дитячий дошкільний заклад (n=140), та респонденти, які відвідували дитячий садок у дитинстві (n=107, вік від 12 до 55 років). Учасникам було запропоновано оцінити організацію груп у дитячому садку, особливості міжособової взаємодії дітей, задоволення потреб дітей під час відвідування дитячого закладу, головні функції дитячого садка, свій рівень довіри до вихователів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Проаналізуємо такі поняття, як «середовище», «соціальне середовище» та «культурне середовище». Можемо зробити висновок, що соціокультурне середовище містить у собі результати матеріальної і духовної діяльності багатьох поколінь, цінності, традиції, здобутки культури, правила і зразки поведінки тощо. Соціокультурний розвиток пов'язаний з відтворенням суспільних норм і правил, які забезпечують збереження його культури й традицій. Закон єдності культурно-історичного та індивідуально-психологічного яскраво виявляється в явищі сенситивних періодів розвитку дитини. У цей час дитина найбільш сприйнятлива з погляду формування соціально-культурного інтелекту та особистості (Виготський, 1984).

Поняття «соціокультурне середовище» ми розглядаємо на трьох рівнях:

- глобальне середовище (культура всього людства, його матеріальні, духовні й соціально-психологічні характеристики);
- макросередовище (державна, до якої належить індивід, суспільні норми, менталітет, національні традиції й цінності);
- мікросередовище – соціальне оточення кожного індивіда (сім'я, колектив, референтна група).

Ці рівні взаємопов'язані та впливають на розвиток особистості дитини. Наприклад, моральні норми і патерни поведінки в малих соціальних групах (сім'я, група дитячого садка тощо – мікрорівень) визначаються загальнолюдськими нормами та цінностями (глобальний рівень) й обумовлюються особливостями менталітету і традицій конкретної національності (макрорівень).

Першим про необхідність виховання дітей у державних дошкільних закладах висловився давньогрецький мислитель Платон. Він обстоював державне, суспільне виховання дітей. Мета виховання за Платоном – формування «і тіла, і душі найпрекраснішим».

У багатьох країнах світу дошкільна освіта є первинною ланкою єдиної системи виховання і навчання, мета якої – гармонійний розвиток дітей та формування навичок життя в суспільстві. Саме дошкільний період дитинства вважають фундаментальним у соціальному розвитку особистості.

В Україні перші дошкільні заклади з'явилися тільки в ХІХ ст. Такий заклад відкрили в Києві 1 вересня 1871 р. сестри Ліндфорси – Марія і Софія (Міністерство освіти та науки України, 2012). У ньому виховувалися діти з українських інтелігентних родин, і водночас його вважали осередком національної культури України.

Залучення дитини до культури, розвиток її особистості відбувається в спілкуванні й спільній діяльності з дорослими та однолітками, що є передумовою і рушійною силою соціального розвитку. У старшому дошкільному віці діти засвоюють соціальний досвід, знання, уміння і навички, соціальні норми, досвід взаємодії з іншими людьми. Соціальні навички мають позитивну кореляцію з процесом розвитку соціальної ідентичності (Purtae, 2019). Тому виховання дітей вимагає особливої уваги до процесу соціальної діяльності та взаємодії дітей дошкільного віку (Цзкьг, 2019). Дорослий – значуща особа, коли йдеться про засвоєння дітьми духовних цінностей і суспільних орієнтирів. Отже, залучення дитини до культури, розвиток її ідентичності здійснюється в спілкуванні й спільній діяльності з дорослими та однолітками, що є передумовою і рушійною силою соціального розвитку, а дитячий садок – важливим соціокультурним середовищем, де відтак розвивається особистість дитини та її групова ідентичність.

Отже, групова ідентичність людини, зокрема дошкільника, пов'язана з отождоженням себе з певною групою або спільнотою. Вона починає формуватися ще в ранньому дитинстві (Еріксон, 1996; Горностаї, 2010) і є першою формою вияву соціальної ідентичності (Чорна, 2020). За Е. Фроммом, є дві базові людські потреби – потреба належності і потреба відособленості. Саме потребу в належності, налагодженні зв'язку з навколишнім світом та іншими людьми Е. Фромм оцінює як найважливішу людську потребу, яка становить саму сутність людського буття.

Якщо розглядати етапи формування ідентичності соціального індивіда, брати до уваги, так би мовити, її «генетичний» аспект, то групова ідентифікація є первинною щодо індивідуальної. Групова формується на рівні найближчого соціального середовища, несвідомо (Чорна, 2020). Однак соціальна ідентичність через соціальні ролі, позиції, норми, атитюди, стереотипи, упередження батьків теж незримо присутня в процесі взаємодії дітей у малій групі, тобто в колі дитячого колективу.

Процес усвідомлення індивідом належності до групи вивчали основоположники теорії соціальної ідентичності Г. Тежфел і Дж. Тернер. Цей процес, який вони назвали «груповою ідентифікацією», полягає в тому, що людина, отождожуючи себе з якою-небудь групою, прагне оцінювати її позитивно, піднімаючи в такий спосіб статус групи та власну самооцінку. Групова ідентифікація є диспозиційним утворенням, тобто настановленням щодо належності до певної групи. Вона регулює поведінку людини в групі та складається з трьох компонентів – когнітивного (усвідомлення людиною належності до групи та порівняння своєї групи з іншими), емоційного (переживання своєї належності до групи у формі різних почуттів) та поведінкового (реагування на інших людей з позицій свого групового членства, а не з позицій окремої особистості).

Складниками групової ідентичності дітей дошкільного віку є: бажання бути в групі, відчувати себе членом саме цієї групи; ставлення до представників інших мікро- і макрогруп; ретрансляція соціальної ідентичності батьків (наприклад, атитюдів та ін.). У дошкільнят вирішальний перелом у ставленні до однолітків відбувається ще в середині дошкільного віку, оскільки зростає емоційна включеність у діяльність інших дітей. У процесі гри діти прискіпливо і ревно спостерігають за діями однолітків та оцінюють їх. У цьому віці значно зростає число дитячих конфліктів, проявляються такі явища, як заздрість, ревнощі, образа на однолітка (Смирнова, & Холмогорова, 2005). Ці новоутворення дають підстави говорити про початок розвитку в дитини групової ідентичності, сутність якої полягає в тому, що дошкільник починає оцінювати самого себе крізь призму взаємодії з іншою дитиною. Однолітки стають предметом постійного порівняння із собою, у дитини починає формуватися ставлення до себе, розвивається самооцінка. Потреба в прийнятті однолітками постає як одна з базових потреб цього віку, оскільки дослідження доводять, що просоціальні дії старших дошкільників спрямовані не на позитивну оцінку дорослого і не на дотримання моральних норм, а безпосередньо на іншу дитину.

Описані вище особливості розвитку міжособової взаємодії дітей дошкільного віку є загальноприйнятою віковою логікою розвитку ставлення до однолітка. Водночас вона не завжди реалізується в конкретних дітей. Відомо, що є соціально-психологічні відмінності у ставленні дитини до однолітків. Вважаємо, що діти можуть розбиватися на мікрогрупи відповідно до соціально-психологічних атитюдів батьків, водночас є й такі діти, які не поляризуються на якісь підгрупи. Особливу тривогу викликають проблемні форми міжособових стосунків: підвищена агресивність, образливість, демонстративність, переживання самотності через труднощі в побудові дружніх стосунків з однолітками.

Розвинене почуття спільності дає дитині змогу створити адекватну схему навколишнього світу (Адлер, 2016). Дитина вчиться співпрацювати і спілкуватися в групі, вона порівнює себе з іншими, завдяки чому розвивається її самооцінка, вчиться співвідносити свої бажання з нормами, прийнятими в суспільстві. Водночас у разі нерозвинутого почуття спільності в дитини починають формуватися невротичні комплекси, комплекси неповноцінності, які роблять її тривожною, невпевненою в собі, заздрісною, конформною і напруженою. Однією з головних якостей особистості, яка допомагає їй вистояти в життєвих негараздах і подолати труднощі, є вміння кооперуватися, співпрацювати з іншими. Зокрема, допомагаючи дітям-жертвам уникати почуття соціальної відчуженості та залишатися залученими до основних груп однолітків, можна таким чином запобігти їхньому тяжінню до асоціальних груп (Rudolph et al., 2013).

У дитини, яка не має близьких друзів та ігрових партнерів, через негативні соціальні стосунки (Chase, 1999), зокрема через переживання самотності (Barbaro, 1999), неприйняття однолітками, може виникнути віктимна позиція особистості (Chojnacka, 2020). Наприклад, у дітей, які зазнають знущань з боку однолітків, можуть виявлятися почуття гніву та образи (Kochenderfer-Ladd, 2004). У дітей з певними характеристиками, такими як низький рівень гальмівного контролю, віктимізація може запускати асоціальний шлях розвитку (Sugimura, & Rudolph, 2012). Такі діти схильні пізніше приєднуватися до антисоціальних груп однолітків, щоб відреагувати свої негативні почуття або помститися одноліткам, які з ними жорстоко поводяться або поводитися.

Розуміючи важливість формування позитивної групової ідентичності дошкільників та її вплив на подальший розвиток особистості, вважаємо, що виховання дітей у дитячих закладах освіти має ґрунтуватися на гуманістичній парадигмі. Саме таке виховання допомагає дітям бути відкритими до світу, позитивно сприймати себе та інших людей, формувати навички конструктивної взаємодії з іншими людьми, які базуються на повазі і прийнятті. Щоб виконати ці завдання, потрібно дослідити соціально-психологічні передумови формування групової ідентичності дітей дошкільного віку та розробити ефективні виховні програми для дошкільних закладів.

Основні результати дослідження. Для того щоб підтвердити актуальність та важливість дослідження проблем сучасного українського дошкільного закладу (переживання дитиною самотності в малій групі, труднощі в міжособовій взаємодії дітей, що може призводити до негативного сприйняття себе, віктимізації та інших проявів) і частково перевірити нашу первинну гіпотезу про те, що особистість вихователя, окрім батьків, теж є чинником становлення групової ідентичності дітей, ми провели пілотне дослідження у формі онлайн-опитування. Результати опитування лягли відтак в основу моделі дослідження.

Найбільш активну участь в опитуванні брали респонденти віком від 34 до 45 років (50,5%) і від 26 до 35 років (33,6%). Це вік, коли більшість респондентів планує народження дітей або вже стали батьками. Така значна частка респондентів цієї вікової групи може свідчити про актуальність нашого дослідження і потребу респондентів у психологічно безпечному соціально-емоційному середовищі в дитячих дошкільних закладах.

Організація дитячих груп. Порівнюючи радянську систему організації дитячих груп із сучасною, ми констатуємо, що, на жаль, позитивних змін в організації досі не відбулося. У більшості сучасних дитячих садків (62,9%), які відвідують дошкільнята, наповнення груп становить від 16 до 20 дітей або ж групи загалом переповнені (понад 20 дітей у групі); у 25,7% випадків групу відвідує від 11 до 16-ти; а у 8,6% – від 5 до 10 дітей. Тобто на одного чи двох дорослих припадає занадто велика кількість дітей, а отже, вихователю дуже важко простежити психологічний стан кожної дитини та вчасно відреагувати на проблемну ситуацію, зокрема коли трапляється конфлікт між дітьми.

Особливості міжособової взаємодії дітей у дитячому садку. Зазначимо: у дітей дошкільного віку когнітивна компетентність ідентичності ще не розвинена (усвідомлення себе членом групи), але на глибинному, емоційному рівні формується прототип групової ідентичності – «мене приймає група чи ні». Уже в старших групах дитячого садка складаються досить міцні вибіркові стосунки. Діти відрізняються між собою становищем серед однолітків: з'являються ті, яким однолітки надають більшу перевагу у взаємодії, і ті, на яких менше звертають увагу або проявляють щодо них антипатію.

Аналіз відповідей батьків дошкільнят показав, що діти від 4 до 6 років виражають сильне бажання належати до певної групи: 85,6% дітей віддають перевагу спілкуванню в певному колі однолітків; у 51,1% дітей у групі є однолітки, з якими вони не хочуть спілкуватися. Водночас відповіді дорослих показують схожі результати: понад 30 років тому більшість дітей у дитячому садку також надавали перевагу взаємодії з певною групою однолітків (58,1%), і водночас були діти, з якими ніхто не хотів взаємодіяти (49,5%). Тобто у дітей з'являються симпатія, стійкий інтерес до певних однолітків, а також антипатія або відсторонення щодо інших дітей. Дошкільники, з якими відмовляються взаємодіяти однолітки, можуть страждати, відчувати себе самотніми, що в майбутньому підвищує ризики дезадаптації в шкільному колективі. На нашу думку, незадоволена потреба в прийнятті та належності дітей підвищує ризики вступу в онлайн-групи, які можуть становити загрозу для їхнього життя та здоров'я.

З'ясовано, що в сучасному дитячому садку майже кожна десята дитина часто стикається з агресією з боку однолітків. Діти, які часто проявляють агресію, перебувають у зоні ризику подальшої дезадаптації та виникнення девіантної поведінки. Можна припустити, що вже в дошкільному віці складаються певні внутрішні передумови та індивідуальні особливості, які призводять до проявів агресивності. Дослідження цих особливостей є надзвичайно важливим з погляду розуміння причин виникнення згаданого явища та своєчасного подолання небезпечних тенденцій.

Виявлено, що кожна десята дитина, яка відвідує дитячий дошкільний заклад, скаржиться на свою самотність. Діти, які відчувають самотність у групі, говорять про неприйняття їх однолітками: «зі мною ніхто не дружить» (13,3%), «у мене немає друзів» (6,7%), «зі мною мало граються інші діти» (11,1%), «мене ображають» (4,4%), «зазвичай я граюся один» (20%). Цікавим фактом стало те, що 27,1% респондентів, які згадували свій власний досвід відвідування дитячого садка (більшість респондентів відвідували його понад

30 років тому), також відмічали переживання почуття самотності (5,6% респондентів – завжди, а 21,5% – часто). Вони зазначали, що відчували самотність через те, що з ними «мало дружили однолітки в групі» (21,8%), «ображали інші діти» (12,9%), «ображали вихователі» (19,8%), вони «сумували за батьками» (67,3%). Ступінь популярності дитини в групі однолітків має велике значення. Від того, як складуться стосунки дошкільника в групі однолітків, залежать наступні етапи його особистісного і соціального розвитку.

Водночас аналіз відповідей респондентів свідчить про те, що майже половина опитаних не знають, чи допомагає вихователь їхній дитині долати труднощі в комунікації з однолітками: 45,6% респондентів не можуть сказати, чи допомагає їхнім дітям вихователь знайти контакт з однолітками, тобто якісного зворотного зв'язку між вихователем і батьками явно бракує; 7,8% батьків стверджують, що вихователь дітям не допомагає; 15% дітей, на думку батьків, не потребують допомоги; і у 31,1% випадках вихователь допомагає дітям знайти контакт з однолітками. Аналізуючи досвід дорослих респондентів, переконаємося, що більшість опитаних також не отримували достатньої допомоги вихователя в побудові дружніх стосунків з однолітками, коли вони цього потребували (29% – ніколи, 20,6 – інколи отримували підтримку).

Такий збіг може свідчити про те, що ні 30 років тому, ні в сучасних дошкільних дитячих закладах не приділяється належної уваги розвитку групової ідентичності дошкільнят. Це означає, що частина дітей відчуває себе особливо нещасними, а їхня самооцінка може сформуватися заниженою, що може призвести до шкільної віктимізації.

Рівень довіри до вихователів. Більшість батьків не мають повної довіри до персоналу дитячого садка, який відвідує їхня дитина. Так, 67,1% опитаних батьків відповіли, що встановлення онлайн-спостереження позитивно вплинуло на їхню довіру до вихователя, а 32,9% – що їм не потрібне відеоспостереження, бо вони і так довіряють вихователю. На основі цього можна припустити, що батьки, яким для довіри не потрібне відеоспостереження, мають гарний контакт з вихователем і своєю дитиною, їй подобається відвідувати дитячий садок, батьки і діти підтримують теплі емоційні стосунки з вихователем та вміють позитивно вирішувати конфліктні ситуації, а діти знають, що завжди можуть отримати допомогу від дорослого.

Задоволення потреб дітей під час відвідування дитячого закладу. Більшість батьків дошкільнят найважливішою потребою своєї дитини вважають розвиток навичок комунікативної компетентності для успішної міжособової взаємодії з однолітками (50,6%). Меншість батьків оцінили як найважливіші такі показники задоволення потреб дитини: «розвивати шкільні навички» (14,7%), «навчання навичок самообслуговування» (14,0%). Значна частина батьків виражає потребу в тому, щоб вихователь їхньої дитини приділяв більше уваги розвитку саме навичок вирішення конфліктів між дітьми. Згадуючи свій досвід відвідування дитячого садка, більшість респондентів за рівнем значущості для них (від 1 до 5 балів) поставили на перші місця ставлення вихователя та наявність друзів, що підтверджує важливість прийняття однолітками.

Більшість респондентів (75,7%) визнали, що досвід спілкування в дитячому садку впливав на їхній емоційний стан, самооцінку та комунікативну компетентність у школі. Загалом 50,5% респондентів оцінюють свій досвід відвідування дитячого садка як позитивний і 26,1% – як негативний. Згадуючи власний досвід перебування в дитячому садку, більшість респондентів (82,3%) зазначили, що наявність друзів була важливим критерієм для їхнього позитивного емоційного настрою. Респонденти, які мали позитивний соціально-емоційний досвід відвідування дитячого садка, зазначали, що це вплинуло на їхню позитивну оцінку себе (23%); водночас вони навчилися вирішувати конфліктні ситуації з однолітками (15,9%), легко потім адаптувалися в шкільному колективі (43,9%). А ті респонденти, які мали негативний досвід, зазначали, що вони потерпали від негативної самооцінки (8,4%) і відчували страх перед спілкуванням з однолітками (18,7%). Отримані результати свідчать про те, що дитячий садок – важливе соціальне середовище, де дитина

розвиває свою групову та его-ідентичність, а не просто місце, де перебувають діти, коли батьки на роботі.

На основі теоретичного та емпіричного пілотного дослідження побудовано модель дослідження групової ідентичності дошкільнят, у якій відображено складники, передумови формування, критерії сформованості та успішності соціально-психологічної компетентності дітей у колі однолітків (рис.).

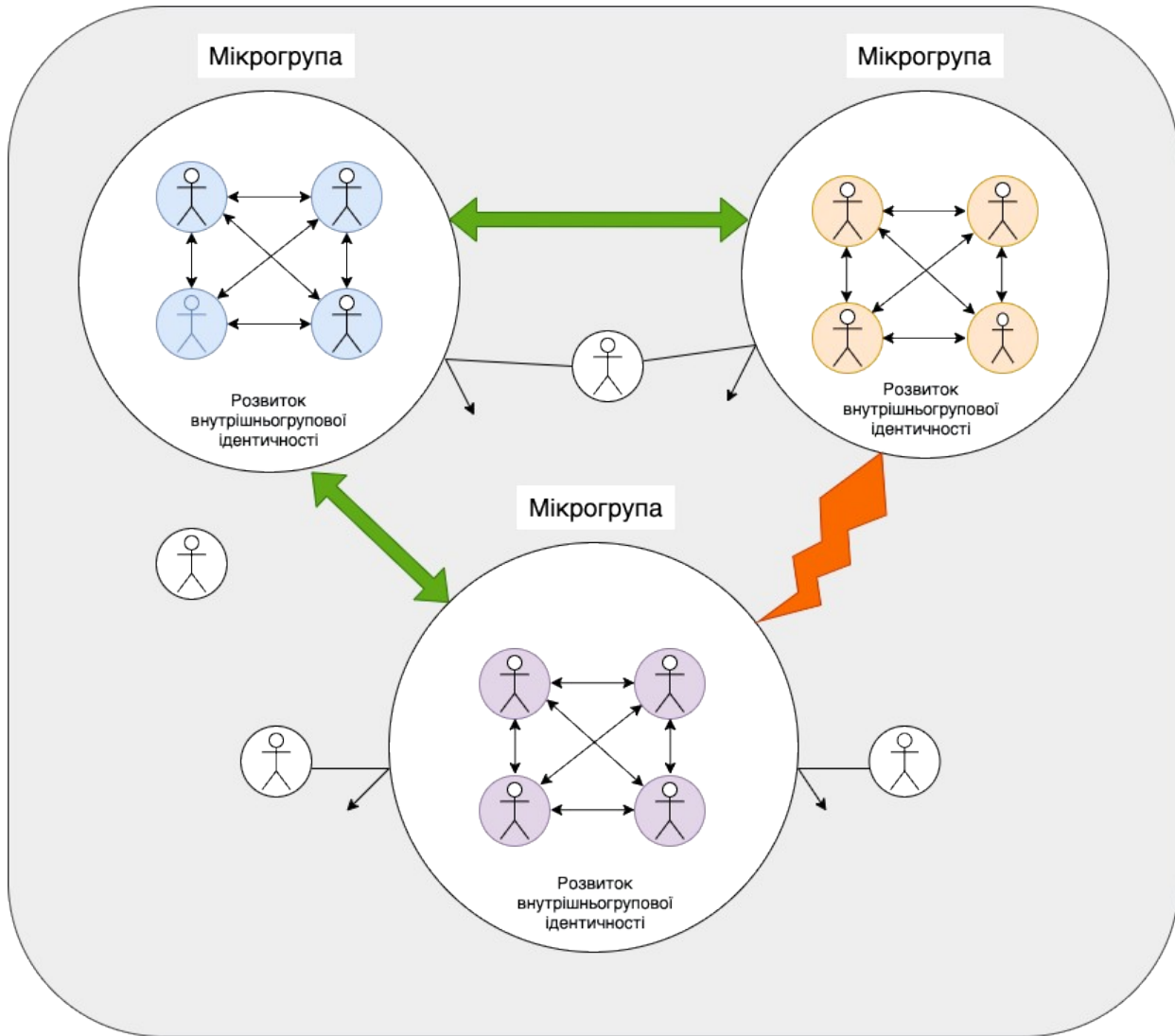

Рис. Модель становлення групової ідентичності дошкільнят

На нашу думку, дитина, яка приходить у групу дитячого садка, поєднує в собі всі три соціокультурні рівні (глобальний, макро- і мікрорівні) і може несвідомо відчувати антипатію або симпатію до представників тих чи тих соціокультурних груп, виділяти завдяки колективному несвідомому тих дітей, які є представниками їхньої соціокультурної групи або не належать до неї, та формувати мікрогрупи. Також є діти, яким складно побудувати дружні стосунки в дитячій групі і приєднатися до якоїсь мікрогрупи, – такі діти можуть відчувати страждання через свою самотність. Соціальні стосунки формують групову ідентичність. Спільність чи відмінності на рівні великих соціальних груп можуть бути фактором зближення чи виникнення конфліктів на рівні мікрогруп у дитячому садку. Є певні аспекти групової (соціальної) ідентичності батьків, які впливають на розвиток ідентичності дітей. Особистість вихователя також є чинником становлення групової ідентичності дітей. Тобто бувають дитячі колективи, де діти розбиваються на мікрогрупи відповідно до соціально-психологічних атиюдів батьків, а буває, що діти не поляризуються на такі підгрупи.

Територіальна ідентичність громади, де розташований дитячий садок, теж впливає на формування групової ідентичності. Тому надзвичайно важливою є виховна позиція дорослого, вільна від атитюдів та власних неусвідомлених дитячих травм: він має бути уважним до дитячої взаємодії та допомогти дитині в побудові дружніх стосунків, що зменшить ризики переживання нею відторгнення та віктимізації в майбутньому.

Обмеженням дослідження є використання лише одного методу дослідження – анкетування, однак ми плануємо продовжити вивчати соціокультурні та історичні особливості групової ідентичності дітей дошкільного віку, застосувавши для цього низку додаткових методів: спостереження за дітьми в групі дитячого садка, соціометрію, інтерв'ю з батьками та ін. *Сильною стороною дослідження* є можливість оглянути історичну ретроспективу, ознайомитися не тільки з особливостями становлення групової ідентичності сучасних дітей, а й з досвідом дорослих, які відвідували дитячий заклад понад 30 років тому. Результати дослідження показують необхідність змін у підходах до виховання дітей у дитячих дошкільних закладах: привернення уваги до розвитку групової ідентичності та надання допомоги дітям, які мають складності в побудові дружніх стосунків та/або відчувають себе не прийнятими однолітками.

Практична значущість дослідження полягає в тому, що отримані результати можуть бути використані під час підготовки вихователів або для підвищення рівня їхньої професійної кваліфікації з проблеми соціально-психологічних передумов становлення групової ідентичності дітей дошкільного віку. Також матеріали дослідження стануть у пригоді під час розроблення стратегій урядових інституцій щодо реорганізації дошкільних закладів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Становлення особистості дитини в дошкільний період характеризується активним розвитком групової ідентичності, що проявляється в переживанні дитиною інтересу до взаємодії з певною групою однолітків, бажанні бути прийнятою нею і водночас у ворожості або байдужості щодо інших однолітків. Наразі в українському соціумі, коли йдеться про виховання дітей у дитячому садку, не приділяється належна увага підтримці дошкільників, які мають складності у взаємодії з однолітками, переживають самотність або стикаються з агресією з боку однолітків. Допомога дітям у проблемних ситуаціях часто залежить від ініціативи та/або компетентності вихователя. На жаль, це досі схоже більше на лотерею: діти, які відвідують дитячий садок, не мають ніяких гарантій, що їм нададуть необхідну допомогу та підтримку в разі переживання складних ситуацій у взаємодії з однолітками. Дитина, яка не має близьких друзів та ігрових партнерів, через негативні соціальні стосунки, зокрема через переживання самотності, неприйняття однолітками, може потерпати від болючих переживань, а також зіткнутися з ризиками віктимізації в майбутньому. Значна кількість сучасних дітей (35,5%), які переживають самотність, і так само дорослих (27,1%), які відвідували дитячий садок понад 30 років тому, свідчить про те, що цій проблемі, на жаль, і досі не приділяється належної уваги.

Отже, до соціально-психологічних передумов становлення групової ідентичності дітей можна віднести: розуміння потреби дітей дошкільного віку в прийнятті та визнанні себе однолітками; усвідомлення того, що дитина може відчувати страждання через свою самотність і тому потребувати допомоги з боку дорослого; особливості побудови взаємодії дітей: розвиток у них навичок комунікативної компетентності, відкритості до взаємодії, безпосередній інтерес до іншої дитини, відсутність упередженості через підсвідомі інтроєкти дорослих та ставлення до підтримки дітей значущого дорослого; включеність вихователя в процес взаємодії дітей: допомога у вирішенні конфліктних ситуацій з однолітками, визначення дітей, яким важко побудувати дружні стосунки, та надання їм допомоги в подоланні бар'єрів; якісний зворотний зв'язок вихователя з батьками і навпаки; командна робота всього персоналу групи, регулярні супервізії вихователів з проблеми розвитку міжособових стосунків дітей. Водночас серед передумов заслуговує також на увагу усвідомлення та проживання вихователями власних особистих дитячих травм, зумовлених прийняттям або неприйняттям їх колись дитячим колективом. На основі теоретичного та емпіричного пілотного дослідження побудовано модель дослідження групової ідентичності дошкільнят, у якій відображено складники, передумови формування та успішності соціально-психологічної компетентності дитини в колі однолітків. *Перспективи подальшого*

дослідження пов'язані з вивченням розвитку групової ідентичності дітей дошкільного віку в умовах малої групи дитячого садка, зокрема з пошуком і подоланням причин дитячої самотності та неприйняття однолітками, що є запорукою профілактики шкільної віктимізації та порушень психічного здоров'я дитини в майбутньому. Значний дослідницький інтерес становить також робота з батьками і вихователями з метою рефлексії неусвідомлених атиюдів та упереджень.

Подяка. Висловлюємо подяку адміністраторам фейсбук-груп «Матусі Оболоні» і «Мама Києва» та адміністратору вайбер-групи «Советы гомеопата», які дозволили розмістити анкетування на своїх платформах.

Список використаних джерел

Адлер, А. (2016). *Индивидуальная психология и развитие ребенка*. Москва: Институт общегуманитарных исследований.

Выготский, Л., & Эльконин, Д. (Ред.). (1984). *Собрание сочинений. Детская психология*. Москва: Педагогика.

Гавриш, Н., Рейпольська, О., Шкляр, Н., Рагозіна, В., Маршицька, В., Васильєва, ... Луценко, В. (2018). *Соціалізація дітей старшого дошкільного віку в умовах ДНЗ*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Горностай, П. (2010). Групова ідентичність як предмет психології малих груп. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 24(27), 105–113.

Міністерство освіти та науки України (2012). Дошкільна освіта: методичні рекомендації. Взято з <https://bit.ly/31schah>.

Міністерство освіти та науки України (2021). Дошкільна освіта. Взято з <https://mon.gov.ua/ua/tag/doshkilna-osvita>.

Смирнова, Е., & Холмогорова, В. (2005). *Межличностные отношения дошкольников: диагностика, проблемы, коррекция*. Москва: Гуманитарный изд. центр «Владос».

Чорна, Л. Г. (2020). *Рольова та групова ідентичність: визначення понять*. Київ: Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Взято з <https://ispp.org.ua/2020/06/01/chorna-l-g-rolova-ta-grupova-identichnist-viznachennya-ponyat>.

Эрикссон, Э. (2006). *Идентичность: юность и кризис*. Москва: Флинта; МПСИ; Прогресс.

Barbara, C. (2020). The Loneliness and Isolation of the Parentified Child in the Family. *Paedagogia Christiana*, 1/4, 83–99.

Barbaro, B. (Ed.). (1999). *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*. Krakow: Wydawnictwo (1).

Chase, N. D. (1999). Parentification: An Overview of Therapy, Research and Societal Issues. In N. D. Chase (Ed.), *Burdened Children Theory. Research and Treatment of Parentification* (pp. 3–34). Thousand Oaks, London. New Delhi: Sage Publications.

Dubas, E. (2006). Samotnosmcm – uniwersalny «temat» życia ludzkiego i wychowania. In P. Domeradzki, W. Tyburski (Eds.), *Zrozumiem samotnosmcm. Studium interdyscyplinarne* (pp. 329–349). Torun: Wydawnictwo UMK (4).

Hanish, L., & Guerra, N. (2002). A longitudinal analysis of patterns of adjustment following peer victimization. *Development and Psychopathology*, 14, 69–89.

Kochenderfer-Ladd, B. (2004). Peer victimization: The role of emotions in adaptive and maladaptive coping. *Social Development*, 13, 329–349.

Цзкь, F. (2019). Analyzing Social Identity Development Of Children. *International Social Mentality and Research Thinkers Journal*, 5(26), 1862–1866. Retrieved from <https://bit.ly/3dtgCw5>.

Robinson, W. P. (Ed.). (1996). *Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel*. Oxford: Butterworth-Heinemann.

Rudolph, K. D., Lansford, J. E., Agoston, A. M., Sugimura, N., Schwartz, D., Dodge, K. A., ... & Bates, J. E. (2014). Peer victimization and social alienation: Predicting deviant peer affiliation in middle school. *Child development*, 85(1), 124–139.

Sugimura, N., & Rudolph, K. (2012). Temperamental differences in children's reactions to peer victimization. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 41, 314–328.

References

- Adler, A. (2016). *Individualnaya psikhologiya i razvitiye rebenka* [Individual psychology and child development]. Moscow: Institut obshchegumanitarnykh issledovaniy. (in Russian)
- Barbara, C. (2020). The Loneliness and Isolation of the Parentified Child in the Family. *Paedagogia Christiana*, 1/4, 83–99. (in English)
- Barbaro, B. (Ed.). (1999). *Wprowadzenie do systemowego rozumienia rodziny*. Krakow: Wydawnictwo (1). (in Polish)
- Chase, N. D. (1999). Parentification: An Overview of Therapy, Research and Societal Issues. In N. D. Chase (Ed.), *Burdened Children Theory. Research and Treatment of Parentification* (pp. 3–34). Thousand Oaks, London. New Delhi: Sage Publications. (in English)
- Chorna, L. H. (2020). *Rolova ta hrupova identychnist: vyznachennia poniat* [Role and group identity: definitions]. Kyiv: Institute for Social and Political Psychology of NAES of Ukraine. Retrieved from <https://ispp.org.ua/2020/06/01/chorna-l-g-rolova-ta-grupova-identychnist-vyznachennya-ponyat>. (in Ukrainian)
- Dubas, E. (2006). Samotnosmcm – uniwersalny «temat» życia ludzkiego i wychowania [Loneliness – the universal «theme» of human life and education]. In P. Domeradzki, W. Tyburski (Eds.), *Zrozumiecm samotnosmcm. Studium interdyscyplinarne* (pp. 329–349). Torun: Wydawnictwo UMK (4). (in Polish)
- Erikson, E. (2006). *Identychnost: yunost i krizis* [Identity: adolescence and crisis]. Moscow: Flinta; MPSI; Progress. (in Russian)
- Hanish, L., & Guerra, N. (2002). A longitudinal analysis of patterns of adjustment following peer victimization. *Development and Psychopathology*, 14, 69–89. (in English)
- Havrysh, N., Reypolska, O., Shklyar, N., Rahożina, V., Marshytska, V., Vasylyeva, S., ... & Lutsenko, V. (2018). *Sotsializatsiia ditei starshoho doshkilnoho viku v umovakh DNZ* [Socialization of older preschool children in the conditions of preschools]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)
- Hornostai, P. (2010). Hrupova identychnist yak predmet psykholohii malykh hrup [Group identity as a subject of psychology of small groups]. *Scientific Studios on Social and Political Psychology*, 24(27), 105–113. (in Ukrainian)
- Kochenderfer-Ladd, B. (2004). Peer victimization: The role of emotions in adaptive and maladaptive coping. *Social Development*, 13, 329–349. (in English)
- Ministerstvo osvity ta nauky Ukrainy (2012). *Doshkilna osvita: metodychni rekomendatsii* [Preschool education: methodical recommendations]. Retrieved from <https://bit.ly/31schah>. (in Ukrainian)
- Ministerstvo osvity ta nauky Ukrainy (2021). *Doshkilna osvita* [Preschool education]. Retrieved from <https://mon.gov.ua/ua/tag/doshkilna-osvita>. (in Ukrainian)
- Цзкър, F. (2019). Analyzing Social Identity Development Of Children. *International Social Mentality and Researcher Thinkers Journal*, 5(26), 1862–1866. Retrieved from <https://bit.ly/3dtgCw5>. (in English)
- Robinson, W. P. (Ed.). (1996). *Social groups and identities: developing the legacy of Henri Tajfel*. Oxford: Butterworth-Heinemann. (in English)
- Rudolph, K. D., Lansford, J. E., Agoston, A. M., Sugimura, N., Schwartz, D., Dodge, K. A., ... & Bates, J. E. (2014). Peer victimization and social alienation: Predicting deviant peer affiliation in middle school. *Child development*, 85(1), 124–139. (in English)
- Smirnova, Ye., & Kholmogorova, V. (2005). *Mezhlichnostnyye otnosheniya doshkolnikov: diagnostika, problemy, korrektsiya* [Interpersonal relationships of preschoolers: diagnostics, problems, correction]. Moscow: Gumanitarnyy izdatelskiy tsentr VLADOS. (in Russian)
- Sugimura, N., & Rudolph, K. (2012). Temperamental differences in children's reactions to peer victimization. *Journal of Clinical Child and Adolescent Psychology*, 41, 314–328. (in English)
- Vygotskiy, L. & Elkonin, D (Ed.) (1984). *Sobraniye sochineniy. Detskaya psikhologiya* [Collected Works. Child psychology]. Moscow: Pedagogika. (in Russian)

ПСИХОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ОСВІТИ І ВИХОВАННЯ У СОЦІАЛЬНОМУ ТА ПОЛІТИЧНОМУ ВИМІРАХ

УДК 159.922.8

DOI:

Найдьонова Любов Антонівна

доктор психологічних наук, член-кореспондент НАПН України,
заступник директора з наукової роботи, Інститут соціальної та політичної психології
НАПН України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-1222-295X
mediasicolo@gmail.com

Чуніхіна Світлана Леонідівна

кандидат психологічних наук, заступник директора з науково-методичної роботи,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-0813-6741
schunikhina@gmail.com

Чорна Лідія Георгіївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, завідувач лабораторії
психології малих груп та міжгрупових відносин, Інститут соціальної
та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-8107-7573
lidia.chorna@gmail.com

Умеренкова Наталія Федорівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії масової комунікації
та медіаосвіти, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-3084-2834
nfdidyk@gmail.com

Гутник Ксенія Юріївна

молодший науковий співробітник лабораторії масової комунікації та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна
gksnia@gmail.com

ОРГАНІЗАЦІЙНА МОДЕЛЬ ПОСТВЕНЦІЇ СУЇЦИДУ (БУЛЦИДУ) АБО ЙОГО СПРОБИ В ЗАКЛАДІ ОСВІТИ: АНАЛІЗ ЗАРУБІЖНОГО ДОСВІДУ

У світі поширюється епідемія суїциду, який для юнаків 15-19 років, за даними UNICEF, став третьою за частотою причиною смертності. Зазвичай один шкільний суїцид зачіпає близько 135 осіб з оточення суїцидента, призводячи до виникнення суїцидальних кластерів, психічних розладів та інших небезпечних наслідків. На цей час в Україні розроблено науково обґрунтований комплекс засобів діагностики суїцидальних намірів, раннього втручання і

кризової інтервенції в разі суїцидальних спроб, зокрема в закладах освіти. Водночас поственція як психологічний супровід постраждалих груп та осіб залишається найменш розробленою ланкою системи профілактики суїцидів у закладах освіти. Метою статті є аналіз зарубіжних моделей (протоколів) поственції суїциду та визначення на цій основі напрямів розроблення вітчизняної моделі поственційного супроводу колективу закладу освіти, в якому трапилися суїцид (буліцид) або його спроба. Проаналізовано протоколи поственційних заходів, що розроблені та застосовуються як модельні в п'яти країнах: Австралії, Великій Британії, Бельгії, Канаді, США. За результатами аналізу виокремлено інваріантні (які є в усіх протоколах) та варіативні (які є в одних, але немає в інших протоколах) складові поственції. Інваріантними складовими протоколів поственції є: створення кризової команди, відповідальної за кризове реагування, завчасне розроблення та створення маршрутів кризового реагування, завчасна підготовка відповідних фахівців, хронологічне регламентування процесу поственції, унормування поведінки, комунікації та організації соціального простору. Варіативні складові здебільшого відображають культурну, соціально-економічну, політико-психологічну специфіку спільноти, для якої розробляється протокол поственції. Створення адаптованого до вітчизняних реалій протоколу поственції суїциду (буліциду) або його спроби в закладі освіти дасть змогу зменшити деструктивний вплив суїцидального епізоду на осіб з групи ризику, зокрема ймовірність виникнення суїцидальних кластерів, ретравматизації близького оточення тощо; сприятиме більш швидкій нормалізації соціально-психологічного клімату в закладі освіти та поверненню його до звичних умов функціонування.

Ключові слова: поственція; заклад освіти; суїцид; буліцид; протокол; кризова команда; маршрути кризового реагування.

ORGANIZATIONAL MODEL OF SUICIDE (BULLYCID) OR ITS ATTEMPTS IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS: ANALYSIS OF FOREIGN EXPERIENCE

Liubov A. Naydonova

Dr. Sc. in Psychology, Corresponding Member of National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Deputy Director in Scientific Work, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-1222-295X
mediasicolo@gmail.com

Svitlana L. Chinikhina

Ph. D. in Psychology, Deputy Director in Scientific-Methodical Work, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-0813-6741
schunikhina@gmail.com

Lidiia H. Chorna

Ph. D. in Psychology, Senior Researcher, Head of the Laboratory of Psychology of Small Groups and Intergroup Relations, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8107-7573
lidia.chorna@gmail.com

Nataliia F. Umerenkova

Ph. D. in Psychology, Research Associate of the Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-3084-2834
nfdidyk@gmail.com

Kseniia Yu. Hutnyk

Junior Research Associate of the Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
gksnia@gmail.com

An epidemic of suicide is spreading in the world, which, according to UNICEF, has become the third most common cause of death for young people aged 15-19. Typically, one school suicide affects about 135 people around the suicide, leading to suicide clusters, mental disorders, and other dangerous consequences. At present, Ukraine has developed a scientifically sound set of tools for diagnosing suicidal ideation, early intervention, and crisis intervention in case of suicide attempts, in particular in educational institutions. At the same time, fasting as psychological support for affected groups and individuals remains the most minor developed part of the suicide prevention system in educational institutions. The article aims to analyze foreign models (protocols) of suicide and determine the directions of development of the domestic model of post-support of the staff of the educational institution in which the suicide (bullycide) or his attempt occurred. Protocols of preventive measures developed and applied as models in five countries are analyzed: Australia, Great Britain, Belgium, Canada, USA. According to the results of the analysis, invariant (which are in all protocols) and variable (which are in some, but not in other protocols) components of the structure are distinguished. Invariant components of postvention protocols are creating a crisis team responsible for crisis response, early development, and creation of crisis response routes, early training of relevant specialists, chronological regulation of postvention process, normalization of behavior, standardization of behavior, communication, and social space organization. Variable components primarily reflect the community's cultural, socio-economic, political-psychological specifics for which the protocol is developed. Creating a suicide protocol (bullycide) adapted to domestic realities or trying to commit it in an educational institution will reduce the destructive impact of a suicide episode on people at risk, including the likelihood of suicide clusters, retraumatization of the immediate environment, etc.; will contribute to the faster normalization of the socio-psychological climate in the educational institution and its return to normal operating conditions.

Keywords: postvention; educational establishment; suicide; bullycide; protocol; crisis team; crisis response routes.

Постановка проблеми. За даними Всесвітньої організації охорони здоров'я, у 2019 р. середній стандартизований за віком рівень самогубств у світі становив 9 осіб на 100 тисяч населення (World Health Organization, 2021). В Україні цей показник становить 17,7 осіб. За даними Державної служби статистики (2021) України, у 2020 р. в Україні від навмисного самоушкодження загинуло 6103 особи, серед них 164 особи віком від 5 до 19 років. Уповноважена Верховної Ради України з прав людини Л. Денісова на спільній нараді керівників правоохоронних та інших державних органів (1.06.2021 р.) наводить дані за перші 5 місяців 2021 р. щодо суїцидальної поведінки серед дітей: 56 суїцидів та 154 його спроби (Денісова, 2021). За даними Державної служби статистики України (2021), протягом 2010–2019 років рівень смертності через самоушкодження у віковій групі 10-15 років становив 405 осіб, а в групі 15-19 років – 2169 осіб. Наведена статистика не є повною, оскільки не охоплює випадки смерті від падіння, отруєння тощо.

Однією із причин учинення самогубства (спроби самогубства) у дитячому та підлітковому віці є цькування (булінг). За даними UNICEF (2020), 39% українських школярів віком 10-17 років стикалися з образами на свою адресу, і 35% – ображали інших. Булінг збільшує небезпеку розвитку депресії в сім разів, а ймовірність суїцидальної спроби – учетверо порівняно з дітьми, які не зазнають цькування. Шкільний булінг також має відтерміновані наслідки. Дослідження, проведене у Фінляндії, показало, що 8-річні діти, яких цькували однокласники, мали у вісім разів вищий ризик самогубства при досягненні ними 25-річного віку (Klomek et al., 2009).

Поширеність булінгу в закладах освіти України аналізується з 2006 р. в рамках міжнародного дослідження «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді – HBSC». Дані 2019 р. свідчать, що понад третину (35%) підлітків віком 16-17 років ображали інших протягом останніх двох місяців; про те, що були ображені протягом останніх двох місяців, повідомили 39% учнів (у 2006 р., відповідно, 57% і 47%) (Балакірева, 2019). Попри наявну тенденцію зниження кількості випадків булінгу рівень небезпеки дитячого, підліткового та юнацького суїциду в Україні залишається високим порівняно з розвиненими європейськими країнами. У 2001 р. в наукову термінологію введено поняття «буліцид» – доведення жертви булінгу до самогубства (Marr, & Field, 2001).

Суїцидальні епізоди в житті дитини, підлітка або юнака справляють потужний травматичний вплив як на самого суїцидента, так і на його/її оточення – родину, друзів, однокласників, педагогів, шкільну громаду загалом. Окремий суїцид у середньому стосується 135 інших осіб з оточення суїцидента, а рівень посттравматичних стресових розладів і кластерів поведінки з наслідування суїциду серед них суттєво зростає (Cerel et al., 2019, р. 5). Цей травматичний вплив може мати досить важкі наслідки у вигляді суїцидальних кластерів (копіювання самоушкоджувальної поведінки на кшталт «епідемій»), посттравматичних стресових та інших психічних розладів. Зокрема, проблему появи кластерів самогубств задокументовано в шкільних округах США та інших країн (Poijula et al., 2001). Суїцид у найближчому соціальному оточенні – чинник стресових розладів, який зумовлює зростання проблем із психічним здоров'ям у всіх учасників взаємодії із суїцидентом (Pitman et al., 2014; Andriessen et al., 2017), при цьому негативні наслідки протягом року виявляються в кожного двадцятого і протягом життя – у кожного восьмого члена колективу, де трапилося самогубство (Andriessen et al., 2019; Andriessen et al., 2017).

Безперечно, учинення самогубства (спроби самогубства) учнем закладу освіти негативно впливає на здоров'я, благополуччя та продуктивний потенціал усіх учасників освітнього процесу, та й шкільної громади загалом. Зменшенню цього руйнівного впливу мають сприяти програми групової поственції – роботи з колективом закладу освіти, в якому трапилися суїцид (буліцид) або його спроба.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Є численні наукові, зокрема міждисциплінарні і кроскультурні дослідження та розробки, спрямовані на роботу з потенційним суїцидентом (Cross, & Cross, 2018; Falcone, & Timmons-Mitchell, 2018; Hirsch, Chang, & Rabon, 2018; Pumariega, & Sharma, 2018; Sadek, 2019). Передусім ідеться про ранню діагностику, профілактику, кризове втручання, психологічний та психотерапевтичний супровід випадків суїциду, зокрема пов'язаних із булінгом (Gordon et al, 2018; Koyanagi et al, 2019; Englander, 2020; Найдьонова, 2020) і буліцидом (Marr, & Field, 2001). Концептуальні засади запобігання булінгу (цькуванню) в закладах освіти представлено в низці рекомендацій МОН України, серед яких навчально-методичний посібник (Андреєнкова та ін., 2019), розробки (Луценко та ін., 2015), дистанційні онлайн-курси на різних онлайн-платформах (Протидія та попередження булінгу (цькуванню)..., 2019; EdEga, 2020; Дія..., 2020).

На сьогодні вже є певний доробок з проблематики поственції суїцидів, спрямованих на осіб, які вчинили суїцидальну спробу, а також їхнє найближче оточення (Коса, 2012; Рибалка, 2007), однак саме поственція як система третинної профілактики дитячих, підліткових та юнацьких суїцидів залишається найменш розробленою ланкою профілактичних заходів. Колектив закладу освіти, в якому трапився пов'язаний з булінгом суїцид (спроба суїциду), наразі розглядається переважно як аналог кризового штабу, який має самотужки впоратися з наслідками суїциду або спроби суїциду (Габрієлян, 2019). І практично не приділяється уваги тому факту, що в кризовій ситуації, пов'язаний із суїцидом (спробою суїциду), колектив закладу освіти є такою ж постраждалою (травмованою) групою, як і близьке оточення суїцидента.

Через недостатню вивченість впливу суїцидальних ризиків на групи, а також відсутність усталених систем групової поственції суїцидальних спроб і завершених суїцидів у вітчиз-

няних закладах освіти зростають ризики виникнення кластерів самогубств. На жаль, досі не налагоджено комплексний психологічний супровід груп, які стикаються з проблемою дитячого або юнацького суїциду, що є найбільш тривожним недопрацюванням у закладах освіти.

Дослідження засвідчують ефективність упровадження шкільних програм поственції суїцидів, зокрема включення до моделей поственції таких компонентів, як залучення волонтерів-однолітків, що пройшли тренінгову підготовку, зокрема щодо психологічного супроводу процесу проживання горя (Andriessen et al., 2019; De Leo, 2002; Kumar, 2017; Miller, 2011; Stanley et al., 2009). Загалом психологічна служба системи освіти в Україні методично забезпечена в галузі первинної профілактики суїцидальних спроб учнів і роботи з батьками підлітків групи ризику (Міністерство освіти і науки..., 2014) та створення безпечного середовища (Міністерство освіти і науки..., 2019). Проте гостро бракує чітких алгоритмів дій у постсуїцидальних ситуаціях, коли більшість заходів має бути вжито протягом перших 24-72 годин після трагедії, а також рекомендацій щодо подальшої роботи з класними і педагогічними колективами, завчасної підготовки персоналу до кризової комунікації (зокрема з медіа, здатними підсилити ефект зараження та індукції суїцидальної тенденції). Методичні рекомендації мають враховувати і контекст пандемії та карантинних обмежень, які потребують адаптації роботи психологічної служби у вимушено дистанційних форматах взаємодії учасників освітнього процесу.

Узагальнення світового досвіду ефективних програм поственції суїциду в закладах освіти та розроблення методичних рекомендацій щодо особливостей здійснення поственції в умовах випадків булінгу в закладі освіти є тематично сфокусованою, але надзвичайно гострою потребою освітянської практики, адже за невмінням і незнанням у цій сфері стоять втрачені дитячі життя. Про гостроту потреби, зокрема, свідчить досвід проведених тематичних заходів на базі НАПН України – перших семінарів-практикумів «Дитячий і підлітковий суїцид: як запобігти та допомогти» у межах роботи Навчально-практичного центру психологічних інновацій при Інституті соціальної та політичної психології НАПН України та групових інтерв'ю із психологами і завучами з виховної роботи закладів середньої освіти Печерського району м. Києва. Завдяки опрацюванню такого досвіду виявлено низку актуальних проблем (Чуніхіна, 2021).

Хоча попит освітян на підвищення кваліфікації саме в цій сфері є незаперечним, вони стикаються з певними психологічними перешкодами щодо його реалізації, а саме:

- суб'єктивне дистанціювання від проблеми, винесення її за межі власної професійної компетентності;
- індивідуальна та колективна неготовність мати справу з наслідками, відчуття безпорадності, що частково витісняється з поля суб'єктивного досвіду;
- розмиті або викривлені уявлення про комплекс дій, які належить застосовувати у випадку скоєння суїциду (буліциду) в закладі освіти, а також про суб'єктів, об'єкти і мету таких дій;
- нездатність ідентифікувати колектив закладу освіти в цілому та окремих його членів (навіть самих себе) як постраждалих унаслідок травматичної події.

Згадані перешкоди можуть бути зняті частково або повністю за умови імплементації в закладі освіти протоколів поственції. Таким чином, метою статті є визначення обов'язкових складових організаційної моделі поственції суїциду (буліциду) або його спроби в закладі освіти на основі порівняльного аналізу зарубіжних поственційних моделей.

Виклад основного матеріалу дослідження. З огляду на те, що означена проблема є гостро соціальною, державні та громадські організації по всьому світу активно розробляють програми превенції і поственції. Останнім часом активно напрацьовуються міжнародні стандарти та детальні протоколи, а також маршрути реагування на проблему. Окрема увага приділяється проблемі підліткових суїцидів. На теренах України проводиться аналогічна робота, проте менше уваги приділяється саме питанням поственції дитячих, підліткових та юнацьких самогубств. Наразі немає чітких протоколів і маршрутів реагування, а окремі аспекти поственції розглядаються в межах третинної профілактики підліткових суїцидів.

Дотичні до цієї проблеми державні структури і служби практично не мають у власному розпорядженні специфічних протоколів реагування та керуються загальними нормативно-правовими актами, що, зокрема, вдалося виявити в межах комунікації з представниками поліції, медичних та освітніх установ (Чуніхіна, 2021).

Перш за все варто звернути увагу на те, як система поственційних заходів розглядається в межах теоретичних підходів. Зазначимо, що термінологія у сфері суїцидології вимагає точності й чіткості, оскільки використовуються специфічні поняття (Talbot, & Bartlett, 2012, p. 104). Суїцид трактується як кінцеве і незворотне рішення особи. Превенція розгортається на початку цього процесу водночас, щоб запобігти самогубству та зменшити ризики.

Поряд із цими двома поняттями постає ще одне – *поственція*. Уперше терміном скористався провідний американський суїцидолог і танатолог Е. Шнейдман під час виступу на першій установчій конференції Американської асоціації суїцидології (E. Shneidman 1973). Відтак його використовували для *опису відповідних та ефективних допоміжних дій, яких треба дотримуватися в разі тяжких травматичних подій*. Пізніше К. Андріссен (2009), експерт Центру психічного здоров'я при Університеті Мельбурна, запропонував скоригувати тлумачення поственції. За його визначенням, *поственція* – це комплекс заходів, розроблений для, за участі або безпосередньо тими, хто пережив втрату внаслідок скоєного самогубства, що має сприяти відновленню після втрати та запобігти негативним наслідкам (зокрема проявам суїцидальної поведінки). Е. Шнейдман наголошував на важливості поственції. Він був переконаний, що найбільшою проблемою охорони здоров'я є не превенція суїцидів, не врегулювання ситуації зі спроби самогубства, а зниження впливу стресових факторів на тих осіб, які вважаються постраждалими внаслідок самогубства, адже після переживання травматичних подій їхня життєдіяльність може зазнавати докорінних змін (Talbot, & Bartlett, 2012, p. 104).

Зауважимо, що саме поняття «жертви» в цьому конкретному контексті розглядається дещо інакше. Жертвою або постраждалою визнається особа, яка пережила втрату, а не безпосередньо та, яка загинула. Жертва є сторонньою особою, життя якої зазнає змін унаслідок пережитих психотравматичних подій.

До речі, історично послуги поственції починали розробляти саме на основі пасивної моделі. Цей підхід передбачав, що потерпілі від втрати особи мають отримувати й накопичувати ресурси в незрозумілий і нечітко визначений спосіб. Прикладом можуть слугувати брошури, які можна отримати в похоронному бюро, або реклама груп підтримки для постраждалих, яка оприлюднюється в межах певного публічного заходу, а також публікування корисних інтернет-сторінок в процесі пошуку самодопомоги для себе і власної родини (Talbot, & Bartlett, 2012, p. 105).

На противагу пасивній моделі, активна модель поственції передбачає негайне і пряме спрямування соціальної допомоги на додаткову індивідуальну підтримку особи, яка потрапила під вплив втрати. Зазвичай друзі, товариші, знайомі, сусіди, співробітники, віддалені члени родини не вважаються такими, що потребують підтримки, хоча можуть бути настільки ж травмованими, як і близьке оточення загиблого. Поственція розглядається як сукупність заходів, спрямованих на близьких родичів, проте важливо визначити якість міжособових стосунків як вагомий фактор оцінки необхідності отримання допомоги. Прикладом активної форми поственції можуть бути такі заходи: забезпечення потерпілих списком груп підтримки, а також представлення учасникам груп, які мають схожий досвід. Це підсилює локальну систему допомоги потерпілим (Talbot, & Bartlett, 2012, p. 105).

Поственція самогубств охоплює активності, що стосуються допомоги та підтримки осіб, які постраждали безпосередньо після реалізації суїцидальних намірів. Як уже зазначалося, багато хто з постраждалих не має психопатологічних симптомів, проте деякі з них потребують ефективних клінічних інтервенцій. Більше того, неклінічні форми допомоги після вчинення самогубства можуть істотно впливати на довготривалі наслідки для життя потерпілих. Наприклад, підтримка та інформування провідними фахівцями з питань

поственції працівників поліції, фахівців слідчого управління або похоронної служби можуть дати вагомий позитивний результат щодо стабілізації стану потерпілих.

За приклад категоризації системи поственційних заходів можна взяти досвід Ірландської служби національних стандартів якості забезпечення потерпілих від суїцидів. Уся система заходів включає такі складові:

- інформаційна складова (брошури, книги, буклети, інформаційні листи, постери, онлайн-повідомлення) – вагома для осіб, які характеризуються нормальним рівнем дистресу внаслідок пережитої втрати;
- складова соціально-психологічної підтримки (групи підтримки, групи самопомоги, гарячі лінії, громадська підтримка, освітня підтримка) – спрямована на управління реакцією горя;
- консультативна складова – допомагає опанувати тяжкі реакції горя;
- психотерапевтична складова – передбачає роботу із психічним здоров'ям та складними реакціями потерпілих (Talbot, & Bartlett, 2012, p. 105).

Перелічені складові є підґрунтям для розроблення покрокових маршрутів реагування на кризову ситуацію.

В Україні на цей час явно бракує систематичного досвіду впровадження поственції підліткових самогубств. Проаналізувавши нормативну базу України (Верховна Рада України, 1996; 2000; 2001; 2013; 2014; 2018; Національна рада України з питань телебачення та радіомовлення, 2017), ми дійшли висновку, що в українських закладах освіти наразі практично немає соціальної регуляції взаємодії в кризових ситуаціях самогубств. Консультації з провідними фахівцями у сфері охорони здоров'я, правоохоронної діяльності та освіти підтвердили зроблені нами висновки (Чуніхіна, 2021). Не напрацьовано також і окремі спеціалізовані маршрути для працівників дотичних сфер щодо кризового реагування на ситуацію спроби або реалізації суїцидального наміру. Ті програми превентивних заходів суїцидів, якими сьогодні керуються в державних закладах, не зачіпають повною мірою проблему поственції (Андреєнкова та ін., 2017; Панок та ін., 2016; Богданов та ін., 2017; Міністерство освіти..., 2021; Корнієнко та ін., 2017; ДУ «Інститут модернізації змісту освіти», 2021).

Водночас було проаналізовано зарубіжні протоколи поственційних заходів. Наша увага була сфокусована на досвіді таких країн, як Австралія, Велика Британія, Бельгія, Канада і США.

Найбільш деталізованим виявився австралійський маршрут, розроблений Австралійським інститутом дослідження самогубств, превенції та поственції в межах міжнародної співпраці (Australian Institute for Suicide Research ..., 2017). Запропонована австралійськими фахівцями система охоплює всі ланки та служби, які зазвичай дотичні до ситуації суїциду. У межах маршруту чітко прописано дії із зазначенням безпосередніх виконавців, окреслено ключові моменти та проблеми процесу реалізації. Алгоритм цього протоколу розбито на складові за часовими характеристиками: 24 та 48-72 години після інциденту, упродовж першого місяця, довгострокові дії. Також дії сегментовано за територіальною особливістю – залежно від того, де стався інцидент (на території школи або за межами освітньої установи). Окрема специфіка активностей у межах протоколу розподіляється між випадками спроби самогубства і самогубством з летальним завершенням. Протокол охоплює такі змістові блоки: підготовку та систематичне навчання групи реагування на надзвичайні ситуації в освітньому закладі; інформаційну роботу в закладі освіти в разі виникнення інциденту; інформаційно-комунікативну роботу із зовнішніми соціальними структурами, ЗМІ, комунікацію в соціальних мережах; моніторинг психоемоційного стану як групи ризику, так і всіх суб'єктів освітнього процесу закладу освіти.

Менш регламентованим і більш психотерапевтично спрямованим виявився протокол англійської громадської організації SAMARITANS', що визначає зміст та обсяг комплексної допомоги закладу освіти в кризових випадках. Саме цей протокол передбачає отримання допомоги від добровольців організації, які опанували основні вміння кризового

менеджменту. У політиці та ідеології організації чітко простежується релігійний компонент. Зазначений алгоритм передбачає створення плану реагування в разі інциденту. Цей план охоплює спілкування з батьками та найближчим оточенням постраждалої особи, комунікації в шкільному середовищі, взаємодію із ЗМІ, психоемоційну допомогу групам ризику та іншим учням (Public Health England, 2016).

Чітко регламентованим за послідовністю дій є бельгійський маршрут Euregenas, який передбачає створення кризової команди та пропонує лаконічну регламентацію її дій з чітким кризовим планом. Додатково розкривається роль керівництва в комунікації з учнями, обов'язково з урахуванням специфіки теми, яка буде висвітлюватись. О ж до часових рамок, то протокол дає припис дій насамперед на перші 24 години і на перший тиждень після інциденту. Також серйозна увага приділяється аспектам, пов'язаним з періодом перед і після похорону, а також форматам організації меморіалізації. Таку ж чітку структуру має і канадський протокол, який описує ключові етапи процесу поственції та конкретні дії, які мають виконуватися, без надмірної деталізації. Зокрема, в канадському протоколі наведено деталізований алгоритм негайного реагування, зокрема стосовно контактів із сім'єю, персоналом закладу, місцевою адміністрацією. За таймінгом реагування поственційна робота поділяється на негайне реагування; заходи впродовж декількох днів, заходи та активності через тиждень після інциденту. Значна увага приділяється моніторингу стану учнів як із групи ризику (найближчого оточення), так і інших дітей (Dumon, & Portzky, 2014).

Протокол, прийнятий у США, містить багато деталей, що стосуються побічних факторів, які можуть позначитися на перебігу ситуації через особливості реагування кожної особи, дотичної до кризової події. У змісті протоколу ключову увагу приділено завчасному розробленню плану реагування, який має бути достатньо конкретним для зручності його використання і водночас достатньо гнучким, щоб його можна було адаптувати під різні наслідки ситуацій. Як зазначається в протоколі, завчасне планування дає змогу реагувати миттєво в разі виникнення такої потреби. Основою цього протоколу є створення кризової команди, діяльність якої регламентується чіткими функціональними обов'язками та опосередкована каналами внутрішньої і зовнішньої комунікації. За часовими рамками діяльність кризової команди охоплює негайне реагування (72 години) і довгостроковий план роботи із залученням широкої бази представників громади та відповідальних представників різних соціальних структур. Значна увага приділяється кризовій комунікації, як внутрішній, а саме спілкуванню з учнями та педагогічним колективом, так і зовнішній – висвітленню офіційних повідомлень на сайті закладу, моніторингу соціальних мереж, комунікації із членами сім'ї постраждалого, коментарям для ЗМІ тощо. Для забезпечення зовнішньої комунікації призначається конкретна особа, яка відповідає за надання достовірної інформації в етичному форматі. Окремо протокол містить блок поственційного супроводу, який стосується подолання травми і горювання. Цей блок деталізує форми, ресурси та засоби, які можуть використовуватися для вирішення цієї задачі. На відміну від попередніх протоколів цей протокол визначає також проведення дебрифінгу із залученням кризової команди через 1-2 тижні і через місяць (Higher Education Mental Health Alliance, 2014).

За результатами проведеного аналізу можемо відтак скласти загальну картину процесу поственції підліткових самогубств в інших країнах. Порівняння маршрутів допомогло нам виявити спільні компоненти, а також виокремити унікальний досвід.

Спершу пропонуємо зупинитися на тих аспектах, які наявні в більшості протоколів.

Інваріантні складові. Аналізуючи зміст протоколів обраних для розгляду країн, ми дійшли висновку, що тут простежуються загалом схожі тенденції. Певні питання та окремі блоки представлені в кожному протоколі – зокрема, можемо говорити про *завчасне розроблення маршрутів реагування, завчасне створення кризових команд та попереднє навчання спеціалістів, таймінг реагування, розподіл обов'язків і міжвідомчу комунікацію, напрямки активностей та мішені роботи.*

Маршрути реагування. Створення кожного окремого протоколу передбачає проведення завчасної планової роботи. Жоден протокол не розробляється безпосередньо

після інциденту. Навпаки, фахівці розробляють та оформлюють маршрути в текстовому вигляді завчасно. Кожний фахівець, який залучається до діяльності із врегулювання кризової ситуації, має бути ретельно ознайомлений зі змістом протоколу та функціями, які для нього прописані в цьому протоколі. Протоколи містять не перелік абстрактних рекомендацій, а чіткі кроки із зазначенням їх виконавців та відповідальних осіб. Загальний зміст протоколів поділяється на блоки за хронологією розгортання подій, за окремими цілями роботи або аудиторії, на яку спрямована робота. Виклад тексту обмежений: загальний обсяг не переважає 50 друкованих аркушів. Текст характеризується доступністю і точністю формулювань, а також конкретикою та деталізованістю.

Завчасне створення кризових команд і попереднє навчання. Кожний протокол передбачає, що у випадку скоєння самогубства або його спроби має бути створена команда фахівців, які будуть здійснювати ефективний кризовий менеджмент. Цю завчасно створену команду скликають у разі потреби. Фахівці команди повинні проходити навчання. Рекомендується залучати зовнішніх спеціалістів, які мають досвід аналогічної роботи в кризових ситуаціях. Саме ці фахівці стануть модераторами кризової команди.

Передбачається, що команда розробляє конкретний план дій, який спирається на ускладнений протокол та прописується відповідно до специфічних умов, а також потреб конкретного шкільного середовища. До переліку фахівців включають представників місцевої влади, за потреби – медичних працівників та працівників сфери охорони психічного здоров'я, працівників поліції, а також шкільний персонал та профільних спеціалістів. Процес урегулювання кризової ситуації передбачає багатоканальну комунікацію, проведення постійних брифінгів (оприлюднення поточної інформації) та дебрифінгів (аналіз ефективності дій), а також фінального критичного аналізу виконаної роботи. У більшості протоколів прописано конкретні часові проміжки та перераховано пункти, які мають бути виконані.

Таймінг реагування. У протоколах здебільшого наводиться хронологічний виклад інтервенцій. Основні часові проміжки такі: негайне реагування, 24 години, 48 годин, перший тиждень, перший місяць, перші пів року й один рік після інциденту. Зазначається, що кризова команда має виконувати свої обов'язки протягом передбаченого протоколом періоду. У більшості текстів увага приділяється саме періоду до першого півріччя – зазначається, що за цей час діяльність закладу освіти має повністю відновитись. Кожний часовий проміжок становить окремий блок, який описує конкретні інтервенції і їх виконавців. Рекомендації супроводжуються аргументацією щодо доцільності втручань у конкретний момент.

Розподіл обов'язків і міжвідомча комунікація. Протоколи передбачають залучення великої кількості фахівців з різних установ. Прописана в протоколах діяльність здійснюється в умовах злагодженої взаємодії представників освітньої установи та управління освітніми закладами, офіцерів поліції та правоохоронних органів загалом, представників служб охорони здоров'я та соціальних служб. Комунікація між установами здійснюється шляхом контактування з окремими особами-представниками. За комунікацію з кожною окремою установою відповідає конкретний представник кризової команди. Протоколами передбачено чіткий розподіл обов'язків між членами кризової команди із встановленням часових рамок виконання обов'язків. Виконання завдань обговорюється на брифінгах. Кризову команду очолює спеціаліст, який має успішний досвід кризового менеджменту. Жоден із членів команди не бере на себе всю повноту відповідальності за розв'язання проблеми.

Особливий вид взаємодії передбачається зі школами-партнерами. Кризова команда має повідомити освітні заклади, де навчаються брати і сестри особи, яка загинула або вчинила спробу самогубства, про інцидент, що стався. Це дає змогу уникнути дезінформації та пом'якшити процес адаптації родичів.

Напрями активностей.

– *Екологічна комунікація.* Протоколи містять інструкції щодо специфіки комунікації з найближчим оточенням і групою ризику. Є конкретні рекомендації щодо вибудовування комунікації з найближчим оточенням. Розглядається проблема отримання дозволу від

родини на поширення інформації: регламентується вибудовування комунікації (анулювання адміністративного листування, аби не травмувати близьких), наведення аргументації для батьків щодо поширеної інформації (наприклад, допомога за рахунок надання інформації дітям з групи ризику) та питання залучення до взаємодії комунікатора, який має з батьками хороший контакт. У випадку категоричної заборони з боку родини комунікація зі шкільним оточенням вибудовується за іншим маршрутом. Зазначається, що важливим є не сам факт підтвердження акту самогубства (підтвердження відбувається лише за згоди родичів), а допомога постраждалим, яка може реалізуватися шляхом обговорення та відреагування почуттів у малих групах у супроводі спеціалістів.

Протоколи містять рекомендації щодо формату оприлюднення новини в межах шкільного середовища: розглядається формат спілкування в малих групах і не рекомендується розголошення на широкий загал, оскільки це може призводити до травматизації оточення. Прописуються коректні фрази і формулювання, які мають використовувати фахівці. Увага акцентується на тому, що не вся лексика, яка використовується, може вважатись ефективною, та аргументується, чому, зокрема, не рекомендується використовувати вирази на кшталт завершений суїцид або успішний суїцид.

Враховуються психічний стан та особливості реагування оточення на стресову подію. Протоколи пропонують конкретні поради і кроки на шляху вибудовування ефективної комунікації з групою ризику. Окрема увага приділяється змісту спілкування педагогічного колективу під час першого контакту з учнями закладу в перший день після відновлення повноцінної роботи закладу. До того ж враховано особливості сповіщення оточення про ключові події та дозування інформації. Передбачається ознайомлення конкретних груп осіб з певним обсягом інформації. Наприклад, педагогічний колектив постійно інформують на щоденних нарадах про перебіг ситуації з розслідуванням та поственційною роботою. Дотримується принцип добровільної участі в похоронах та інших меморіальних ініціативах. Заклад забезпечує можливість для учнів, які не хочуть брати участь у похованні, відвідувати навчальні заняття згідно з розкладом.

– *Комунікація з медіа.* Ситуація врегулювання кризової ситуації в протоколах передбачає взаємодію із засобами масової інформації, що з великою ймовірністю будуть висвітлювати ситуацію, що склалась. Поширення інформації розгортається в межах ЗМІ, соціальних мереж та окремих інформаційних платформ (наприклад, на сайті закладу). Взаємодія вибудовується з урахуванням того факту, що оприлюднена інформація та конкретні способи її трансляції на аудиторію можуть нашкодити середовищу, яке зазнало стресових впливів. Протоколи передбачають конкретні дії, які мають бути виконані, та перестороги щодо небезпек, які можуть виникнути в процесі такої комунікації. Наприклад, серед членів кризової команди обов'язково визначається особа, яка відповідає за спілкування зі ЗМІ, тобто спікер. Також до команди залучається відповідальна особа, яка відстежує активність у соціальних мережах на предмет етичності висвітлення інформації щодо інциденту. На сайті закладу публікується офіційне повідомлення про інцидент (відповідно до етичних стандартів), яке через певний час видаляється. Учні не рекомендується взаємодіяти з представниками ЗМІ та надавати коментарі, а також оприлюднювати пости в соціальних мережах.

Комунікація зі ЗМІ вибудовується таким чином, аби протидіяти дезінформації шляхом підготовки чітких прес-релізів та моніторингу новинних повідомлень на предмет етичності. У ЗМІ рекомендується уникати формулювань, які романтизують вчинок та однобічно висвітлюють проблему. Забороняється поширювати та візуалізувати особисту інформацію про суїцидента та членів родини, використовувати аудіо-, відео- або фотоматеріали із зображенням особи або особистих речей. Зокрема, це стосується передсмертної записки, якщо вона була, продуктів творчості особи (щоденники, вірші, малюнки тощо). Комунікація має відбуватися із залученням спеціалістів зі сфери охорони соматичного (лікарі різного профілю) та ментального (психіатрів, психологів, психотерапевтів) здоров'я. Взаємодія із зазначеними фахівцями допоможе висвітлити

ситуацію, що склалася, найбільш об'єктивно та екологічно для її споживачів. Мають висвітлюватись альтернативні шляхи розв'язання проблем, з якими стикаються діти і підлітки; потрібно подбати про проведення психоедукації психічних розладів, поінформувати про гарячі лінії та ресурси спільноти, а також попередити про фактори ризику та насторожуючі маркери для оточення неповнолітньої особи. Не варто розголошувати подробиці способу самогубства, публікувати записки та фотографії, надавати спрощені пояснення, створювати сенсації тощо.

– *Взаємодія з родиною.* Окремим пунктом, який розглядається в межах кожного протоколу, є специфіка побудови комунікації з родиною особи, яка скоїла самогубство або вчинила спробу. Більшість варіантів передбачає обрання контактної особи, яка може виступати медіатором (посередником) у спілкуванні з родиною. Акцент робиться на тому, що контактна особа підтримує досить близькі стосунки з родиною і може враховувати всі її потреби. Комунікація з родиною будується обережно й з урахуванням етичних стандартів. Якщо інцидент стався в територіальних межах школи, то є перелік правил, як будуть про це сповіщені батьки. У випадку, коли самогубство або його спроба сталися за межами школи, комунікація спрямовується на встановлення об'єктивного стану речей і підтвердження/спростування скоєного самогубства. Варто розуміти, що родичі можуть не дати згоду на підтвердження. У цьому випадку фахівці не мають права тиснути на родичів і дезінформувати оточення.

Членів родини мають повідомляти про кожний крок фахівців кризової команди, який здійснюється в межах урегулювання ситуації. Родина має надати дозвіл на поширення інформації і може регулювати той її обсяг, який висвітлюватиметься в соціальному середовищі. Окремим пунктом є обговорення можливості долучення учнів до поховання та меморіальних заходів: родина може як дозволити, так і заборонити таку можливість. Важливим моментом є визначення конкретної дати і створення умов для відвідування батьками або родичами закладу освіти з метою отримання особистих речей учня. Передбачається обмеження доступу до шафи учня, створення списку речей та їх зберігання, за потреби збирання речей, що залишилися в інших приміщеннях; речі із шафи потрібно збирати без присутності учнів та обмежити час перебування батьків у школі.

– *Робота з оточенням і групою ризику.* У протоколах передбачається, що ситуація може негативно впливати на оточення. До осіб, яких класифікують як постраждалих, відносять членів родини, однокласників та учнів цього закладу, друзів і знайомих, учителів і весь шкільний персонал. Важливим аспектом є проблема ефекту зараження, що полягає в наслідуванні самоушкоджувальної поведінки. Для певної категорії осіб інцидент може виявитися тригером для виникнення аутодеструктивних інтенцій. Фахівці з ментального здоров'я мають здійснювати моніторинг психічного стану осіб, яких можна віднести до групи ризику. У випадку виявлення таких осіб інтервенції мають бути точковими та обережними, аби уникнути ретравматизації.

Протоколи рекомендують уникати меморалізації в межах освітнього закладу, зокрема йдеться про портрети, фото, дошки спогадів, букети, листівки, іграшки тощо. Зауважується, що символіка та атрибутика інциденту в межах шкільного закладу є небажаною. Встановлення пам'яток, меморіальних дошок або скульптурних виробів теж не рекомендується (або такий захід може мати тимчасовий характер). Атрибутика може стати тригером погіршення психічного стану оточення та відтермінує терміни повернення закладу до нормального функціонування. За наявності атрибутики вона має бути зібрана та передана родині.

– *Простір для розвантаження.* Крім вищезазначеного, протоколи передбачають реорганізацію шкільного простору. Для психоемоційного розвантаження осіб, які цього потребують, створюються окремі приміщення; усіх дітей потрібно ознайомити з такими приміщеннями і їхнім призначенням. На дверях кімнати має бути напис, що вказує на призначення приміщення. У кімнаті має постійно перебувати фахівець, здатний надати кваліфіковану психологічну допомогу. Двері до кімнати треба тримати постійно

відчиненими. Треба подбати про те, щоб кімната була захищена від шуму, щоб у ній не було скупчення людей, яскравого світла. Формується вхідний лист учнів, які звертаються по допомогу, та оформлюється звіт відвідувань, щоб виявити осіб групи ризику. Передбачається фіксація фактів повернення учнів до класу або додому після перебування в кімнаті розвантаження, оскільки емоційне відреагування може істотно дестабілізувати особу.

Окрім того, прописуються конкретні дії персоналу на випадок, якщо акт самогубства вчинений на території школи. Зазначаються конкретні дії, які мають бути зроблені до того, як місця дістануться фахівці медичної служби і поліція. Зокрема, місце потрібно огородити та обмежити туди доступ сторонніх осіб. Речі мають лишатися на своїх місцях для того, аби криміналісти мали змогу з ними працювати. Простір треба організувати таким чином, щоб люди не бачили тіло загиблої особи і не могли фізично наблизитися до нього.

– *Брифінги і дебрифінги.* Кризова команда постійно проводить обговорення поточної ситуації. Якщо брифінги організуються для оприлюднення певної інформації в соціальному просторі, то метою дебрифінгів є аналіз ефективності роботи та її результатів усередині самої команди. Обидві форми обговорення допомагають регулювати дії членів команди та знижувати рівень тривожності в потерпілих. На основі інформації за результатами дебрифінгів коригується програма дій і протокол реагування. За умови ознайомлення з конкретними фактами оточення схильне менш перейматися на емоційному рівні і більш тверезо аналізувати ситуацію, що склалась. Ще одним аспектом комунікації можуть бути батьки інших учнів, які потребують запевнення, що їхня дитина перебуває в безпечному середовищі, та конкретних рекомендацій щодо реагування на кризові ситуації, а також вибудовування комунікації з дитиною.

Перший брифінг проводиться в межах 24 годин з моменту інциденту. Першочергове реагування спрямоване на шкільне середовище: учнів і персонал (водіїв, тренерів, працівників буфету та служби підтримки, учителів і волонтерів). Завданням наступних брифінгів – упродовж терміну дії програми – є пошук і передавання інформації, підтримка колегіальності та відповідальності, турбота про психологічне благополуччя персоналу закладу. Дебрифінг можна проводити із залученням фахівців, які беруть участь у врегулюванні кризової ситуації в проміжку від 48-72 годин: зусилля потрібно спрямувати на заспокоєння людей, відновлення порядку та демонстрацію керованості ситуації.

– *Мішені роботи.* Уся робота, яку фахівці проводять у межах протоколів, спрямована на дві основні проблеми: запобігання порушенням психічного здоров'я соціального оточення та профілактика ефекту зараження. Поственційні інтервенції реалізуються з метою відновлення нормального самопочуття, тобто стимулюються процеси емоційної та поведінкової стабілізації, здійснюється профілактика виникнення або загострення психічних порушень.

Отже, усі проаналізовані протоколи передбачають урегулювання кризової ситуації в межах шкільного середовища за умови завчасного розроблення і створення маршрутів кризового реагування, підготовки відповідних фахівців, хронологічного регламентування процесу поственції, а також створення конкретних рекомендацій щодо поведінки, комунікації та організації соціального простору.

Варіативні складові. Проведений аналіз свідчить про те, що досвід країн усе ж таки різниться в певних аспектах. Кожна має свої особливості, коли йдеться про систему освіти, правоохоронні органи, медичну систему та соціальні служби. Вважаємо за потрібне звернути увагу на те, що, крім схожих компонентів, є й такі, які притаманні лише певним регіонам.

Австралійський досвід. Протокол передбачає отримання розширеного доступу до користувацьких даних з метою коригування або видалення інформації, що може виявитися травматичною для оточення. Зокрема, у протоколі йдеться про залучення ресурсів районних адміністрацій, тобто фільтрування публічної інформації відбувається на рівні виконавчої влади. Особа, яка це робить, належить до кризової команди, проте ресурси, що залучаються, є зовнішніми. Отриманий доступ дає змогу видаляти інформацію, яка класифікується як надмірно травматична, неправдива, надто особиста, надмірно романтична або така, що

спонукає до копіювання поведінки. Кризова команда, за умови згоди членів родини, має монополію на поширення інформації про кризову ситуацію. Інформування повинно здійснюватися в межах етичних стандартів (Australian Institute for Suicide Research ..., 2017, p. 12).

У випадку спроби самогубства не можна залишати особу наодинці. Представники шкільного середовища мають постійно перебувати поруч з нею доти, поки не прибудуть батьки. У випадку самогубства аналогічна схема рекомендується вже щодо свідків інциденту, тобто учнів, які бачили, що сталося. Не рекомендується дозволяти учням самостійно відвідувати поховання і відзначання роковин. Відвідини можливі лише в супроводі батьків або родичів (Australian Institute for Suicide Research ..., 2017, p. 14).

Висвітлюючи інциденти, рекомендується послуговуватися формулюваннями «загибель» і «серйозна ризикова поведінка» оскільки вони найкраще відображають суть події та зменшують стигматизацію.

Група реагування на надзвичайні ситуації оновлюється щорічно. Кожен член команди отримує особисту копію рекомендацій. Необхідне щоденне оновлення та узгодження ролей членів команди.

Команда має забезпечити партнерство з представниками служб з охорони психічного здоров'я. Спеціаліст може долучатися до складу команди або може лише надавати консультації особам (постраждалим та особам із групи ризику), яких спрямовують члени команди. Ефективне партнерство передбачає зв'язок із жіночою та дитячою поліклініками місцевою лікарнею. Доступ забезпечується цілодобово і в надзвичайних ситуаціях.

У разі вчинення спроби самогубства консультант групи реагування, спеціаліст з охорони психічного здоров'я та члени сім'ї спільно розробляють план повернення учня до школи. За запитом консультанта групи реагування спеціаліст з охорони психічного здоров'я здійснює постійний супровід особи (Australian Institute for Suicide Research ..., 2017, p. 15).

Англійський досвід. Англійський досвід поственції передбачає, що проблемою суїцидальної поведінки займається окрема громадська організація (Samaritans). Їхня діяльність спрямована на навчання і підготовку спеціалістів, здатних ефективно опановувати кризові ситуації. Команди формуються на добровільній основі. Кожний учасник зобов'язується пройти повний курс підготовки (Public Health England, 2016, p. 9).

У разі виникнення потреби шкільна адміністрація може подати запит до громадської організації, щоб отримати консультативну допомогу спеціаліста з питань поственції. Консультант громадської організації є зовнішньо запрошеною особою і не має жодного стосунку до конкретного освітнього закладу. Його діяльність спрямована на координацію поственційного процесу.

Рекомендовано послуговуватися такими словами і висловами під час комунікації: суїцид, померти від суїциду, спроба суїциду, завершений суїцид, особа під загрозою суїциду, допомога із запобігання самогубству. Не рекомендується вживати такі фрази: успішна спроба суїциду, самогубець, «крик про допомогу», схильний до самогубства (Public Health England, 2016, p. 18).

Варто звернути увагу на те, що протокол містить у собі релігійну складову і передбачає залучення проповідника/пастора до процесу адаптації учнів до нових умов, зокрема під час церемонії поховання. До обов'язків цього члена команди належать регламентація процесу прощання та підтримка учнів. Автори протоколу зазначають, що такий фахівець є найбільш підходящою фігурою для цього.

Рекомендується взаємодія з учнями, щоб допомогти їм прояснити свої почуття, попередити їх про ризик онлайн-активності у зв'язку з інцидентом, що трапився. На сайті освітнього закладу потрібно розмістити інформацію про випадок, а також здійснювати моніторинг повідомлень на предмет виявлення дезінформації. У разі потреби модератори можуть видаляти коментарі, які класифікуються як недостовірні, образливі чи травматичні (Public Health England, 2016, p. 21).

Бельгійський досвід. Бельгійський протокол передбачає залучення до процесу поственції зовнішнього фахівця із суїцидальної поведінки, який має бути клініцистом, а

також експертом з цієї теми. Його професійні знання та навички можуть допомогти розгорнути ефективну профілактичну роботу з групою ризику. Він долучається до створення плану дій і може його коригувати залежно від свого бачення (Dumon, & Portzky, 2014).

Адміністрація шкільного закладу бере на себе зобов'язання потурбуватися про подальше листування із сім'єю. Поштова скринька сім'ї особи, яка загинула, має бути відключеною від автоматичної розсилки про рахунки, плани занять, публічні заходи, щоб уникнути ретравматизації родичів.

Передбачається залучення фахівців із психічного здоров'я до моніторингу психічного стану учнів до моменту поховання. Церемонія може стати стресовим фактором і погіршити стан присутніх. Завдання полягає в тому, аби мінімізувати травматичний ефект (Dumon, & Portzky, 2014).

Протокол містить окремий додаток, призначення якого – регуляція обговорення в класі ситуації, що склалась. Обговорення рекомендується проводити лише після отримання згоди сім'ї та з урахуванням їхніх коректив. Підготовка і проведення є функцією, яка покладається на вчителя за асистування психолога або іншого фахівця з ментального здоров'я. Комунікація вибудовується таким чином, щоб виявити, проаналізувати та спростувати наявні чутки, забезпечити учнів достовірною інформацією, допомогти їм усвідомити те, що чутки можуть нашкодити, а також сформуванню у них розуміння того, що виокремити одну певну причину є досить складно. Потрібно говорити про суїцид не як про героїчний вчинок, не романтизувати його, а робити акцент на наслідках і незворотності прийняття такого рішення.

Важливо також розглянути окремим пунктом взаємозв'язок суїцидальних проявів з депресією, адикціями, розладами особистості, розладами афективної сфери та іншими психічними розладами. Важливо уникати стигматизації та орієнтуватися на те, що поственція є способом допомоги постраждалим (Dumon, & Portzky, 2014).

Взаємодія з учнями передбачає створення безпечного клімату для спілкування (конфіденційність і чесність), можливості проговорювати та висловлювати емоції, забезпечення нормалізації почуття провини та злості, ознайомлення зі стратегіями опанування суму, депресії та безнадії, з можливостями соціально-психологічної допомоги та способами її отримання (Dumon, & Portzky, 2014).

Канадський досвід. Відповідно до протоколу рекомендується користуватися онлайн-застосунками для полегшення і пришвидшення розроблення комунікаційного плану. Використання застосунків підвищує ефективність комунікації між членами команди і дотичними установами.

Адміністрація школи, зокрема директор закладу, бере на себе відповідальність щодо інформування всієї батьківської спільноти про інцидент. Передбачається офіційне звернення від імені закладу, яке має містити: визнання смерті учня як суїциду (за умови згоди родини), запевнення про повернення закладу до звичного графіка, гарантування того, що консультативні послуги будуть доступними для шкільної спільноти, і надання інформації про способи отримання допомоги (Centre for Suicide Prevention, 2021).

Рекомендується організувати окрему зустріч з колом спілкування загиблого(-ої) у форматі малої групи. Взаємодія має будуватися на розумінні того, що подія, яка сталась, не є результатом їхніх дій і не може бути їхньою провинною.

Батьки повинні мати можливість відвідувати спеціальні заняття, щоб отримувати більше інформації про психічне здоров'я, фактори протекції та ризик суїцидальної поведінки, маркери ризикової поведінки (Centre for Suicide Prevention, 2021).

Досвід Сполучених Штатів Америки. До поственційного процесу залучаються такі підрозділи: відділ у справах учнів (поширення інформації та комунікація із сім'єю), психологічні служби і служби консультування (консультант із психічного здоров'я), служба охорони здоров'я (комунікація з родиною), служба з питань інвалідності (ідентифікація осіб групи ризику і перенаправлення до інших сервісів), внутрішня служба безпеки або поліція (залучення правоохоронних органів та судмедекспертизи для забезпечення спільноти від

негативних наслідків), фінансова допомога або бюро реєстрації (координація інформування та комунікації із сім'єю), відділ зв'язків зі ЗМІ та громадськістю (внутрішня і зовнішня комунікація), відділ з питань гуртожитку (дотичні питання), підрозділ керування ризиками (надання консультацій), капеланство (допомога в комунікації та підтримка учнів), братства та сестринства (ресурс зв'язків), відділ міжнародної співпраці (у випадку загибелі іноземця), локальний відділ охорони здоров'я, відділ ІТ (поліпшення комунікації) (Higher Education Mental Health Alliance, 2014).

Передбачається попереднє розроблення та проведення практикумів спеціалістами з питань поственції, а також ознайомлення учасників кризової команди зі спеціальною термінологією з проблеми підліткових суїцидів і поственції. Усі учасники процесу мають використовувати зрозумілу для кожного лексику.

Робота із соціальними ресурсами передбачає моніторинг профілю загиблого в соціальних мережах, розроблення та поширення протоколу онлайн-поственції, співпрацю із сім'єю, щоб отримати доступ до сторінки, а також поширення ресурсів поственції через сторінку учня – створення відповідного статусу. Поширення протоколів про інформування має відбуватися через мережу Facebook.

Окремий пункт – моніторинг стану учнів, які залучаються до процесу соціально-психологічної адаптації. На кожному його етапі потрібно вести спостереження за станом учнів та здійснювати його психометричні заміри з метою моніторингу динаміки змін (Higher Education Mental Health Alliance, 2014).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Регуляція кризових ситуацій у соціальному середовищі не може відбуватися без відповідних маршрутів і протоколів, оскільки це знижує її ефективність та збільшує часові витрати. На сьогодні в Україні немає специфічних протоколів, які б чітко регламентували процес поственції дитячих, підліткових та юнацьких суїцидів у межах освітнього закладу. Тому надзвичайно важливим видається зосередити зусилля на створенні відповідного українського варіанта маршруту поственції.

Проведений аналіз зарубіжних протоколів поственції в межах закладів освіти дав змогу визначити основні пункти, які мають бути включені до протоколу поственційних заходів підліткових суїцидів. За результатами аналізу досвіду п'яти країн: Великої Британії, США, Бельгії, Австралії, Канади – виявлено, що протоколи передбачають чітку регламентацію розгортання етапів процесу поственції. Хронологію та функції учасників процесу чітко виписано та аргументовано. Кожний протокол містить перелік детальних рекомендацій щодо дій відповідальних осіб. Виокремлено варіативні та інваріативні складові протоколів, детально їх описано.

Вважаємо, що текст протоколу має містити ключові пункти, тобто блоки, які є в усіх проаналізованих протоколах, а саме: завчасне створення кризової команди та протоколу реагування, відповідне навчання фахівців з питань поственції суїцидів, хронологічний план розгортання подій, правила комунікації з постраждалими (членами родини, учнями, свідками), регламентація міжвідомчої взаємодії (правоохоронні органи, ЗМІ, сфера охорони здоров'я, соціальні служби, суспільство тощо), механізм моніторингу осіб групи ризику, регламентування церемоній поховання та меморіальних заходів, реорганізація простору освітнього закладу, зокрема відведення приміщення для емоційного розвантаження, забезпечення доступності послуг фахівців з ментального здоров'я тощо.

У процесі структурування пунктів потрібно враховувати специфіку вітчизняного соціального простору та адаптувати певні рекомендації до сучасних реалій. Українське освітнє середовище має свої особливості, тому, цілком можливо, доведеться включити в протокол додаткові пункти, які допоможуть оптимізувати процес поственції на базі чинної системи. Створення адаптованого до вітчизняних реалій протоколу поственції суїциду (буліциду) або його спроби в закладі освіти дасть змогу зменшити деструктивний вплив суїцидального епізоду на осіб з групи ризику, зокрема ймовірність виникнення суїцидальних кластерів, ретравматизації близького оточення тощо; сприятиме більш швидкій нормалізації

соціально-психологічного клімату в закладі освіти та поверненню його до звичних умов функціонування.

Список використаних джерел

- Андреєнкова, В. Л., Ковальчук, Л. Г., & Луценко Ю. А. (2017). *Небезпечні квести для дітей: профілактика залучення*. Методичний посібник. Київ: Агентство «Україна».
- Андреєнкова В. Л., Левченко К. Б., Матвійчук М. М., & Дацко О. В (2020). *Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе. Базові навички медіації однолітків*. Навчально-методичний посібник. Київ: Нічога С.С. Взято з <https://uni.cf/3DrjDaZ>.
- Андреєнкова, В. Л., Мельничук, В. О., Калашник, О. А. (2019). *Протидія булінгу в закладі освіти: системний підхід*. Методичний посібник. Київ: Агентство «Україна».
- Балакірева, О. М. (Наук. ред.). (2019). *Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проєкту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»*. Київ: Фоліант.
- Богданов, С., Гніда, Т., Залеська, О., Лунченко, Н., Панок, В., & Соловійова, В. (2017). *Корекційно-розвиткова програма формування стійкості до стресу в дітей дошкільного віку та школярів «Безпечний простір»*. Навчально-методичний посібник. Взято з <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11847>.
- Верховна Рада України (1996). Конституція України. Взято з <https://bit.ly/3olNY6z>.
- Верховна Рада України (2000). Закон України про психіатричну допомогу. Взято з <https://bit.ly/3dmce28>.
- Верховна Рада України (2001). Кримінальний кодекс України. Взято з <https://bit.ly/3pquEV8>.
- Верховна Рада України (2013). Міністерство охорони здоров'я України: Наказ №400. Взято з <https://bit.ly/3dmce28>.
- Верховна Рада України (2014). Наказ № 103 «Про затвердження та впровадження медико-технологічних документів зі стандартизації медичної допомоги при депресії». Взято з <https://bit.ly/3Dk3UKF>.
- Верховна Рада України (2018). Закон України «Про внесення зміни до статті 120 Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за сприяння вчиненню самогубства» Взято з <https://bit.ly/3y1rNFV>.
- Габрієлян, А. Е. (2019). Профілактика суїцидальної поведінки підлітків. *Шкільному психологу. Усе для роботи: науково-методичний журнал*, 2, 2–7.
- Денісова, Л. (2021). *Нарада керівників правоохоронних та інших державних органів щодо додержання прав дітей*. Взято з <https://bit.ly/3oonQYT>.
- Державна служба статистики (2021). *Статистичний збірник: Таблиці народжуваності, смертності та середньої очікуваної тривалості життя*. Взято 15 листопада 2021 р. з <https://bit.ly/3oqc0gw>.
- Дія. Цифрова освіта (2020). *Про кібербулінг для підлітків*. Взято з <https://osvita.diia.gov.ua/courses/cyberbullying>.
- ДУ «Інститут модернізації змісту освіти» (2021). Інформаційна база професійного інструментарію фахівців психологічної служби у системі освіти України. Взято з <https://bit.ly/3y82Tol>.
- Корнієнко, І. О., Лісовецька, І. М., Луценко, Ю. А., & Романовська, Д. Д. (2017). Досвід надання допомоги дітям і сім'ям-жертвам військового конфлікту. Київ: УНМЦ практичної психології і соціальної роботи.
- Коса, Н. С. (2012). *Комплексна програма практичного психолога «Підлітковий суїцид: превенція, інтервенція, поственція»*. Взято з <https://bit.ly/3G9eBSa>.
- Луценко, Ю. А., Воронкевич, Н. В., Мельникова, Н. А., Гіду, Ю. А., Комар, Н. А., Шелест, Т. В., ... & Семенко, Ю. В. (2015). *З досвіду проведення корекційної роботи практичного психолога і соціального педагога з дітьми з девіантною та деліквентною поведінкою*. Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/107251/1/424.pdf>.

Лях, Т. Л., & Паркер Роерден, Л. (2013). *«Не смійся з мене: просвітницько-профілактична програма тренінгових занять»*: Навчально-методичний посібник для соціальних педагогів, практичних психологів та вихователів. Київ: УМСА.

Міністерство освіти і науки України (2014). Лист № 1/9-179 від 28.03.2014 «Щодо профілактики суїцидальних тенденцій серед учнів». Взято з <https://bit.ly/3GdTKgx>.

Міністерство освіти і науки України (2019). Лист №1/9-414 «Про деякі питання щодо створення у 2019-2020 н.р. безпечного освітнього середовища, формування в дітей та учнівської молоді ціннісних життєвих навичок». Взято з <https://bit.ly/3EDVQ92>.

Міністерство освіти і науки України (2021). *Вирішую конфлікти та будує мир навколо себе: електронний курс*. Взято з <https://bit.ly/31yWM01>.

Найдьонова, Л. А. (2020). *Діагностика булінгу і кібербулінгу*. Методичні рекомендації. Вид. 2-ге. Взято з <https://bit.ly/3xSppBa>.

Національна рада України з питань телебачення та радіомовлення (2017). *Спільний акт узгодження № 2 Висвітлення засобами масової інформації теми суїциду*. Взято з <https://bit.ly/3ErDsAa>.

Панок, В. Г., Вієвський, А. М., Лепеха, К. І., Лунченко, Н. В., Луценко, Ю. А., Острова, В. Д., & Сосновенко, Н. В. (2016). *Інформаційно-освітня протиалкогольна програма «Сімейна розмова»*. Методичний комплекс. Київ: Діалог Пресс. Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/711575/1/Posibnyk%20panton.pdf>.

Рибалка, В. В. (2007). *Психологічна профілактика суїцидальних тенденцій в учнівської молоді*. Методичні рекомендації. Київ: ІПППО АПН України, КФ ВМУРОЛ «Україна», Щербатих О.В.

Чуніхіна, С. Л. (2021). Зберегти життя. [*Освіта і суспільство*, 9, 3](#).

Andriessen, K., Krysinska, K., Hill, N. T., Reifels, L., Robinson, J., Reavley, N., & Pirkis, J. (2019). Effectiveness of interventions for people bereaved through suicide: a systematic review of controlled studies of grief, psychosocial and suicide-related outcomes. *BMC psychiatry*, 19(1), 1–15.

Andriessen, K., Krysinska, K., Kxlves, K., & Reavley, N. (2019). Suicide postvention service models and guidelines 2014–2019: A systematic review. *Frontiers in psychology*, 10. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02677>.

Andriessen, K., Rahman, B., Draper, B., Dudley, M., & Mitchell, P. B. (2017). Prevalence of exposure to suicide: A meta-analysis of population-based studies. *Journal of Psychiatric Research*, 88, 113–120.

Australian Institute for Suicide Research and Prevention & Postvention Australia (2017). *Postvention Australia Guidelines: A resource for organisations and individuals providing services to people bereaved by suicide*. Brisbane: Australian Institute for Suicide Research and Prevention.

Cerel, J., Brown, M.M., Maple, M., Singleton, M., van de Venne, J., Moore, M. & Flaherty, C. (2019). How Many People Are Exposed to Suicide? Not Six. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 49, 529–534.

Cross, T. L. & Cross, J. R. (2018). *Suicide among gifted children and adolescents: Understanding the suicidal mind (2nd ed.)*. Waco, TX: Prufrock Press.

De Leo, D. (2002). Struggling against suicide: The need for an integrative approach. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, 23(1), 23–31.

Dumon, E., & Portzky, G. (2014). *School-based Suicide Prevention, Intervention and Postvention*. Euregenas: Ghent University.

EdEra (2020). *Протидія булінгу у школі: онлайн-курс ПРО.Школу для вчителів* Взято з <https://bit.ly/31BATNG>.

Englander, E.K. (2020). *25 Myths about Bullying and Cyberbullying*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc.

Falcone, T., & Timmons-Mitchell, J. (2018). *Suicide Prevention. A Practical Guide for the Practitioner*. Berlin: Springer International Publishing AG.

Gordon, D. E., Kenny, D. M., O'Reilly, D. A., & Moore, D. G. P. (2018). Being transformed: Delivering a psychotherapeutic group intervention targeting repeat suicide attempts. *European Journal of Psychotherapy & Counselling*, 20(3), 257–277.

Higher Education Mental Health Alliance (2014). *Postvention: A Guide for Response to Suicide on College Campuses*. Retrieved from <https://bit.ly/31GK9jo>.

Hirsch, J. K., Chang, E. C., & Rabon, J. K. (Eds.). (2018). *A positive psychological approach to suicide: Theory, research, and prevention*. Berlin: Springer International Publishing.

Klomek, A. B., Sourander, A., Niemelä, S., Kumpulainen, K., Piha, J., Tamminen, T., ... & Gould, M. S. (2009). Childhood bullying behaviors as a risk for suicide attempts and completed suicides: a population-based birth cohort study. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 48(3), 254–261.

Koyanagi, A., Oh, H., Carvalho, A. F., Smith, L., Haro, J. M., Vancampfort, D., ... & DeVylder, J. E. (2019). Bullying victimization and suicide attempt among adolescents aged 12–15 years from 48 countries. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 58(9), 907–918.

Kumar, U. (2017). *Handbook of Suicidal Behaviour*. Singapore: Springer.

Marr, N., & Field, T. (2001). *Bullycide: Death at playtime*. London: Success Unlimited.

Miller, D. N. (2011). *Child and Adolescent Suicidal Behavior: School-Based Prevention, Assessment, and Intervention*. NY: Guilford Press.

Pitman, A., Osborn, D., King, M., & Erlangsen, A. (2014). Effects of suicide bereavement on mental health and suicide risk. *The Lancet Psychiatry*, 1, 86–94.

Poijula, S., Dyregrov, A., Wahlberg, K. E., & Jokelainen, J. (2001). Reactions to adolescent suicide and crisis intervention in three secondary schools. *International journal of emergency mental health*, 3, 97–106.

Prometheus (2019). *Протидія та попередження булінгу (цькування) в закладах освіти*. Взято з <https://bit.ly/3opaBXI>.

Pumariega, A.J., & Sharma, N. (2018). *Suicide Among Diverse Youth*. Berlin: Springer International Publishing.

Sadek, J. A (2019). *Clinician's Guide to Suicide Risk Assessment and Management*. Berlin: Springer International Publishing.

Shneidman, E. S. (1973). *Deaths of Man*. NY: Quadrangle.

Stanley, B., Brown, G., Brent, D. A., Wells, K., Poling, K., Curry, J., ... & Hughes, J. (2009). Cognitive-behavioral therapy for suicide prevention (CBT-SP): treatment model, feasibility, and acceptability. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 48(10), 1005–1013.

Talbott, L. L., & Bartlett, M. L. (2012). Youth Suicide Postvention: Support for Survivors and Recommendations for School Personnel. *Alabama Counseling Association Journal*, 38(2), 104–105.

UNICEF (2020). *Булінг та кібербулінг у підлітковому середовищі. Статистичні дані щодо булінгу серед підлітків України*. Взято з <https://uni.cf/3ooV2zj>.

World Health Organization (2021). *Suicide*. Retrieved from <https://bit.ly/3110H0N>.

References

Andreyenkova, V. L., Kovalchuk, L. H., & Lutsenko Y. A. (2017). *Metodychnyy posibnyk «Nebezpechni kvesty dlya ditey: profilaktyka zaluchennya»* [Methodical manual «Dangerous quests for children: prevention of involvement»]. Kyiv: Ahentstvo «Ukraina». (in Ukrainian)

Andriessen, K., Krysinska, K., Hill, N. T., Reifels, L., Robinson, J., Reavley, N., & Pirkis, J. (2019). Effectiveness of interventions for people bereaved through suicide: a systematic review of controlled studies of grief, psychosocial and suicide-related outcomes. *BMC psychiatry*, 19(1), 1–15. (in English)

Andriessen, K., Krysinska, K., Kxlves, K., & Reavley, N. (2019). Suicide postvention service models and guidelines 2014–2019: A systematic review. *Frontiers in psychology*, 10. Retrieved from <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2019.02677>. (in English)

Andriessen, K., Rahman, B., Draper, B., Dudley, M., & Mitchell, P. B. (2017). Prevalence of exposure to suicide: A meta-analysis of population-based studies. *Journal of Psychiatric Research*, 88, 113–120. (in English)

- Andreienkova, V. L., Melnychuk, V. O., & Kalashnyk, O. A. (2019). *Protydiia bulinhu v zakladi osvity: systemnyi pidkhid. Metodychnyi posibnyk* [Combating bullying in an educational institution: a systematic approach. Methodical manual]. Kyiv: Ahentstvo «Ukraina». (in Ukrainian)
- Andreienkova, V. L., Levchenko, K. B., Matviychuk, M. M., & Datsko, O. V. (2020). *Vyrishuyu konflikty ta buduyu myr navkolo sebe. Bazovi navychky mediatsiyi odnolitkiv. Navchal'no-metodychnyi posibnyk* [I resolve conflicts and build peace around myself. Basic peer mediation skills. Educational and methodical manual]. Kyiv: Nichoha S.S. Retrieved from <https://uni.cf/3DrjDaZ>. (in Ukrainian)
- Australian Institute for Suicide Research and Prevention & Postvention Australia (2017). *Postvention Australia Guidelines: A resource for organisations and individuals providing services to people bereaved by suicide*. Brisbane: Australian Institute for Suicide Research and Prevention. (in English)
- Balakirieva, O. (Sc. Ed.). (2019). *Sotsialna obumovlenist ta pokaznyky zdorovia pidlitkiv ta molodi: za rezultatamy sotsiologichnoho doslidzhennia v mezhakh mizhnarodnoho proiektu «Zdorovia ta povedinkovi oriientatsii uchnivskoi molodi»* [Social conditionality and health indicators of adolescents and young people: according to the results of a sociological study within the international project «Health and behavioral orientations of student youth"]. Kyiv: Foliant. (in Ukrainian)
- Bohdanov, S., Hnida, T., Zaleska, O., Lunchenko, N., Panok, V., & Solovyova, V. (2017). *Korektsiino-rozvytkova prohrama formuvannia stiykosti do stresu v ditei doshkilnoho viku ta shkolariv «Bezpechnyi prostir»: navchalno-metodychnyi posibnyk* [Correctional and developmental program for the formation of resistance to stress in preschool children and schoolchildren «Safe Space»: a textbook]. Retrieved from <http://ekmair.ukma.edu.ua/handle/123456789/11847>. (in Ukrainian)
- Cerel, J., Brown, M. M., Maple, M., Singleton, M., de Venne van, J., Moore, M. & Flaherty, C. (2019). How Many People Are Exposed to Suicide? Not Six. *Suicide and Life-Threatening Behavior*, 49, 529–534. (in English)
- Chunikhina, S. L. (2021). Zberehty zhyttya [Save lives]. *Osvita i suspilstvo*, 9, 3. (in Ukrainian)
- Cross, T. L. & Cross, J. R. (2018). *Suicide among gifted children and adolescents: Understanding the suicidal mind (2nd ed.)*. Waco, TX: Prufrock Press. (in English)
- De Leo, D. (2002). Struggling against suicide: The need for an integrative approach. *Crisis: The Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, 23(1), 23–31. (in English)
- Denisova, L. (2021). *Narada kerivnykiv pravookhoronnykh ta inshykh derzhavnykh orhaniv shchodo doderzhannia prav ditei* [Meeting of heads of law enforcement and other state bodies on the observance of children's rights]. Retrieved from <https://bit.ly/3oonQYT>. (in Ukrainian)
- Derzhavna sluzhba statystyky (2021). *Statystychnyy zbirnyk: Tablytsi narodzhuvanosti, smertnosti ta seredn'oyi ochikuvanoi tryvalosti zhyttya* [Statistical collection: Tables of births, deaths and life expectancy]. Retrieved from <https://bit.ly/3oqc0gw>. (in Ukrainian)
- Diya. Tsyfrova osvita (2020). *Pro kiberbulinh dlya pidlitkiv* [About cyberbullying for teenagers]. Retrieved from <https://osvita.diia.gov.ua/courses/cyberbullying>. (in Ukrainian)
- DU «Instytut modernizatsiyi zmistu osvity» (2021). *Informatsiina baza profesiinoho instrumentariiu fakhivtsiv psykholohichnoi sluzhby u systemi osvity Ukrainy* [Information base of professional tools of psychological service specialists in the education system of Ukraine]. Retrieved from <https://bit.ly/3y82Tol>. (in Ukrainian)
- Dumon, E., & Portzky, G. (2014). *School-based Suicide Prevention, Intervention and Postvention*. Euregenas: Ghent University. (in English)
- EdEra (2020). *Protydiia bulinhu u shkoli: onlain-kurs pro shkolu dlia vchyteliv* [Combating bullying at school: an online school course for teachers]. Retrieved from <https://bit.ly/31BATNG>. (in Ukrainian)
- Englander, E. K. (2020). *25 Myths about Bullying and Cyberbullying*. Hoboken, New Jersey: John Wiley & Sons, Inc. (in English)
- Falcone, T., & Timmons-Mitchell, J. (2018). *Suicide Prevention. A Practical Guide for the Practitioner*. Berlin: Springer International Publishing AG. (in English)
- Gordon, D. E., Kenny, D. M., O'Reilly, D. A., & Moore, D. G. P. (2018). Being transformed: Delivering a psychotherapeutic group intervention targeting repeat suicide attempts. *European Journal of Psychotherapy & Counselling*, 20(3), 257–277. (in English)

Habriyelyan, A. E. (2019). Profilaktyka suitsydalnoi povedinky pidlitkiv [Prevention of suicidal behavior in adolescents]. *Shkilnomu psykholohu. Use dlia roboty: naukovo-metodychnyy zhurnal*, 2, 2–7. (in Ukrainian)

Higher Education Mental Health Alliance (2014). *Postvention: A Guide for Response to Suicide on College Campuses*. Retrieved from <https://bit.ly/31GK9jo>. (in English)

Hirsch, J. K., Chang, E. C., & Rabon, J. K. (Eds.). (2018). *A positive psychological approach to suicide: Theory, research, and prevention*. Berlin: Springer International Publishing. (in English)

Klomek, A. B., Sourander, A., Niemelä, S., Kumpulainen, K., Piha, J., Tamminen, T., ... & Gould, M. S. (2009). Childhood bullying behaviors as a risk for suicide attempts and completed suicides: a population-based birth cohort study. *Journal of the American academy of child & adolescent psychiatry*, 48(3), 254–261. (in English)

Korniienko, I. O., Lisovetska, I. M., Lutsenko, YU. A., & Romanovska, D. D. (2017). *Dosvid nadannia dopomohy ditiam i simiam-zhertvam viiskovoho konfliktu* [Experience in providing assistance to children and families of victims of military conflict]. Kyiv: UNMTS praktychnoi psykholohii i sotsialnoi roboty. (in Ukrainian)

Kosa, N. S. (2012). *Kompleksna prohrama praktychnoho psykholoha «Pidlitkovyi suitsyd: preventsisa, interventsia, postventsia»* [Comprehensive program of a practical psychologist «Adolescent suicide: prevention, intervention, fasting»]. Retrieved from <https://bit.ly/3G9eBSa>. (in Ukrainian)

Koyanagi, A., Oh, H., Carvalho, A. F., Smith, L., Haro, J. M., Vancampfort, D., ... & DeVylder, J. E. (2019). Bullying victimization and suicide attempt among adolescents aged 12–15 years from 48 countries. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 58(9), 907–918. (in English)

Kumar, U. (2017). *Handbook of Suicidal Behaviour*. Singapore: Springer. (in English)

Lutsenko, Yu. A., Voronkevych, N. V., Melnykova, N. A., Hidu, YU. A., Komar, N. A., Shelest, T. V., ... & Semenko, Yu. V. (2015). *Z dosvidu provedennia korektsiynoi roboty praktychnoho psykholoha i sotsialnoho pedahoha z ditmy z deviantnoiu ta delikventnoiu povedinkoiu* [From the experience of corrective work of a practical psychologist and social educator with children with deviant and delinquent behavior]. Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/107251/1/424.pdf>. (in Ukrainian)

Lyakh, T. L., & Parker Roerden, L. (2013). «*Ne smiisia z mene: prosvitnytsko-profilaktychna prohrama treninhovykh zaniat*»: *Navchalno-metodychnyi posibnyk dlia sotsialnykh pedahohiv, praktychnykh psykholohiv ta vykhovateliv* [«Don't laugh at me: educational and preventive program of training sessions»: A textbook for social educators, practical psychologists and educators]. Kyiv: YMCA. (in Ukrainian)

Marr, N., & Field, T. (2001). *Bullycide: Death at playtime*. London: Success Unlimited. (in English)

Miller, D. N. (2011). *Child and Adolescent Suicidal Behavior: School-Based Prevention, Assessment, and Intervention*. NY: Guilford Press. (in English)

Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy (2014). *Lyst № 1/9-179 vid 28.03.2014 «Shchodo profilaktyky suyitsydalnykh tendentsii sered uchniv»* [Letter № 1 / 9-179 dated March 28, 2014 «On the prevention of suicidal tendencies among students»]. Retrieved from <https://bit.ly/3GdTKgx>. (in Ukrainian)

Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy (2019). *Lyst №1/9-414 «Pro deiaki pytannia shchodo stvorennia u 2019-2020 n.r. bezpechnoho osvitnoho seredovyshcha, formuvannia v ditei ta uchnivskoi molodi tsinnisnykh zhyttievnykh navychok»* [Letter №1 / 9-414 «On some issues related to the creation in 2019-2020 academic year. safe educational environment, formation of valuable life skills in children and students»]. Retrieved from <https://bit.ly/3EDVQ92>. (in Ukrainian)

Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy (2021). *Vyrishuii konflikty ta buduui myr navkolo sebe: elektronnyi kurs* [Resolve conflicts and build peace around you: e-course]. Retrieved from <https://bit.ly/31yWM01>. (in Ukrainian)

Natsionalna rada Ukrainy z pytan telebachennia ta radiomovlennia (2017). *Spilnyi akt uzgodzhennia № 2 Vysvitlennia zasobamy masovoi informatsii temy suitsydu* [Joint act of coordination № 2 Coverage of the topic of suicide by mass media]. Retrieved from <https://bit.ly/3ErDsAa>. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A. (2020). *Diahnostyka bulinhu i kiberbulinhu* [Diagnosis of bullying and cyberbullying]. 2nd Ed. Retrieved from <https://bit.ly/3xSppBa>. (in Ukrainian)

Panok, V. H., Viievskiy, A. M., Lepekha, K. I., Lunchenko, N. V., Lutsenko, Yu. A., Ostrova, V. D., & Sosnovenko, N. V. (2016). *Informatsiino-osvitnia protyalkoholna prohrama «Simeina rozmova»*.

Metodychnyi kompleks [Information and educational anti-alcohol program «Family Conversation». Methodical complex]. Kyiv: Dialoh Press. Retrieved <https://lib.iitta.gov.ua/711575/1/Posibnyk%20panton.pdf> (in Ukrainian)

Pitman, A., Osborn, D., King, M., & Erlangsen, A. (2014). Effects of suicide bereavement on mental health and suicide risk. *The Lancet Psychiatry*, 1, 86–94. (in English)

Poijula, S., Dyregrov, A., Wahlberg, K. E., & Jokelainen, J. (2001). Reactions to adolescent suicide and crisis intervention in three secondary schools. *International journal of emergency mental health*, 3, 97–106. (in English)

Prometheus (2019). *Protydiia ta poperedzhennia bulinhu (tskuvanniu) v zakladakh osvity* [Counteracting and preventing bullying in educational institutions]. Retrieved from <https://bit.ly/3opaBXI>. (in Ukrainian)

Pumariega, A.J., & Sharma, N. (2018). *Suicide Among Diverse Youth*. Berlin: Springer International Publishing. (in English)

Rybalka, V.V. (2007). *Psykhologichna profilaktyka suitsydalnykh tendentsii v uchnivskoi molodi: Metodychni rekomendatsii* [Psychological prevention of suicidal tendencies in student youth: Methodical recommendations]. Kyiv: IPPPO APN Ukraine, KF VMURoL «Ukrayina», Shcherbatiukh O. V.

Sadek, J. A (2019). *Clinician's Guide to Suicide Risk Assessment and Management*. Berlin: Springer International Publishing. (in English)

Shneidman, E. S. (1973). *Deaths of Man*. NY: Quadrangle. (in English)

Stanley, B., Brown, G., Brent, D. A., Wells, K., Poling, K., Curry, J., ... & Hughes, J. (2009). Cognitive-behavioral therapy for suicide prevention (CBT-SP): treatment model, feasibility, and acceptability. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 48(10), 1005–1013. (in English)

Talbott, L. L., & Bartlett, M. L. (2012). Youth Suicide Postvention: Support for Survivors and Recommendations for School Personnel. *Alabama Counseling Association Journal*, 38(2), 104–105. (in English)

UNICEF. (2020). *Bulinh ta kiberbulinh u pidlitkovomu seredovyschi. Statystychni dani shchodo bulinhu sered pidlitkiv Ukrainy* [Bullying and cyberbullying in adolescence. Statistics on bullying among adolescents in Ukraine]. Retrieved from <https://uni.cf/3ooV2zj>. (in Ukrainian)

Verkhovna Rada Ukrayiny (1996). *Konstytutsia Ukrainy* [Constitution of Ukraine]. Retrieved from <https://bit.ly/3olNY6z>. (in Ukrainian)

Verkhovna Rada Ukrainy (2000). *Zakon Ukrainy pro psykhiatrychnu dopomohu* [Law of Ukraine on Psychiatric Care]. Retrieved from <https://bit.ly/3dmce28>. (in Ukrainian)

Verkhovna Rada Ukrainy (2001). *Kryminalnys kodeks Ukrainy* [Criminal codex of Ukraine]. Retrieved from <https://bit.ly/3pquEV8>. (in Ukrainian)

Verkhovna Rada Ukrainy (2013). *Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy: Nakaz №400* [Ministry of Health of Ukraine: Order №400]. Retrieved from <https://bit.ly/3dmce28>. (in Ukrainian)

Verkhovna Rada Ukrainy (2014). *Nakaz № 103 «Pro zatverdzhennia ta vprovadzhennia medyko-tekhnologichnykh dokumentiv zi standartyzatsii medychnoi dopomohy pry depresii»* [Order № 103 «On approval and implementation of medical and technological documents for the standardization of medical care for depression»]. Retrieved from <https://bit.ly/3Dk3UKF>. (in Ukrainian)

Verkhovna Rada Ukrainy (2018). *Zakon Ukrainy «Pro vnesennia zminy do statti 120 Kryminalnoho kodeksu Ukrainy shchodo vstanovlennia kryminalnoi vidpovidalnosti za spriannia vchynenniu samohubstva»* [Law of Ukraine «On Amendments to Article 120 of the Criminal Code of Ukraine on the establishment of criminal liability for aiding and abetting suicide»]. Retrieved from <https://bit.ly/3y1rNFV>. (in Ukrainian)

World Health Organization (2021). *Suicide*. Retrieved from <https://bit.ly/3110H0N>. (in English)

УДК 159.98

DOI:

Довгань Наталія Олександрівна

доктор психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології політико-правових відносин,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-6150-5211
1511ndovgan@gmail.com

ПЕРША ПСИХОЛОГІЧНА ДОПОМОГА УЧАСНИКАМ ОСВІТНЬОГО ПРОЦЕСУ: СТРУКТУРА ТА АЛГОРИТМИ ДІЙ

Актуальність проведеного дослідження зумовлена необхідністю формування системи психологічної підтримки громадян, яка відповідатиме «Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року», та використання в Україні міжнародних технологій першої психологічної допомоги постраждалим у надзвичайних ситуаціях. Мета статті полягає в доповненні використовуваного на міжнародному рівні комплексу дій першої психологічної допомоги – практик нейтралізації гострого стресового розладу та запобігання розгортанню посттравматичного стресового розладу постраждалих у надзвичайній ситуації. За результатами дослідження запропоновано трирівневу систему психологічної підтримки – комплексу восьми основних дій у надзвичайних ситуаціях. На першому рівні психологічної підтримки рекомендовано використовувати метод дебрифінгу для мінімізації небажаних психологічних наслідків надзвичайної ситуації, на другому рівні – вирішувати завдання щодо безпеки життєдіяльності для здобувачів освіти (за нормативно-правовими документами законодавства України) та діагностувати їхній психологічний стан щодо (не)доцільності звернення до фахівців сфери психічного здоров'я, на третьому рівні – надавати кризову психологічну допомогу постраждалим (аналіз психологічних проблем і загроз розгортання психічних розладів та визначення доцільності направлення до закладів медико-психологічної реабілітації, спеціалізованих медичних установ тощо). Перспективи вбачаються в розробленні програми підготовки працівників соціальних центрів і психологічних служб системи освіти до координації роботи з надання екстреної та реабілітаційної допомоги членам територіальних громад, які стали жертвами чи свідками надзвичайних ситуацій.

Ключові слова: надзвичайна ситуація; перша психологічна допомога; практики; постраждалі; психічне здоров'я.

THE FIRST PSYCHOLOGICAL ASSISTANCE TO THE EDUCATIONAL PROCESS PARTICIPANTS: THE STRUCTURE AND ACTIONS ALGORITHMS

Nataliia O. Dovhan

Dr. Sc. in Psychology, Senior Research Associate of the Laboratory of Psychology of Political-Legal Relations, [Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine](#),
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-6150-5211
1511ndovgan@gmail.com

The performed study is *relevant* because a system of psychological support for citizens shall be organized; this system shall meet the Concept on Mental Health requirements in Ukraine for the period up to 2030 and apply global technologies of the first aid for victims of emergencies in

Ukraine. The article's *purpose* was to add the practice of neutralizing acute stress disorders and preventing post-traumatic stress disorders in victims of emergencies to the internationally used set of first aid actions. According to the study results, a three-level psychological support system is proposed; this system supplements the internationally tested set of eight basic steps in emergencies. The debriefing method is recommended to use at the first level of psychological support to minimize the undesirable psychological consequences of an emergency. At the second level, problems of students' life safety (according to Ukrainian legislation) shall be solved, and students' psychological state shall be examined (regarding expediency to send them at consultation with mental health professionals). Crisis psychological assistance shall be provided to victims (analysis of psychological problems and threats of mental disorders to determine whether a victim should be sent to medical and psychological rehabilitation, specialized medical institutions, etc.). *Prospects* for further studies can include developing a program to train employees of social centers and psychological services working with the education system to coordinate the work at emergencies and rehabilitation assistance to members of local communities who have become victims or witnesses of emergencies.

Keywords: emergency; first psychological aid; practices; victims; mental health.

Постановка проблеми. Змістове наповнення новітніх технологій запобігання руйнівним подіям, першої психологічної допомоги (далі – ППД) та подолання наслідків надзвичайних ситуацій (далі – НС) згідно з рекомендаціями ВООЗ впливає з потреби збереження психічного і психологічного здоров'я громадян та координації дій фахівців із психологічної підтримки. Треба зазначити, що, з одного боку, у світовому масштабі ППД являє собою суспільну форму доступної підтримки, яка надається в перші години і дні надзвичайних та кризових ситуацій і включає дії щодо захисту постраждалих; з другого – ППД включено як складову в готовність до НС як пересічних громадян, так і спеціалістів певного профілю (Sinha, 2017; World Health Organization, 2016; Ghebreyesus, 2019; Ommereen van, & Saxena, 2016). Відповідно до еталонних міжнародних рекомендацій, ППД реалізується спеціалістами, які *мають знання* щодо принципів надання психологічної підтримки та послідовності комплексного розв'язання проблем у НС, але не обов'язково мають фахову психологічну освіту (IASC, 2021; UNDRR, 2015). Згідно із законодавством України, у системі освіти дії щодо запобігання негативним наслідкам НС та їх подолання здійснюють працівники соціальних центрів і психологічних служб. Саме це обґрунтовує, на нашу думку, потребу в розширенні психологічного і психотерапевтичного аспекту прийнятих стандартів втручання та управління НС, у залученні до надання ППД компетентних у сфері психічного здоров'я фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Для задоволення інтересів зацікавлених сторін (постраждалих і тих, хто надає допомогу) на міжнародному рівні (і безпосередньо в Україні) затверджено технологію надання ППД *непрофесіоналами у сфері психічного здоров'я*. Її мета – зменшити гостроту первинного посттравматичного дистресу та допомогти постраждалим адаптуватися до умов НС. Технологія складається з восьми дій: 1) налагодження контакту та взаємодії (contact and engagement); 2) сприяння безпеці та комфорту (safety and comfort); 3) стабілізація стану (stabilization); 4) збирання інформації (information gathering); 5) практична допомога (practical assistance); 6) налагодження зв'язків із службами соціальної підтримки (connection with social support); 7) надання інформації про підтримку в подоланні труднощів (information on coping supports); 8) налагодження взаємодії із суміжними службами (linkage with collaborative services) (Ruzek et al., 2007; UNDRR, 2015; IASC, 2021; IOM, 2019; Кадом, 2017; Чернобровкіна, & Гірник, 2017; Гридковець, 2018; Титаренко, 2019; IFRC, 2021; Hansen, 2018; Верховна Рада України, 2017).

Водночас згідно з «Концепцією розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року» у міжвідомчому просторі держави поступово вибудовується система підтримки громадян, у якій передбачено використання в НС корекційно-розвивальних практик зняття гострого стресу та психодіагностики гострого стресового розладу і

посттравматичного стресового розладу (Верховна Рада України, 2017). Це обґрунтовує необхідність доповнення використовуваних в Україні міжнародних технологій ППД практиками підтримки в НС, які реалізовуватимуться фахівцями із психологічною освітою.

Мета статті полягає у висвітленні пропонуваніх доповнень до використовуваного на міжнародному рівні комплексу дій першої психологічної допомоги – практик нейтралізації гострого стресового розладу та запобігання розгортанню посттравматичного стресового розладу у постраждалих унаслідок НС.

Виклад основного матеріалу дослідження. Оскільки до надання ППД учасникам освітнього процесу залучаються, з одного боку, професіонали – освітяни (викладачі, соціальні педагоги та вихователі, фахівці соціально-психологічної служби), з другого – учні, студенти освітніх закладів, а з третього – батьки, практики допомоги доцільно представити у вигляді системи взаємопов'язаних рівнів.

Так, для розгортання психологічної роботи з вирішення питань, що виникають у постраждалих унаслідок НС, **на першому рівні ППД** залучаються психологи, вчителі/викладачі, батьки з учнями, студенти, які перебували(-ють) в епіцентрі подій. Передбачається, що особи, які надають допомогу, вже поінформовані, як за допомогою методу Jeffrey T. Mitchell «Critical Incident Stress Debriefing (CISD)» (одно- чи багаторазова слабоструктурована бесіда) можна підвищити стійкість постраждалих і сприяти відтак формуванню у них конструктивної поведінки в умовах НС. У системах «дорослі – діти», «дорослі – дорослі» шляхом групового обговорення НС та вербалізації пережитого проводиться аналіз та оцінка психічного стану (власного і тих, хто перебуває поряд); опрацьовуються практики саморегуляції і стабілізації; надається взаємодопомога членам групи (шляхом активного слухання) та інформація щодо убезпечення від наслідків НС (Mitchell, 2003; Mitchell, & Everly, 1997).

Об'єктом дебрифінгу є група з 5-7 постраждалих, суб'єктом – команда із 2-4 осіб, у яку обов'язково входить фахівець у сфері психічного здоров'я. У випадку роботи з малою групою (із 2-3 людей) допомагають дві особи – психолог і навчений асистент (освітянин чи хтось із батьків).

Під час дебрифінгу особи, які надають допомогу, намагаються реалізувати *мету* першого рівня ППД: (1) пом'якшити наслідки НС; (2) надати допомогу у відновленні адаптивних функцій *психічно здоровим людям*, що пережили травматичні події; (3) виявити постраждалих, які потребують додаткової підтримки і допомоги фахівців відповідного профілю.

Для досягнення на першому рівні ППД позитивного ефекту від використання методу дебрифінгу потрібно, щоб:

– особи які надають допомогу, володіли алгоритмом Critical Incident Stress Debriefing (CISD);

– члени команди (психолог та асистенти) дотримувалися міжнародних стандартів Critical Incident Stress Debriefing (CISD);

– було сформовано невеликі однорідні групи учнів/студентів (за віком і набутим у НС досвідом);

– забезпечувалося умовне дистанціювання постраждалих (фізичне і ментальне) від НС, зокрема здатність до об'єктивного/суб'єктивного дисоціативного аналізу НС, яка вже дійшла завершення чи вийшла з гострої фази розгортання;

– підтримувалася мотивованість постраждалих до взаємодії з групою допомоги.

Зазначимо, що на першому рівні допомоги проведення дебрифінгу не завжди є відправним етапом індивідуальної і групової роботи з постраждалими (адже, за міжнародними стандартами, можуть використовуватися вісім основних дій ППД). Також важливо, що відтермінування дебрифінгу не може стати перепорою для досягнення позитивного ефекту від психологічної допомоги. Причиною відтермінування зазвичай стає те, що зібрати невеликі групи для роботи зі стресом стає можливим лише через 24-72 години після гострої фази розгортання НС. На більш ранніх етапах НС особи, які надають допомогу,

можуть мати додаткове навантаження, а постраждали – бути психологічно не готовими до рефлексії (аналізу емоцій та почуттів, стану, можливостей, повідомлень тощо), тобто контекстуальні умови не сприятимуть проведенню психологічної роботи.

Отже, час початку дебрифінгу залежить від контексту ситуації, а тривалість його проведення (від 1 до 3 годин) обумовлюється кількістю постраждалих та інтенсивністю подій НС. Важливо усвідомлювати, що застосовуваний метод кризового втручання є структурованим психовиховним процесом, коли емоційне розгортання пережитого постраждалими відбувається на тлі всієї роботи, а фази опрацювання досвіду реалізуються в певному порядку (когнітивна, афективна і знову когнітивна).

Відповідно до схеми, розробленої Jeffrey T. Mitchell, дебрифінг проходить 7 фаз розгортання, у яких функція контролю та опрацювання наративів покладається на команду допомоги (психолога та асистентів).

Когнітивна частина. Фаза 1 – «Вступ до роботи» (триває орієнтовно 15 хвилин). Щоб сформувані налаштованість на взаємодію, запобігти виникненню проблемних моментів та заохотити групу до співпраці, команда допомоги послідовно реалізує такі дії:

- а) знайомство (ведучий представляє команду);
- б) презентація методу (пояснюється, для чого він розроблявся, його мета і завдання);
- в) оголошення принципів проведення дебрифінгу (добровільність, конфіденційність);
- г) мотивування учасників до активної участі в обговоренні.

Фаза 2 – «Факти». Наголошуючи на тому, що члени групи самостійно контролюють власну участь в обговоренні, і щоб знизити занепокоєність постраждалих та допомогти їм увійти в процес дебрифінгу, керівна команда рекомендує учасникам пригадати і назвати, поки що без зайвої деталізації, факти пережитого під час НС досвіду. За міжнародним стандартом Critical Incident Stress Debriefing (CISD) для того, щоб визначити, «що» відбулося (але не «як відбувалося» чи «як вплинуло»), використовується така конструкція початку бесіди: «Чи можете ви дати нашій команді короткий огляд або «ескізний начерк» того, що сталося в ситуації з вашої точки зору? Ми збираємося обійти приміщення і дати кожному можливість висловитися, якщо вони побажають. Якщо Ви не хочете нічого говорити, просто промовчіть або відмахніться від нас, і ми перейдемо до наступної людини».

Афективна частина. Фаза 3 – «Думки». Щоб полегшити перехід до обговорення болючих аспектів НС, постраждалим пропонується проговорити свої думки вголос. Відбувається приблизно така розмова: «Яка була ваша перша думка або найважливіша думка під час НС, коли ви зрозуміли, що думаєте про НС? Ми знову обійдемо приміщення, щоб дати всім можливість висловитися, якщо вони захочуть. Якщо ви не хочете цього робити, можете промовчати. Це буде останній раз, коли ми обходимо групу».

Фаза 4 – «Реакції». Під час цієї фази особлива увага приділяється аналізу впливу НС на постраждалих. Щоб краще розкрити пережите, ведучі ставлять учасникам уточнювальні запитання (наприклад, «Що для вас було найгіршим у НС?»). Кожному надається право висловитися, обговорити з присутніми власні проблеми, почуття, які виникли(-кали) в умовах НС. Учасники порушують теми, які їх найбільше хвилюють; це, зокрема, вимушені рішення, почуття страху, безпорадності і гніву через ситуацію, переживання розчарування, смутку, втрат, розгубленості тощо. Ведучі підтримують груповий діалог, допомагають постраждалим усвідомити необхідність обговорення пережитих емоцій та чуттєвих вражень для нейтралізації негативних образів (сформованих унаслідок НС). Щоб запобігти психологічним утрудненням у процесі переживання почуттів та емоцій, ведучі гнучко коригують стан учасників, використовуючи для цього індивідуальну і групову підтримку (вербальну, невербальну). У разі нездатності деяких учасників брати участь в обговоренні (через сильне травмування, виражену негативну симптоматику тощо) по закінченні дебрифінгу організовують індивідуальну роботу.

Фаза 5 – «Симптоми». Для подальшої роботи на основі відповідей постраждалих на низку запитань («Як НС змінила ваше життя?», «Що у вас змінилося після НС (у когнітивній, фізичній, емоційній, поведінковій сфері)?», «Як ви почувалися безпосередньо в НС, після неї

(удома, протягом перших годин/днів)?», «Як ви почуваетесь зараз?» тощо) команда фіксує проявлені ознаки і симптоми стресу/дистресу (Напреенко, Влох, & Голубков, 2001; Мещеряков, & Зинченко, 2009; Карпенко, Петровский, & Ярошевский, 1998).¹ Нагадаємо, що дебрифінг зазвичай проводять через 24-72 години від моменту розгортання подій, а під час роботи увагу приділяють передусім стійким симптомам/ознакам стресу, адже в разі їх збереження у постраждалих протягом місяця формуються підстави для діагностування посттравматичного стресового розладу (ПТСР).

Під час цієї фази дебрифінгу, а саме в процесі розгортання афективної складової, учасникам пропонується поміркувати про зміни їхнього фізичного і психологічного стану внаслідок НС. На підставі того, що особливості самопочуття людей в кризових умовах зазвичай схожі, ведучі звертають увагу на природність й «універсальність» реакцій постраждалих.

Когнітивна частина. Фаза 6 – «Навчання». Виявивши в учасників групової роботи причини і симптоми стресової реакції (які фіксуються на інформаційному стенді/дошці), команда допомоги спрямовує зусилля на нормалізацію психологічного стану постраждалих та ознайомлення їх з інформацією про засоби управління стресом.

По-перше, ведучий інформує групу про особливості реагування людей на НС:

- наводиться перелік типових (можливих) реакцій людей після (в) НС;
- розглядається можлива динаміка реагування з плином часу;
- надається перелік показників, за наявності яких потрібно звернутися по допомогу до фахівців (якщо протягом місяця симптоматика стресу не зменшується / або посилюється; якщо здатність до роботи і самообслуговування не відновлюється).

По-друге, ведучий узагальнює описані в особистих історіях типові реакції на НС (використовуються записи на інформаційному стенді/дошці).

По-третьє, ведучий звертає увагу слухачів на те, що люди відрізняються одне від одного, а тому особливості прояву реакцій на НС мають зазвичай відмінності.

По-четверте, ведучий наводить приклади вправ саморегуляції та інформує учасників про те, де вони зможуть у разі потреби отримати допомогу (соціальну, психологічну, медичну тощо).

По-п'яте, команда відповідає на запитання, які виникли в учасників.

Фаза 7 – «Реадаптація (завершення)». Команда допомоги резюмує питання, порушені на дебрифінгу, і завершує роботу:

- учасникам пропонується скористатися роздатковим матеріалом;
- робиться пропозиція утворити інформаційну базу групи (обмінятися телефонами, електронними адресами тощо) для підтримки одне одного;
- учасники можуть задати питання, що їх хвилюють, але які з тих чи тих причин залишилися поза увагою;
- висловлюється подяка учасникам за роботу в дебрифінгу, за їхню щирість і відвертість.

Отже, за допомогою методу дебрифінгу в ППД першого рівня вирішуються такі завдання:

- само- і взаємооцінювання психічного стану постраждалих (ознак і симптомів стресу/дистресу) та надання їм допомоги в управлінні стресом;

---

¹ Стрес (у психіатрії) – психофізіологічний стан людини, що виникає у відповідь на різноманітні екстремальні дії (Напреенко, Влох, & Голубков, 2001). Стрес (у психології) (англ. stress) – стан психічної напруженості, що виникає у людини в процесі діяльності в найбільш складних, важких умовах як у повсякденному житті, так і за особливих обставин (Мещеряков, & Зинченко, 2009).

Дистрес (англ. distress – горе, страждання, сильне нездужання, виснаження) – стрес, що негативно впливає на організм, дезорганізує діяльність і поведінку. Хронічне переживання дистресу може призводити до дисфункціональних і патологічних порушень (Карпенко, Петровский, & Ярошевский, 1998).

– збирання інформації щодо осіб, які потребують допомоги фахівців (медиків, юристів тощо);

– надання постраждалим інформації про установи, у яких надається допомога (щодо забезпечення потреб і розв'язання проблем);

– допомога постраждалим у вибудовуванні перспективи нормалізації психофізичного стану і формування впевненості в здатності до самоконтролю.

Другий рівень ППД. Для стабілізації стану і забезпечення безпеки постраждалих на другому рівні ППД суб'єкти ознайомлюються з негативними психічними реакціями та станами, які може спричинювати НС, з особливостями їх перебігу й динаміки, реалізують комплекс практик (А, В, С).

Практики А. Керівники закладів освіти згідно з «Положенням про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти» забезпечують організацію переміщення в місця безпечної дислокації учасників освітнього процесу (Верховна Рада України, 2018).

Практики В. Згідно з рекомендованою С. Поліщук процедурою діагностування стану постраждалих, фахівці сфери освіти (вчителі/викладачі / соціальні педагоги) конкретизують *неспецифічні особливості* реагування організму (мозку, ендокринної системи, автономної нервової системи, серцево-судинної системи, системи травлення, м'язів, шкіри) на перебування людини в загрозованих для її життя і здоров'я ситуаціях, та *специфічні особливості* сприйняття людиною психологічного часу (відображувально-поведінкової взаємодії людини з навколишнім світом як часової організації всієї психіки – починаючи з відчуттів і закінчуючи особистістю) (Поліщук, 2009). На основі отриманих результатів виноситься вердикт щодо психологічного (не)благополуччя, (не)доцільності звернення постраждалих до фахівців сфери психічного здоров'я.

Практики С. Психологи системи освіти (і ДСНС) проводять індивідуальне психологічне обстеження постраждалих, у яких за результатами *дебрифінгу* (перший рівень ППД) та *практик В* було виявлено ознаки і симптоми стресу/дистресу. Для опрацювання детальної інформації і формулювання психологічного висновку використовується, по-перше, метод бесіди у формі структурованого інтерв'ю (блоки запитань щодо особистих даних, родини, стану здоров'я і психологічних показників, опису надзвичайної ситуації та поточних обставин); по-друге, комплекс методик психологічної діагностики стресових розладів (Жокун та ін., 2018; Шапар, 2007).

Отже, у ППД другого рівня, з одного боку, відповідно до вимог чинного законодавства України керівники закладів освіти реалізують стратегії безпеки учасників освітнього процесу; з другого – фахівці сфери освіти та охорони здоров'я проводять скринінг стану постраждалих, за результатами якого приймається рішення про продовження психологічної/психотерапевтичної роботи та/або звернення до вузьких спеціалістів іншого профілю.

Третій рівень ППД. Після реалізації практик А, В, С стає можливим розгортання питання диференціації психологічних проблем і психічних розладів, що можуть результувати вплив НС. На основі отриманих психодіагностичних даних особи, які надають допомогу, приймають рішення про (не)доцільність спрямування постраждалих до фахівців сфери охорони здоров'я для отримання *кризового психологічного консультування* (роботи з подолання інтенсивних відчуттів тривоги, страху, паніки, агресії, деперсоналізації тощо), запобігання суїцидам, дезадаптації та виникненню посттравматичних розладів.

Під час кризового консультування психологи/психотерапевти (1) допомагають постраждалим подолати наслідки НС (коректуються психічні реакції, стани); визначають потребу в направленні постраждалих до закладів охорони здоров'я (медико-психологічної реабілітації, спеціалізованих медичних установ); (2) формулюють висновки і рекомендації постраждалим / особам, які надають допомогу, щодо перспектив збереження психічного/психологічного здоров'я; (3) оформлюють психологічну документацію (картки психологічного супроводу; картка індивідуального супроводу).

Висновки та перспективи подальших досліджень. Запропонована трирівнева система психологічної підтримки є продовженням апробованого комплексу восьми основних дій ППД, що застосовується в багатьох країнах світу (включно з Україною) непрофесіоналами у сфері охорони здоров'я. На першому рівні ППД за допомогою методу дебрифінгу мінімізуються небажані психологічні наслідки НС для осіб, які зіткнулися з травматичною подією, ситуацією. На другому рівні суб'єкти надання допомоги вирішують завдання щодо безпеки життєдіяльності здобувачів освіти (за нормативно-правовими документами законодавства України) та діагностування психологічного стану (щодо (не)доцільності звернення постраждалих до фахівців сфери психічного здоров'я). На третьому рівні надається кризова психологічна допомога (аналізуються психологічні проблеми і загрози розгортання психічних розладів та визначається доцільність направлення постраждалих до закладів медико-психологічної реабілітації, спеціалізованих медичних установ тощо). Запропоновані психологічні практики можуть використовуватися в комплексі ППД для нейтралізації гострого стресового розладу та запобігання подальшому розгортанню посттравматичного стресового розладу.

Подальші перспективи нашої роботи пов'язані з розробленням програми підготовки працівників соціальних центрів і психологічних служб системи освіти до координації роботи з надання екстреної та реабілітаційної допомоги членам територіальних громад, які стали жертвами чи свідками надзвичайних ситуацій.

Подяка. Автор висловлює щирі подяки колективу лабораторії психології політико-правових відносин Інституту соціальної та політичної психології НАПН України та особисто В. Духневичу за допомогу в проведенні емпіричного дослідження і розробленні практик соціально-психологічної допомоги, що відповідають сучасним українським реаліям.

Список використаних джерел

Верховна Рада України (2017). *Концепція розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року від 27 грудня 2017 р. № 1018-р.* Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text>.

Верховна Рада України (2018). *Положення про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти. Від 23 січня 2018 р. за № 100/31552.* Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0100-18#Text>.

Гридковець, Л. (Ред.). (2018). *Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи. Том 1.* Київ: ОБСЄ.

Кадом, Л. (2017). *Перша психологічна допомога. Посібник для членів загону швидкого реагування Товариства Червоного Хреста України.* Взято з <https://bit.ly/3oZfLdg>.

Карпенко, Л. А., Петровский, А. В., & Ярошевский, М. Г. (1998). *Краткий психологический словарь.* Ростов-на-Дону: Феникс.

Кокун, О. М., Агаєв, Н. А., Пішко, І. О., & Лозінська, Н. С. (2018). *Основи психологічних знань про психічні розлади для військового психолога.* Київ: НДЦ ГП ЗСУ.

Мещеряков, Б. Г., & Зинченко, В. П. (Ред.). (2009). *Большой психологический словарь.* Москва: АСТ Москва; Санкт-Петербург: Прайм-Еврознак. Взято из <https://spbgu.ru/files/03-5-01-005.pdf>.

Напрєєнко, О. К., Влох, І. Й., & Голубков, О. З. (2001). *Психіатрія.* Київ: Здоров'я.

Поліщук, С. А. (2009). *Методичний довідник з психодіагностики.* Суми: Університетська книга.

Титаренко, Т. М. (Ред.). (2019). *Соціально-психологічні технології відновлення особистості після травматичних подій.* Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Чернобровкіна, В. А., & Гірник, А. М. (Уклад.). (2017). *Перша психологічна допомога: посібник для тренера.* Київ: Унів. видавництво «Пульсари».

Шапар, В. Б. (2007). *Сучасний тлумачний психологічний словник.* Харків: Прапор.

Ghebreyesus, T. A. (2019). *The WHO Special Initiative for Mental Health (2019-2023): Universal Health Coverage for Mental Health.* Retrieved from <https://bit.ly/3s5sPjn>.

Hansen, P. (2018). *A Guide to Psychological First Aid For Red Cross and Red Crescent Societies*. Retrieved from <https://bit.ly/3s9ERrO>.

IASC (2021). *Technical Note. Linking disaster risk reduction (DRR) and mental health and psychosocial support (MHPSS). Practical Tools, Approaches and Case Studies*. Retrieved from <https://bit.ly/3yvF3Tr>.

IFRC (2021). *International Federation of Red Cross and Red Crescent*. Retrieved from <https://www.ifrc.org>.

IOM (2019). *Manual on Community-Based Mental Health and Psychosocial Support in Emergencies and Displacement*. Retrieved from <https://www.iom.int/mhpsed>.

Mitchell, J. T. (2003). *Crisis Intervention and Critical Incident Stress Management: A research summary*. Ellicott City, MD: International Critical Incident Stress Foundation.

Mitchell, J. T., & Everly, G. S. (1997). *Critical incident stress debriefing (CISD). An Operations Manual for the Prevention of Traumatic Stress Among Emergency Service and Disaster Workers. Second Edition, Revised*. Ellicott City: Chevron Publishing Corporation.

Ommeren van, M., & Saxena, S. (2016). *Psychological First Aid: Preserving Dignity in Crisis Response*. Retrieved from <https://bit.ly/3GPllnl>.

Ruzek, J. I., Brymer, M. J., Jacobs, A. K., Layne, C. M., Vernberg, E. M., & Watson, P. J. (2007). Psychological first aid. *Journal of Mental Health Counseling*, 29(1), 17–49.

Sinha, L. N. (2017). Mental health and Psychological first aid. *Santosh University Journal of Health Sciences*, 3(1), 1–3 Retrieved from <https://bit.ly/3GMOHUO>.

UNDRR (2015). *Marco de Sendai para a Reduzço do Risco de Desastres 2015-2030*. Retrieved from <https://bit.ly/33rz06R>.

World Health Organization (2016). *World Mental Health Day 2016 – Psychological first aid*. Retrieved from <https://bit.ly/3dXpFWq>.

References

Chernobrovkina, V. A., & Hirnyk, A. M. (Comp.). (2017). *Persha psykholohichna dopomoha: posibnyk dlia trenera* [Psychological first aid: a guide for coaches]. Kyiv: Univ. vydavnytstvo «Pulsary». (in Ukrainian)

Ghebreyesus, T. A. (2019). *The WHO Special Initiative for Mental Health (2019-2023): Universal Health Coverage for Mental Health*. Retrieved from <https://bit.ly/3s5sPjn>. (in English)

Hansen, P. (2018). *A Guide to Psychological First Aid For Red Cross and Red Crescent Societies*. Retrieved from <https://bit.ly/3s9ERrO>. (in English)

Hrydkovets, L. (Ed.). (2018). *Osnovy reabilitatsiinoi psykholohii: podolannia naslidkiv kryzy* [Fundamentals of rehabilitation psychology: overcoming the effects of the crisis]. Vol. 1. Kyiv: OBSYE. (in Ukrainian)

IASC (2021). *Technical Note. Linking disaster risk reduction (DRR) and mental health and psychosocial support (MHPSS). Practical Tools, Approaches and Case Studies*. Retrieved from <https://bit.ly/3yvF3Tr>. (in English)

IFRC (2021). *International Federation of Red Cross and Red Crescent*. Retrieved from <https://www.ifrc.org>. (in English)

IOM (2019). *Manual on Community-Based Mental Health and Psychosocial Support in Emergencies and Displacement*. Retrieved from <https://www.iom.int/mhpsed>. (in English)

Kadom, L. (2017). *Persha psykholohichna dopomoha. Posibnyk dlia chleniv zahonu shvydkoho reahuvannia Tovarystva Chervonoho Khresta Ukrainy* [First aid. A guide for members of the Rapid Response Team of the Ukrainian Red Cross Society]. Retrieved from <https://bit.ly/3oZfLdg>. (in Ukrainian)

Karpenko, L. A., Petrovskiy, A. V., & Yaroshevskiy, M. G. (1998). *Kratkiy psikhologicheskii slovar* [A Brief Psychological Dictionary]. Rostov-na-Donu: FENIKS. (in Russian)

Kokun, O. M., Ahayev, N. A., Pishko, I. O., & Lozinska, N. S. (2018). *Osnovy psykholohichnykh znan pro psykhični rozlady dlia viiskovoho psykholoha* [Fundamentals of psychological knowledge about mental disorders for the military psychologist]. Kyiv: NDTS HP ZSU. (in Ukrainian)

- Meshcheryakov, B. G., & Zinchenko, V. P. (Ed.). (2009). *Bolshoy psikhologicheskiy slovar* [A big psychological dictionary]. Moscow: AST Moskva; St.Petersburg: Praym-Yevroznak. Retrieved from <https://spbgu.ru/files/03-5-01-005.pdf>. (in Russian)
- Mitchell, J. T. (2003). *Crisis Intervention and Critical Incident Stress Management: A research summary*. Ellicott City, MD: International Critical Incident Stress Foundation. (in English)
- Mitchell, J. T., & Everly, G. S. (1997). *Critical incident stress debriefing (CISD). An Operations Manual for the Prevention of Traumatic Stress Among Emergency Service and Disaster Workers. Second Edition, Revised*. Ellicott City: Chevron Publishing Corporation. (in English)
- Napryeyenko, O. K., Vlokh, I. Y., & Holubkov, O. 3. (2001). *Psykhiiatriia* [Psychiatry]. Kyiv: Zdorovia. (in Ukrainian)
- Ommeren van, M., & Saxena, S. (2016). *Psychological First Aid: Preserving Dignity in Crisis Response*. Retrieved from <https://bit.ly/3GPIInl>. (in English)
- Polishchuk, S. A. (2009). *Metodychnyy dovidnyk z psikhodiagnostyky* [Methodical guide to psychodiagnosics]. Sumy: Universytetska knyha. (in Ukrainian)
- Ruzek, J. I., Brymer, M. J., Jacobs, A. K., Layne, C. M., Vernberg, E. M., & Watson, P. J. (2007). Psychological first aid. *Journal of Mental Health Counseling*, 29(1), 17–49. (in English)
- Shapar, V. B. (2007). *Suchasnyi tлумachnyi psikhologichnyi slovnyk* [Modern explanatory psychological dictionary]. Kharkiv: Prapor. (in Ukrainian)
- Sinha, L. N. (2017). Mental health and Psychological first aid. *Santosh University Journal of Health Sciences*, 3(1), 1-3 Retrieved from <https://bit.ly/3GMOHUO>. (in English)
- Tytarenko, T. M. (Ed.). (2019). *Sotsialno-psikhologichni tekhnolohii vidnovlenna osobystosti pislia travmatychnykh podii* [Socio-psychological technologies of personality recovery after traumatic events]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)
- UNDRR (2015). *Marco de Sendai para a Reduzzo do Risco de Desastres 2015-2030* [Sendai Framework for Disaster Risk Reduction 2015-2030]. Retrieved from <https://bit.ly/33rz06R>. (in Portuguese)
- Verkhovna Rada Ukrainy (2017). *Kontseptsisa rozvytku okhorony psikhichnoho zdorovia v Ukraini na period do 2030 roku vid 27 hrudnia 2017 r. № 1018-r* [The concept of mental health development in Ukraine for the period up to 2030 from December 27, 2017 № 1018-r]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text>. (in Ukrainian)
- Verkhovna Rada Ukrainy (2018). *Polozhennia pro orhanizatsiinu roboty z okhorony pratsi ta bezpeky zhyttiedialnosti uchasykiv osvithnoho protsesu v ustanovakh i zakladakh osvity. Vid 23 sichnia 2018 r. za № 100/31552* [Regulations on the organization of work on labor protection and safety of life of participants in the educational process in educational institutions. From January 23, 2018 for № 100/31552]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0100-18#Text>. (in Ukrainian)
- World Health Organization (2016). *World Mental Health Day 2016 – Psychological first aid*. Retrieved from <https://bit.ly/3dXpFWq>. (in English)

УДК 32:159.98

DOI:

Гриценко Людмила Іванівна

науковий співробітник лабораторії психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-0055-2185
lugm.gri@gmail.com

Капустюк Олена Миколаївна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
старший науковий співробітник лабораторії психології спілкування,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-4657-8556
elenek77@ukr.net

КОМПЛЕКСНА ІНТЕРАКТИВНА ТЕХНОЛОГІЯ ПІДТРИМКИ ОСВІТНІХ РЕФОРМ «КІТ-ПРО»: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЗАСТОСУВАННЯ

У статті висвітлюється актуальність питання технологізації як умови ефективності зміни ставлення громадян до освітніх реформ в Україні. Представлено огляд наукових досліджень щодо розуміння поняття «соціальна технологія»; зазначено, що в науковій літературі сьогодні ще немає однозначного визначення та розуміння цього терміна. Запропоновано узагальнене визначення поняття соціально-психологічної технології та її критеріїв, на основі яких було розроблено авторську технологію – «КІТ-ПРО» (комплексна інтерактивна технологія підтримки реформи освіти), яка може бути використана в роботі з учителями, учнями та їхніми батьками для забезпечення ними підтримки освітніх інновацій. Наведено опис соціально-психологічної технології «КІТ-ПРО», сформульовано її визначення, мету і завдання. Розкрито основні принципи, на яких побудовано авторську технологію; визначено критерії ефективності та ефекти впровадження. Проаналізовано результати застосування цієї технології з використанням даних моніторингової онлайн-анкети та авторської «Моделі оцінки ставлення» до освітніх інновацій. Виділено питання, які потребують подальших наукових розвідок, та окреслено перспективи застосування технології «КІТ-ПРО» в процесі формування позитивної громадської думки щодо будь-яких соціально-психологічних процесів.

Ключові слова: освітня реформа; ставлення; підтримка; соціально-психологічна технологія; комплексна інтерактивна технологія підтримки освітніх реформ «КІТ-ПРО».

THE COMPLEX INTERACTIVE TECHNOLOGY TO SUPPORT THE EDUCATIONAL REFORMS «CIT-SER»: RESULTS AND PROSPECTS OF APPLICATION

Liudmyla I. Grytsenok

Research Associate of the Laboratory of Psychology of Communication,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-0055-2185
lugm.gri@gmail.com

Olena M. Kapustiuk

Ph.D. in Psychology, Senior Researcher, Senior Research Associate of the Laboratory
of Psychology of Communication, Institute for Social and Political Psychology,
NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-4657-8556
elenek77@ukr.net

The article highlights the relevance of the issue of technologization as a condition for ensuring the effectiveness of the process of changing attitudes to educational reforms in Ukraine. An overview of scientific research on the understanding of the concept of «social technology» is presented, and the lack of unambiguous definition and understanding of this term in the scientific literature to date is noted. A generalized definition of the concept of socio-psychological technology and its criteria is based on the author's technology. «CIT-SER» (complex interactive technology to support the educational reforms) can work with teachers, students, and their parents to keep them in educational innovations. The description of social and psychological technology «CIT-SER» is given, its definition, the purpose, and tasks are formulated. The basic principles on which the author's technology is built are revealed, the criteria of efficiency and introduction effects are defined. The results of the application of this technology are analyzed using the data of the online questionnaire and the author's «Model of assessment of attitude» to educational innovations. Issues that require further scientific research and prospects for the application of this technology are in the process of forming a positive public opinion on any socio-psychological processes.

Keywords: educational reform; attitude; support; socio-psychological technology; complex interactive technology to support the educational reforms «CIT-SER.»

Постановка проблеми. Реалізація концепції «Нова українська школа» та ухвалення Закону України «Про повну загальну середню освіту» передбачають структурні перетворення та нові принципи організації системи освіти – осучаснення змісту загальної середньої освіти. Попередні дослідження, які висвітлюють проблему суспільної готовності до змін у галузі освіти, дали підстави для висновку, що низький потенціал активності пересічних громадян пов'язаний зі свідомим *дистанціюванням* від процесу державного законотворення та цілковитим покладанням на державу як основного виконавця та ініціатора змін. Процеси реформування стикаються з *необізнаністю, пасивністю* суб'єктів освітнього процесу. Ситуація ускладнюється *низьким рівнем комунікації* між творцями освітніх реформ та вчителями, батьками, учнями. Крім того, обговорення впровадження та реалізації реформ досить часто мають *точковий характер*.

Враховуючи значущість підтримки громадськістю, особливо, педагогічною спільнотою, як ключового компонента запланованих перетворень у реалізації Концепції Нової української школи, також *актуалізується питання технологізації як умови забезпечення ефективності зміни відповідних ставлень*.

Для вирішення означених проблем у межах виконання лабораторією психології спілкування ІСПП НАПН України у 2019–2021 роках наукової теми «Соціально-

психологічне забезпечення підтримки педагогічною спільнотою та громадськістю реформ у сфері загальної середньої освіти» було розроблено концептуальну модель соціально-психологічної технології забезпечення ефективної підтримки вчителями-предметниками реформ у сфері загальної середньої освіти та розроблено соціально-психологічну технологію «Конкурс-квест: Реформа – шлях до школи моєї мрії» (Капустюк, 2019), доопрацьовано її методологічні засади як комплексної соціально-психологічної технології забезпечення підтримки освітніх реформ та проведено пілотне впровадження (Гриценко, 2020).

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. Соціально-психологічна технологія на цей час не має однозначного визначення. Найчастіше в науковій літературі соціально-психологічну технологію визначають як алгоритм, процедуру здійснення дій у різних сферах суспільної практики. Але зі зведенням соціально-психологічної технології до алгоритмів і процедур з визначення технології «випадає» її найсуттєвіша характеристика – *ефективність досягнення мети* (Гриценко, 2020).

М. М. Слюсаревський, С. М. Іванченко (2018) серед усієї множини наявних технологій виділяють інформаційні, акціональні, соціальні мережі і «фонові» технології (забезпечують формування інноваційного контексту). Інформаційні технології включають інформаційні кампанії, рекламу, повідомлення в ЗМІ тощо й активно розвиваються разом із технологіями зв'язку та обміну інформацією, загальною «діджиталізацією» суспільства. Акціональні (діяльнісні) технології поєднують ігрові та діяльнісні форми взаємодії з інновацією. Їхньою основною метою є залучення аудиторії до активного обговорення, під час якого учасники формують власну думку про предмет обговорення. В Інституті соціальної та політичної психології апробовано описані технології збагачення громадської думки, надання повноважень, розвитку спроможності, дослідження дією, «світове кафе» тощо (Г. М. Бевз, С. В. Баранова, О. І. Гуменюк, С. М. Іванченко, О. І. Хоріна). В окремий кейс виокремлено нетворкінгові технології (зокрема соціальні мережі, що охоплюють великі групи людей і мають великий мобілізаційний потенціал) (Баранова, 2019; Бевз, 2019; Іванченко, 2018). Серед розроблених на сьогодні соціально-психологічних технологій, спрямованих на зміну ставлення до освітніх реформ, активно застосовуються технології інформаційного супроводу, які охоплюють діяльність з інформування (доведення інформації про реформи), створення ефективної комунікації (забезпечення залучення до проєкту) та організації громадської думки (не тільки зворотного зв'язку, а й умови підтримки реформ) (Фролов, 2013).

Творення нових технологій має враховувати реальну практику, де їх будуть застосовувати, та наявний позитивний досвід формування образу реформ у громадській думці. Адже технологізація дає змогу втручатися в об'єктивний перебіг процесів, змінюючи порядок і темп процедур та операцій відповідно до зміни обставин заради досягнення поставленої мети, наразі прийняття і підтримки реформ, які відтак слугуватимуть підвищенню ефективності функціонування системи освіти.

У нашій роботі за основу було взято таке визначення соціально-психологічної технології: соціально-психологічна технологія (СПТ) як теоретично обґрунтований елемент механізму управління змінами є системою (сукупністю) підходів, принципів, методів, процесів, процедур, способів, прийомів, організаційних засобів, знань та дій у вигляді прикладного алгоритму організації взаємодії, що задає зміст, тривалість, характер та порядок здійснення процедур, у результаті реалізації яких досягається заданий результат. Соціально-психологічна технологія – це засіб перекладу мови науки на конкретну мову дій (Захаров, 2010; Цветкова, 2009).

Тому соціально-психологічна технологія на структурному рівні повинна відповідати певним критеріям. Так, СПТ має передбачати наявність і розробленість:

- принципів побудови конкретної СПТ;
- об'єкта змін (що саме має змінювати ця СПТ);
- деталізованої візії (образу результату, мети);
- універсального алгоритму дій (як зорієнтованих у часі послідовностей процедур);

- доступності в застосуванні СПТ (навіть для нефаківців);
- достатнього рівня відтворюваності результатів у змінених соціальних умовах;
- гнучкого характеру наповнення та застосування методів і процедур (з дотриманням принципів СПТ та спрямованості на результат);
- можливості тиражувати СПТ, зокрема. і для вирішення принципово схожих завдань;
- функціонального зворотного зв'язку: можливості оцінювання ефективності процесу/результату застосування СПТ та внесення коректив.

Метою статті є опис авторської соціально-психологічної технології «КІТ-ПРО», уточнення її визначення, мети, завдання, основних принципів побудови, критеріїв ефективності та ефектів упровадження; аналіз результатів застосування цієї технології з використанням даних моніторингової онлайн-анкети та авторської «Моделі оцінки ставлення» до освітніх інновацій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для адміністрації шкіл, учителів, учнів та їхніх батьків технологію «КІТ-ПРО» було запропоновано в 2019 році у формі пролонгованого конкурсу-квесту «Реформа – шлях до школи моєї мрії». Завдяки застосуванню технологічного підходу та комплексності йдеться про інструмент вирішення зазначених вище питань, а саме: дистанціювання – через фасилітацію залученості та почуття причетності; необізнаності, пасивності – шляхом опрацювання змістових аспектів та осмислення значущості й цінності реформи; низького рівня комунікації – через проєктування простору партнерської взаємодії; переважно точкового характеру впровадження – через надання можливості широкої добровільної участі в командній змагальній грі на рівні всієї країни та формування у гравців цілісної картини механізму освітніх змін.

Відповідно до Положення конкурс реалізовувався у два етапи протягом навчального року – з вересня 2019 р. по квітень 2020 р. Відбірковий перший етап містив сім модулів із завданнями за змістом реформи. У кожному модулі конкурсу команди-учасниці опрацьовували один з аспектів концепції «Нова українська школа». На другому – фінальному – етапі команди узагальнювали і творчо опрацьовували підсумки відбіркового модуля. Фінал передбачав визначення та оголошення переможців цієї тривалої командної гри (через упровадження і продовження карантинних вимог цей етап було пролонговано і завершено вже у жовтні 2020 р. в дистанційному режимі).

Спираючись на аналіз досвіду впровадження конкурсу-квесту, враховуючи незавершеність наукової дискусії щодо того, чим є квест – методом, методикою чи технологією (де кожна точка зору представлена досить вагомими аргументами) та з огляду на потребу «оживити» взаємодію учасників освітнього процесу з досить серйозним матеріалом щодо положень реформи, а також на специфіку цільової групи, КСПТ «Конкурс-квест» було доопрацьовано в комплексну соціально-психологічну технологію «КІТ-ПРО» (комплексна інтерактивна технологія підтримки реформи освіти).

Нова аббревіатура не тільки відображає *комплексний та інтерактивний* характер СПТ, а й дає змогу використати *фасилітаційний вплив* «проміжного» об'єкта («кіт») на сприйняття змісту запропонованих завдань цільовою групою (освітняни, учні та їхні батьки) та полегшення адаптації до не зовсім звичних для закладу освіти умов партнерської взаємодії між різними суб'єктами освітнього процесу.

Уточнімо, що «перехідний об'єкт», або «об'єкт комфорту» (*transitional object, comfort object*), – поняття, запропоноване Даніелем В. Віннікотом. Це об'єкт, що створює відчуття психологічного комфорту в незвичайних або стресових ситуаціях. У ролі перехідних об'єктів для дорослих у стресогенних ситуаціях може бути реальна чи уявна річ, яка набуває символічного значення, даючи відчуття безпеки і впевненість, допомагаючи досліджувати реальність і вчитися (Winnicott, 1953). Уведення такого об'єкта виявилось доречним, бо *основною ідеєю* нашого прикладного дослідження, результатом якого стала соціально-психологічна технологія підтримки реформи освіти «КІТ-ПРО», є *створення простору можливостей для зрушення* позиції учасників освітнього процесу від усвідомлення себе

об'єктом реформування до позиції активного суб'єкта, рівноправного учасника і співавтора освітніх реформ. Роль соціально-психологічної технології – забезпечити наявність і функціонування такого простору.

Узявши до уваги узагальнені вимоги до побудови соціально-психологічної технології, пропонуємо таке визначення КСПТ підтримки освітніх реформ.

Соціально-психологічна технологія підтримки реформи освіти «КІТ-ПРО» є системою засобів реалізації модульного ігрового алгоритму (у формі «Конкурсу...»), який задає зміст, тривалість, характер та порядок здійснення процедур командної взаємодії з дослідження та оволодіння положеннями реформи освіти з метою зростання рівня підтримки освітніх реформ. Ця мета реалізується як підвищення рівня суб'єктності учасників освітнього процесу через зростання прихильності, проактивності, зацікавленості та причетності, – усвідомлення себе активними учасниками освітніх змін.

На процесуальному рівні «КІТ-ПРО» є сукупністю зорієнтованих у часі методів, методик, технік, способів і прийомів реалізації завдань послідовних етапів діяльності (модулів) через систему конкурсних завдань з метою інтеріоризації закладених у змісті цінностей, положень та формування відповідного ставлення учасників до предмета діяльності (положень реформи).

Мета «КІТ-ПРО» як соціально-психологічної технології – привернення уваги громадськості до освітніх інновацій та забезпечення підтримки вчителями, учнями та їхніми батьками освітніх інновацій.

Як основні завдання «КІТ-ПРО» було визначено такі.

1. Формування свідомої позиції педагогічної спільноти, учнів, батьків і громадськості щодо значення та необхідності реформування загальної середньої освіти.

На цей час аналіз інформаційного поля соціальних мереж, результати моніторингових досліджень та спілкування з батьками, педагогами й учнями під час заходів різного рівня, проведених ІСПП НАПН України і лабораторією психології спілкування зокрема, дають підстави стверджувати, що в організації комунікацій щодо реформи є прорахунки на різних рівнях, оскільки акцент у них переважно зміщується в бік часткових предметних методик і дидактики, тоді як сфера сенсів в усіх цих активностях формується хаотично. Діяльність наповнена невідповідними щодо мети сенсами – аж до створення «карго-культів» освітніх змін, освітня та виховна практика в умовах реформування осмислюється кожним учасником самостійно відповідно до особливостей власного досвіду і випадкових впливів.

Тривала командна гра, яку було використано як організаційну форму реалізації соціально-психологічної технології «КІТ-ПРО», завдяки змагальності щодо творчого виконання завдань модулів у процесі опанування змістових, емоційно-мотиваційних, праксичних складових процесу підтримки реформи сприяла розвитку рефлексивних умінь та віднайденню особистих сенсів і, як наслідок, зростанню особистої зацікавленості, прихильності та подальшій активно-позитивній підтримці освітньої реформи. Що ж до суті технологізації в забезпеченні підтримки учасниками освітнього процесу реформи середньої освіти як активно-позитивного ставлення, то вона полягає в забезпеченні відтворюваних, структурованих процедур, які мають певну гарантовану ефективність. Для релевантного застосування соціально-психологічних технологій, доречного використання змісту, прийомів та методик був потрібен ергономічний інструмент, який би давав змогу оперативно відстежувати головні ефекти їх застосування. Таким інструментом слугувала авторська експрес-методика «Модель оцінки типу ставлення до освітніх реформ» Л. І. Гриценок.

2. Привернення уваги всіх суб'єктів освітнього процесу до різних аспектів концепції «Нова українська школа» та усвідомлення їхньої значущості для підвищення якості шкільної освіти.

Завдання конкурсу було складено так, щоб основні концептуальні засади Нової української школи надовго ставали предметом обговорення в закладі освіти. Передусім, звісно, членами команди – учасниками конкурсу. У процесі виконання завдань команди залучали до обговорення реформи інших членів шкільного колективу, батьківської спільноти

та представників територіальної громади. Отже, хоча кожна команда складалася з 10 осіб, опосередковано до процесу залучався весь колектив школи, учні, їхні батьки та інші члени громади.

Це стало можливим як завдяки методам залучення зовнішніх «спостерігачів», покладеним в основу деяких завдань (інтерв'ю, опитування, включення в проектну активність), так і через пролонгований характер конкурсу. Експансивна активність членів команди закладу освіти, яка тривала місяцями, не могла пройти непоміченою, залишити байдужими інших учасників освітнього процесу. Під час спілкування і взаємодії учасників конкурсу їхнє оточення також «заражалось» діяльним настроєм, формуючи власне ставлення до освітніх інновацій під впливом емоцій.

3. *Забезпечення ефективної підтримки громадськістю реформи у сфері загальної середньої освіти;*

Три із семи модулів зосереджувалися на питаннях переходу загальноосвітніх навчальних закладів на 12-річний термін навчання та профілізації старшої школи. Це проблемні питання модулів: «Шлях перших чотирьох років від гри до почуття відповідальності й самостійності», «5-9 класи – це час для самовизначення учня», «Останні три класи нашої школи – це перший крок до професії у майбутньому». Тут особливо доцільною виявилася наскрізна вправа опрацювання правил і принципів роботи в команді, які задавали атмосферу внутрішнього комфорту й безпеки, партнерський тон взаємодії у завідомо дражливих для узгодження позиції питаннях.

4. *Упровадження в діяльність школи педагогіки партнерства, підвищення активності всіх суб'єктів освітнього процесу.*

Для реалізації цього завдання розроблено модулі, що включали дослідження теми педагогічного партнерства та присвячені вчителю Нової української школи. Щоб учасники конкурсу могли прожити і на власному досвіді відчути ефективність та цінність упровадження педагогіки партнерства в освітньому процесі, в умовах «Положення...» і в технологічній карті Модуля 1, який визначав вимоги до створення і реєстрації Команд, передбачалося, що «учасниками стануть зареєстровані команди закладів загальної середньої освіти, у складі яких обов'язково мають бути: шестеро учнів 5-11 класів, двоє вчителів і двоє батьків учнів» («Положення...»). Це стало поштовхом до налагодження творчої співпраці під час обговорення та вирішення конкретних проблем усіх суб'єктів освітнього процесу. Сприяє розвитку партнерських відносин і умова, за якою *предметом оцінювання є результати «командної творчої діяльності*: звіти колективного виконання завдань з кожного модуля; фото або скановані зображення напрацювань команди (схеми, рисунки тощо) та фото- і відео процесу командного виконання завдань».

Зауважимо, що перелічені завдання КІТ-ПРО, покладені в основу побудови окремих модулів, насправді були наскрізними для всього конкурсу, органічно вплітаючись у різні модульні завдання та пронизуючи всю його структуру: від створення й процедури реєстрації команди, якою та підтверджувала добровільне, усвідомлене бажання долучитися до процесу, до командної фінальної презентації, в якій візуалізувався весь її конкурсний шлях.

Для вирішення поставлених завдань і досягнення мети було обрано стратегію, засновану на «діалогічній» парадигмі, що дало змогу, відповідно, створити атмосферу доброзичливості, довіри та утримувати команди в діалозі від початку й до кінця участі в конкурсі.

На основі позитивного досвіду застосування соціально-психологічних технологій для роботи з громадською думкою щодо інновацій в освіті та критеріїв конструктивності у взаємодії учасників освітнього процесу було визначено й *принципи «КІТ-ПРО»*:

- добровільний характер участі (можна зацікавлювати, «спокушати», спираючись на прогнозовані чи виявлені потреби потенційних учасників, але не можна примушувати. У «КІТ-ПРО» передбачалася система заохочень: можливість заробити додаткові бали в кожному модулі та подарунки у вигляді тренінгів за вибором для переможців і призерів (наприклад, залежно від місця, яке посіла команда у фіналі, учасники могли отримати до трьох безкоштовних заходів для своєї школи);

- використання позитивних ефектів командної роботи (зараження, фасилітація, підтримка);
- удосконалення культури партнерської взаємодії (орієнтація на взаємодовіру, взаємоповагу, взаємопідтримку, взаємовимогливість тощо);
- потреба організувати процес дослідження предмета взаємодії в такий спосіб, щоб формувати компетентності учасників та постійно підтримувати в них бажання пізнавати нове.

Оцінку якості СПТ «КІТ-ПРО» можна здійснювати за двома групами показників:

1) на підставі структурних критеріїв – теоретичної оцінки показників відповідності критеріям побудови СПТ (здійснюється в процесі розроблення, відпрацювання окремих елементів СПТ і щоразу, коли вносяться зміни, що дає змогу дотримуватися екологічності оновленого продукту);

2) на підставі критеріїв ефективності впровадження СПТ (оцінка підсумкових показників – власне перевірка її ефективності в дії).

Оцінка відповідності структурним критеріям ефективності СПТ.

У змістовому та процесуальному аспектах у «КІТ-ПРО»:

- повною мірою реалізовано основні принципи побудови КСПТ: проблемно-пошуковий характер оволодіння інформацією, використання ефектів командної роботи; удосконалення культури партнерської взаємодії;

- системність (пролонгованість, охопленість та усвідомлення причетності);

- виконано вимоги щодо визначеності об'єкта змін та деталізації образу результату, мети – зростання рівня підтримки освітніх реформ. Визначена мета досягається через підвищення активно-позитивного ставлення до реформи, зростання зацікавленості та усвідомлення себе активними учасниками освітніх змін;

- наявний універсальний алгоритм дій (зорієнтовані в часі послідовності процедур) у вигляді технологічних карток виконання командних модульних завдань від створення команди і відпрацювання правил взаємодії до процесу опрацювання змісту реформ та (само)оцінки результату діяльності;

- завдяки цьому забезпечено доступність застосування технології навіть для нефахівців. А чіткий алгоритм проведення конкурсної гри має забезпечувати відтворюваність результатів у змінених соціальних умовах;

- модульна структура та орієнтована на онлайн-формат система зворотного зв'язку забезпечують гнучкий характер наповнення, а наявність і прийняття як організаторами, так і учасниками основних завдань та цінностей конструктивної взаємодії дають змогу без втрати ефективності варіювати застосування методів і процедур (з дотриманням принципів СПТ та спрямованості на результат);

- чітке змістове наповнення та наявність алгоритму підтримує можливість тиражувати СПТ, зокрема і для вирішення принципово схожих завдань (див. пункт вище).

Розроблено функціональний зворотний зв'язок:

- критерії і процедури оцінювання роботи команд із застосуванням ресурсу гугл-таблиць і гугл-форм через механізм експертної оцінки та її презентація у вигляді динамічного «Табло» в онлайн-режимі дають змогу заохочувати командну роботу,

- діагностичні інструменти: «Модель зміни ставлень (Л. Гриценко)» та «Дослідження ставлення до окремих аспектів реформи загальної середньої освіти» допомагають відстежувати ефективність застосування СПТ та вносити потрібні корективи.

Критерії ефективності СПТ – ознаки, на основі яких роблять оцінки, визначають ефективність СПТ; це мірило суджень та оцінок, основні ознаки, за якими одне рішення обирається з низки можливих. У психолого-педагогічній літературі можна натрапити на різні ознаки, які висуваються як критерії ефективності СПТ.

Критерії ефективності «КІТ-ПРО» визначено на підставі прогнозованих результатів у контексті досягнення поставленої мети. Так, у якості вимірюваних результатів очікувалося зростання рівня зацікавленості, активно-позитивного ставлення (прихильності й активності),

посилення довіри до реформ та відчуття особистої причетності до справи реформування загальної середньої освіти, зміна характеру усвідомлення особистого ресурсу і відповідальності щодо впровадження реформи серед учителів, учнів та їхніх батьків.

За допомогою авторської *вебанкети* отримано такі вимірювані *показники*:

- 1) ставлення до реформи в цілому – п'ять типів за показниками позитивність (прихильність) та активність (дієвість);
- 2) ставлення до окремих положень реформи (12-річне навчання, профільне навчання, партнерство, ранкові зустрічі, відміна ДЗ у початкових класах – за п'ятьма типами);
- 3) особиста зацікавленість у реалізації реформи;
- 4) оцінка особистої готовності до впровадження реформи (додатково: змістова характеристика власної готовності-неготовності не включена в звіт, це було допоміжне питання);
- 5) оцінка готовності навчального закладу (функціональне питання як привід для обговорення під час занять та непряма оцінка ефективності впровадження реформ);
- 6) довіра до реформ, оцінка динаміки очікувань щодо реформ (рейтинг очікувань, оцінка реалізації позитивних і негативних очікувань);
- 7) оцінка динаміки відчуття причетності (від не відчуваю – до почуваюся причетним, відповідальним й активно дію) – наявність і дієвість, висока причетність передбачають активність і наявність ВЛК щодо участі в реформуванні – особистої відповідальності);
- 8) оцінка характеру підтримки різними інституціями (на континуумі «перешкода – нейтраль – підтримка» – через шкалу тверджень) – відображає також локус покладання відповідальності – застосовувалось як функціональне питання для «активізації» і матеріал для обговорення;
- 9) усвідомлення наявності та характеру особистого ресурсу в реалізації освітніх змін (від розуміння до готовності діяти)

Для учасників конкурсу розроблено додаткову *Анкету зворотного зв'язку* (ч. 2). Технічно її реалізовано як додаток до основної *вебанкети*, котрий відкривається у вебформі лише в разі вибору відповіді «так» на запитання «*Чи є ви членом команди...?*». Ця анкета (ч. 2) дає можливість дослідити такі параметри: мотивація участі, ставлення оточення до участі в конкурсі, рейтинг ефектів етапу обговорення принципів (правил) роботи групи, самооцінка впливу різних модулів й окремих завдань на ставлення до реформи та інші аспекти, наявність змін і характер зміни стосунків у команді, запити учасників експерименту до психологічної служби, пропозиції та зауваження до змістових та процедурних аспектів конкурсу.

Деяка надлишковість у проектуванні питань *вебанкети* зумовлена тим, що навіть процедура зворотного зв'язку в КІТ-ПРО не є простим процесом вимірювання, а виконує *додаткову функцію*. Анкету побудовано за принципом активізаційних опитувальників. І низка послідовних запитань дає змогу запустити та посилити рефлексивні процеси, краще усвідомити суть і, власне, ставлення до змісту та процесу реформування освіти. Так, питання основної частини №№ 4, 5, 8 і частково № 9 розширюють контекст рефлексивних оцінок і полегшують роботу в модулях, сприяють осмисленню та формуванню ставлень, дають матеріал для групових дискусій.

Питання №№ 1, 2, 3, 6, 7, 9 є основними, оскільки відповідають сформованим критеріям ефективності. За потреби відстеження проміжних результатів і динаміки змін можна використовувати редукований варіант анкети, що включає лише ці питання (із чи без № 9). Відповіді на ці питання дають змогу отримати показники відповідності результатів СПТ заявленій меті.

Для кількісної оцінки впливу пролонгованої інтерактивної гри «Конкурс-квест» на ставлення учасників до реформи «НУШ» ми провели анкетування членів команд до – у процесі – і після проведення конкурсу. Зауважимо, що ставлення на континуумі прихильності («позитивне-негативне») не показали значущої динаміки (тому ми їх тут не вказуємо), а

от додавання показника дієвості («активності-пасивності») дало змогу побачити якісні зрушення в характері ставлення учасників експерименту до реформи освіти (табл. 1, 2).

Розгляньмо зміни, що відбулися в експериментальній групі. Бачимо, що за рік (з лютого 2019 р. по лютий 2020 р.) суттєво – на 53,9 % – збільшилася частка учасників експерименту з активно-позитивним ставленням до освітніх інновацій. Причому всього на 16,9 % – за період до початку квесту (з 24,7 % в лютому 2019 р. до 41,6 % на початок конкурсу – вересень 2019 р.) і на 37,1 % – на час проведення конкурсу (з 41,6 % на початку до 78,7 % – після проведення конкурсу-квесту), що значуще більше, ніж зміни за час експерименту в КГ.

Таблиця 1

**Зміна ставлення учасників експерименту до реформи освіти
(з урахуванням параметра активності) (у %)**

Ставлення, тип	Фон (2019, поч.)		До Е (2019, вер.)		Після Е (2020, бер.)	
	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ
А+ (позитивне, активне)	24,1	24,7	26,9	41,6	51,4	78,7
П+ (позитивне, пасивне)	37,8	37,1	47,4	43,8	29,7	11,2
П- (негативне, пасивне)	12,0	7,9	6,4	1,1	5,6	0,0
А- (негативне, активне)	1,6	4,5	2,0	1,1	2,4	1,1
Н= (нейтральне)	17,3	20,2	12,9	12,4	8,0	7,9
В ₀ (важко відповісти)	7,2	5,6	4,4	0,0	2,8	1,1

Водночас частка учасників з негативно-пасивним ставленням паралельно зменшилася в обох вибірках, а в експериментальній групі зовсім «обнулилася» на кінець експерименту. Так само практично однаким темпом зменшувалася на всій вибірці і частка осіб з нейтральним ставленням до освітніх реформ (з 12,9 % в КГ і 12,4 % в ЕГ на початку року до 8,0 % у КГ та 7,9 % – в ЕГ – після конкурсу). Таким чином, враховуючи аналогічну динаміку груп щодо пасивно-негативного та нейтрального ставлення, можна припустити, що певна частина цих змін припадає на вплив інших «фонових» причин, у тому числі і на застосування рефлексивних технологій на всій вибірці (включаючи КГ), на попередніх етапах Всеукраїнського експерименту 2015-2020 років (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка ставлення учасників експерименту до реформи освіти (у %)

Ставлення, типи	Динаміка за період					
	2020-2019 (всього за рік)	в КГ		в ЕГ		
		з них:		2020-2019 (всього за рік)	з них:	
		до Е (січ-вер 2019)	до Е - після Е		до Е (січ-вер 2019)	до Е - після Е
А+ (позитивне, активне)	27,3	2,8	24,5	53,9	16,9	37,1
П+ (позитивне, пасивне)	-8,0	9,6	-17,7	-25,8	6,7	-32,6
Всього позитивне	19,3	12,4	6,8	28,1	23,6	4,5
П- (негативне, пасивне)	-6,4	-5,6	-0,8	-7,9	-6,7	-1,1
А- (негативне, активне)	0,8	0,4	0,4	-3,4	-3,4	0,0
Всього негативне	-5,6	-5,2	-0,4	-11,2	-5,2	-1,1
Н= (нейтральне)	-9,2	-4,4	-4,8	-12,4	-7,9	-4,5
В (важко відповісти)	-4,4	-2,8	-1,6	-4,5	-5,6	1,1
Всього невизначене	-13,7	-7,2	-6,4	-16,9	-13,5	-3,4

Спостерігається позитивна динаміка між результатами опитування до і після проведення конкурсу-квесту у ставленні команд-учасників до різних аспектів реформи «Нова українська школа». (табл. 3). Так, до «Запровадження 12-річного терміну навчання» сумарне позитивне ставлення зросло на 12,2 % в ЕГ, тоді як зміни в КГ не виходять за межі статистичної похибки. Варіант ставлення «активно підтримую» щодо «Запровадження профільного навчання у старшій школі» зріс в ЕГ на 15,7 % за вдвічі меншого приросту активної підтримки профільного навчання в КГ. Динаміка ставлення до нововведення «Ранкові зустрічі» та «Відміна домашнього завдання в початкових класах» обережно позитивна в обох вибірках. Допускаємо, що деяка нечутливість саме до цих аспектів змін, які запроваджувалися в початкових класах, пояснюється тим, що ця технологія застосовувалася на рівні основної та старшої школи.

Таблиця 3

Динаміка ставлення команд-учасників до різних аспектів реформи «Нова українська школа» (представлена різниця «після Е»-«до Е») (у %)

Варіанти ставлення	Аспекти реформи									
	12-річне навчання		профільне навчання		відміна д/з в поч. класах		ранкові зустрічі		партнерство	
	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ*	КГ	ЕГ	КГ	ЕГ	КГ
активно підтримую	1,1	2,8	15,7	7,6	0,0	5,6	9,0	8,8	16,9	6,4
загалом позитивне	10,1	-1,2	-2,2	-2,0	-3,4	-7,2	-4,5	-4,4	-15,7	-2,0
нейтральне	-3,4	-5,2	-11,2	-5,6	-2,2	-0,8	-5,6	-2,0	-2,2	-3,6
не подобається, не схвалюю, але й не критикую	-3,4	0,8	-1,1	-0,4	4,5	0,8	1,1	-2,4	1,1	-0,8
відмінив(ла) би	1,1	0,4	0,0	0,4	3,4	1,2	-1,1	0,0	0,0	0,0
різко негативне, і про це кажу	-5,6	2,4	-1,1	0,0	-2,2	0,4	1,1	0,0	0,0	0,0

Примітка. * Опитано переважно вчителів основної школи, що пояснює специфічну динаміку.

У контексті завдань нашого дослідження важливим є те, що за час експерименту в ЕГ значуще (на 16,9 %) зросла частка активних прихильників «Партнерства» (рис. 1).

Протягом часу проведення конкурсу-квесту спостерігається позитивна динаміка особистої зацікавленості в розвитку освітньої реформи в Україні. Посилення зацікавленості відбулося в обох вибірках, – імовірно, це певною мірою зумовлено самим процесом запровадження реформи. Однак найбільше посилення особистої зацікавленості реформою відбулося в ЕГ (учасники команд конкурсу). Так, виявлено значуще зростання в ЕГ високого (8-10 балів) рівня зацікавленості (на 34,83 %) за рахунок зниження середнього і низького рівнів зацікавленості (відповідно на 24,72 % та 10,11%). Тоді як у КГ «висока» зацікавленість зросла на значно скромніші 13,65 % (табл. 4).

Оцінювалося також відчуття власної причетності респондентів до освітньої реформи за шкалою від 0 до 3, де: 0 – «немає такого відчуття, мене це не обходить, не відчуваю причетним»; 1 – «спостерігач за реформою в освіті»; 2 – «є відчуття причетності, іноді залучаюся до новацій в освіті»; 3 – «відчуваю особисту причетність до змін в освіті, активіст, відчуваю відповідальним за реформи в освіті». Як видно з табл. 5 і рис. 6, після застосування соціально-психологічної «КІТ-ПРО» у формі «конкурсу-квесту» (березень 2020 р.) обрали варіант «відчуваю особисту причетність до змін в освіті, активіст, відчуваю відповідальним за реформи освіти» майже половина – 48,3 % респондентів зі складу команд-учасників (ЕГ). Це на 34,8 % більше проти 13,5 % до експерименту (вересень 2020 р.). У цій же вибірці на початку 2019 р. такий варіант обирали лише 9 % з ЕГ. У КГ теж є позитивна

динаміка але вона значно помірніша – від 5,6 % до 9,6 % до початку експерименту і до 20,5 % під час фінального зрізу – тобто фонове зростання становило 10,9 % за час застосування технології на ЕГ. Бачимо співмірне зростання високого рівня причетності у «фоновому» режимі впровадження реформи приблизно на 4-4.5 % на всій вибірці опитаних (КГ і ЕГ) і втричі швидше – в ЕГ проти КГ протягом часу застосування СПТ.

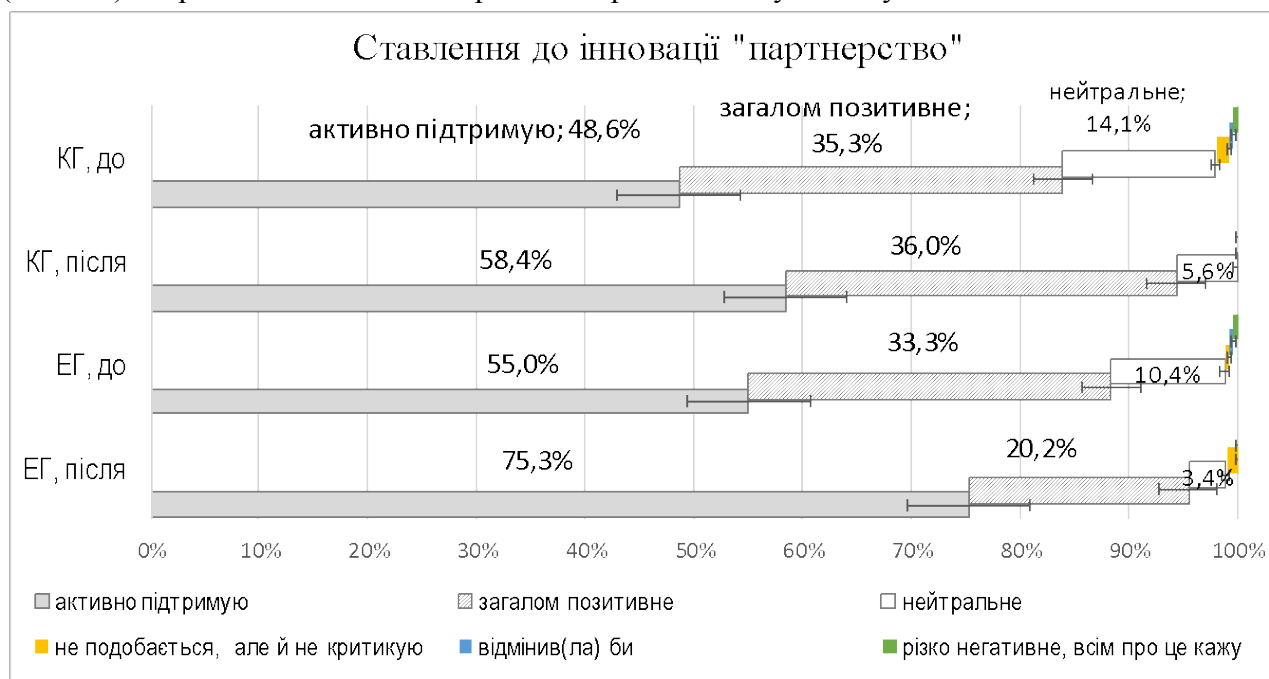

Рис. 1. Ставлення до аспекту реформи «Партнерство» в контрольній та експериментальній вибірках до і після застосування технології

Таблиця 4

Динаміка особистої зацікавленості в розвитку освітньої реформи в Україні (у %)

Рівні зацікавленості	ЕГ (n=89)		КГ (n=249)	
	до Е	після Е	до Е	після Е
високий: 8-10 балів	43,82	78,65	46,18	59,84
середній: 5-7 балів	43,82	19,10	39,76	33,73
низький: 1-4 бали	11,24	1,12	12,45	4,82

Таблиця 5

Динаміка почуття причетності до освітніх реформ в ЕГ і КГ
(за 2019 рік і за час експерименту) (у %)

Рівень причетності	ЕГ			КГ		
	2019, січ.-лют.	до Е (2019 р., вер.)	після Е (2020 р., бер.)	2019, січ.-лют.	до Е (2019, вер.)	після Е (2020, бер.)
відчуваю особисту причетність до змін в освіті, активіст, відчуваю відповідальним за реформи в освіті	9,0	13,5	48,3 (+34,8)	5,6	9,6	20,5 (+10,9)
є відчуття причетності, іноді залучаюсь до новацій в освіті	23,60	42,70	34,83	16,1	28,9	34,9
спостерігаю за реформою в освіті	42,7	38,2	11,2	50,2	46,6	30,1
немає такого відчуття, мене це не обходить, не відчуваю причетним	24,7	5,6	5,6	28,1	14,9	14,5

За період проведення конкурсу в ЕГ суттєво зменшилася частка тих, хто назвав себе «спостерігачем за реформою освіти»: 11,2 % після експерименту (березень 2020 р.) порівняно з 38,2 % до його початку (вересень 2019 р.) та 42,7% у лютому 2019 р., тоді як динаміка «спостерігачів» у КГ була дещо менш вираженою (30,1 % після експерименту і 46,6 % і 50,2 %, відповідно, у вересні та лютому 2019 р.).

Частка тих, які вважають, що «мене це не обходить, не почувуюся причетним» змінювалася приблизно однаковими темпами в обох вибірках, причому суттєво зменшилася ще до початку застосування технології з лютого по вересень 2019 р. радше під впливом процесу очікування і підготовки шкіл та обговорення в громадах широкого запровадження реформи, яке майже не залишило серед учасників освітнього процесу повністю байдужих осіб.

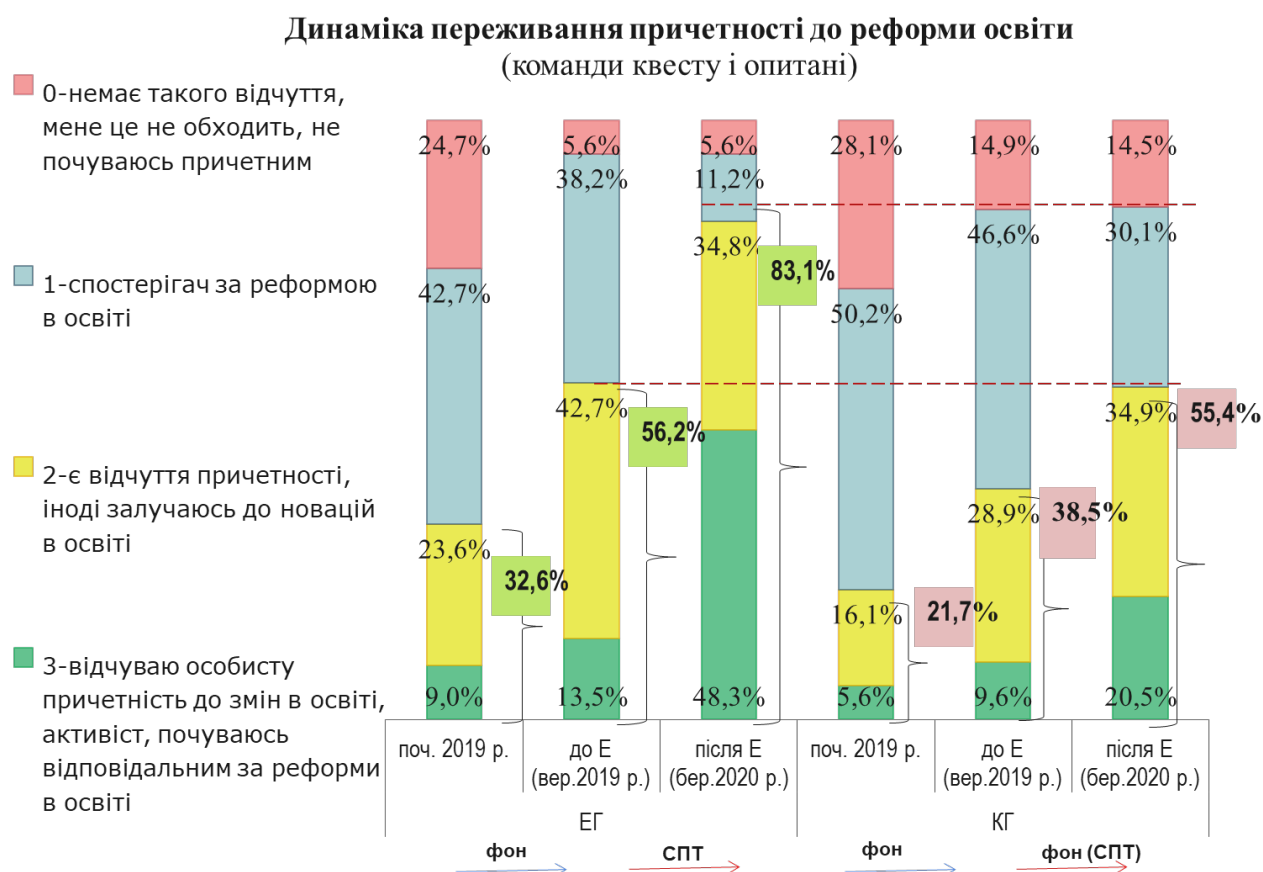

Рис. 2. Динаміка переживання причетності до реформи освіти в ЕГ і КГ до (фон*) і за період застосування соціально-психологічної технології (СПТ)

* тут «фон» –зміни, не пов’язані із застосуванням соціально-психологічної технології (СПТ)

Усі учасники конкурсу-квесту позитивно відгукнулися про його проведення і поділилися своїми враженнями у фінішній презентації «Валіза». Для прикладу наведемо кілька висловлювань: «Розібралися, що таке НУШ. ... Більше здружилися з учителями і батьками. Навчилися працювати в команді»; «У процесі командної роботи я навчився бути більш уважнішим до людей, уміло доносити до інших власну думку, бути важливим і корисним у команді. Я впевнений, що реформування в освіті має якісно змінити ставлення учнів до навчання, допомогти старшокласнику зорієнтуватися у виборі професії та ринку праці. Важливо також, щоб отримані знання були корисними для життя»; «У процесі командної роботи я навчилася працювати на перспективу, орієнтуючись на майбутнє; спілкуватися з людьми, прислухаючись до їхньої думки. Я впевнена в тому, що для

здійснення якісних змін в освіті необхідна співпраця вчителів, батьків та освітніх органів, розуміння сучасного світу та віру в дітей – майбутнє нашої України»; «Спасибі за гарну роботу в команді. Обов'язково візьму правила команди у свою скарбничку знань. Командна робота вчить співпраці та толерантності... Приємно усвідомити, що і я доклала зусиль до формування позитивної громадської думки щодо Нової української школи. Адже саме молодь є нашим майбутнім» тощо.

Застосування соціально-психологічної технології «КІТ-ПРО» з урахуванням дотримання вимог до організації команд, процесуальної взаємодії, використання технік групової роботи та обов'язкового залучення кожного члена команди було визначено як перспективне з точки зору налагодження та покращення взаємодії учасників – суб'єктів освітнього процесу. Організація і проведення Всеукраїнського конкурсу «Реформа – шлях до школи моєї мрії», у якому взяли участь 10 команд – представників різних регіонів України, сприяли виявленню зацікавленості вчителів, учнів та їхніх батьків щодо основних ідей реформування загальної середньої освіти.

Основними наслідками (ефектами) застосування соціально-психологічної технології «КІТ-ПРО» у формі конкурсу-квесту можна вважати такі: 1) привернення уваги до освітньої реформи; 2) зростання поінформованості щодо її цілей, завдань; 3) розвінчування упереджень, міфів і стереотипів щодо реформи; 4) підвищення суб'єктності; 5) творення та присвоєння особистісних смислів; 6) зацікавлення та відчуття особистої причетності; 7) консолідація учасників в активних діях щодо змін у власній школі та освіті загалом.

Висновки та перспективи подальших досліджень. У процесі апробації соціально-психологічної технології «КІТ-ПРО» було отримано такі результати:

- сформульовано визначення СПТ «КІТ-ПРО», її мету, розуміння на процесуальному рівні та завдання;

- визначено основні принципи побудови «КІТ-ПРО»: добровільний характер участі, використання позитивних ефектів командної роботи, удосконалення культури партнерської взаємодії та організація процесу дослідження предмета взаємодії в такий спосіб, щоб формувати компетентності учасників та постійно підтримувати в них бажання пізнавати нове;

- обґрунтовано критерії ефективності СПТ «КІТ-ПРО» – позитивна динаміка за показниками: рівень зацікавленості, активно-позитивне ставлення (прихильність і активність), посилення довіри до реформ та відчуття особистої причетності до справи реформування загальної середньої освіти, зміна характеру усвідомлення особистого ресурсу і відповідальності щодо впровадження реформи серед учителів, учнів та їхніх батьків;

- здійснено дослідження впливу пролонгованої СПТ «КІТ-ПРО» на ставлення до реформи освіти та виявлено такі ефекти: привернення уваги до освітньої реформи; зростання поінформованості щодо її цілей, завдань; розвінчування упереджень, міфів і стереотипів щодо реформи; підвищення суб'єктності, творення та присвоєння особистісних смислів, зацікавлення та відчуття особистої причетності, консолідація учасників в активних діях щодо змін у власній школі та освіті загалом.

Перспективами подальших наукових пошуків у цьому напрямі є вивчення соціально-психологічних чинників, які впливають на мотивацію участі та ефективність впливу Конкурсу «Реформа – шлях до школи моєї мрії».

Розроблену пролонговану інтерактивну гру «Конкурс-квест...», що лягла в основу СПТ «КІТ-ПРО», можна розглядати як варіативну універсальну соціально-психологічну технологію формування позитивної громадської думки щодо будь-яких соціально-психологічних процесів загалом та розглянути її як одну із соціально-психологічних інтервенцій підвищення ролі сім'ї щодо освіти дітей, освітнього процесу та реформування освіти зокрема. Для сімей соціально-психологічна технологія «КІТ-ПРО» може бути адаптована і подана не у формі конкурсу, а у форматі батьківських шкіл. Б отже, для наповнення змістовністю етапів КІТ-ПРО у цьому організаційному форматі потрібно

побудувати модель соціально-психологічних умов підвищення ролі сім'ї та визначити показники підвищення ролі сім'ї як носія громадської думки щодо реформування освіти; емпірично дослідити типи взаємодії сім'ї і школи, розкрити досвід сімейних між поколінних взаємодій у ставленні до освіти та уявлень про реформування освіти.

Список використаних джерел

Баранова, С. В.; Гуменюк, О. І.; Іванченко, С. М. & Хоріна, О. І. (2019). *Психолого-педагогічні технології формування позитивної громадської думки щодо освітніх реформ: методичні рекомендації*. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2019.

Бевз, Г. М. (2019). Формування громадської думки щодо реформ методом «Дослідження шляхом участі». *Вісник післядипломної освіти. Соціальні та поведінкові науки*, 8(37), 10–22. doi:10.32405/2522-9931

Гриценко, Л. (2020). Питання релевантності соціально-психологічних технологій забезпечення підтримки вчителями освітніх реформ з урахуванням типів ставлення до освітніх інновацій. *Освітній простір у контексті гуманістичної парадигми: психологічні пріоритети сучасності: зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. Міжнар. вид. платформа «Fundamental And Applied Researches In Practice Of Leading Scientific Schools», 28–40. Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/720332>.

Гриценко, Л. І., Капустюк, О. М., & Юрченко, В. І. (2019). Конкурс-квест як технологія підтримки освітніх змін. *Вісник психології і педагогіки*. Вип. 25. Взято з http://www.psych.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_25

Захаров, К. В. (2010). Соціально-психологічні технології в сучасній психології. *Вісник Дніпропетровського національного університету*. Т. 18, Вип. 16 (9/1), 54–61. Взято з <https://core.ac.uk/download/pdf/207337153.pdf>

Іванченко, С. М. (2018). Соціально-психологічні технології супроводу освітніх інновацій Психолого-педагогічне забезпечення громадської підтримки освітніх інновацій. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 01 листопада 2017 р.)*. Київ, 2018 с. Взято з <http://umo.edu.ua/konferenciji-ta-seminari>

Фролов, П. Д. (Ред.). (2013). *Модернізаційні процеси в освіті та суспільстві: психотехнології супроводу*. Кіровоград: Імекс-ЛТД. Взято з <https://sptechnology.ucoz.ua/maketFrolovPosibnik2013.pdf>

Цветкова, Н. (2009). *Социально-психологические технологии работы с женщинами в системе социального обслуживания*. Реферат дис. д-ра психол. наук. Российский государственный социальный университет, Москва. Взято из https://rgsu.net/netcat_files/805/1055/h_50994248422af8afa75bf6cf90836e1f

Юрченко, В., & Гриценко, Л. (2020). Вплив конкурсу-квесту на ставлення учасників до реформи «Нова українська школа». *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 45 (48). Взято з <https://lib.iitta.gov.ua/721856>

Winnicott, D. W. (1953). Transitional Object and Transitional Phenomena. *International Journal of Psychoanalysis*, 34, 89–97.

References

Baranova, S. V.; Humenyuk, O. I.; Ivanchenko, S. M. & Khorina, O. I. (2019). *Psychological and pedagogical technologies of formation of positive public opinion concerning educational reforms* [Psychological and pedagogical technologies of formation of positive public opinion concerning educational reforms]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Bevz, H. M. (2019). Formuvannia hromadskoi dumky shhodo reform metodom «Doslidzhennia shliakhom uchasti» [Formation of Public Opinion on Reform by «Participatory Fiction Research»]. *Visnyk pislyadyplomnoi osvity. Sotsialni ta povedinkovi nauky*, 8(37), 10–22. doi:10.32405/2522-9931 (in Ukrainian)

Frolov, P. D. (Ed.). (2013). *Modernizatsiini protsesy v osviti ta suspilstvi: psyhotekhnologii suprovodu* [Modernization processes in education and society: psycho-technologies of coexistence]. Kirovohrad: Imeks-LTD Publ. Retrieved from <https://sptechnology.ucoz.ua/maketFrolovPosibnik2013.pdf>. (in Ukrainian)

Grytsenok, L. I., Kapustiuk, O. M., & Yurchenko, V. I. (2019). Konkurs-kvest yak tekhnolohiia pidtrymky osvitych zmin [Competition-questcontestas a Technologytosupportededucationalchange]. *Visnyk psykholohii i pedahohiky* [Bulletin of psychology and pedagogy], vol. 25. Retrieved 10 April 2020 from http://www.psyh.kiev.ua/Збірник_наук._праць._-_Випуск_25. (in Ukrainian)

Grytsenok, L. I. (2020). Pytannia relevantnosti sotsialno-psykholohichnykh tekhnolohii zabezpechennia pidtrymky vchyteliamy osvitych reform z urakhuvanniam typiv stavlennia do osvitych innovatsii [Issues of relevance of the sociopsychological technologie sinensuring support of educational reforms by theteachers, taking into accountthe types of their attitude to educational innovation]. B *Osvitnii prostir v konteksti humanistychnoi paradyhmy: psykholohichni priorytety suchasnosti*. Fundamental And Applied Researches In Practice Of Leading Scientific Schools, (pp. 28–40). Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/720332>. (in Ukrainian)

Ivanchenko, S. M. (2018). Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii suprovodu osvitych innovatsii Psykholoho-pedahohichne zabezpechennia hromadskoi pidtrymky osvitych innovatsii [Socio-psychological technologies of support of educational innovations Psychological and pedagogical support of public support of educational innovations]. B *Materialy Vseukrainskoi naukovopraktychnoi konferentsii (m. Kyiv, 01.11.2017 r.)*. Kyiv: Universytet menedzhmentu osvity. Retrieved from <http://umo.edu.ua/konferenciji-ta-seminari> (in Ukrainian)

Tsvetkova, N. (2009). *Sotsialno-psikhologicheskiye tekhnologii raboty s zhenshchinami v sisteme sotsialnogo obsluzhivaniya: Avtoref. dis. ... dokt. psikhol. nauk* [Socio-psychological technologies for working with women in the socialservice system: Abstract of Thesis ... Doctor of Psychological Sciences]. *Rossiyskiy gosudarstvennyy sotsialnyy universitet, Moskva*. Retrieved from https://rgsu.net/netcat_files/805/1055/h_50994248422af8afa75bf6cf90836e1f. (in Russian)

Winnicott, D. W. (1953). Transitional Object and Transitional Phenomena. *International Journal of Psychoanalysis*, 34, 89–97. (in English)

Yurchenko, V. I., & Grytsenok, L. I (2020). Vplyv konkursu-kvestu na stavlennia uchasykiv do reformy «Nova ukrainska shkola» [The influence of the competition-quest on the attitudes of participantst of he reformof «The new Ukrainian school»]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 45 (48). Retrieved from <https://lib.iitta.gov.ua/721856> (in Ukrainian)

Zakharov, K. V. (2010). Sotsialno-psykholohichni tekhnolohii v suchasni psykholohii [Socio-psychological technologies in modern psychology]. *Visnyk Dnipropetrovskoho natsionalnoho universytetu*, Vol. 18, Is. 16 (9/1), 54–61. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/pdf/207337153.pdf> (in Ukrainian)

УДК: 159.9:316.6

DOI:

Найдьонова Любов Антонівна

доктор психологічних наук, член-кореспондент НАПН України, заступник директора з наукової роботи, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-1222-295X
mediasicolo@gmail.com

Умеренкова Наталія Федорівна

кандидат психологічних наук, науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0003-3084-2834
nfdidyk@gmail.com

Дятел Надія Леонідівна

молодший науковий співробітник лабораторії психології масової комунікації та медіаосвіти, Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-7563-5826
nadya.dyatel@gmail.com

ЕКРАННИЙ ЧАС І ЗДОРОВ'Я ПІДЛІТКІВ: ЯК ВІДНАЙТИ БАЛАНС У ЧАСИ ПАНДЕМІЇ

Представлено результати всеукраїнського масового опитування «Медіакультура в умовах пандемії», зокрема емпіричного дослідження екранних практик та показників здоров'я підлітків в умовах пандемії (вибірка: учні 7-10 класів з усіх макрорегіонів, усього 1732 особи). Висвітлено аналіз тривалості екранних практик підлітків та їхній зміст; представлено показники здоров'я підлітків та зв'язок цих показників з медіапрактиками; розглянуто можливі компенсатори медіаопосередкованого навчання під час пандемії. За параметрами тривалості та змісту екранних практик виявлено, що порівняно з 2018 р. 47,6% підлітків почали більше користуватися різними гаджетами, а кількість дітей, які користуються інтернетом 7 годин і більше в будній день, зросла вдвічі. Також виявлено, що понад 60% підлітків використовують інтернет для навчання, понад половину – переглядають фільми та слухають музику, понад третину – грають в онлайн-ігри та публікують свою творчість. В умовах дистанційного навчання 69% дітей почали частіше шукати інформацію для навчання, 43% стали рідше грати в онлайн-ігри, 34,4% – рідше шукати нові знайомства в інтернеті. З огляду на показники здоров'я (соматичний дискомфорт і сон) кожен третій підліток постійно відчуває дискомфорт у спині, кожен четвертий – постійний головний біль і кожен четвертий часто не лягає спати всю ніч. Під час дистанційного навчання третина підлітків стала спати менше, а третина – більше. За допомогою коефіцієнта рангової кореляції Спірмена виявлено прямі зв'язки між тривалістю сну і тривалістю користування гаджетами ($c=0,56$, $p\leq 0,01$), а також між частотою розладів сну і дискомфортом у спині ($c=0,30$; $p\leq 0,01$) та головним болем ($c=0,24$; $p\leq 0,01$). Окреслено можливі компенсатори медіаопосередкованого навчання:

збільшення рухової активності, регулювання сну, практикування самомоніторингу часу онлайн, розподіл екранного часу між навчанням і рекреаційними практиками. Запропоновано, – як батькам, так і педагогам, – звернути увагу на необхідність пошуку додаткових форм роз'яснення причинно-наслідкових зв'язків між особливостями екранних практик і зазначеними компенсаторами, що сприятиме розвитку культури цифрового здоров'я.

Ключові слова: медіапрактики; екранні практики; пандемія COVID-19; гаджети і здоров'я; дистанційне навчання; сон підлітків; здоров'язбережувальна медіаосвіта.

SCREEN TIME AND ADOLESCENT HEALTH: HOW TO FIND A BALANCE IN PANDEMIC

Liubov A. Naydonova

Doctor of psychological sciences, Corresponding Member of the NAES of Ukraine,
Deputy Director for Research, Institute for Social and Political Psychology,
NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-1222-295X
mediasicolo@gmail.com

Nataliia F. Umerenkova

Ph.D. in Psychology, Research Associate of the Laboratory of Psychology
of Mass Communication and Media Education, Institute for Social
and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0003-3084-2834
nfdidyk@gmail.com

Nadiia L. Diatel

Junior Research Associate of the Laboratory of Psychology of Mass Communication
and Media Education, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-7563-5826
nadya.dyatel@gmail.com

The article presents results of an empirical study of screen practices and health indicators of adolescents in a pandemic according to the all-Ukrainian mass survey «Media Culture in a Pandemic» (N=1,732, students of 7-10 grades from all macro-regions). It analyzes the duration of screen time and its contents due to distance learning conditions; the indicators of adolescents' health and their connection to media practices; compensators of health-preserving training during a pandemic are offered. According to the duration and content of screen practices, compared to 2018, adolescents' exploitation of different gadgets grew by 47,6%. The number of children who use the Internet 7 hours a day doubled in two years. More than 60% of adolescents use the Internet to study, more than half – watch movies and listen to music, more than a third – play online games and publish their work. In terms of distance learning, 69% of children began to look for more information to learn, 43% began to play online games less often, 34.4% began to look less often for new acquaintances on the Internet. Health scores (somatic discomfort and sleep) show that one in three teens constantly has pain in the back, one in four has constant headaches, and one in four teens often does not sleep through the night at all. A third of adolescents began to sleep less and a third more during distance learning. Spearman's rank correlation coefficient reveals direct connections between sleep duration and screen time ($c=0.56$, $p\leq 0.01$), as well as between the sleep duration and back discomfort ($c=0.30$; $p\leq 0.01$) and headache ($c=0.24$; $p\leq 0.01$). The necessity of compensators of distance learning are outlined: increase of motor activity, sleep regulation, the introduction of online self-monitoring practice, distribution of screen time between studying and recreational practices. Both parents and educators are encouraged to find different ways to explain the causality between screen practices and these compensators, leading to progress in screen time health culture.

Keywords: media practices; screen time; COVID-19; gadgets, health; distance learning.

Постановка проблеми. Через рік після пандемії COVID-19 майже половина учнів у світі все ще страждає від часткового або повного закриття шкіл. За даними ЮНЕСКО, понад 100 країн вдалися до закриття шкіл у масштабах усієї країни, що торкнулося більше ніж половини учнів у всьому світі. У деяких країнах школи закривалися на місцевому рівні (UNESCO, 2021). Виклики пандемії зумовили необхідність дуже швидкого переходу освітнього процесу в онлайн-форму також і в Україні. У 2020 р. під час карантинних обмежень почалася перша хвиля вимушеного дистанційного навчання, до умов якої довелося швидко адаптуватися як педагогічним працівникам, так і учням та їхнім батькам. Основні зусилля держави та освітянської спільноти було спрямовано на налагодження навчального процесу: централізоване створення онлайн-уроків (Всеукраїнська школа онлайн, 2020), налагодження технічного забезпечення зв'язку вчителів та учнів, упровадження регламенту проведення дистанційних уроків у синхронному та асинхронному форматах (Міністерство охорони здоров'я України, 2020; Міністерство освіти України, 2020).

У 2021 р. новий навчальний рік розпочався з роз'яснень МОЗ про умови переходу шкіл на дистанційне навчання, які можуть змінюватися залежно від особливостей епідемічної ситуації в кожному регіоні (Міністерство охорони здоров'я, 2021). Хоча станом на жовтень 60% громадян України, які мають в сім'ї учнів або студентів, погоджувалися із твердженням, що дистанційне навчання руйнує психіку і соціальні навички дітей, а тому має бути повністю заборонене (Прес-реліз..., 2021), теперішні обставини спонукають усі заклади освіти, батьків та учнів бути готовими до дистанційних форм навчання тією чи іншою мірою в будь-який момент часу.

Очевидним є факт, що в разі дистанційного навчання діти все більше часу проводять за екраном. Нормативні документи та організація навчальних уроків не можуть повністю регулювати кількість екранного часу дітей протягом дня, адже і в післяурочний час, і в момент асинхронного навчання учні також користуються гаджетами, як для виконання домашніх завдань, так і для відпочинку. Тому гостро постає питання, як досягти балансу між здоров'ям учнів і збільшенням частки їхніх екранних практик в умовах вимушеної дистанційної освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, виокремлення нерозв'язаних частин загальної проблеми. На поточному етапі пандемії вже є певна кількість досліджень, пов'язаних саме з умовами, у яких опинився світ. За даними ЮНІСЕФ (Stoilova et al., 2021), наразі міжнародні дослідження поділяються за такими основними напрямками: загальна наявність доступу до всесвітньої мережі, пов'язана із цим цифрова нерівність, особливості розроблення методології досліджень в таких умовах, питання онлайн-активностей та цифрового здоров'я, розвиток уміння користуватися інтернетом, збереження приватності, кіберризика (негативний контент, кібербулінг, дискримінація та інші прояви жорстокості, секстинг, порнографія, онлайн-аб'юз, самотність), психічне здоров'я та благополуччя, а також етика штучного інтелекту соцмереж (Hirata, 2021).

Варто зазначити, що процес різнобічних змін наразі розглядають не тільки в негативному ключі. Ідеться про швидкий розвиток цифрового простору, зростання рівня його доступності, пришвидшення оптимізації та вирішення питань, які раніше забирали набагато більше часу (Livingstone, 2021). Водночас робляться спроби оновлення стандартів рекомендованої тривалості екранного часу та його наповнення для різних категорій користувачів (Trimper, 2021). Довгострокові результати змін для сфери цифрового здоров'я дослідники обговорюють, на жаль, рідко, і тут у них досі немає чіткої позиції. Утім, окремі дослідження підтверджують, що заходи, спрямовані на регулювання екранного часу, можуть позитивно впливати на стан здоров'я дітей. Крім того, заходи, до яких долучаються всією сім'єю, загалом приводять до більших змін у стані здоров'я, ніж ті, які спрямовані виключно на дітей (Hantrais et al., 2021).

Вітчизняні дослідження більшою мірою спрямовані на питання організації освітнього процесу (Сіткар, & Сіткар, 2020; Корнієнко, 2020), обговорення особливостей освітнього

середовища (Жданюк, 2020), варіанти його реалізації і поєднання технічних та цифрових факторів взаємодії (Шпарик, 2021; Жукова, & Тимчик, 2021). Також фахівці активно порушують питання соціально-психологічної підтримки освітнього процесу (Панок та ін., 2020), висвітлюють проблематику психологічних проблем під час карантину (Смульсон, 2021) та навчання дітей з особливими потребами (Кравченко, & Міщенко, 2021), звертають увагу на зростання інтернет-ризиків (Найдьонова, 2021) та необхідність підтримки психічного здоров'я дітей (Ткаченко, 2021). Українські вчені досліджують найбільш здоров'язбережувальні варіанти навчання (Гозак та ін., 2020) та ставлення суб'єктів освітнього процесу до дистанційних форм (Сеньовська, & Лісова, 2021). Разом з тим залишається недостатньо дослідженою тема тривалості екранних практик дітей протягом дня та характер цих практик загалом. Недостатньо представленою у вітчизняних дослідженнях є тема здоров'я підлітків під час дистанційного навчання та компенсаційних механізмів, які дають змогу збалансувати збільшений екранний час позаекранними практиками, а також допомагають збалансувати розподіл екранного часу загалом.

Мета статті: представити результати емпіричного дослідження характеру медіапрактик і здоров'я підлітків в умовах зміни екранного часу під час пандемії. Відповідно до мети визначено завдання дослідження: проаналізувати тривалість екранних практик підлітків та їхній зміст; представити показники здоров'я підлітків та зв'язок цих показників з медіапрактиками під час вимушеного дистанційного навчання; розглянути можливі компенсатори медіаопосередкованого навчання під час пандемії.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження проводилося лабораторією психології масової комунікації та медіаосвіти ІСПП НАПН України за наказом МОН України № 1199 від 18.08.17 р., відповідно до програми всеукраїнського експерименту «Стандартизація наскрізної соціально-психологічної моделі масового впровадження медіаосвіти у вітчизняну педагогічну практику» (Міністерство освіти України, 2017). Процес діагностики здійснювався з використанням автоматизованих систем опитування та інноваційної технології репрезентативної рефлексії. Суть інноваційної психологічної технології репрезентативної рефлексії полягає у створенні за допомогою спеціальної інтернет-платформи репрезентації реальності, доступної користувачам на основі принципів спільного блага. Отриманий з урахуванням контролю процедур і захисту персональних даних масив доступний закладу освіти у вигляді персоналізованого динамічного бюлетеня, в якому представлено значення результатів діагностики учасників певного закладу на фоні загальних даних, що репрезентують спільноту учасників. Результати діагностики заклад освіти використовує для групової рефлексії і формування індивідуалізованої розвивальної програми за допомогою запропонованих тематичних розвивальних модулів рефлексії (Найдьонова, 2020). Прикладом психологічної підтримки репрезентативної рефлексії може бути цикл тематичних розвивальних заходів проєкту, який можна використати як онлайн-курс для підвищення кваліфікації щодо здоров'язбережувальної медіаосвіти (Цикл навчально-розвивальних..., 2021).

Всеукраїнське масове опитування було проведено в межах діагностично-розвивального проєкту «Медіакультура в умовах пандемії» (Діагностично-розвивальний проєкт..., 2020). Опитування проводилось на базі 75 шкіл з переважної більшості областей, представлено всі макрорегіони. Загалом охоплено понад 3 тис. учнів 7-10 класів, що брали участь у різних блоках опитувань. Вибірку для поточного аналізу склали 1732 особи. Для обробки даних застосовувався статистичний пакет SPSS Statistics (22.0). Щоб виявити зв'язок між показниками здоров'я і медіапрактик, використано коефіцієнт рангової кореляції Спірмена. Значущі відмінності в розподілі показників серед груп визначено за допомогою критерію U-Манна – Уїтні. Дослідження проводилось у листопаді і в грудні 2020 р. на піку захворюваності. Цей період був насичений інформацією про високі показники статистики хворих і померлих від COVID-19. Також цей період характеризувався карантинними заходами, які полягали в обмеженні звичних форм навчання та зосередженні переважно на дистанційному навчанні.

Медіапрактики тут розглядаємо як синонім кіберпрактик та інтернет-практик, а також екранних практик з використанням гаджетів.

Представлення даних охоплює такі етапи: 1) аналіз зміни тривалості екранних практик підлітків під час пандемії; 2) аналіз показників здоров'я та їхній зв'язок з медіапрактиками; 3) аналіз показників ставлення дітей до дистанційного навчання; 4) аналіз змістового наповнення екранних практик.

Тривалість екранних практик підлітків. Аналіз тривалості екранних практик здійснено на основі відповідей респондентів про тривалість часу користування інтернетом у будній та вихідний дні на основі параметрів опитувальника Kids Online (Global Kids Online, 2021). Також ми провели порівняльний аналіз розподілів тривалості екранних практик порівняно з 2018 р. (табл. 1).

Таблиця 1

Порівняльний аналіз розподілів тривалості користування інтернетом підлітків у 2018 та 2020 роках (у %)

	2018 (N=1439)		2020 (N=1681)	
	Будні	Вихідні	Будні	Вихідні
до 2-х годин	27,1	14,4	16,8	11,1
2-3 год	32,6	27,1	24,9	21,9
4-5 год	21,5	26,8	25,9	22,8
7 та більше год	7,2	13,3	15,1	21,2
аажко відповісти	11,5	18,4	6,4	6,9

З представлених у таблиці 1 даних видно, що у 2020 р. з переходом дітей на дистанційне навчання середній час перебування в онлайні збільшився, і якщо у 2018 р. найвища частка відповідей була «до 3 годин на день» (59,7%), то в 2020 р. група прийнятної тривалості зменшилася на 10% – до 41,7%. Також частка дітей, чий екранні практики з використанням інтернету в будній день займають 7 і більше годин, збільшилась удвічі порівняно з 2018 р. (з 7,2% до 15,1%). Так само суттєво зріс відсоток дітей, які 7 і більше годин користуються інтернетом у вихідний день: до 21,2% у 2020 р. порівняно з 13,3% у 2018-му (Найдьонова, 2018).

Здоров'я підлітків та їхній зв'язок з медіапрактиками. Аналіз показників здоров'я підлітків здійснювався на основі аналізу параметрів соматичного дискомфорту (головний біль і біль у спині). А також аналізувалися зміни цих параметрів в умовах дистанційного навчання. Показники соматичного дискомфорту аналізувалися на основі двох запитань: «Як часто ви відчуваєте дискомфорт у спині?» і «Як часто ви відчуваєте головний біль?». Респондентам було запропоновано обрати одну із запропонованих відповідей: «ніколи», «іноді», «часто», «постійно», «важко відповісти» (рис. 1). Аналізувалися відповіді тих респондентів, які відповіли на ці запитання (n=1379).

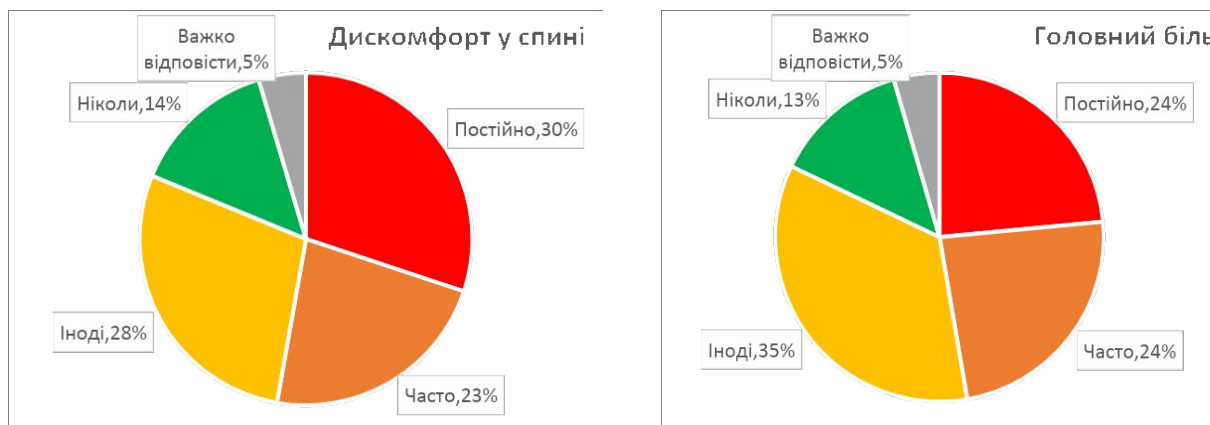

Рис. 1. Розподіл показників соматичного дискомфорту підлітків (n=1379)

Як видно з розподілу даних, лише 13-14% підлітків зазначають, що ніколи не відчувають соматичного дискомфорту. Натомість понад 80% учнів повідомляють про відчуття соматичного дискомфорту тією чи іншою мірою, з них майже кожен другий учень відчуває такий дискомфорт часто або постійно.

Для виявлення зв'язку між дискомфортом у спині та головним болем проведено кореляційний аналіз із використанням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена. За результатами аналізу виявлено сильну значущу пряму кореляцію ($r = 0,71$; $p \leq 0,01$). Тобто чим більше учні відчувають дискомфорт у спині, тим більше вони відчувають головний біль. Такі показники зумовлюють необхідність пошуку компенсаторних механізмів, оскільки наявний соматичний дискомфорт природним чином впливає на якість засвоєння нових знань.

Щоб дослідити компенсаторні механізми медіаопосередкованого навчання, проаналізовано характер рухової активності підлітків. Респондентам було надано список варіантів рухової активності та запропоновано обрати всі варіанти, які для них підходять: ранкова зарядка, біг, відвідування спортивних секцій та спортзалу, різноманітні руханки (вправи) для спини протягом дня. За результатами аналізу з'ясувалося, що 25% опитаних займаються ранковою зарядкою, 27,9% – ходять у спортзал, 37,8% – бігають, 32,75% – відвідують спортивні секції, 52% – роблять різні рухові вправи для спини протягом дня. Варто зазначити, що характер рухових вправ не уточнювався, респонденти мали змогу трактувати цей варіант на свій розсуд. Детальний аналіз показників рухової активності підлітків, які постійно відчувають дискомфорт, демонструє, що підлітки, які повідомляють про гірше самопочуття, мають низькі показники рухової активності. Під час дистанційного навчання понад третину підлітків ($n=378$) почали робити більше фізичних вправ. За результатами деталізованого аналізу виявлено, що діти, які почали робити більше фізичних вправ під час дистанційної освіти, демонструють кращі показники здоров'я (Умеренкова, 2021а).

Отримані результати підтверджують, що діти недостатньо розуміють причинно-наслідкові зв'язки між їхньою руховою активністю і самопочуттям. Такий стан речей зумовлює необхідність додаткової роз'яснювальної роботи як з боку батьків, так і з боку педагогічних працівників щодо принципів функціонування організму, зв'язку самопочуття і рухової активності на психофізіологічному рівні, а також яким чином діти можуть регулювати свій емоційний та фізіологічний стан здоров'я. Окремі приклади такого роз'яснення представлено в навчально-розвивальному практикумі за цією темою (Умеренкова, 2021).

Другим показником здоров'я, який було проаналізовано, є сон. Оскільки недостатня кількість сну або неякісний сон активує стресову реакцію, яка відтак ще більше скорочує або погіршує якість сну (Сапольски, 2015), це дуже важливий показник.

Щоб проаналізувати показники сну, респондентам було запропоновано відповісти на запитання «До котрої години ви зазвичай лягаєте спати у будній день?» і «До котрої години ви зазвичай лягаєте спати у вихідний день?» та обрати один із представлених варіантів: між 20:00-21:00; між 21:00-22:00; між 22:00-23:00; між 23:00-24:00; 24:00-02:00; 02:00-03:00; 03:00-04:00. Для аналізу використовувались відповіді респондентів, які надали відповідь на ці запитання ($n=1536$) (табл. 2).

Таблиця 2

Розподіл показників сну: о котрій годині підлітки лягають спати (% , $n=1536$)

	Будній день	Вихідний
між 20-21	3,9	3,5
між 21-22	16,1	12,5
між 22-23	33,5	22,8
між 23-24	26,7	26,3
між 24-02	14,6	20,3
між 2-3	3,5	8,7
між 3-4	1,8	5,9

Представлені дані демонструють, що загалом у вихідні дні підлітки лягають спати пізніше, ніж у будній день: у два з половиною рази більше дітей лягає спати між 02:00-03:00 ночі та втричі більше – між 03:00-04:00. У будні більшість дітей лягає спати після 23:00. Кожен п'ятий підліток лягає спати в будній день між 24:00 і 3:00.

Також ми запитали підлітків, чи бувають у них випадки, коли вони взагалі не лягають спати всю ніч і запропонували обрати одну з відповідей «часто», «інколи», «ніколи». На це запитання відповів 1681 респондент. Як видно з представлених даних, майже кожен четвертий підліток часто не лягає спати всю ніч (24,3%) і майже кожен третій робить так інколи (рис. 2.1).

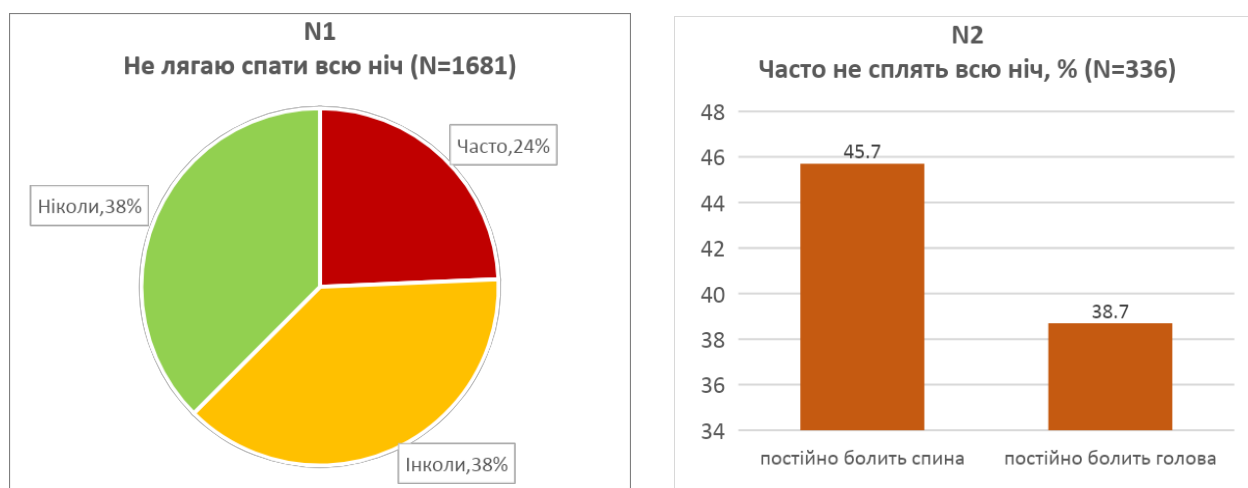

Рис. 2. Кількість підлітків, які не лягають спати всю ніч (№ 1), і показники їхнього соматичного дискомфорту (№ 2)

Серед тих підлітків, які зазначають, що часто не лягають спати всю ніч ($n=336$), 38,7% говорять, що постійно відчувають головний біль, і 45,7% – відчувають дискомфорт у спині (рис.2.2.). За результатами аналізу зв'язків між відсутністю сну і соматичним дискомфортом виявлено прямі значущі кореляційні зв'язки (з використанням рангового коефіцієнта Спірмена): чим частіше підлітки не лягають спати вночі, тим більше вони відчувають дискомфорт у спині ($c = 0,30$; $p \leq 0,01$) і тим частіше відчувають головний біль ($c = 0,24$; $p \leq 0,01$).

Аналіз змін тривалості сну під час вимушеного дистанційного навчання в період карантину було здійснено на основі відповідей респондентів на запитання «Чи змінилася тривалість сну під час карантину?». Опитуваним було запропоновано обрати один із представлених варіантів відповідей: «почав спати більше», «почав спати менше», «тривалість сну не змінилась». За результатами аналізу виявлено, що третина підлітків стали спати менше (30,28%), а третина – більше (31,25%). Також 38,5% респондентів зазначили, що тривалість їхнього сну не змінилась.

Серед тих дітей, які почали спати менше ($n=419$), 40% таких, що відзначають постійний дискомфорт у спині, і 34% – постійний головний біль (рис. 3). Це майже вдвічі більше дітей, ніж серед тих, хто почав спати більше ($n=433$).

Серед підлітків, у яких тривалість сну не змінилась, показники соматичного дискомфорту перебувають на тому ж рівні, що і в дітей, які почали спати більше (постійно болить голова у 19% дітей, постійне відчуття соматичного дискомфорту – у 24%). Тобто діти, які почали спати менше, загалом мають гірше самопочуття.

Сон і гаджети. Аналіз зв'язку між використанням гаджетів і часом сну здійснювався у два етапи: 1) аналіз часу, до якого підлітки користуються гаджетами; 2) аналіз зв'язку між тривалістю користування гаджетами і тривалістю сну.

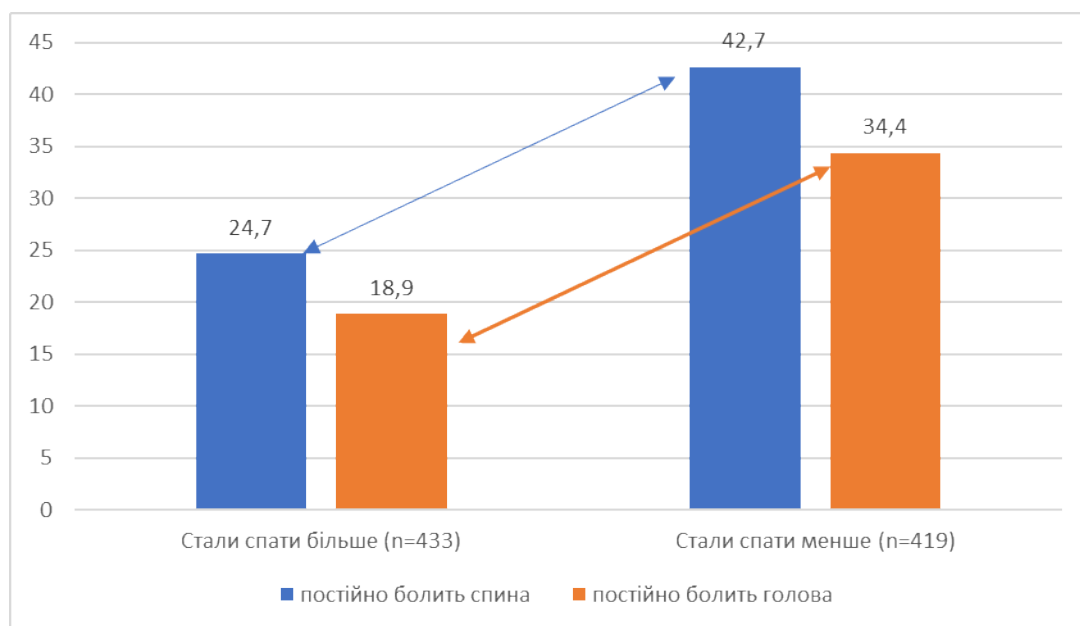

Рис. 3. Розподіл показників соматичного дискомфорту серед підлітків, у яких змінилася тривалість сну під час дистанційної освіти

Показники часу тривалості користування гаджетами аналізувалися на основі відповідей на запитання «До котрої години вечора (ночі) ви зазвичай користуєтеся комп'ютером, планшетом, смартфоном?». Респондентам пропонувалось обрати один із варіантів відповідей, які ідентичні варіантам відповідей про тривалість сну: 20:00-21:00; до 21:00-22:00; до 22:00-23:00; до 23:00-24:00; до 24:00-02:00; до 02:00-03:00; до 03:00-04:00. На це запитання відповіли 1535 опитаних (рис. 4).

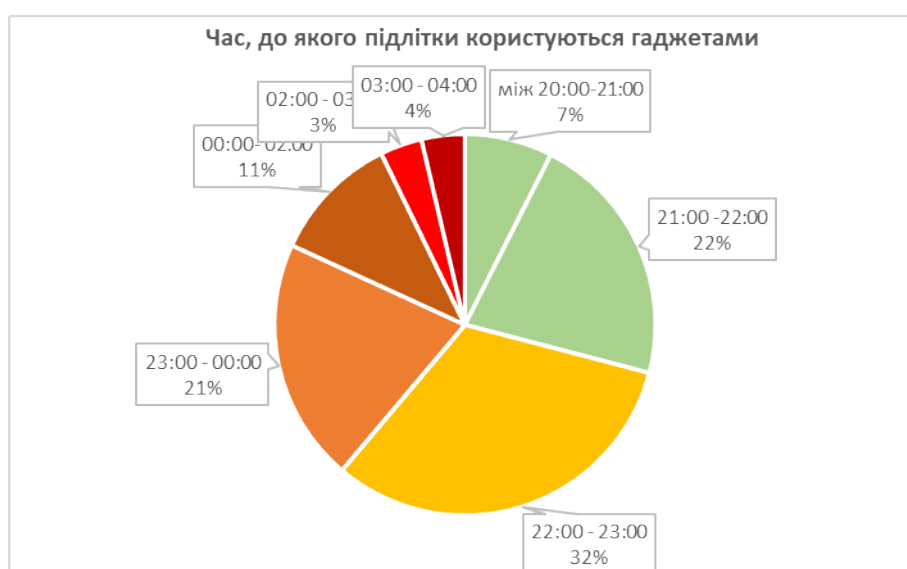

Рис. 4. Розподіл відповідей на запитання «До котрої години вечора (ночі) ви зазвичай користуєтеся комп'ютером, планшетом, смартфоном?» (n=1535), у %

Як видно з розподілу, найбільша частка підлітків *користуються гаджетами* до 22:00-23:00 (30%), до 21:00-22:00 (20,7%) і до 23:00-24:0 (19,8%). Кожен десятий підліток користується гаджетами до 24:00-02:00 ночі. За результатами кореляційного аналізу з використанням коефіцієнта рангової кореляції Спірмена виявлено прямі значущі зв'язки між тривалістю користування гаджетами і тривалістю сну: $s = 0,56$, $p \leq 0,01$ (у будні дні); $s = 0,53$,

$p \leq 0,01$ (у вихідні дні). Тобто чим до більш пізнього часу підлітки користуються гаджетами, тим пізніше вони лягають спати. І, відповідно, чим менше підлітки сплять, тим гірше самопочуття вони мають. Отримані результати порушують питання про необхідність додаткового залучення батьків до організації процесу навчання та відпочинку дітей під час дистанційного навчання таким чином, щоб тривалість сну дітей була достатньою для процесів відновлення і відпочинку організму. Разом з тим варто зауважити, що майже кожен четвертий підліток не каже батькам, о котрій годині насправді лягає спати і до котрої години користується інтернетом (рис. 5). Такі дані демонструють необхідність пошуку шляхів та форм роз'яснення причинно-наслідкових зв'язків між розподілом екранного часу, сном і самопочуттям, а також необхідністю регуляції власного часу онлайн.

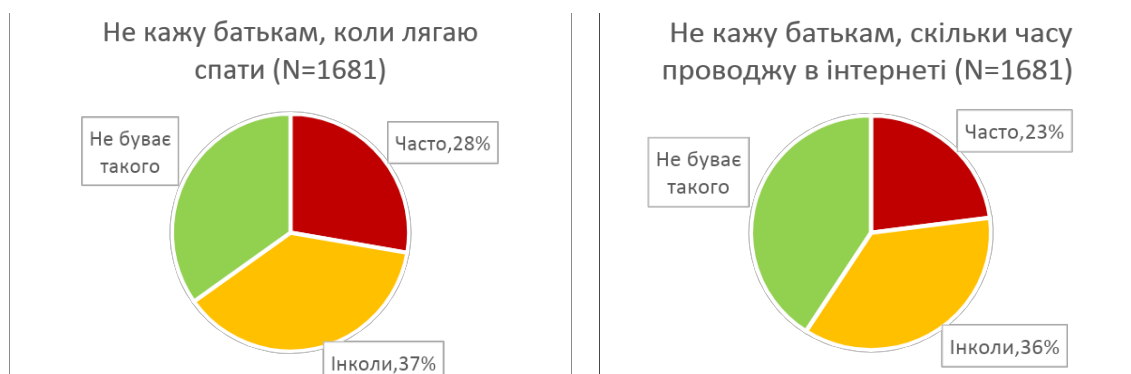

Рис. 5. Інформування підлітками батьків про час, який вони проводять в інтернеті, і час, коли лягають спати, у %

Програми батьківського контролю, наприклад вимкнення доступу до інтернету в пізній час, без обговорення з підлітками зумовлять лише напруженість у спілкуванні з батьками і не вирішать проблеми покращення психоемоційного самопочуття.

Для того щоб з'ясувати, чи розуміють діти наповнення їхнього часу онлайн, у тому числі під час дистанційної освіти, ми запитали підлітків, чи здійснюють вони моніторинг під час карантину і чи робили вони це до карантину. На це запитання відповіли 1379 респондентів. Про те, що відстежують час свого перебування в онлайні, повідомляють 31,7% дітей (n=438), серед них 60% робили це і до карантину, а 24% почали це робити лише під час карантину. Щоб визначити взаємозв'язок моніторингу онлайн-часу із самопочуттям підлітків, розглянуто, яким чином підлітки, що постійно і часто відчують соматичний дискомфорт, моніторять свій час онлайн (табл. 3). Як видно з представлених 3 даних, серед дітей, які постійно і часто відчують соматичний дискомфорт, більшість не моніторять свій час онлайн. Тобто діти, які моніторять свій час онлайн, загалом почуваються краще, що може свідчити про кращу саморегуляцію.

Таблиця 3

Розподіл показників моніторингу часу онлайн серед підлітків, які відчують соматичний дискомфорт

	Після введення карантину я моніторю свій час онлайн		Після введення карантину я НЕ моніторю свій час онлайн	
	п	частка, %	п	частка, %
ПОСТІЙНО дискомфорт у спині (n=413)	111	26,9%	302	73,1%
ЧАСТО дискомфорт у спині (n=312)	87	27,9%	225	71%
ПОСТІЙНО головний біль (n=323)	83	25,7%	240	74,3%
ЧАСТО головний біль (n=327)	95	29,1%	232	70,9%

Ставлення до дистанційного навчання і здоров'я. Важливою складовою, яка потребує уваги при вивченні взаємовпливів медіапрактик і самопочуття дітей, є аналіз їхнього ставлення до дистанційного навчання. Аналіз здійснювався на основі кількості відповідей на кожне питання блоку. За результатами аналізу відповідей з цього блоку виявлено: 50,2% (n=692) підлітків повідомляють, що їм набридли карантинні обмеження; 40,3% (n=558) – що втомилися від дистанційного навчання; 44,3% (n=614) – що їх багато що дратує в дистанційному навчанні і 38,5% (n=535) – що їм дистанційне навчання подобається більше, ніж ходити в школу. Про перевантаження при дистанційному навчанні повідомляють 38,7% (n=535) підлітків, а про те, що під час дистанційного навчання вони можуть робити все так і тоді, коли їм зручніше, повідомляють 51,3% (n=707) підлітків.

Порівняльний аналіз розподілів показників ставлення до дистанційного навчання серед двох груп дітей (які постійно відчувають дискомфорт у спині і які ніколи не відчувають) виявив, що у групі дітей, які постійно відчувають дискомфорт у спині, на 28% більше дітей, яким не подобається дистанційне навчання, аніж у групі дітей, які ніколи не відчувають такого дискомфорту ($p \leq 0,5$) (U-Манна – Уїтні). Схожі показники отримано за результатами порівняльного аналізу серед двох груп дітей, які не відчувають головного болю та відчувають його постійно. З'ясовано, що в групі дітей, які постійно відчувають головний біль, на 24 % більше таких дітей, яким не подобається онлайн-навчання $p \leq 0,01$ (U-Манна – Уїтні) (табл. 4).

Таблиця 4

Розподіл показників ставлення до онлайн-навчання серед груп підлітків з різним соматичним дискомфортом

	Мені подобається навчатися онлайн		Мені НЕ подобається навчатися онлайн		Важко відповісти	
	N	%	N	%	N	%
ПОСТІЙНО відчуваю дискомфорт у спині (n=414)	116	28%	241	58%	57	13,8%
НІКОЛИ не відчуваю дискомфорту в спині (n=195)	97	49,7%	59	30,3	39	20%
ПОСТІЙНО головний біль (n=325)	97	29,8%	183	56,3%	45	13,8%
НІКОЛИ не відчуваю головного болю (n=184)	85	46,12%	60	32,6%	39	21,2

Тобто серед дітей, які постійно відчувають соматичний дискомфорт, більше тих, кому не подобається дистанційне навчання. А серед дітей, які ніколи не відчувають соматичного дискомфорту, більше таких, кому онлайн-навчання до вподоби. Отже, бачимо, що ставлення до дистанційного навчання пов'язане з тим, як саме діти себе почувають, наскільки відчувають фізичний дискомфорт. Тому необхідно під час дистанційних форм навчання забезпечувати не лише зміст навчального процесу, а й включати в онлайн-уроки здоров'язбережувальні компоненти, які були б компенсаторами соматичного дискомфорту дитини.

Варто відмітити, що така ситуація з розподілом сну, рухової активності та соматичного дискомфорту приводить нас до питання щодо *змістового наповнення екранних практик учнів і їх балансу*. Може здатися, що ситуацію здатні покращити обмеження тривалості взаємодії з гаджетами дитини поза навчальною діяльністю, утім, брак часу на дозвіллеву активність шкодить не менше, ніж відсутність регуляції взагалі.

Рекреаційні екранні практики, тобто діяльність, яка відбувається з використанням ноутбука, комп'ютера або смартфона з метою відпочинку, мають величезне значення для підтримання психічного здоров'я дитини. В умовах дистанційної освіти підтримання комунікації, соціальної взаємодії за інтересами, споживацька або творча активність у межах артпростору (читання, зображення, кіно, музика), можливість самовираження та

забезпечення себе необхідною інформацією щодо поточних подій є особливо важливими. Саме тому основна ідея збалансованості практик базується на принципах моніторингу та допомоги в напрацюванні звички до саморегуляції онлайн-активності (Дятел, 2021b).

Для розуміння змісту екранних практик підлітків було проаналізовано відповіді, що стосуються мети користування інтернетом та видів діяльності, якими підлітки займаються в інтернеті. Респондентам було запропоновано альтернативи, на кожен з яких вони мали змогу обрати одну з відповідей: «ніколи», «іноді», «часто», «постійно», «важко відповісти». Зміст альтернатив у розрізі мети користування інтернетом представлено на рис. 6. У відсотках подано сукупність відповідей «часто» та «постійно». Як видно з представлених даних, найбільший відсоток дітей користується інтернетом для підтримання дружніх стосунків (60,1%) і для навчання (58,5%). Також понад половину підлітків використовують інтернет, щоб дізнатися новини (52,7%).

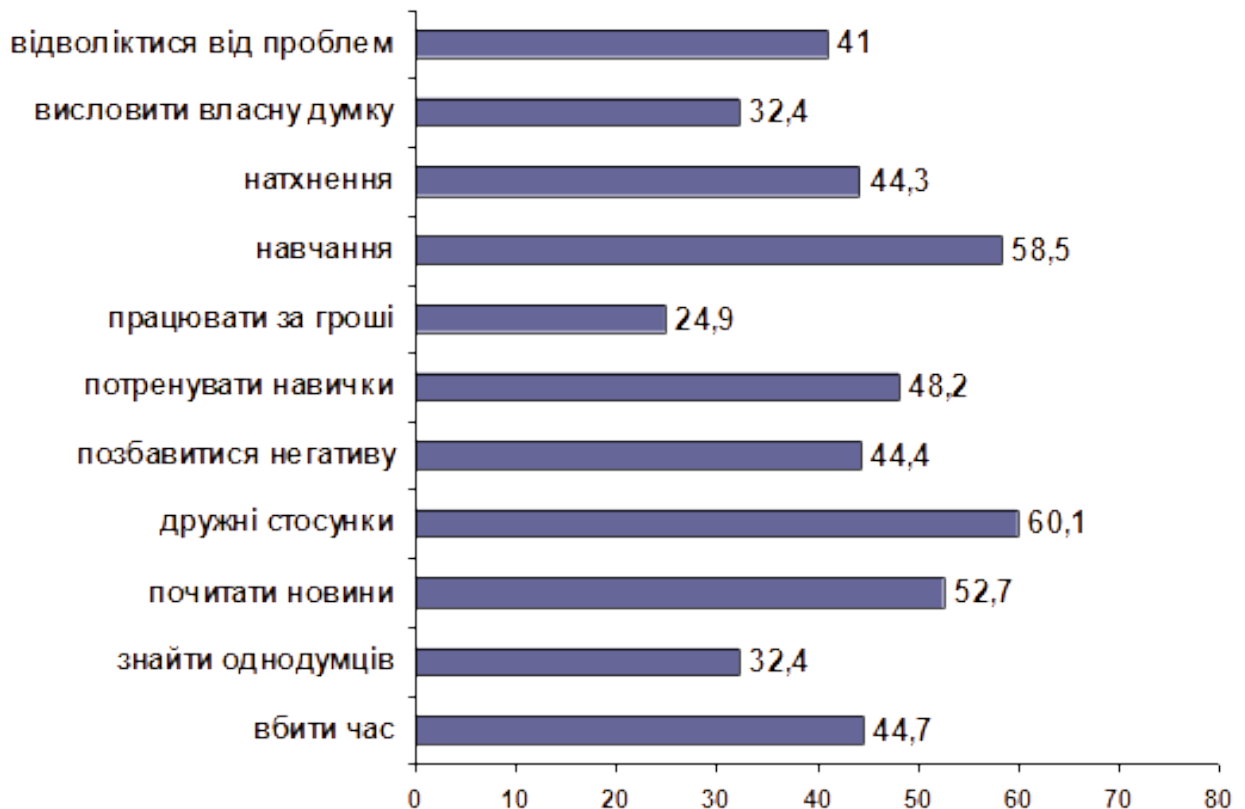

Рис. 6. Розподіл відповідей підлітків стосовно мети користування інтернетом: сукупність відповідей «часто» і «постійно», у% (n=1578)

Отримані результати демонструють, що в умовах карантинних обмежень особисте спілкування з друзями, яке зазвичай забезпечується під час відвідування школи, підлітки компенсують за допомогою інтернету. Особливу увагу варто звернути на те, що понад 40% дітей використовують інтернет як копінг-практики для покращення психоемоційного стану: позбавитися негативу (44,4%), отримати натхнення (44,3%), відволіктися від проблем (41%). Проте майже кожен другий підліток перебуває в інтернеті, щоб просто «вбити час» (44,7%).

Аналіз видів діяльності, якою підлітки займаються в інтернеті, здійснено на основі відповідей респондентів на запитання «Як часто ви особисто займаєтеся такими видами діяльності в інтернеті?» щодо запропонованих варіантів (рис. 7). За результатами аналізу виявлено, що більшість респондентів шукають цікаву (62,4%) або навчальну (62%) інформацію. Також чимало підлітків повідомляють, що користуються інтернетом, власне, для рекреаційних практик. Зокрема, понад половину підлітків переглядають фільми та

слухають музику (57,6%), понад третину – грають в онлайн-ігри (37%) та публікують свою творчість (34,8%). Майже кожен третій підліток повідомляє, що використовує інтернет для нових знайомств (28,6%). Проте варто звернути увагу на те, що близько половини (50,5%) підлітків систематично заходять в інтернет, просто щоб «посерфити», подивитися або почитати щось без конкретної мети.

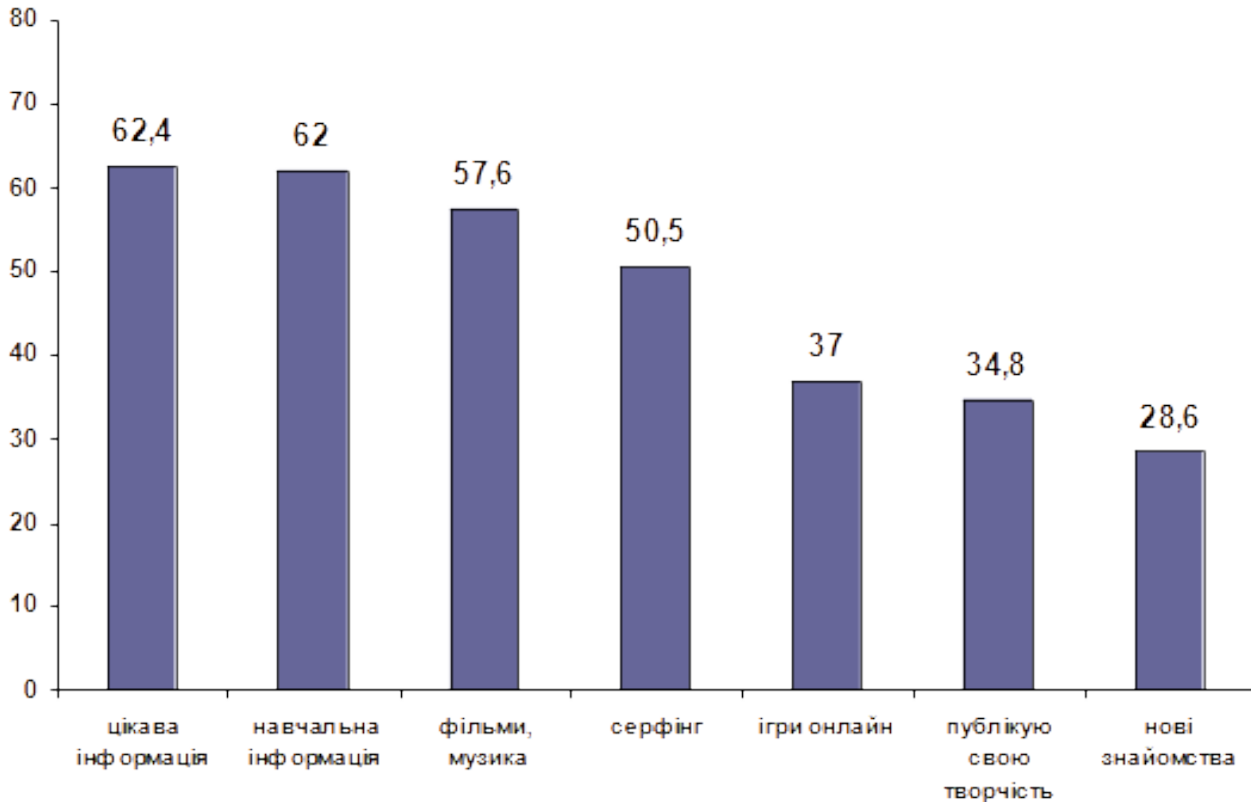

Рис. 7. Розподіл відповідей підлітків щодо видів діяльності в інтернеті: сукупність відповідей «часто» і «постійно» (n=1581), у %

Отримані за цим блоком результати звертають увагу на такі моменти: 1) більшість підлітків користуються інтернетом для навчальних потреб, що підтверджує медіаопосередковане навчання в позаурочний час; 2) значна частина дітей користується інтернетом для рекреаційних екранних практик, щоб відпочити від навчального процесу, що зумовлює необхідність пошуку балансу між екранним часом для навчання і відпочинку; 3) третина підлітків потрапляє в групу ризику, оскільки використовує інтернет для нових знайомств, а це може зумовлювати окремі інтернет-ризик, пов'язані із шахрайством, сексуальними домаганнями, викраденням персональних даних тощо (Найдьонова, 2021); 4) третина підлітків, які грають в онлайн-ігри часто і постійно, також належать до групи ризику, оскільки зловживання онлайн-іграми і нехтування іншими сферами життя можуть призводити до виникнення залежності.

Зважаючи на таку картину екранних практик підлітків, ми також поцікавилися їхнім баченням змін, що відбулися у зв'язку з карантинном і вимушеним переходом на дистанційну освіту. Як зазначалося вище, задоволених і незадоволених карантинном дітей приблизно порівну, з огляду на те, що, з одного боку, дистанційний формат надає певну свободу, а з другого – викликає перевантаження.

Якщо говорити про ситуацію щодо екранного часу, то під час карантину 47,6% дітей почали більше користуватися різними гаджетами. Зокрема, щоденне користування комп'ютером, планшетом, смартфоном, а отже екранний час, зросли для 28,2% підлітків. Значна частина – 62,7% – відмічають, що для них тривалість загалом не змінилася. Утім, тут

може мати значення ще один важливий фактор: з усіх опитаних 69,3% повідомляють, що взагалі не відстежують тривалість і наповнення екранних практик. Лише в сім'ях 23% учнів під час карантину було запроваджено нові правила використання інтернету.

Розглядаючи це питання більш конкретно, можна зауважити, що навіть ті діти, які не дуже відстежують свою онлайн-активність, зазначають, що певні зміни в її структурі все ж відбулися. Зокрема, на запитання «Чи змінилося те, чим ви займаєтесь в інтернеті, під час дистанційного навчання, яке запроваджувалося в період пандемії?» 46,8% визнали зміни, 32,4% – відповіли, що для них змін не відбулося (n=1380). Деталізований аналіз демонструє виражене зростання діяльності, пов'язаної з навчанням, разом з тим дозвіллева онлайн-активність частково демонструє тенденцію до зменшення або ж залишається без змін (табл. 5).

Таблиця 5

Зміни змісту онлайн-практик під час дистанційного навчання (n=909)

Під час дистанційного навчання	Частіше, %	Рідше, %
Шукаю інформацію для навчання в інтернеті	68,7	15,8
Шукаю інформацію на теми, що мене цікавлять	31,5	30
Граю в комп'ютерні ігри онлайн	17,3	42,7
Веду свою сторінку або щоденник	15,2	35,9
Шукаю друзів, нові знайомства	19,5	34,4
Публікую результати власної медіатворчості: фото, відео, аудіозаписи, анімацію тощо	25	30,3
Публікую власні статті, відгуки, рецензії	17	32,7
Просто блукаю в мережі	24,7	33,6

Мета, з якою підлітки здійснюють онлайн-практики, також має певну динаміку. Фактично, опитаних можна розділити на дві майже однакові групи: 1) тих, у кого під час карантину зменшилася можливість заходити в інтернет з метою відпочинку, і 2) тих, хто переніс своє дозвілля в онлайн і тепер перебуває онлайн більше (табл. 6).

Таблиця 6

Зміна мети онлайн-практик під час дистанційного навчання (n=1375)

На карантині я заходжу в інтернет з метою	Більше, %	Менше, %
Отримати задоволення, поліпшити настрій, розважитись	39,6	45
Ознайомитися з новинами, поточною інформацією	43,8	38,3
Підтримувати дружні стосунки, спілкуватися	40,8	39,8
отримати творчу наснагу, творчі ідеї	41,4	34,1
Позбавитись негативних емоцій, зайвої агресії, розслабитися	34,8	42,4
Забутися, поринути у віртуальний світ, відволіктися від проблем	34,8	40

Отже, з представлених тут даних видно, що разом із змінами в наповненні онлайн-активності підлітків простежується зсув у функціях, які інтернет виконував для них досі. Зменшення частки рекреаційних практик для одних є настільки ж важливим, як і збільшення цієї частки для інших за рахунок перенесення їх в інтернет-простір. Це може виразно підживлювати стрес, який переживає суспільство протягом останніх двох років, а також підсвічувати особливу потребу в дотриманні балансу екранного часу.

Напрацювання збалансованості полягає насамперед в актуалізації проблеми для всіх, хто є дотичним до поставленого питання, – учнів, їхніх батьків, учителів. Наразі для багатьох

зміст їхніх медіапрактик не завжди є очевидним і нагадує клубок сплутаних різнокольорових ниток – більшість просто прикидає для себе кількість часу, проведеного онлайн, лише в загальних рисах уявляючи його наповнення, а дехто не відстежує цього взагалі.

Розібрати такий клубок допомагають спеціальні застосунки для моніторингу часу, налагодження програм батьківського контролю, екранного часу (зокрема. регуляція кольору екрану в різний час доби) та цифрового благополуччя. На сьогодні такі застосунки часто вже вбудовані за замовчуванням у програмне забезпечення смартфонів, окремих платформ та сайтів (наприклад, Youtube) або легко завантажуються з відповідних сайтів.

Утім, важливо розуміти, що моніторинг і дотримання свідомого, здорового формату використання гаджетів є не тільки питанням використання певних інструментів. Найбільше значення тут має формування сімейної та суспільної культури уваги до цифрового здоров'я особистості. Така культура починається з побудови довірливих взаємовідносин між дорослими і дітьми, обговорення та усвідомлення необхідності дотримання балансу, замінює контроль на спільний з дитиною менеджмент екранного часу, а також включає психоедукаційний компонент, який дає змогу зрозуміти психофізіологічне обґрунтування тих чи інших правил.

Персональний внесок авторів. Дятел Н. Л. – третина (ідея, аналіз картини медіапрактик, їхнього змісту та змін в умовах дистанційного навчання, окреслення факторів підтримання балансу екранних практик, текст статті), Умеренкова Н. Ф. – третина (ідея, аналіз показників здоров'я підлітків та їхнього зв'язку з екранними практиками, окреслення компенсаторів збалансування екранного часу, текст статті), Найдьонова Л. А. – третина (узагальнення).

Висновки. В умовах пандемії та карантинних обмежень відбуваються зміни тривалості інтернет-практик і перерозподіл їхнього змісту, проте тенденції в окремих підгрупах дітей не однакові, а навіть протилежні. Разом з тим порівняно з докарантинним періодом 2018 р. удвічі зросла кількість дітей, які перебувають онлайн 7 годин і більше, що створює надмірне навантаження екранними практиками і містить значні ризики для дитячого здоров'я.

Переведення навчання на дистанційні форми зумовило зміни онлайн-практик: переважна більшість дітей, за їхніми відчуттями, стали більше шукати в інтернеті інформацію для навчання, а отже, зменшили дозвілєву активність, проте соціальна ізоляція зумовила необхідність перенесення важливого для підлітків міжособового спілкування також в онлайн-формати. Тож сьогодні потрібно по-новому визначати баланс онлайн-практик, а підлітки, вочевидь, із цим завданням не можуть ефективно впоратися самотійно.

Збільшення екранних практик вплинуло на самопочуття дітей. Зафіксовано безпрецедентно високі показники соматичного дискомфорту (дискомфорт у спині і головний біль). Кожен четвертий підліток має погане самопочуття постійно, що пов'язано як із зменшенням рухової активності, скороченням тривалості сну, так і невиробленістю звички моніторити час свого перебування онлайн, необхідної для саморегулювання онлайн-практик. Наявна наразі картина зумовлює необхідність додаткового залучення батьків до організації процесу навчання і відпочинку дітей під час дистанційного навчання, щоб допомогти їм у збалансуванні екранного часу. Такі компенсаторні механізми, як збільшення рухової активності, регуляція сну, моніторинг часу онлайн та розподіл екранного часу на навчання і рекреаційні практики, можна розглядати як компенсатори соматичного дискомфорту підлітків, ефективні засоби психоемоційної регуляції. Принципи і зміст балансування онлайн-практик мають стати провідними у здоров'язберезувальній медіаосвіті, елементи якої потрібно інтегрувати в усі предмети і дистанційні форми навчання. Як батьки, так і педагоги мають звернути увагу на необхідність пошуку додаткових форм роз'яснення причинно-наслідкових зв'язків між розподілом екранного часу, сном і самопочуттям, а також зв'язку між руховою активністю і гарним самопочуттям, щоб, зберігаючи довірливе спілкування, разом з тим своєчасно допомогти дітям навчитися регулювати свій екранний час.

Оскільки ставлення до дистанційного навчання залежить, зокрема, і від самопочуття дітей, важливо включати у проведення онлайн-уроків здоров'язберезувальні компоненти,

які були б компенсаторами соматичного дискомфорту дитини, а також інтегрувати в освітній процес відповідні форми роз'яснювальної роботи щодо того, яким чином діти можуть регулювати свій емоційний і фізіологічний стан здоров'я та збалансовувати свій екранний час.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні найбільш ефективних форм збалансування екранних практик дітей як під час навчального процесу, так і в позаурочний час, включаючи здоров'язбережувальний, мотиваційний, організаційний та рекреаційний компоненти.

Список використаних джерел

- Всеукраїнська школа онлайн (2020). Взято з <https://lms.e-school.net.ua/about>.
- Гозак, С. В., Єлізарова, О. Т., Парац, А. М., Дюба, Н. М., & Станкевич, Т. В. (2020). Особливості дистанційного навчання школярів 1–11 класів під час пандемії COVID-19. *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки», 3*, 14–22.
- Діагностично-розвивальний проєкт «Медіакультура в умовах пандемії» (2020). Київ. Взято з <https://bit.ly/3nfUI5k>.
- Дятел, Н. Л. (2021a). Розподіл онлайн часу учнів в умовах дистанційної освіти. В *Медіаторчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравмі: матеріали Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (з міжнародною участю)*. Київ. Взято з <https://bit.ly/3qARcod>.
- Дятел, Н. Л. (2021b). Баланс екранного часу в умовах дистанційної освіти: застосунки моніторингу. В *Кіберсоціалізація в умовах зростання невизначеності: матеріали 5-го науково-практичного семінару*. Київ. Взято з <https://bit.ly/3wJyADs>.
- Жданюк, Л. О. (2020). Освітнє середовище в умовах пандемії COVID-19. В *Менеджмент розвитку сучасного закладу освіти в умовах інформаційного освітнього простору. Матеріали Всеукраїнської конференції* (с. 243–248). Взято з <https://bit.ly/37X1GDx>
- Жукова, Ю. М., & Тимчик, О. А. (2021). *Пандемія COVID-19 як фактор інформатизації навчального процесу*. Library of Congress Cataloging-in-Publication Data. Взято з <https://bit.ly/3oVTjR8>.
- Інститут соціальної та політичної психології (2021). *Прес-реліз «Понад половину громадян вважають, що дистанційне навчання руйнує психіку і соціальні навички дітей»*. Київ. Взято з <https://bit.ly/3CfmZgw>.
- Корнієнко, А. В. (2020). *Освітній процес в закладах позашкільної освіти в умовах карантинних обмежень*. Взято з <https://bit.ly/32wK0o7>.
- Кравченко, О.О., & Міщенко, М.С. (2021). Соціально-психологічна підтримка учасників освітнього процесу в умовах дистанційного навчання. *Вісник Львівського університету. Серія Психологічні науки, 8*, 90–99.
- Міністерство освіти України (2017). *Про проведення всеукраїнського експерименту за темою: «Стандартизація наскрізної соціально-психологічної моделі масового впровадження медіаосвіти у вітчизняну педагогічну практику» на базі навчальних закладів України*. (Наказ № 1199). Взято з <https://bit.ly/30uill1>.
- Міністерство освіти України (2020). Тривалість навчального заняття під час дистанційного формату лишається незмінною – роз'яснення МОН. Взято з <https://bit.ly/3Ckmjq9>.
- Міністерство охорони здоров'я України (2020). Наказ МОЗ України від 25.09.2020 № 2205 «Про затвердження Санітарного регламенту для закладів загальної середньої освіти». Взято з <https://bit.ly/30xhnS1>.
- Міністерство охорони здоров'я України (2021). Критерії переходу на онлайн-освіту. Взято з <https://bit.ly/3wIZueV>.
- Найдьонов, М. І., Григоровська, Л. В., & Найдьонова, Л. А. (2016). Репрезентативна рефлексія та рефлексивна ємність середовища спілкування як механізми і процедура профорієнтації при впровадженні Національної рамки кваліфікацій. *Наукові студії із соціальної та політичної психології, 37*(40), 218–245.

Найдьонова, Л. А. (2021). Цифрові ризики в умовах дистанційної освіти в часи пандемії. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 3(1). Взято з <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-1-13-3>.

Найдьонова, Л. А. (Наук. ред.) (2018). *Медіаграмотність та інформаційна безпека: інформаційний бюлетень*. Інститут соціальної та політичної психології Національної академії педагогічних наук України. Київ.

Найдьонова, Л.А. (2020). *Програма «Діагностика медіакультури здобувачів освіти в умовах пандемії: технологія репрезентативної рефлексії»*. Взято з <https://bit.ly/3kWBkh9>.

Панок, В. Г., Марухіна, І. В., & Романовська, Д. Д. (2020). Психологічний супровід освіти в умовах пандемії. *Вісник Національної академії педагогічних наук України*, 2(2). Взято з <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-12-2>.

Сапольски, Р. (2015). *Психология стресса*. Санкт-Петербург: Питер.

Сеньовська, Н. Л., & Лісова, З. О. (2021). *Труднощі й переваги дистанційного навчання очима вчителів та учнів*. Взято з <https://bit.ly/3qAFcmE>.

Сіткар, Т. В., & Сіткар, С. В. (2020). Особливості навчання сучасних школярів в умовах пандемії: український та міжнародний досвід. В *Професійна компетентність учителя нової української школи: формування, розвиток та удосконалення. Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* (с. 46–49). Тернопіль. Взято з <https://bit.ly/3oFhwce>.

Смульсон, М. Л. (2020). Карантинна криза і дистанційне навчання: психологічні проблеми. В *Тези доповідей 8-ї Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Віртуальний освітній простір: психологічні проблеми»*. Взято з <https://bit.ly/3r4umWa>.

Ткаченко, О. В. (2021). Вплив пандемії COVID-19 на психічне здоров'я (огляд літератури). *Український вісник психоневрології*, Т. 29, Вип. 1(106), 55–59. Взято з <https://doi.org/10.36927/2079-0325-V29-is1-2021-10>.

Умеренкова, Н. Ф. (2021a). Психофізіологічні особливості здоров'я підлітків під час пандемії COVID-19. В *Медіаторчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравмі: матеріали Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (з міжнародною участю)*. Взято з <https://bit.ly/3qARcod>.

Умеренкова, Н. Ф. (2021). *Практикум із циклу навчально-розвивальних заходів проекту «Медіакультура в умовах пандемії»*. Взято з <https://youtu.be/MzK5CpbrSAk>.

Умеренкова, Н. Ф. (2021b). Зміни показників здоров'я підлітків під час вимушеної дистанційної освіти. В *Кіберсоціалізація в умовах зростання невизначеності: матеріали 5-го науково-практичного семінару*. Київ. Взято з <https://bit.ly/3wJyADs>.

Цикл навчально-розвивальних заходів діагностично-розвивального проекту «Медіакультура в умовах пандемії» (2021). Взято з <https://bit.ly/3xnzVjU>.

Шпарик, О. М. (2021). Освітній процес в Україні та країнах ЄС в умовах дистанційного та змішаного форматів: теоретичний аспект. В *Інформаційні технології в культурі, мистецтві, освіті, науці, економіці та бізнесі: матеріали конференції* (с. 449-451). Взято з <https://bit.ly/3qG14wW>.

Fry, C. (2021). Sleep deprived but socially connected: balancing the risks and benefits of adolescent screen time during COVID-19. *Journal of Children and Media*, 15(1), 37–40.

Global Kids Online (2021). *About the project*. Retrieved from <http://globalkidsonline.net/about>.

Hantrais, L., Allin, P., Kritikos, M., Sogomonjan, M., Anand, P. B., Livingstone, S., ... & Innes, M. (2021). Covid-19 and the digital revolution. *Contemporary Social Science*, 16(2), 256270.

Hirata, Y. (2021). A new criteria for ethics of artificial intelligence. Retrieved from <https://bit.ly/30FbkLg>.

Livingstone, S., Mascheroni, G., & Stoilova, M. (2021). The outcomes of gaining digital skills for young people's lives and wellbeing: A systematic evidence review. *New media & society*. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/14614448211043189>.

Ofcom (2020). *Lockdown leads to surge in TV screen time and streaming*. Retrieved from <https://bit.ly/3ouzMa1>.

Stoilova, M., Livingstone, S., & Khazbak, R. (2021). *Investigating risks and opportunities for children in a digital world: A rapid review of the evidence on children's internet use and outcomes*. Retrieved from <https://bit.ly/3HIP7g2>.

Trimper, N. (2021). *Screen Time Awareness: Education and Impact* (Doctoral dissertation). The William Paterson University of New Jersey. Retrieved from <https://bit.ly/3FI4bsz>.

UNESCO (2021). *Education: From disruption to recovery*. Retrieved from <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>.

UNICEF (2019). *Соціальна обумовленість та показники здоров'я підлітків та молоді: за результатами соціологічного дослідження в межах міжнародного проєкту «Здоров'я та поведінкові орієнтації учнівської молоді»*. Взято з <https://uni.cf/2W6Z8wV>.

References

Diahnostychno-rozvyvalnyi proiekt «Mediakultura v umovakh pandemii» [Diagnostic and development project «Media culture in a pandemic»] (2020). Retrieved from <https://bit.ly/3nfUI5k> (in Ukrainian)

Diatel, N. L. (2021a). Rozpodil onlain chasu uchniv v umovakh dystantsiinoi osvity [Distribution of students' online time in the conditions of distance education]. In *Mediatvorchist v suchasnykh realiakh: protystoiannia mediatravmi: materialy Vseukrayinskoj naukovoj internet-konferentsii (z mizhnarodnou uchastiu)*. Kyiv. Retrieved from <https://bit.ly/3qARcod>. (in Ukrainian)

Diatel, N. L. (2021b) Balans ekrannoho chasu v umovakh dystantsiinoi osvity: zastosunki monitorynhu [Balance of screen time in the conditions of distance education: applications of monitoring]. In *Kybersotsializatsiia v umovakh zrostannia nevyznachenosti: materialy 5-ho naukovo-praktychnoho seminaru*. Kyiv. Retrieved from <https://bit.ly/3wJyADs>. (in Ukrainian)

Fry, C. (2021). Sleep deprived but socially connected: balancing the risks and benefits of adolescent screen time during COVID-19. *Journal of Children and Media*, 15(1), 37–40. (in English)

Global Kids Online (2021). *About the project*. Retrieved from <http://globalkidsonline.net/about>. (in English)

Hantrais, L., Allin, P., Kritikos, M., Sogomonjan, M., Anand, P. B., Livingstone, S., ... & Innes, M. (2021). Covid-19 and the digital revolution. *Contemporary Social Science*, 16(2), 256-270. (in English)

Hirata, Y. (2021). A new criteria for ethics of artificial intelligence. Retrieved from <https://bit.ly/30FbkLg>. (in English)

Hozak, S. V., Yelizarova, O. T., Parats, A. M., Diuba, N. M., & Stankevych, T. V. (2020). Osoblyvosti dystantsiinoho navchannia shkolariv 1–11 klasiv pid chas pandemii COVID-19 [Features of distance learning for students in grades 1-11 during the COVID-19 pandemic]. *Visnyk Cherkaskoho natsionalnoho universytetu imeni Bohdana Khmelnytskoho. Seriiia «Pedagogichni nauky»*, 3, 14–22. (in Ukrainian)

Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii (2021). *Pres-reliz «Ponad polovynu hromadian vvezhaiut, shcho dystantsiine navchannia ruiniue psykhyku i sotsialni navychky ditei» [«More than half of citizens believe that distance learning destroys the psyche and social skills of children»]*. Kyiv. Retrieved from <https://bit.ly/3CfmZgw>. (in Ukrainian)

Korniyenko, A. V. (2020). *Osvitnii protses v zakladakh pozashkilnoi osvity v umovakh karantynnykh obmezhen [Educational process in out-of-school educational institutions in the conditions of quarantine restrictions]*. Retrieved from <https://bit.ly/32wK0o7>. (in Ukrainian)

Kravchenko, O. O., & Mishchenko, M. S. (2021). Sotsialno-psykholohichna pidtrymka uchasnykiv osvitnoho protsesu v umovakh dystantsiinoho navchannia [Socio-psychological support of participants in the educational process in terms of distance learning]. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriiia Psykholohichni nauky*, 8, 90–99. (in Ukrainian)

Livingstone, S., Mascheroni, G., & Stoilova, M. (2021). The outcomes of gaining digital skills for young people's lives and wellbeing: A systematic evidence review. *New media & society*. Retrieved from <https://doi.org/10.1177/14614448211043189>. (in English)

Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy (2020). *Nakaz MOZ Ukrainy vid 25.09.2020 № 2205 «Pro zatverdzhennia Sanitarnoho rehlamentu dlia zakladiv zahalnoi serednoi osvity» [Order of the Ministry of*

Health of Ukraine dated 25.09.2020 № 2205 «On approval of the Sanitary Regulations for general secondary education institutions». Retrieved from <https://bit.ly/30xhnS1>. (in Ukrainian)

Ministerstvo okhorony zdorovia Ukrainy (2021). *Kryterii perekhodu na onlain-osvitu* [Criteria for the transition to online education]. Retrieved from <https://bit.ly/3w1ZueV> (in Ukrainian)

Ministerstvo osvity Ukrainy (2017). *Pro provedennia vseukrainskoho eksperymentu za temoiu: «Standartyzatsiya naskriznoyi sotsialno-psykholohichnoyi modeli masovoho vprovadzhennya mediaosvity u vitchyznianu pedahohichnu praktyku» na bazi navchalnykh zakladiv Ukrainy* [About carrying out of the all-Ukrainian experiment on a theme: «Standardization of a through social and psychological model of mass introduction of media education in domestic pedagogical practice» on the basis of educational institutions of Ukraine]. (Nakaz № 1199). Retrieved from <https://bit.ly/30uil11>. (in Ukrainian)

Ministerstvo osvity Ukrainy (2020). *Tryvalist navchalnoho zaniattia pid chas dystantsiinoho formatu lyshaietsia nezminnoiu – roziasnennia MON* [The duration of the training session during the distance format remains the same – the explanation of the Ministry of Education and Science]. Retrieved from <https://bit.ly/3Ckmjq9>. (in Ukrainian)

Naydonov, M. I., Hryhorovska, L. V., & Naydonova, L. A. (2016). Rerezentatyvna refleksii ta refleksyvna yemnist seredovyscha spilkuвання yak mekhanizmy i protsedura proforiientatsii pry vprovadzhenni Natsionalnoi ramky kvalifikatsii [Representative reflection and reflective capacity of the communication environment as mechanisms and procedure of career guidance in the implementation of the National Qualifications Framework]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*, 37(40), 218–245. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A. (2021). Tsyfrovi ryzyky v umovakh dystantsiinoy osvity v chasy pandemii [Digital risks in the context of distance education during a pandemic]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 3(1). Retrieved from <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2021-3-1-13-3>. (in English)

Naydonova, L. A. (Sc. Ed.) (2018). *Mediahramotnist ta informatsiina bezpeka: informatsiinyi biuleten* [Media literacy and information security: newsletter]. Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy. Kyiv/ (in Ukrainian)

Naydonova, L.A. (2020). *Prohrama: «Diahnostyka mediakulury zdobuvachiv osvity v umovakh pandemii: tekhnolohisa reprezentatyvnoi refleksii»* [Program: «Diagnosis of media culture of students in a pandemic: the technology of representative reflection»]. Retrieved from <https://bit.ly/3kWBkh9>. (in Ukrainian)

Ofcom (2020). *Lockdown leads to surge in TV screen time and streaming*. Retrieved from <https://bit.ly/3ouzMa1>. (in English)

Panok, V. H., Marukhina, I. V., & Romanovska, D. D. (2020). Psykholohichniy suprovid osvity v umovakh pandemii [Psychological support of education in a pandemic]. *Visnyk Natsionalnoi akademii pedahohichnykh nauk Ukrainy*, 2(2). Retrieved from <https://doi.org/10.37472/2707-305X-2020-2-2-12-2>. (in Ukrainian)

Sapolsky, R. (2015). *Psikhologiya stressa* [Psychology of stress]. Sankt-Peterburg: Piter. (in Russian)

Senovska, N. L., & Lisova, Z. O. (2021). *Trudnoshchi y perevahy dystantsiinoho navchannia ochyma vchyteliv ta uchniv* [Difficulties and advantages of distance learning through the eyes of teachers and students]. Retrieved from <https://bit.ly/3qAFcmE>. (in Ukrainian)

Shparyk, O. M. (2021). Osvitnii protses v Ukraini ta krainakh YES v umovakh dystantsiinoho ta zmishanoho formativ: teoretychnyi aspekt [Educational process in Ukraine and EU countries in terms of distance and mixed formats: theoretical aspect.]. In *Informatsiini tekhnolohii v kulturi, mystetstvi, osviti, nauksi, ekonomitsi ta biznesi* (pp. 449–451). Retrieved from <https://bit.ly/3qG14wW>. (in Ukrainian)

Sitkar, T. V., & Sitkar, S. V. (2020). Osoblyvosti navchannia suchasnykh shkoliariv v umovakh pandemii: ukrainsky ta mizhnarodnyi dosvid [Peculiarities of teaching modern schoolchildren in a pandemic: Ukrainian and international experience]. In *Profesiina kompetentnist uchytelia novoi ukrainskoi shkoly: formuvannia, rozvytok ta udoskonalennia. Materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii* (pp. 46–49). Ternopil. Retrieved from <https://bit.ly/3oFhwcE>. (in Ukrainian)

Stoilova, M., Livingstone, S., & Khazbak, R. (2021). *Investigating risks and opportunities for children in a digital world: A rapid review of the evidence on children's internet use and outcomes*. Retrieved from <https://bit.ly/3HIP7g2>. (in English)

Tkachenko, O. V. (2021). Vplyv pandemii COVID-19 na psykhične zdorovia (ohliad literatury) [The impact of the COVID-19 pandemic on mental health (literature review)]. *Ukrainskyi visnyk psykhonevrolohi*, Vol. 29, Is. 1(106), 55–59. Retrieved from <https://doi.org/10.36927/2079-0325-V29-is1-2021-10>. (in Ukrainian)

Trimper, N. (2021). *Screen Time Awareness: Education and Impact* (Doctoral dissertation). The William Paterson University of New Jersey. Retrieved from <https://bit.ly/3FI4bsz>. (in English)

Tsykl navchalno-rozvyvalnyi zakhodiv diahnostychno-rozvyvalnoho proiektu «Mediakultura v umovakh pandemii» [Cycle of educational and developmental activities of the diagnostic and development project «Media culture in a pandemic»] (2021). Retrieved from <https://bit.ly/3xnzVjU>. (in Ukrainian)

Umerenkova, N. F. (2021). Praktykum iz tsykladu navchalno-rozvyvalnykh zakhodiv proiektu «Mediakultura v umovakh pandemii» [Workshop on the series of educational and developmental activities of the project «Media Culture in a Pandemic»]. Retrieved from <https://youtu.be/MzK5CpbrSAk>

Umerenkova, N. F. (2021a). Psykhofiziologichni osoblyvosti zdorovia pidlitkiv pid chas pandemii COVID-19 [Psychophysiological features of adolescent health during the COVID-19 pandemic]. In *Mediatvorchist v suchasnykh realiiakh: protystoiannia mediatravmi: materialy Vseukrayinskoï naukovoi internet-konferentsii (z mizhnarodnoiu uchastiu)*. Retrieved from <https://bit.ly/3qARcod>. (in Ukrainian)

Umerenkova, N. F. (2021b). Zminy pokaznykiv zdorovia pidlitkiv pid chas vymushenoï dystantsiynoi osvity [Changes in adolescent health during forced distance education]. In *Kybersotsializatsiia v umovakh zrostannia nevyznachenosti: materialy 5-ho naukovo-praktychnoho seminaru*. Kyiv. Retrieved from <https://bit.ly/3wJyADs>. (in Ukrainian)

UNESCO (2021). *Education: From disruption to recovery*. Retrieved from <https://en.unesco.org/covid19/educationresponse>. (in English)

UNICEF (2019). *Sotsialna obumovlenist ta pokaznyky zdorovia pidlitkiv ta molodi: za rezultatamy sotsiolohichnoho doslidzhennia v mezhakh mizhnarodnoho proektu «Zdorovia ta povedinkovi oriientsiï uchnivskoi molodi»* [Social conditioning and health indicators of adolescents and young people: according to the results of a sociological study within the international project «Health and behavioral orientations of student youth»]. Retrieved from <https://uni.cf/2W6Z8wV>. (in Ukrainian)

Vseukrainska shkola online [All-Ukrainian school online] (2020). Retrieved from <https://lms.e-school.net.ua/about>. (in Ukrainian)

Zhdanyuk, L. O. (2020). Osvitnie seredovyshche v umovakh pandemii COVID-19 [Educational environment in the context of the COVID-19 pandemic]. In *Menedzhment rozvytku suchasnoho zakladu osvity v umovakh informatsiinoho osvitnoho prostoru. Materialy Vseukrainskoï konferentsii* (pp. 243–248). Retrieved from <https://bit.ly/37X1GDx>. (in Ukrainian)

Zhukova, Y. U. M., & Tymchyk, O. A. (2021). Pandemiia COVID-19 yak faktor informatyzatsii navchalnoho protsesu [COVID-19 pandemic as a factor in informatization of the educational process]. Library of Congress Cataloging-in-Publication Data. Retrieved from <https://bit.ly/3oVTjR8>. (in Ukrainian)

УДК: 316.6:37.06+159.9

DOI:

Череповська Наталія Іванівна

кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник,
завідувач лабораторії психології масових комунікацій та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0001-5772-0074
cherepovska@gmail.com

МЕДІАПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПАТРІОТИЗМУ МОЛОДІ В ІНФОРМАЦІЙНУ ДОБУ

В умовах гібридної війни та інформаційної зокрема зростає роль патріотизму як потенційного ресурсу збереження національної ідентичності українців. На підставі аналізу джерел виявлено наукову проблему, яку можна сформулювати як брак теоретичних знань про соціально-психологічний феномен інформаційного патріотизму, особливо коли йдеться про соціальні мережі, відеохостинги, інформаційні інтернет-видання тощо. Інформаційна ідеологічна війна, яка спрямована на спотворення свідомості українців і здійснюється переважно в інформаційному просторі, вимагає від сучасної молоді не тільки розвиненої медіаінформаційної грамотності, а й дієвого патріотизму в соціальних мережах – патріотизму «інформаційного». А тому авторкою запропоновано нове поняття – «інформаційний патріотизм». Мета роботи – обґрунтувати поняття інформаційного патріотизму молоді, визначити специфіку та окреслити інноваційні напрями його розвитку, передусім за допомогою медіапсихологічних практик. Поняття інформаційного патріотизму висвітлюється в межах теоретичних напрацювань національно-патріотичного виховання української молоді, теорії кіберсоціалізації та медіапсихології. У психологічному аспекті інформаційний патріотизм особистості є новою формою прояву патріотизму інформаційної доби, яка через активізацію емоційно-почуттєвого, ментально-когнітивного, мотиваційно-дієвого складників актуалізується виключно в площині кіберпростору – інтерактивного інформаційного середовища. Інформаційний патріотизм молоді відрізняється від традиційного специфікою прояву структурно-функціональних складників. У медіапсихологічній площині інформаційний патріотизм спрямований на збереження і поширення українського контенту, захист українських цінностей від ворожої пропаганди та просування їх в інформаційному середовищі. Розвиток інформаційного патріотизму молоді забезпечується інноваційними медіапсихологічними практиками. Як новітній соціально-психологічний феномен, інформаційний патріотизм потребує подальшого теоретичного та емпіричного дослідження. Проте отримані результати масового опитування та їх попередній аналіз уже дають змогу окреслити стратегії і тактики застосування інноваційного методичного інструментарію. Практичний інструментарій полягає в стимулюванні патріотичної активності учнівської молоді в соціальних мережах; ця активність спрямована на захист і поширення українського контенту в інтерактивному середовищі, а також на створення нового, оригінального контенту. Розвиток інформаційного патріотизму дітей і молоді планується здійснювати через медіапсихологічні практики в медіаосвітньому форматі.

Ключові слова: традиційний патріотизм; інформаційний патріотизм; кіберсоціалізація; кіберпростір; медіапсихологічні практики; активність в інформаційному середовищі; медіатворчість.

MEDIA PSYCHOLOGICAL FEATURES OF YOUTH PATRIOTISM IN THE INFORMATION AGE

Nataliia I. Cherepovska

Ph.D. in Psychology, Head of the Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education, Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0001-5772-0074
cherepovska@gmail.com

In the conditions of hybrid warfare and, in particular, informational war, the role of patriotism as a potential resource for the preservation of the national identity of Ukrainians increases. Information ideological war, aimed at distorting the consciousness of Ukrainians and which is carried out mainly in the information space, requires young people to develop media-information literacy and compelling patriotism in social networks – «informational» patriotism. The objective is to propose a notion of youth informational patriotism, note its specificity, and define innovative directions of its development with the help of media psychology practices. The concept of informational patriotism is illuminated within the framework of theoretical works of national-patriotic education of Ukrainian youth, the theory of cyber socialization, and media psychology. Based on sources, the analysis discovered the scientific problem: the lack of theoretical knowledge about the existing social and psychological phenomenon of informational patriotism, which is common in social networks, on video hosting services, informative Internet publications, etc. A new concept of «informational patriotism» is proposed. In the psychological aspect, personal information patriotism constitutes a new form of manifestation of patriotism of the information age. Due to the activation of the emotional-sensual, mental-cognitive, motivational-action components is actualized exclusively in the cyberspace – interactive information environment. Informational patriotism of youth, unlike traditional patriotism, has a specific manifestation of structural and functional components. On the media-psychological plane, informational patriotism aims to preserve and distribute Ukrainian content, protect from hostile propaganda, and promote Ukrainian values in the information environment. The development of informational patriotism of youth is ensured by innovative media psychological practices. Informational patriotism requires further theoretical and empirical research. However, the obtained results of the mass survey and their preliminary analysis provide an opportunity to highlight strategies and tactics of innovative methodological tools. The practical toolkit consists of stimulating the patriotic activity of students in social networks. In turn, patriotic activity is aimed at the protection and distribution of Ukrainian content in the interactive environment and the creation of new, original content. The development of children and youth's informational patriotism is planned through media-psychological practices in a media-educational format.

Keywords: traditional patriotism; informational patriotism; cyber socialization; cyberspace; media psychological practices; activity in the information environment; media creativity.

Постановка проблеми. Інформаційна доба як історичний період у розвитку людства пов'язана з інформаційною революцією в галузі інформаційних технологій, що полягає в поширенні мікроелектронних інформаційних і комунікаційних технологій. Саме в інформаційну добу виникає постіндустріальне, інформаційне суспільство, в якому інформація і знання стають пріоритетними продуктами виробництва. На жаль, сучасні інформаційні технології, масове створення знань та інформації, можливість їх тотального поширення значно змінили не тільки спосіб життя суспільства, а й конфігурацію ведення воєн, інформаційних та ідеологічних зокрема. Сучасна інформаційна війна відбувається за двома основними напрямками, які мають різну мету і завдання. Перший напрям – це *кібервійна* як війна технологій, завданням якої є *техногенний вплив*, зокрема через вірусні атаки та інші кібервтручання, на канали комунікації, електронні інформаційні системи, а також *знищення* цих систем. Другий напрям – це так звана *інформаційно-психологічна війна*; її завдання –

психологічний ідеологічний вплив на свідомість суспільства переважно через ЗМІ і соціальні мережі зокрема. Цей систематичний цільовий вплив здійснюється передусім на цивільне населення, армію іншої держави з метою руйнування їхньої національної ідентичності та забезпечення подальшого контролю над країною-жертвою з боку агресора.

Україна далеко не перший рік перебуває в умовах гібридної, інформаційної агресії з боку РФ. Тому надзвичайної актуальності набуває патріотизм нації як стрижень національної свідомості – розвиненої системи духовно-моральних якостей, яка передбачає не тільки любов до Батьківщини, її культури, традицій, мови, історії, а й усвідомлення своєї відповідальності за збереження національних духовних цінностей і смислів, готовність як захищати територію України, так і здійснювати конкретні корисні справи задля її блага. Саме такий свідомий, дієвий патріотизм може стати на заваді руйнації незалежності нашої держави, що є, власне, головним у планах агресора.

Оскільки інформаційно-психологічні війни відбуваються переважно в інтернет-середовищі, то це вимагає від суспільства і молоді зокрема, крім медійної, інформаційної грамотності, ще й дієвого патріотизму в інтерактивному кіберпросторі, а саме патріотизму «інформаційного». Це становить наразі архіважливий соціальний запит.

Інформаційний патріотизм є відносно новим соціально-психологічним явищем, яке виникло в умовах розвитку медіа, особливо інформаційних технологій, та становлення інформаційного суспільства загалом. А сьогодні, коли Росія розв'язала проти України інформаційно-психологічну війну небачених досі масштабів, зростає роль інформаційного патріотизму українського суспільства як запобіжного засобу протистояння ворожим ідеологічним викликам. Незважаючи на, здавалось би, очевидну поширеність проявів патріотичної активності користувачів інтернету в соціальних мережах, утім теоретичних або практичних напрацювань, які б висвітлювали цей феномен, презентували засоби його розвитку, поки що немає. Багато освітян, які так чи інакше мають справу з вихованням патріотизму молоді і навіть застосовують для цього медіазасоби, не завжди розуміють ресурсність саме соціальних мереж для підвищення ефективності виховного процесу, розвитку патріотизму молоді. Є величезна кількість патріотично налаштованих людей, які не розглядають, однак, інтерактивне середовище як потенційний майданчик для здійснення захисту, збереження й поширення українських цінностей у кіберпросторі, для саморозвитку особистого патріотизму.

Огляд джерел, які певною мірою є дотичними до цієї проблематики, став для нас підставою, щоб зробити попередній висновок: *феномен патріотичної активності як прояв ціннісно-сміслової життєвої орієнтації особистості, що актуалізується саме в інформаційному середовищі*, досі не дістав належної уваги з боку спеціалістів і, відповідно, не досліджувався. Тому, на нашу думку, це актуалізує запит на таке наукове дослідження.

Аналіз останніх публікацій та виокремлення невирішених частин загальної проблеми. Попри те, що вивчення соціально-психологічного феномену патріотичної активності молоді в інформаційному середовищі ще тільки розгортається (Череповська, 2020а; 2020b), є низка розвідок, які тією чи іншою мірою торкаються означеної проблематики. Ми виокремили, зокрема, три основні напрями таких досліджень у наявних джерелах: перший – виховання традиційного патріотизму молоді; другий – кіберсоціалізація молоді та її особливості; третій – виховання патріотизму засобами медіа та інформаційних технологій. За першими двома напрямками є чимало джерел, однак у визначеному тут контексті ми розглядаємо тільки ті, які так чи інакше пов'язані з проблематикою патріотизму.

Тема *патріотичного виховання молоді* представлена передусім у класичних працях провідних українських ідеологів, визначних педагогів ХХ століття. Так, відомий вітчизняний педагог Григорій Ващенко (1954), перебуваючи в еміграції, мав можливість не озиратися на радянську ідеологію і самостійно розробляти концептуальні засади українського патріотизму. Так, він виокремив дві форми патріотизму: «стихийний» патріотизм як неусвідомлену любов до Батьківщини, рідного краю, земляків, рідних звичаїв і традицій,

рідної мови, заснований переважно на почуттях, звичках; а також «свідомий» – як чітке усвідомлення людиною своєї належності до певної нації, її окремішності від інших, повне прийняття Батьківщини з її культурою, мовою, традиціями, знання історії України, визнання не тільки здобутків і перемог минулого, а й прийняття історичних помилок, поразок. Ващенко зазначав, що онтологічно «стихийний-несвідомий» патріотизм є первинним та обов'язковим підґрунтям для розвитку «свідомого». До «свідомого» патріотизму він відносив також активну діяльність для блага Батьківщини, не відокремлюючи її в окремий «дієвий» патріотизм. Його класифікація «патріотизмів», психологічні особливості і методичний інструментарій розвитку патріотизму молоді стали важливим орієнтиром для сучасних вітчизняних дослідників у розробленні моделей і структур патріотизму (Жаровська, 2015; Матяшук, 2014; Череповська, 2017).

Не менш актуальними залишаються донині і праці українського мислителя-ідеолога Дмитра Донцова (1936), присвячені вихованню патріотизму молоді. За його визначенням, «патріот» – це людина, яка любить свою Батьківщину, віддана своєму народові, ладна йти на жертви в ім'я своєї Вітчизни. Мислитель акцентує не тільки на значущості виховання «сильного» характеру патріота, а й закликає наставників молоді звертати увагу на те, *що саме «в цій історичній хвилині» є важливим для виховання патріота*. Тобто він наголошує, що патріотизм як якість особистості в кожен історичну добу має свої особливості.

Зазначені джерела стали відтак надійним підмурівком для сьогоденних психологічних і педагогічних досліджень. Класифікацію видів патріотизму Г. Ващенко покладено в основу нашої моделі традиційного патріотизму і виокремлення таких структурно-функціональних складників, як «емоційно-почуттєвий», «ментально-когнітивний», «мотиваційно-дієвий». Також ми цілком погоджуємося з думкою Д. Донцова про те, що кожен новий історичний час вимагає нових якостей від патріота і різних форм їх вияву. Це спонукало нас до обґрунтування тези, що інформаційна доба новітніх технологій вимагає нової когнітивно-інструментальної якості патріота – розвиненої медіаінформаційної грамотності загалом і здатності патріота до критичного мислення зокрема (Череповська, 2017).

Крім того, потужним підґрунтям для розвитку молоді і виховання в неї почуття патріотизму є державні документи, передусім Указ Президента України «Про стратегію розвитку національно-патріотичного виховання української молоді» (2015), Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (2015), Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді (2019), Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання до 2025 року (2021) та інші важливі дороговкази. Зазначені документи покликані забезпечувати всебічний розвиток національного патріотизму молоді на державному рівні. Це, відповідно, спонукає нас не тільки до розширення спектру теоретичних розробок, а й до створення інноваційного інструментарію розвитку патріотизму української молоді, що, власне, і заплановано в межах індивідуального дослідження.

Патріотизм як духовно-моральна якість особистості, система цінностей і смислів, елементів її світогляду зазвичай формується в процесі первинної, а потому – вторинної соціалізації. В умовах розвитку інформаційних технологій та інформаційного суспільства традиційну соціалізацію молоді доповнює кіберсоціалізація, яка охоплює навіть дітей молодшого віку, що мають доступ до інтернету завдяки власним гаджетам.

Кіберсоціалізація сучасної людини і молоді зокрема як філософська, наукова, соціологічна проблематика нині є досить поширеною і водночас затребуваною. Наприклад, В. Плешаков (2012) визначає кіберсоціалізацію як віртуальну комп'ютерну соціалізацію – соціалізацію особистості в кіберпросторі, як процес, у якому відбуваються *зміни структури самосвідомості особистості* під впливом і в результаті використання нею сучасних інформаційних та комп'ютерних технологій у контексті життєдіяльності.

С. Бондаренко (2004) визначає кіберсоціалізацію як інтеграцію користувача в соціокультурне середовище, що відбувається завдяки засвоєнню технологій комунікації, інформаційної культури, соціальної навігації, інформаційної грамотності, а також соціальних

норм, цінностей і рольових вимог. На його думку, у процесі кіберсоціалізації у людини виникає низка нових, фактично кіберонтологічних очікувань та інтересів, мотивів і цілей, потреб і настановлень, а також, що є важливим у контексті нашої роботи, – *форм психологічної і соціальної активності*, безпосередньо пов'язаних з кіберпростором.

На думку, А. Чистякова (2006), саме в кіберсоціальної реальності людина набуває вже «третинної» соціалізації. Останню він позиціонує як *новий вид соціалізації, що не зводиться до первинної чи вторинної, оскільки вона здійснюється у віртуальному середовищі*, а її результати відображаються в реальному соціумі. Дослідник вважає, що новий вид соціалізації може мати різну спрямованість і, відповідно, різний результат: забезпечувати розвиток як позитивної життєвої орієнтації (що була призвичаєна в процесі первинної і вторинної соціалізації в реальному соціумі), так і негативної. Також, у його розумінні, «третинна» соціалізація являє собою інтеріоризацію норм, цінностей, патернів поведінки, прийнятих у конкретній мережевій спільноті, членом якої вважає себе цей індивід, або які є загальноприйнятими в соціальній спільноті кіберпростору загалом.

Вітчизняна наукова думка щодо кіберсоціалізації представлена філософською теорією І. Девтерова (2012). У ній дослідник висвітлює проблеми соціалізації людини в кіберпросторі, аналізує роль та місце людини у віртуальному просторі, розглядає інтернет-середовище як соціальну реальність. Він наголошує на тому, що процес формування людини в кіберсоціумі, порівняно з традиційною соціалізацією, значно змінюється через специфіку самого віртуального середовища: це майже повна самостійність кіберсоціальної особистості у виборі шляхів розвитку і дотримання цього шляху. Учений зауважує, що одночасно з процесами соціалізації в комп'ютерних мережах відбуваються і *процеси ре-соціалізації – як засвоєння нових цінностей, інструментально-когнітивних навичок, рольових дискурсів* тощо. Для нас важливою є думка І. Девтерова про те, що кіберсоціалізація істотно впливає не тільки на засвоєння соціальних норм, а й на *формування ціннісних орієнтацій, світоглядних позицій*. Зі свого боку, ми поділяємо ідею про формування у людини системи поглядів, переконань (і патріотичних зокрема) не тільки в процесі традиційної соціалізації, а й у процесі кіберсоціалізації.

Л. Найдьонова (2020) розглядає кіберсоціалізацію молоді переважно в контексті психологічних ризиків, пов'язаних насамперед з глобальним розвитком інформаційно-комунікаційних технологій. Проте, незважаючи на актуалізацію проблематики потенційних ризиків кіберсоціалізації, які вона досліджує, ми хотіли б зосередитися тут на іншій її тезі – щодо розуміння *кіберпростору як нових можливостей і ресурсів*, які він надає процесу соціалізації.

Розвиток і виховання патріотизму молоді в закладах освіти зазвичай забезпечується методичними практичними розробками. До інноваційних ідей виховання патріотизму ми відносимо ті, які певним чином пов'язані із сучасними медіа- та інформаційними технологіями.

Виховання патріотизму сучасними засобами представлено, на жаль, незначною кількістю напрацювань, де розглядається застосування медіаресурсів та новітніх технологій. Так, наприклад, пропонується розвивати патріотизм молоді за допомогою медіа-психологічних ресурсів і *методики медіаклубу* зокрема, а також за допомогою *телереклами* (Согорін, 2016; Череповська, 2017). Підвищити ефективність засобів патріотичного виховання старшокласників та всіх видів патріотичної діяльності, які здійснюються в межах виховної системи, можна за допомогою виховного *потенціалу інформаційно-комунікативних технологій*. Національно-патріотичне виховання майбутніх учителів музичного мистецтва доцільно здійснювати *засобами мережевих і хмарних технологій*. Соціальні медіа можна застосовувати як інструмент патріотичного виховання молоді, адже її представники здатні бути просьюмерами – людьми, які не тільки споживають, а й виробляють медіапродукт, хоч і не є професійними журналістами (Козаченко, 2012). Завдяки соціальним мережам громадяни України, зокрема молодь, та представники української діаспори можуть *організовувати широкомасштабні міжнародно-інформаційні кампанії* з багатьох питань щодо збереження

національної пам'яті, національної ідентичності, національної єдності, створювати *віртуальні українські спільноти* всіх тих, хто ідентифікує себе як українця. Також у Програмі українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді (2015) зазначається, що, крім традиційних форм і заходів роботи з патріотичного виховання, *результативними можуть стати інформаційно-комунікативні технології*. Серед цих форм і заходів зазначимо тут дослідницькі, пошукові, творчі, ігрові, інформаційні та практично орієнтовані телекомунікаційні проекти.

З приводу згаданих вище та інших інноваційних засобів виховання патріотизму молоді варто зауважити, що всі вони спрямовані на розвиток саме традиційного патріотизму як розширення його технічних, комунікативних та інших можливостей у сучасному кіберпросторі. Утім, поза увагою спеціалістів досі залишаються такі аспекти:

- 1) *феномен інформаційного патріотизму молоді як її патріотичної активності*, яка актуалізується саме в інтерактивному інформаційному просторі;
- 2) *специфіка патріотичних дій* молоді, спрямованих на збереження, захист і поширення українських цінностей у кіберпросторі і соціальних мережах зокрема;
- 3) *методики, спрямовані на розвиток практичних умінь патріотизму особистості* в кіберпросторі і соціальних мережах зокрема.

Мета статті – розкрити поняття інформаційного патріотизму молоді, розглянути його медіапсихологічні особливості та окреслити інноваційні напрями розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Останнім часом під впливом новітніх технологій і соціальних медіа традиційна соціалізація молоді доповнюється новою формою – кіберсоціалізацією. Кіберсоціалізація як формування особистості в умовах інформаційного суспільства здійснюється під впливом і в результаті використання в її життєдіяльності сучасних інформаційних та комп'ютерних технологій. Сучасні діти вже в молодшому віці занурені у світ традиційних і новітніх інформаційних технологій і тому вже в ранній період свого життя можуть підпадати під стихійний вплив різноманітного медіаконтенту і патріотичного змісту зокрема. Відповідно, кіберсоціалізація, яка пронизує первинний і вторинний етапи соціалізації молоді, може як зміцнювати вже набутий патріотизм, так і створювати умови для стихійного формування у дітей і молоді традиційного патріотизму, інформаційного зокрема.

Отже, що таке «інформаційний патріотизм»? Відразу зауважимо, що термін «інформаційний патріотизм» не співвідноситься з такими поняттями, як «інформація», «інформаційні технології», «інформатизація» тощо. Тобто він прямо не пов'язаний з поняттями, які охоплюють техногенний аспект інформації. Саме з цієї ж причини не треба ототожнювати «інформаційний патріотизм» з «кіберпатріотизмом», спрямованим передусім на здійснення практичної кібербезпеки як власних пристроїв, так і технічного захисту інформаційного поля від зовнішніх загроз загалом. Наприклад, у США створено Національну молодіжну програму з кіберпросвіти CyberPatriot (What is CyberPatriot, 2021), яка охоплює широке коло молоді. Так, якщо дітей початкової школи спрямовують на підвищення обізнаності щодо принципів онлайн-безпеки та кібербезпеки, то вже студентську молодь мотивують на кар'єру в галузі кібербезпеки чи інших дисциплін науки, техніки, техніки і математики (STEM). Для цього застосовуються різні форми організації роботи з молоддю: кібертабори, змагання, інтерактивні навчальні курси, де молоді люди виконують роль новоприйнятих ІТ-фахівців.

«Інформаційний патріотизм» передусім співвідноситься з такими поняттями соціально-психологічного змістового наповнення, як: «*кіберсоціалізація*» (соціалізація людини в кіберпросторі), «*інтерактивне інформаційне середовище*» (кіберсередовище, соціальні мережі, віртуальні мережеві спільноти) і головне – «*інформаційна війна*» (як інформаційно-психологічний тиск з боку країни-агресора засобами медіа- та інформаційних технологій). Саме значущість патріотичної активності в протидії негативним інформаційним, ідеологічним впливам в умовах інформаційної війни в кіберпросторі обумовила етимологію цього терміна і визначила нове поняття – «інформаційний патріотизм».

Розгляньмо відтак інформаційний патріотизм як соціально-психологічний феномен.

У *соціальному аспекті* інформаційний патріотизм – це прояв патріотизму в кіберпросторі як великими групами людей (учасниками соціальних мереж, окремих спільнот, тематичних груп), так і окремими блогерами, активістами, патріотами. Інформаційний патріотизм можна визначити як результат кіберсоціалізації: 1) *засвоєння правил* спілкування в кіберпросторі, *набуття* технічних умінь роботи з інформацією, передусім у соціальних мережах; 2) розвиток/зміцнення патріотичного світогляду молоді в умовах інформаційного суспільства «під впливом і в результаті використання нею сучасних (інформаційних та комп'ютерних) технологій у контексті її життєдіяльності» (Найдьонова, 2020); як результат «третинної» соціалізації, здатної забезпечити розвиток позитивної життєвої орієнтації, що була набута в результаті первинної і вторинної соціалізації в реальному соціумі (Чистяков, 2006).

У *психологічному контексті* «інформаційний патріотизм» ми розглядаємо як патріотичну активність, «дієвість» молоді в соціальних мережах, що є «новою формою патріотизму інформаційної доби: він являє собою активізацію емоційно-почуттєвого, ментально-когнітивного, мотиваційно-дієвого складників патріотизму особистості, які актуалізуються виключно у площині інформаційного простору і спрямовані на захист, збереження, просування українських цінностей» (Череповська, 2020а). Таке визначення інформаційного патріотизму свідчить про те, що він має ті самі структурно-функціональні складники, як і традиційний патріотизм. Проте, на відміну від традиційного, вони не тільки актуалізуються в іншому типі простору – кіберпросторі, а й дещо відрізняються за змістом і функціями. Так, якщо традиційний патріотизм особистості як *система цінностей і смислів* охоплює передусім емоційне ставлення до Батьківщини, любов до її культури, історії, традицій, мови, то в інформаційному форматі до цього додаються ще *медіауподобання* проукраїнського медіаконтенту загалом і художньої *кінопродукції українського виробництва* зокрема.

Далі, патріотизм, як *система світоглядних позицій* особистості, переконань, здатність до логічного, критичного осмислення як сучасності, так і історичного минулого, у кіберпросторі доповнюється таким вираженням власних переконань, як-от: *свідома позиція* щодо відстеження подій, які відбуваються в країні, *свідома відмова* від перегляду розважального, художнього контенту, що походить з країни-агресора, тощо. Крім того, усталений патріотизм передбачає *готовність* до конкретних дій, їх *реалізацію* в добрих справах задля блага Батьківщини, а також *планування* майбутнього життя, пов'язаного саме з Україною. Натомість «дієвість» інформаційного патріотизму, яка актуалізується переважно в соціальних мережах тільки «тут і зараз», має свою специфіку. Наприклад, основними діями інформаційного патріота є емоційне реагування на інформацію через «лайк/дизлайк» та осмислене написання «коментів» (це найбільш технічно прості і поширені дії). Також нескладною дією є поширення чужого допису патріотичного змісту або поширення чужого поста з власним дописом. Зазначені дії – це, так би мовити, основна «зброя» інформаційного патріота. Найбільш складним є створення нового, оригінального контенту патріотичного змісту з подальшою презентацією його в інтерактивному середовищі інтернету.

Отже, як бачимо, інформаційний патріотизм не тільки гармонійно доповнює традиційний, інтегрується з ним, збагачує його, розширює сфери актуалізації, а й стає додатковою ознакою загального розвитку сучасного патріотизму особистості загалом. Крім того, важливо розуміти, що патріотична активність молоді в інтерактивному середовищі часто-густо є саме тією єдиною можливістю реально проявити свій «дієвий» патріотизм. Це підводить до правомірного запитання: у чому полягають *психологічні відмінності* інформаційного патріотизму від традиційного? Справді, інформаційний патріотизм має специфічні, а точніше – *медіапсихологічні* – *особливості*. Зазначимо, що медіапсихологія як синтетична дисципліна досліджує психологію виробництва медіа, психологію споживання медіа, психологію модерації між виробництвом і споживанням. Об'єктами її вивчення є медіавиробництво, медіаспоживач і, як зв'язок між ними, медіаосвіта/медіапросвіта.

Предметом дослідження медіапсихології є «індивідуальні і надіндивідуальні психічні явища, котрі зумовлюються взаємодією суб'єктів у середовищі медіа і виявляються в особливостях індивідуальної, групової, міжгрупової та парасоціальної інформаційної поведінки» (Медіапсихологія..., 2014, с. 21).

З наведеного постулату випливає, що провідними *особливостями* інформаційного патріотизму є: 1) *активність* як патріотична поведінка суб'єкта в інтерактивному середовищі; 2) *когнітивно-інструментальні дії*, спрямовані на активізацію критичного опрацювання інформації й зумовлені технічними операціями (зробити репост, написати коментар, створити власний пост, оригінальний медіаконтент та ін.); 3) *комунікація* в соціальних мережах з іншими (суб'єктами, групами), опосередкована технологіями. Загальною ознакою, що поєднує ці психічні особливості інформаційного патріотизму (емоції, стани, когнітивні, комунікативні реакції, дії), є їхня безпосередня актуалізація та «реалізація» виключно в інтерактивному кіберсередовищі.

Відповідно, дослідження інформаційного патріотизму розгортається в площині саме медіапсихології, на відміну від дослідження кіберпатріотизму, яким опікується кіберпсихологія. Кіберпсихологія – окрема самостійна галузь, яка розвивається на перетині психології та інформатики й наголошує на вивченні взаємодії людини і комп'ютера/машини (Кіберпсихологія, 2018); наука, що досліджує види, способи і принципи застосування людиною комп'ютерних і мережових технологій (Войскунский, 2010). Також у контексті медіапсихології уточнюються *провідні функції* інформаційного патріотизму. Це: 1) *збереження й поширення* українського медіаконтенту в соціальних мережах, 2) *захист* інформаційного простору як протидія ворожій пропаганді, 3) *просування українських цінностей* як популяризація традиційних і створення нових українських символів і сенсів, тобто «українського світу», у форматі текстового, візуального медіаконтенту в інтерактивному інформаційному просторі.

Важливо розуміти, що актуалізація цих функцій становить *суть інформаційного патріотизму*. Власне, активізуючи зазначені функції, можна розвивати інформаційний патріотизм. Це можна робити шляхом: 1) стимулювання в соціальних мережах патріотичної *активності* молоді, спрямованої на збереження і поширення проукраїнського контенту; 2) *активізації* критичного, автономного мислення у виявленні і «знешкодженні» ворожої пропаганди; 3) *медіаторчості* – створення нового проукраїнського медіаконтенту у форматі цифрованих малюнків, візуальних образів за допомогою спеціальних програм і платформ, відео тощо; медіаторчість також передбачає створення патріотичних груп у мережах, їх наповнення, модерацію та інше.

Зазначимо: якщо дослідження феномену інформаційного патріотизму, розроблення його методичного забезпечення є завданням медіапсихології, то безпосередній процес його розвитку лежить уже в практичній площині медіаосвіти. Крім того, припускаємо, що, систематично спрямовуючи молодь на патріотичну активність у соціальних мережах, розвиваючи в неї критичне сприймання інформації і здатність виявляти пропаганду, через просування українських цінностей і смислів в інтерактивному просторі можна зміцнити патріотизм молоді.

З метою цілеспрямованого впливу на оптимізацію патріотизму молоді створено *методику розвитку інформаційного патріотизму*, завдання якої – стимулювати патріотичну діяльність дітей і молоді в кіберсередовищі. Методика окреслює медіаосвітні практики і складається з трьох інтерактивних модулів, кожен з яких спрямований на активізацію і розвиток функцій інформаційного патріотизму.

1. Модуль «*Збереження українського медіаконтенту*». Мета – стимулювати патріотичну активність: орієнтувати молодь на збереження проукраїнського медіаконтенту в інформаційному просторі та заохочення її до більш активних дій щодо поширення проукраїнського медіаконтенту в соціальних мережах. Зміст модуля охоплює: надання інформації про гібридну війну й інформаційно-психологічну зокрема, її мету, завдання, методи і засоби; роз'яснення актуальності патріотичної активності в соціальних мережах;

окреслення тематичних аспектів патріотичного медіаконтенту. Передбачає роз'яснення провідних дій: 1) «накопичення» як завантаження і зберігання в комп'ютері/гаджеті патріотичного медіаконтенту для його подальшого застосування; «поширення патріотичного медіаконтенту» як простий «репост» матеріалу, уже кимось раніше створеного, з метою ознайомлення друзів, «френдів», відвідувачів сторінки з актуальною, цікавою, важливою інформацією (треба розуміти, що завдяки таким репостам патріотичний медіаконтент зберігається, умовно подовжує своє «існування» і далі «працює» в публічному інформаційному просторі; 2) «поширення-компіляція» – це також «репост» готової інформації, однак з додаванням власної думки у форматі невеличкого або, навпаки, більш розлогого тексту перед матеріалом, готовим до поширення; це своєрідна компіляція запозиченої інформації з власно створеним текстом; така дія патріота вважається більш ефективною, оскільки він не просто поширив, зберіг інформацію патріотичного змісту для аудиторії своєї стрічки, а й осмислив її, дав «зворотний зв'язок» (виявив своє ставлення, окреслив власну позицію, оцінив інформацію, спитав думку інших, пропонуючи діалог, поставив дискусійне запитання тощо). Саме такий формат поширення користується найбільшою довірою і зацікавленістю серед друзів.

2. Модуль «*Захист інформаційного простору від ворожої пропаганди*». Мета – стимулювати критичне автономне мислення у виявленні і знешкодженні ворожої пропаганди; вчити визначати пропагандивний медіаконтент і надавати аргументовану відповідь або знешкоджувати його. Зміст модуля передбачає попереднє оволодіння знаннями щодо суті, структурних елементів, принципів пропаганди, її видів; багаторазове вправління на матеріалі статичного зображення (картинка, графіка), рухомого аудіовізуального зображення (відео, реклама); інтенсивне тренування щодо розпізнавання характерних, специфічних особливостей статичної і рухомої пропаганди на зразках за принципами «знання – сила» і «чим більше вправлянь, тим кращі практичні уміння».

Отримані знання і когнітивні вміння дають змогу: розпізнавати пропагандивну інформацію за допомогою аналізу змісту і форми контенту, викривати застосовані технології впливу; віднаходити аргументи, які викривають пропагандивну суть медіаконтенту (у пригоді можуть стати такі проекти, як StopFake, пошук схожих зображень і виявлення первинного джерела за допомогою гугл-пошуку тощо); оприлюднити свої висновки, зроблені на підставі аналізу, дібраних аргументів, у формі коментарів до зазначеного поста, як переконливих спростувань щодо його пропагандивних посилів. До коментарів можна додати влучне зображення з власного інтернет-архіву, і все разом матиме дію контрпропаганди. Саме в такий доступний спосіб здійснюється патріотичний захист українського інформаційного простору від ворожої пропаганди.

3. Модуль «*Медіаторчість як просування українських цінностей*». Мета – стимулювати молодь до творення оригінального медіаконтенту патріотичного змісту, а також осучаснення традиційних українських міфів і символів. Зміст модуля передбачає: медіаторчість як створення автономного патріотичного медіаконтенту у форматі світлин, колажів, відео, цифрованих авторських малюнків, витинанок, інсталяцій, які ілюструють тексти, віршів, есе, коментарів патріотичного змісту. Необхідно наголошувати, що майже кожен традиційний символ ґрунтується на якомусь первинному прообразі, міфі, що протягом часу він може оновлюватися за формою/змістом і навіть суттєво змінюватися відповідно до соціокультурних потреб. Оновлення і творення української символіки передбачає формування символічного образу в три етапи: 1) *продукування ідей*, думок, міркувань, які виражають вищі цінності і смисли; 2) *утілення ідей* в чуттєвий образ, а потому – у певний формат (візуальний, аудіовізуальний, вербалізований, змішаний); 3) *поширення* в соціальних мережах новоствореного медіаконтенту. Цей продукт може бути як одноосібним, так і колективним витвором – головне, «випустити» цей образ «у життя» інтерактивного кіберпростору.

Для активізації творчого мислення молоді застосовуються такі методики розвитку творчого мислення, як «брейнстормінг», «гроно асоціацій», «сміслова діаграма» та ін. На

етапах продукування ідей та втілення візуального образу варто застосовувати прийоми активізації творчих мисленнєвих дій – аналогізування, комбінування, реконструювання. Не зайвим буде нагадати про те, що сучасне постмодерне мистецтво ґрунтується на двох основних принципах: перший – «запозичення» наявного, раніше вже кимось створеного продукту, та його зміна/перетворення; другий – «компіляція» як поєднання елементів, узятих з різних раніше створених продуктів.

Творення оригінального патріотичного медіаконтенту передбачає високий рівень технічної грамотності молоді. Передусім це володіння навичками користування спеціальними програмами редагування зображень, технологіями, платформами, за допомогою яких можна створювати власний медіаконтент як статичних (картинки, колажі зі світлин), так і динамічних (фотофільми, відео, «гіфки», анімація) форматів. Медіаторення також передбачає створення колективних тематичних проєктів щодо певних сучасних або історичних подій, інших патріотичних календарних дат у форматі «флешмобів», «челенджів» із застосуванням інструменту «тегування» тощо.

Висновки. Отже, інформаційна війна трансформувалася сьогодні в такі нові види, як кібервійна та інформаційно-психологічна агресія, а також набула потужних можливостей у вигляді безмежного інформаційного простору й тотального впливу на великі потенційні аудиторії. Ефективним засобом протидії руйнівним інформаційним ідеологічним впливам може стати патріотизм нації. Зважаючи на те, що інформаційно-психологічні війни здійснюються сьогодні переважно в інтерактивному інформаційному просторі, очевидної актуальності набуває інформаційний патріотизм.

Запропоновано поняття інформаційного патріотизму – нової форми патріотизму інформаційної доби, який актуалізується виключно в інтерактивному інформаційному просторі й соціальних мережах зокрема. Як функції інформаційного патріотизму визначено такі: *збереження й поширення українського медіаконтенту*; *захист* інформаційного простору як протидія ворожій пропаганді; *просування українських цінностей* як популяризація традиційних і створення нових українських символів і сенсів, тобто «українського світу», у форматі текстового, візуального медіаконтенту в інтерактивному інформаційному просторі. Актуалізація цих функцій становить суть інформаційного патріотизму.

Визначено провідні медіапсихологічні особливості інформаційного патріотизму: *активність* як патріотична поведінка в інтерактивному середовищі; *когнітивно-інструментальні дії* щодо опрацювання інформації, а також створення нового медіаконтенту; *комунікація* в патріотичному контексті з іншими. Зауважено, що перевагою інформаційного патріотизму для учнівської молоді є реальна можливість за допомогою інтернету повсякчас «бути» активним патріотом у соціальних мережах, за бажанням щоденно «діяти» в інтересах України, чого не можна так просто робити в реальному житті.

Висунуто припущення про те, що за допомогою цілеспрямованого впливу на патріотичну активність молоді, яка перманентно перебуває в інформаційному середовищі, завдяки розвитку її критичного сприйняття інформації, через стимулювання просування нею проукраїнських ідей і цінностей у соціальних мережах можна розвивати і зміцнювати патріотизм як підґрунтя національної свідомості. Окреслено медіаосвітні засоби розвитку інформаційного патріотизму і запропоновано модульну систему, яка охоплює: стимулювання патріотичної *активності* молоді в соціальних мережах; *активізацію* критичного, автономного мислення у виявленні і «знешкодженні» ворожої пропаганди; *медіаторчість* зі створення нового проукраїнського різноформатного медіаконтенту.

Перспективами дослідження є подальше теоретичне осмислення інформаційного патріотизму як соціально-психологічного феномену в кіберпросторі, розроблення програми розвитку і практичного інструментарію для медіаосвітян (методики розвитку інформаційного патріотизму для старшокласників, рекомендацій для учнів базової школи).

Список використаних джерел

- Бех, І., & Чорна, К. (2015). Програма українського патріотичного виховання дітей та учнівської молоді. *Гірська школа Українських Карпат*, 12-13, 26–37.
- Бондаренко, С. В. (2004). *Соціальна структура віртуальних мережних сообществ* (автореф. дис. д-ра соціол. наук). Ростовський державний університет, Ростов-на-Дону.
- Ващенко, Г. (1954). *Виховання любові до Батьківщини (націоналізм і інтернаціоналізм)*. Лондон: Видання КК СУМ у В. Британії.
- Верховна Рада України (2019). *Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді*. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>.
- Верховна Рада України (2021). *Державна цільова соціальна програма національно-патріотичного виховання до 2025 року*. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#>.
- Войскунский, А. Е. (2010). *Психология и Интернет*. Москва: Акрополь.
- Девтеров, І. В. (2010). Особливості процесу кіберсоціалізації людини. Взято з <https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/33880/1/Cybersocialization.doc>.
- Девтеров, І. В. (2016). О формировании новых понятий в проблемном поле социальной философии и философии науки. В *Актуальні проблеми розвитку освіти і науки в умовах глобалізації: матеріали Всеукраїнської наукової конференції 4-5 грудня 2015 р., м. Дніпропетровськ, Ч. 2* (с. 28–30). Дніпропетровськ: Роял Принт. Взято з <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/30369>.
- Девтеров, І. В. (2012). *Соціалізація людини у кіберпросторі*. Київ: НТУУ «КПІ», ВПІ ВПК «Політехніка».
- Донцов, Д. (1936). *Патріотизм* (с. 48–63). Львів: Книгозбірня Вістника.
- Жаровська, О. П. (2015). Патріотичне виховання студентів в освітньо-виховному середовищі педагогічного університету (дис. канд. пед. наук). ВДПУ ім. Михайла Коцюбинського, Вінниця.
- Козаченко, О. О. (2012). Соціальні медіа як інструмент патріотичного виховання. В *Матеріали 6 Міжнародної науково-практичної конференції «Соціальний розвиток України та патріотичне виховання громадян» 18-19 жовтня 2012 р., м. Запоріжжя* (с. 369–371). Запоріжжя: В.М. Систеров.
- Матяшук, В. П. (2014). *Сучасне патріотичне виховання в школах України*. Тернопіль: Мандрівець.
- Найдьонова, Л. А. (2020). Психологічні проблеми кіберсоціалізації в умовах інформаційної війни. В Л. А. Найдьонова, Н. Л. Дятел (Ред.), Ю. С. Чаплінська (Уклад.), *Кіберсоціалізація* (с. 23–27). Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Найдьонова Л. А., & Череповська Н. І. (Наук. ред.). (2014). *Медіапсихологія: на перетині інформаційного та освітнього просторів*. Київ: Міленіум.
- Плешаков, В. А. (2012). *Киберсоциализация человека: от Ното Sapiens'a до Ното Cyberus'a*. Москва: МПГУ, Прометей.
- Согорін, А.А. (2016). Реклама як засіб патріотичного виховання (за результатами масового та експертного опитувань). *Український соціум*, 4(59), 134–139.
- Указ Президента України «Про Стратегію національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки» (2015). Взято з <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>.
- Череповська, Н. І. (2017). *Медіаосвітні ресурси розвитку патріотизму і критичного мислення молоді*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.
- Череповська, Н. І. (2020а). Інформаційний патріотизм молоді: медіаторчість. В Ю. С. Чаплінська (Уклад.), *Медіаторчість в сучасних реаліях: протистояння медіатравмі*. Видання третє. *Матеріали Всеукраїнської наукової інтернет-конференції (з міжнародною участю), м. Київ, 19 червня 2020 р.* Взято з <https://bit.ly/303cboY>.
- Череповська, Н. І. (2020б). Медіаосвітні практики розвитку інформаційного патріотизму молоді. *Проблеми політичної психології*, 9 (23), 241–254.

Чистяков, А. В. (2006). Социализация личности в обществе Интернет-коммуникаций (социокультурный анализ) (автореф. дис. д-ра социол. наук). Ростовский государственный педагогический университет, Ростов-на-Дону.

Arki Group. (2018). Киберпсихология: эволюция понятия и современное состояние. Retrieved from <https://arki.group/ru/publications/cyberpsychology-evolution-of-the-notion-and-current-state>.

CyberPatriot (2021). *What is CyberPatriot?* Retrieved from <https://bit.ly/3dnV4RH>.

References

Arki Group. (2018). *Kiberpsikhologiya: evolyutsiya ponyatiya i sovremennoye sostoyaniye* [Cyberpsychology: the evolution of the concept and the current state]. Retrieved from <https://arki.group/ru/publications/cyberpsychology-evolution-of-the-notion-and-current-state>. (in Russian)

Bekh, I., & Chorna, K. (2015). Prohrama ukraïnskoho patriotychnoho vykhovannia ditei ta uchnivskoiï molodi [Program of Ukrainian patriotic education of children and students]. *Hirska shkola Ukraïnskykh Karpat*, 12-13, 26–37. (in Ukrainian)

Bondarenko, S. V. (2004). *Sotsialnaya struktura virtualnykh setevykh soobshchestv* [Social structure of virtual network communities] (abstract of thesis ... Dr. of Sociology). Rostovskiy gosudarstvennyy universitet, Rostov-na-Donu. (in Russian)

Cherepovska, N. I. (2017). *Mediaosvitni resursy rozvytku patriotyzmu i krytychnoho myslennia molodi* [Media educational resources for the development of patriotism and critical thinking of young people]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Cherepovska, N. I. (2020a). Informatsiyni patriotyzm molodi: mediatvorchist [Information patriotism of youth: media creativity]. In Yu. S. Chaplinska (Comp.), *Mediatvorchist v suchasnykh realiiakh: protystoiannia mediatravmi. Vydannia tretie. Materialy Vseukrayinskoï naukovoï internet-konferentsii (z mizhnarodnoiu uchastiu)*, Kyiv, 19.06.2020. Retrieved from <https://bit.ly/303cboY>. (in Ukrainian)

Cherepovska, N. I. (2020b). Mediaosvitni praktyky rozvytku informatsiinoho patriotyzmu molodi [Media educational practices of youth information patriotism development]. *Problems of political psychology*, 9 (23), 241–254. (in Ukrainian)

Chistyakov, A. V. (2006). *Sotsializatsiya lichnosti v obshchestve Internet-kommunikatsiy (sotsiokulturnyy analiz)* [Socialization of the individual in the society of Internet communications (sociocultural analysis)] (abstract of thesis ... Dr. of Sociology). Rostovskiy gosudarstvennyy pedagogicheskiy universitet, Rostov-na-Donu (in Russian)

CyberPatriot (2021). *What is CyberPatriot?* Retrieved from <https://bit.ly/3dnV4RH>. (in English)

Devterov, I. V. (2012). *Sotsializatsiia lyudyny u kiberprostorii* [Human socialization in cyberspace]. Kyiv: NTUU «KPI», VPI VPK «Politekhnik». (in Ukrainian)

Devterov, I. V. (2016). O formirovaniï novykh ponyatiy v problemnom pole sotsialnoy filosofii i filosofii nauki [On the formation of new concepts in the problem field of social philosophy and philosophy of science]. In *Aktualni problemy rozvytku osvity i nauky v umovakh hlobalizatsii: materialy Vseukrayinskoï naukovoï konferentsii 4-5 hrudnia 2015 r., m. Dnipropetrovsk, P. 2* (pp. 28–30). Dnipropetrovsk: Royal Prynt. Retrieved from <https://ela.kpi.ua/handle/123456789/30369>. (in Russian; in Ukrainian)

Devterov, Y. V. (2010). *Osoblyvosti protsesu kibersotsializatsii lyudyny* [Features of the process of human cybersocialization]. Retrieved from <https://bit.ly/3ImLhJY>. (in Ukrainian)

Dontsov, D. (1936). *Patriotyzm* [Patriotism] (pp. 48–63). Lviv: Knyhozbirnya Vistnyka. (in Ukrainian)

Kozachenko, O. O. (2012). Sotsialni media yak instrument patriotychnoho vykhovannia [Social media as a tool of patriotic education]. In *Materialy 6 mizhnarodnoï naukovo-praktychnoi konferentsii «Sotsialnyu rozvytok Ukrainy ta patriotychno vykhovannia hromadian» 18-19.10.2012, Zaporizhzhia* (pp. 369–371). Zaporizhzhia: V. M. Systerov. (in Ukrainian)

Matyashchuk, V. P. (2014). *Suchasne patriotychno vykhovannia v shkolakh Ukrainy* [Modern patriotic education in schools of Ukraine]. Ternopil: Mandrivets. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A., & Cherepovska, N. I. (Sc. Eds.). (2014). *Mediapsykholohiia: na peretyni informatsiinoho ta osvitnoho prostoriv* [Media psychology: at the intersection of information and educational spaces]. Kyiv: Milenium. (in Ukrainian)

Naydonova, L. A. (2020). Psykholohichni problemy kibersotsializatsii v umovakh informatsiinoi viiny [Psychological problems of cybersocialization in the conditions of information war]. In L. A. Naydonova, N. L. Diatel (Eds.), Yu .S. Chaplinska (Comp.), *Kibersotsializatsiia* (pp. 23–27). Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Pleshakov, V. A. (2012). *Kibersotsializatsiya cheloveka: ot Homo Sapiens'a do Homo Cyberus'a* [Human Cybersocialization: From Homo Sapiens to Homo Cyberus]. Moscow: MPGU, Prometey. (in Russian)

Ukaz Prezydenta Ukrainy «Pro Stratehiiu natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi na 2016–2020 roky» [Decree of the President of Ukraine «On the Strategy of national-patriotic education of children and youth for 2016-2020»]. (2015). Retrieved from <https://www.president.gov.ua/documents/5802015-19494>. (in Ukrainian)

Sohorin, A. A. (2016). Reklama yak zasib patriotychnoho vykhovannia (za rezultatamy masovoho ta ekspertnoho opytuvan) [Advertising as a means of patriotic education (according to the results of mass and expert polls)]. *Ukrainskyi sotsium*, 4(59), 134–139. (in Ukrainian)

Vashchenko, H. (1954). *Vykhovannia liubovi do Batkivshchyny (natsionalizm i internatsionalizm)* [Education of love for the Motherland (nationalism and internationalism)]. London: Vydannia KK SUM u V. Brytanii. (in Ukrainian)

Verkhovna Rada Ukrainy (2019). *Kontseptsiiia natsionalno-patriotychnoho vykhovannia ditei ta molodi* [The concept of national-patriotic education of children and youth]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0641729-15#Text>. (in Ukrainian)

Verkhovna Rada Ukrainy (2021). *Derzhavna tsilova sotsialna prohrama natsionalno-patriotychnoho vykhovannia do 2025 roku* [State target social program of national-patriotic education until 2025]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/673-2021-%D0%BF#>. (in Ukrainian)

Voyskunskiy, A. Ye. (2010). *Psikhologiya i Internet* [Psychology and the Internet]. Moscow: Akropol. (in Russian)

Zharovska, O. P. (2015). *Patriotychne vykhovannia studentiv v osvitho-vykhovnomu seredovyshchi pedahohichnoho universytetu* [Patriotic education of students in the educational environment of the Pedagogical University] (thesis... Ph.D. in Psychology). VDPU im. Mykhayla Kotsyubynskoho, Vinnytsia: (in Ukrainian)

УДК 620.3+60(17.023.33):316.6

DOI:

Чаплінська Юлія Сергіївна

докторант, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник
лабораторії психології масових комунікацій та медіаосвіти,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України, м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-8105-8954
artemis9977@gmail.com

Кабанова Поліна Сергіївна

бакалавр психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
м. Київ, Україна
ORCID ID 0000-0002-6615-2432
pokabanova@gmail.com

КІБОРГІЗАЦІЯ ЛЮДСЬКОГО ТІЛА: СВІТОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ ТА УКРАЇНСЬКИЙ ДОСВІД

Метою роботи стало висвітлення результатів емпіричного дослідження ставлення української молоді до теми кіборгізації людського тіла, як чужого, так і власного. У статті проаналізовано актуальні наукові напрацювання з теми ставлення молоді до новітніх технологій загалом і кіборгізації людського тіла зокрема. Емпіричне дослідження представлено всеукраїнським опитуванням учнів 7–10-х класів у листопаді-грудні 2020 р.; загальна кількість учасників – 1681 особа, з яких 918 дівчат (54,6%) і 763 хлопці (45,4%). Дослідження складалося з різних блоків і значної кількості запитань, наразі висвітлюються результати лише з теми кіборгізації людського тіла. Респондентів запитували, чи готові вони поставитися добре до людини з роботизованою частиною тіла, без якої вона не може (варіанти відповідей) ходити, рухати руками, чути або бачити, розмовляти, мислити, запам'ятовувати. Також респонденти мали відповісти на запитання, чи готові вони змінювати своє тіло за допомогою роботизованих додатків, обравши відповідні опції серед наданих варіантів умонтованих у тіло або автономних від тіла новітніх технологій. Виявлено високу готовність молоді добре ставитися до людей з роботизованими протезами або імплантатами (від 48 до 80%) і досить помірну негативну реакцію до можливостей покращувати власне тіло за допомогою новітніх технологій (від 44 до 59%). Найбільше неприйняття (20% і 26%, відповідно) респондентами було виказано щодо імплантів, які змінюють процес мислення та запам'ятовування, тобто впливають на когнітивну сферу особистості. Аналіз статевого розподілу показав, що дівчата схильні до більш толерантного ставлення до людей з імплантатами, пов'язаними з фізичною складовою здоров'я людини, тоді як хлопці виявили більш терпиме ставлення до когнітивних імплантів, а також дещо вищу готовність до технологічних змін у власному тілі, ніж дівчата. Обмеження дослідження пов'язані з формулюванням кількох тверджень щодо технологічної модифікації тіла, які можуть провокувати більш терпиме ставлення до деяких видів кіборгізації. Практична цінність цього дослідження та майбутніх розробок з теми кіборгізації полягає в розширенні уявлень про те, як можливий носій того чи іншого кіберімпланта відчуватиме себе в соціумі або як соціум на нього реагуватиме. Перспективи дослідження полягають у доопрацюванні поточної шкали ставлення до кіборгізації людського тіла та горизонтальній розробці цієї теми, включаючи нові напрямки, такі як дослідження усвідомлення можливих ризиків, які може спричинити встановлення технологічних імплантів.

Ключові слова: кіборгізація; кіберімпланти; роботизація; когнітивні імпланти; технологічна модифікація тіла; ставлення до кіборгізації; кіберпсихологія; роботопсихологія; протезування; молодь.

CYBORGIZATION OF THE HUMAN BODY: GLOBAL STUDIES AND UKRAINIAN EXPERIENCE

Iuliia S. Chaplinska

Postdoctoral Researcher, Ph.D. in Psychology, Senior Research Associate,
Laboratory of Psychology of Mass Communication and Media Education,
Institute for Social and Political Psychology, NAES of Ukraine, Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-8105-8954
artemis9977@gmail.com

Polina S. Kabanova

Bachelor of Psychology, Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Kyiv, Ukraine
ORCID ID 0000-0002-6615-2432
pokabanova@gmail.com

The primary purpose was to highlight the results of the empirical study of the attitude of Ukrainian youth towards the topic of cyborgization of the human body, both someone else's and their own. The article analyzed the current scientific developments on young people's attitude to the latest technology in general and the cyborgization of the human body. The empirical research is represented by the all-Ukrainian survey among the students of the 7th-10th grades, which took place in November-December 2020. The total number of participants was 1,681, including 918 girls (54.6%) and 763 boys (45.4%). The survey consisted of different blocks and numerous questions; this article highlights the results on the cyborgization of the human body. Respondents were asked if they would be willing to treat kindly people who have a robotic body part without which they cannot walk/ move their arms/ hear/ see/ talk/ think or memorize. Respondents also answered whether they would be willing to modify their bodies with robotic applications, choosing among the provided options of the latest technologies built into the body or autonomous from the body. As a result, we found a high readiness of young people to treat okay people with robotic prostheses or implants (48 to 80%) and a relatively moderate negative reaction regarding the possibilities of improving one's own body with the latest technology (44 to 59%). Respondents expressed the greatest aversion (20% and 26%, respectively) to implants that modify thinking and remembering, i.e., affecting the cognitive sphere of the individual. An analysis of the sex distribution showed that girls tended to be more tolerant to people with implants related to the physical component of human health. In contrast, boys showed a more tolerant attitude towards cognitive implants and a slightly greater willingness to make technological changes in their bodies than girls. The study's limitations lie in the formulation of several statements that may provoke a more tolerant attitude toward certain types of cyborgization. In the future, this will be taken into account, and all ideas will be formulated to clearly distinguish the motivation for each of the technological body modification options. Prospects for the study are to refine the current scale of the attitude toward human body cyborgization and to develop this topic horizontally, including new directions, such as exploring awareness of the possible risks that the installation of technological implants can cause. The practical value of this study and future developments on cyborgization is explained by the growing relevance of the topic of technical modifications of the human body itself. These areas are the active spread of public and private cyber ware programs and the rapid development of technology in improving the human body, psyche, and even the genome through technology, supported by the many medical intervention processes technologization. Understanding how a possible bearer of a cyber-implant will feel in society or how society will react to them will help set the suitable vector for technological developments and further social and psychological research.

Keywords: cyborgization; cybernetic implants; robotics; cognitive implants; technological body modification; attitudes towards cyborgization; cyberpsychology; robot psychology; prosthetics; young people.

Постановка проблеми. Концепт напівлюдини-напівмашини трапляється ще у фольклорних джерелах – згадаймо, наприклад, штучного колоса Галоса з грецьких міфів або Залізного Ганса з однойменної казки братів Грімм. Але саме поняття «кіборг» уперше презентували на конференції НАСА 1960 р. Манфред Клайнс (Manfred Clynes) і Натан Клайн (Nathan Kline). Перший – всесвітньо відомий винахідник, який зміг поєднати кібернетику і живий організм у концепцію «кіборга», другий – відомий психіатр та експерт у галузі психотропних препаратів. Саме вони припустили, що людину можна модифікувати за допомогою імплантатів і різних психотропних речовин, щоб вона могла існувати в космосі без скафандра. Клайнс, який і далі працює над концепцією кіборгів на базі своєї власної теорії сентики (sentics), стверджує, що люди в майбутньому пройдуть ще принаймні чотири кіборгстадії з відповідними генетичними модифікаціями (Gray, 1999).

Для наукової спільноти одним із найважливіших питань є чіткість меж понятійного апарату в рамках цієї теми, які наразі, на жаль, розмиті. Якщо спиратися на роботу Донни Харавей «Маніфест кіборга: наука, технології та соціалістичний фемінізм наприкінці ХХ століття», то будь-які фізичні зв'язки з найпростішими технологіями, як, наприклад, кардіостимулятор або імплантований кардіовертер-дефібрилятор, уже роблять людей кіборгами (Haraway, 2006). Тоді з огляду на цю концепцію кіборгізацією є навіть використання таких модифікацій, як контактні лінзи, слухові апарати, смартфони чи інтраокулярні лінзи, тобто прикладних технологій для підвищення біологічних можливостей людини. Але чи справді використання контактних лінз переносить людину звичайну в розряд кіборгів? Тут постає питання межі того, що робить кіборга кіборгом. Людина, в організм якої вмонтовано витвори новітніх технологій, що забезпечують її життєдіяльність і без яких неможливе нормальне функціонування людського організму, – це вже кіборгізована істота. Але якщо новітні технології можна знімати й одягати, то чи можна це стовідсотково назвати кіборгізованим процесом? Можливо, що так. У 1985 р. Брюс Стерлінг запропонував ідею альтернативного кіборга під назвою «Омар», створеного не на основі використання внутрішніх імплантатів, а скомпонованого на основі зовнішньої оболонки (електричного екзоскелета) (Sterling, 1986). На відміну від класичних кіборгів, які зовні мають вигляд людини, однак є синтетичними всередині, «Омар» зовні виглядає неолюдним, але всередині містить людину (наприклад, RoboCop). Варто зазначити, що в нашому науковому пошуку не знайдено емпіричних досліджень, у яких би респонденти чітко визначали суб'єктивну межу між кіборгом і не-кіборгом.

Крім того, важливим є питання мотиваційного складника процесу кіборгізації: чи роботизація людського організму відбулася внаслідок хвороби, нещасного випадку і людина потребує заміщення якогось органа або кінцівки, чи людина повністю фізично здорова і просто хоче вдосконалити власне тіло заради краси або зручності. На нашу думку, мотивація людини щодо процесу кіборгізації власного тіла може впливати на ставлення до неї інших людей.

Наразі ще рано говорити про такі можливості, але в найближчому майбутньому може також постати питання щодо кіборгізації людського тіла заради пролонгації людського життя. Є ймовірність виникнення залежності людини від роботизованих пристроїв через заміну непрацездатних органів механічними пристосуваннями (протезами, імплантатами), що породить ініціацію умовного безсмертя. Одним з утілень такого безсмертя також буде можливість «відцифрування» особистості і «залиття» її в хмарне сховище або мережу Інтернет. У технологіях людина буде прагнути увіковічнити себе, тому спільна еволюція людини і кібертехнологій – процес, на нашу думку, неминучий.

Основне ж питання, яке цікавить нас зараз, – наскільки сучасна молодь готова до технологічних змін, чи зможуть діти прийняти у своєму оточенні людей, не схожих на них, які використовують протези та імпланти. А також порушити питання, чи самі діти готові змінювати власне тіло заради його вдосконалення і більш зручного функціонування в навколишньому світі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тема ставлення молодого покоління до процесу кіборгізації представлена наразі не так широко, як цього слід було б сподіватися з огляду на нинішній рівень технологізації суспільства. На цей час є порівняно невелика кількість наукових досліджень з цієї тематики, хоча багато з них є вкрай цікавими, оскільки дають не тільки матеріал для роздумів, а й відправні точки для подальших розробок.

Валерій Луков, видатний соціолог, що досліджував тему ставлення молоді до новітніх технологій, і дав визначення поняттю «кіборг» (від англ. *Cybernetic organism* – кібернетичний організм) як біологічного організму, що містить механічні або електронні компоненти. Він вважав, що кіборг-термінологія здебільшого притаманна молодому поколінню як відображення певних експериментів над собою, своїм тілом, своїми можливостями та в загальнопсихологічному значенні – пошуку себе (Юдина, & Попова, 2017). Під його керівництвом у 2016–2017 та 2019 роках проведено дослідження на базі Інституту фундаментальних і прикладних досліджень Московського гуманітарного університету (Луков, 2020), спрямовані на виявлення серед молоді соціальних очікувань від розвитку технологій «поліпшення» людини й можливих побоювань щодо цього процесу. Респондентами були переважно учні старших класів шкіл і коледжів та студенти закладів вищої освіти. Дизайн дослідження обох досліджень був ідентичний і побудований так, що респондентам пропонувалися твердження і три варіанти відповідей: «так», «ні», «важко відповісти». Твердження, використані в опитуванні, відображали п'ять сценаріїв, що були описані в маніфестах трансгуманізму (FM-2030, 1989): поліпшення тіла імплантами (кіборгізація), подолання статевих відмінностей (безстатевість), штучне розмноження, розподіл свідомості й особистості людини в декількох тілах – біологічному і технологічному (розподілена індивідуальність), досягнення необмеженого довголіття.

Дослідження 2016–2017 років, у якому взяли участь 634 респонденти (52,8% – жінки, 47,3% – чоловіки), показало, що жодне із тверджень не набрало навіть половини позитивних відповідей респондентів. Поліпшення тіла імплантами (кіборгізація) виділили як перспективний напрям (відповіді «так») 43,4% молодих людей, досягнення необмеженого довголіття – 45,0%. Ще меншу підтримку дістали штучне розмноження – 32,1%, розподіл свідомості й особистості людини в декількох тілах – біологічному технологічному (розподілена індивідуальність) – 23,6%, найменший рівень підтримки отримала перспектива подолання статевих відмінностей (безстатевість) – 10,9% (Луков, 2017).

Дослідження 2019 року, у якому взяли участь 1206 респондентів (51,8% – жінки, 48,2% – чоловіки), продемонструвало схожу картину: найбільш підтримуваними сценаріями стали «поліпшення тіла імплантами (кіборгізація)» і «досягнення необмеженого довголіття» (в середньому 51% і 38% підтримки, відповідно), а найбільш непідтримуваними – «подолання статевих відмінностей (безстатевість)» і «розподіл свідомості й особистості людини в декількох тілах – біологічному і технологічному (розподілена індивідуальність)» (у середньому, 63,3% і 56,1% реакцій «ні», відповідно).

Відмінності між отриманими даними у 2016–2017 та 2019 роках є, але загальна композиція відповідей одна і та ж сама, хоча дослідники очікували значних змін у відповідях молоді про перспективи трансгуманізму в різні роки. Аналізуючи результати цього дослідження, автори ставлять під сумнів тезу про те, що молодь, або принаймні її абстрактна «значна частина», цілком приймають і підтримують трансгуманістичний підхід до «поліпшення» природи людини (Луков, 2020).

Інше цікаве дослідження, яке провела 2016 р. японська команда дослідників на чолі з професором Кійоши Муратою, присвячене вивченню ставлення молодих людей до кібернетичних технологій, включаючи зовнішні і внутрішні пристрої (тобто імпланти) для покращення людських здібностей, та їх соціального прийняття в Японії (Murata et al., 2017). Дослідження включало опитування студентів японських університетів і складалося з питань, пов'язаних: 1) зі ставленням до нових технологій, 2) з досвідом використання та ставленням до імплантованих медичних пристроїв, 3) з досвідом використання та ставленням до

пристроїв для зовнішнього використання (без вживлення), 4) зі сприйняттям і ставленням до пристроїв, що імплантуються.

Результати опитування японської молоді продемонстрували досить нейтральне її ставлення до нових технологій (968 відповідей), тоді як використання медичних пристроїв, що імплантуються за призначенням лікаря, вона схвалювала. Незалежний вибіркового t-тест підтвердив статистично значущу різницю щодо ставлення респондентів різної статі до використання пристроїв для покращення спортивних результатів на рівні 5% (жінки виступали проти), тоді як не було статистично значущої різниці між ставленням юнаків і дівчат до використання технологічних модифікацій за медичним призначенням і для збільшення тривалості життя. Ставлення респондентів до зовнішніх і вживлюваних пристроїв виявилось різним. Загалом, опитані досить спокійно сприйняли ідею використання зовнішніх пристроїв, а ось ризики, яких можуть завдати імплантовані технології, вони оцінили досить високо (фактично майже сім із десяти респондентів). Респонденти, як правило, були байдужі до використання імплантованих нанотехнологій для розширення можливостей людської пам'яті та обчислювальної потужності. Разом з тим вони здебільшого позитивно поставилися до використання таких технологій для утримання колишніх ув'язнених від повторного скоєння злочинів та боротьби з тероризмом, і негативно – до використання мікроімплантів у військових цілях. Також респонденти продемонстрували відносно високе прийняття можливості використання як зовнішніх, так і імплантованих пристроїв для поліпшення фізичних та інтелектуальних здібностей людини.

У 2018 р. ми провели пошукове дослідження, щоб з'ясувати ставлення української молоді до людей, що мають роботизовані частини тіла (Чаплінська, 2019). У масовому опитуванні українських школярів взяли участь 1439 учнів 8 та 10 класів загальноосвітніх шкіл, гімназій, ліцеїв із різних регіонів України. Як показали його результати, менше ніж половина вибірки респондентів готові були поставитися добре до людини, кінцівки якої замінено комп'ютерними протезами – 48,1%; до людини, що пересувається тільки на роботизованій колясці, – 41,4%; до людини, що не бачить або не чує без комп'ютера, – 40,4%, а до людини, яка говорить штучним, комп'ютерним голосом, – 36,0% респондентів.

Ще одне дослідження стосувалося робототехніки у сфері освіти і було присвячене вивченню етичних дилем, які можуть виникнути в разі впровадження роботів-тьюторів в освітнє середовище (Serholt, & Barendregt, 2014). У 2014 р. під час проведення Міжнародного фестивалю науки в Гетеборзі професори Софія Серхольт і Вольмет Барендрегт запропонували шкільним класам зареєструвати свою участь у дослідженні у форматі семінару під назвою «Роботи у школі: Весело чи моторошно?». У дослідженні взяли участь два дев'ятих класи та один п'ятий клас. Усього брали участь 45 учнів, з яких 17 були в 5 класі та 28 – у 9 класі. Було 26 хлопчиків, 17 дівчаток та 2 учні, які не відповіли на запитання про свою стать.

Семінар розпочався з короткого введення в дослідницький проєкт, після чого було представлено робота Nao від компанії «Aldebaran Robotics». Робот був запрограмований на представлення себе, виконання танцю та взаємодію зі школярами за допомогою розпізнавання мови, чутливості до дотиків, а також довільної поведінки. Учні і вчителі також дозволили ставити запитання. Потім було показано 7-хвилинний відеоролик, що складався із двох частин. Перша частина присвячена роботам у сучасному суспільстві, а також ілюстрації технічних передумов для розпізнавання роботами емоцій. Ця частина відео спрямована на демістифікацію поточного стану технологій, які використовуються в проєкті. Друга частина відео складалася з фрагментів фільмів «Робот і Френк» і «Я, робот». Перший фільм було використано для того, щоб надати позитивну ілюстрацію того, як може виглядати роботизоване майбутнє, можливо, викликати такі почуття, як симпатія та прихильність, тоді як другий фільм мав викликати більш тривожні почуття щодо майбутнього поряд із роботами. Відразу після перегляду відео школярів було поділено на фокус-групи по 3-5 осіб. Учні у фокус-групах спочатку попросили обрати з дев'яти картинок зображення робота, яке візуалізує їхні уявлення про ідеального робота-вчителя. Після цього їх попросили описати,

чому вони обрали саме цю картинку. На всіх ілюстраціях були зображені справжні роботи, а не вигадані. Після цього групам запропонували обговорити та записати свої думки щодо таких чотирьох питань: 1. Що має вміти робити робот у класі? 2. Що роботу в класі має бути заборонено робити? 3. Які дії / який зовнішній вигляд робота вас би зацікавив? 4. Які дії / який зовнішній вигляд робота вас би налякав?

Анкету було розроблено таким чином, щоб охопити набір різних критеріїв з етичних питань та проблемних сфер, пов'язаних з роботами. Метою анкети було з'ясувати, які можливості робота вважаються корисними або проблематичними з погляду школярів, щоб порушити як технологічні, так і етичні питання. Було обрано низку проблемних зон сучасного роботобудування, серед яких, зокрема, антропоморфізм; здатність роботів виявляти емоції; ставлення до взаємодії з роботами; конфіденційність; заміна людей на робочих місцях.

Усі питання в анкеті стосувалися цих відібраних зон. Серед питань були такі: 1. Чи вважаєте ви, що роботи з людськими характеристиками мають бути дозволені в школах? 2. Чи вважаєте ви, що роботи повинні виявляти емоції? 3. Чи могли б ви попросити робота допомогти вам з домашнім завданням? 4. Чи могли б ви потоваришувати з роботом? 5. Чи могли б ви розмовляти з роботом у присутності друзів? 6. Чи могли б ви довіряти роботу? 7. Чи вважаєте ви, що роботи повинні відповідати за свої неправильні дії? 8. Чи вважаєте ви, що роботи мають бути в змозі замінити вчителів у школах? І так далі.

Респонденти відповідали більш позитивно, ніж негативно, щодо використання людиноподібних роботів у сфері освіти. Крім того, більшості школярів здається, що робот може виявляти та інтерпретувати емоції. Однак коли мова заходить про самостійність і прийняття рішень, відповіді показують, що діти загалом радше негативно ставляться до надання роботам свободи оцінювати завдання або приймати самостійні рішення. Крім того, понад половину респондентів вважали, що роботи повинні відповідати за свої помилки, і лише деякі відповіли, що, на їхню думку, у дітей дошкільного віку мають бути вчителі-роботи. Зрештою, питання про конфіденційність та зберігання особистої інформації було визнано більшістю учасників дослідження неприйнятним.

А от Олена Реброва у своїй науковій праці презентувала типологію кіборгізації, визначивши такі її види: 1) заміна втрачених частин тіла аналогічними органами; 2) заміна втрачених частин тіла більш досконалішими; 3) імплантація в тіло абсолютно нових органів, що розширюють фізичні можливості людини.

Перший тип відповідає людській потребі бути рівною з іншими людьми, тобто компенсувати щось втрачене для повноцінного функціонування. Тоді як інші два типи виходять з необхідності розширити природні можливості людського організму. Так, люди з обмеженими можливостями, які втратили кінцівки на війні, унаслідок нещасного випадку або через хворобу, мають можливість вести повноцінний спосіб життя. Так, у Камерона Клеппа три з чотирьох його кінцівок замінено штучними протезами. Адаптація до нових кінцівок після важкої аварії зайняла близько двох років. Тепер хлопець знімається в серіалі, займається спортом і отримує призові місця на параолімпійських іграх. Однак поки що немає такого універсального протеза, який замінив би йому кінцівки у всіх сферах діяльності. І тому для різних занять – ходьби, бігу та плавання – йому потрібні три різних протези.

Другий тип реалізує розширення можливостей людини, яка має недорозвинені органи чуття або ж ці органи функціонують неправильно. Можна навести як приклад Ніла Харбіссона, який від народження погано розрізняв кольори, мав крайній ступінь дальтонізму, тобто бачив світ лише чорно-білим. Тому 2004 р. він хірургічним шляхом прикріпив до основи свого черепа антену, яка збирає інформацію про колір об'єктів, а далі, залежно від частоти, переводить її у звуковий сигнал. Тепер, за словами Харбіссона, він може «чути» різні кольори. Крім того, підключивши антену до телефона через Bluetooth, він може «чути», як на іншому кінці світу сходить сонце або навіть кольори Космосу, якщо під'єднується до Міжнародної космічної станції. Харбіссон – художник і музикант, і таке альтернативне сприйняття світу є родзинкою обраної ним професії (Реброва, 2018).

Харбіссон – кіборг, який, відповідно до звичайного визначення, поєднує в собі органічні і механічні частини тіла для поліпшення певної тілесної дисфункції або розширення можливостей. Хоча, певною мірою, майже кожна друга людина модифікує власне тіло за допомогою кохлеарних імплантів, кардіостимуляторів або навіть контактних лінз. Проте, на нашу думку, у міру того, як технологічні інновації будуть розвиватися, стане все більш звичним модифікувати людські тіла. Наприклад, китайські вчені вже презентували технологію, яка дає можливість бачити предмети в інфрачервоному діапазоні, фактично наділяючи людину здатністю бачити в темряві. Для цього досить нанести на сітківку ока тонкий шар наночастинок, які змушують фоторецептори реагувати на інфрачервоне випромінювання, що зазвичай лежить за межами видимого спектру (Ma et al., 2019). Що, якби люди могли за власним бажанням фільтрувати загазоване міське повітря з його неприємними запахами або чути ультразвук краще, ніж кажани, або, навіть, підняти 20 тонн або мати біонічні крила? Це все підводить нас до третього типу кіборгізації, запропонованого Оленою Ребровою.

Третій тип закладає можливості для модифікації та модернізації людського організму не через медичні показання, а за власним бажанням, для отримання нових можливостей. Так, іспанська художниця Мун Рібас у 2013 р. імплантувала собі в лівий лікоть магнітний сенсор для з'єднання з онлайн-сейсмографом, що відстежує землетруси по всьому світу. Коли десь відбувався землетрус, рука Мун починала вібрувати. Чим могутніший землетрус, тим сильніше тремтить її рука. Художниця називає свою нову здатність «сейсмопочуттям» (Реброва, 2018).

З огляду на представлену вище типологію ми можемо логічно пояснити причини кіборгізації за першим типом (медичні показання), але виникає питання, що штовхає людей на модифікацію власного тіла, які психологічні причини цього явища? Дослідження, яке провели Жан-Крістоф Гігер і Руй Гашпар, дає відповідь на це питання. Учені зосередили увагу на семи типах драйверів, які можуть бути детермінантами поведінкових намірів щодо модифікації власного тіла за допомогою технологій. Так, вони виокремлюють:

1) *екзистенційні драйвери*, які стосуються страху смерті та питань сутності людської природи;

2) *драйвери ідентичності*, розділені на дві великі групи, які охоплюють особистісні мотиви і мотиви соціальної ідентичності. До особистісних мотивів належать експресивна і стратегічна самопрезентація, самовдосконалення, самостабільність. Мотиви соціальної ідентичності пов'язані з прийняттям норм соціальних груп, з якими ідентифікує себе індивід, і посиленням групової унікальності;

3) *ідеологічні драйвери* спираються на індивідуальні ідеологічні схильності (консерватизм або лібералізм) та мотиви групового домінування, пов'язані з домінуючими суспільними дискурсами;

4) *утилітарні драйвери* стосуються усвідомленої практичної корисності та простоти використання цих технологій, сприйняття можливості поведінкового контролю, передбачуваних ризиків та ін.;

5) *епістемічні драйвери* відображають загалом схильність довіряти технологіям, технологічну готовність та «пошук сенсації»;

6) *драйвери соціальної афіліації* стосуються факторів, пов'язаних з потребами в належності та груповому прийнятті;

7) *афективні драйвери* стосуються емоційних чинників сприйняття, або несприйняття цих технологій, а також ситуацій емоційної амбівалентності щодо їх використання (Giger, & Gaspar, 2019).

Як бачимо, останні десять років дослідники активно порушують тему кіборгізації людського тіла, і ми тут не були винятком.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Аналізуючи питання кіборгізації (роботизації), зазначимо, що матеріал отримано із зарубіжних наукових джерел, у зв'язку з чим ці дані не можна абсолютно екстраполювати на українську спільноту. Тема

кіборгізації в різних її площинах – від безпосереднього вживлення технологій у власне тіло до психологічного ставлення до людей, які мають сучасні імпланти, – надзвичайно широка й актуальна, що викликає безперечну потребу в дослідженні ставлення українців до численних аспектів процесу кіборгізації.

Основною метою цієї статті є оприлюднення результатів емпіричних досліджень, спрямованих на виявлення ставлення української молоді до кіборгізації людського тіла, як чужого так і власного.

Методологія. Лабораторія психології масової комунікації та медіаосвіти Інституту соціальної та політичної психології НАПН України в листопаді-грудні 2020 р. провела ще одне всеукраїнське опитування серед учнів уже 7–10-х класів 75 закладів загальної середньої освіти у всіх областях України, крім АР Крим, Харківської, Хмельницької та Одеської областей та м. Київ. Загалом в опитуванні взяла участь 1681 особа, а саме 918 дівчат (54,6%) та 763 хлопці (45,4%).

Опитування складається з кількох розділів. У цій статті ми презентуємо лише частину результатів, пов'язану із взаємодією старшокласників і новітніх технологій (роботів, розумної техніки та програм на основі штучного інтелекту). У межах цього розділу ми розширили шкалу «Ставлення до кіборгізації людського тіла», яка містила два блоки: ставлення до кіборгізації чужого тіла і ставлення до кіборгізації власного тіла.

У першому блоці на питання *«чи поставляться вони до іншої людини добре, якщо дізнаються, що в неї є роботизована частина тіла і без неї вона не може...»* респонденти мали обрати один трьох варіантів відповіді («так», «ні», «важко відповісти»). А далі пропонувалося шість змодельованих ситуацій:

- 1) *ходити*: пересувається тільки на роботизованій колясці;
- 2) *рухатися*: кінцівки замінено комп'ютерними протезами;
- 3) *чутти або бачити*: потрібен спеціалізований протез;
- 4) *розмовляти*: її думки озвучуються за допомогою робота, штучним голосом;
- 5) *мислити*: в її голову вмонтовано спеціалізований імплант;
- 6) *запам'ятовувати*: уся її пам'ять міститься на смартфоні / роботизованому пристрої.

Також ми додали актуальне для сьогодення питання про ставлення до людини, у якій немає фізичного тіла, а вся її особистість відцифрована і завантажена у світову мережу *Интернет*, як відображення філософського питання про надлюдський потенціал.

У другому блоці респондентам пропонувалося обрати відповідь («так», «ні» чи «важко відповісти») на запитання, *чи готові вони змінювати своє тіло новітніми роботизованими технологіями*, і п'ять ситуацій, коли новітні технології або повністю вбудовуються в людське тіло, або вони можуть одягатися і зніматися з тіла за бажанням:

1. А – автономним від тіла приладом підсилити органи чуття (зір, слух тощо); Б – замінити власні органи чуття на їх покращені роботизовані версії;
2. А – автономним від тіла підсилювачем м'язів / кісток; Б – вмонтованим у тіло підсилювачем м'язів / кісток (наприклад, скелет з адамантію, як у Росомахи);
3. А – автономним від тіла розумовим підсилювачем; Б – вбудованим у тіло додатковим мозком (покращувачем пам'яті, інтелекту);
4. А – автономним від тіла перекладачем; Б – вбудованим у тіло перекладачем (щоб можна було розуміти інші мови на постійній основі без зусиль);
5. Вбудованим у тіло «Сокером» (чипом) для прямого під'єднання до інтернету.

П'яте запитання ми запропонували лише з «вбудованим» варіантом, оскільки автономний аналог має майже кожна дитина у своєму смартфоні.

Також до цього опитування ми додали два додаткових запитання для того, щоб прояснити загальне ставлення респондентів до людей з кіборгізованими частинами тіла, а саме: *«Я вважаю, що люди з роботизованими протезами в принципі вже і не зовсім люди»* і *«Я гадаю, що для мене було б проблемою будувати романтичні стосунки з людиною, яка має якусь роботизовану частину тіла»*. Останнє запитання зі зворотним ключем було додано до

опитування у зв'язку з воєнними діями на Сході України (ідеться про повернення українських військовослужбовців після поранень і, відповідно, про їх соціалізацію в мирному житті).

Щоб перевірити власні гіпотези та припущення, ми, описуючи результати дослідження, також використовували питання інших блоків, які не стосувалися до теми кіборгізації (роботизації). Для статистичної обробки даних використано програму SPSS Statistics 22 (частотний і кореляційний аналізи).

Виклад основного матеріалу дослідження. В Україні питання толерантного ставлення до людей з особливими потребами набуло особливої актуальності у світлі повернення військовослужбовців із зони бойових дій на Сході України. Багато хто з військових отримує серйозні фізичні пошкодження і потребує протезів для повноцінного функціонування. Такі випадки підпадають під перший тип кіборгізації – за медичними показниками. Здебільшого така кіборгізація зводиться до протезування як певного процесу заміни втрачених або безповоротно пошкоджених частин тіла штучними замінниками – протезами. Більшість протезів у світі можна умовно поділити на дві групи – косметичні (пасивні) й функціональні (активні). Як ми знаємо, до недавнього часу протези кріпилися до тіла людини механічно і не мали зв'язку з нервовою системою (НС). Вони могли згинатись у залізних шарнірах-суглобах, але для виконання будь-якого руху їхньому власнику потрібно було певним чином регулювати поведінку протеза, вручну забезпечуючи зворотний зв'язок. Набір команд також був досить обмеженим. До того ж потрібно було чимало часу, щоб навчити людину керувати механічними кінцівками. Останнім часом учені зосередили увагу саме на розвитку функціональних протезів і досягли в цій галузі неабиякого прогресу. Вони змогли здійснити неймовірне і приєднати механічні протези до нервової системи людини (Попадюха, 2017).

Нині останнє слово науки в галузі протезування – це біонічні протези, електронні пристрої, що замінюють втрачені органи й кінцівки, взаємодіючи з нервовими клітинами. Їх виробляють зі штучних матеріалів, але людина може управляти ними за допомогою власної нервової системи методом цільової м'язової реіннервації. Його суть полягає в тому, що нерви, які раніше управляли, наприклад, ампутованою кінцівкою, з'єднують зі збереженими м'язами, а ті посилюють сигнали на електронні датчики протеза (Scheck, & Sireess, 2021). Коротко описати схему роботи біонічного протеза можна так: після ампутації кінцівки в організмі людини залишаються рухові нерви, хірурги з'єднують їх із великими м'язовими ділянками. Коли людина думає, що потрібно поворушити, наприклад, пальцем, мозок відправляє сигнал до м'яза. Сигнал фіксується електродами, які відправляють імпульс дротами в процесор усередині протеза до потрібної ділянки. Протез здійснює задуманий рух. І хоча біонічні протези наразі досить популярні, але вони мають ряд обмежень та недоліків. Це, зокрема, ціна (від 10 000 \$ до 100 000 \$), необхідність повного або часткового оновлення дороговартісних деталей, потреба в підзарядці, оскільки час роботи недостатньо тривалий, тощо. Але саме такі протези створюють ілюзію, що травми не було, оскільки діють за принципом «живих» кінцівок і психологічно більш комфортні для користування, ніж механічні.

Під час дослідження ми уточнювали у респондентів, чи мають вони досвід взаємодії з людьми, у яких є роботизовані частини тіла, і лише 15,4% від загальної вибірки зазначили, що вони такий досвід мають. У зв'язку із цим можемо припустити, що відповіді респондентів, найімовірніше, ґрунтуються на їхніх уявленнях про роботизовані частини тіла (протези або імпланти), взятих із засобів масової інформації.

Ставлення української молоді до кіборгізації чужого тіла. Представлене нами дослідження, яке фокусувалося на кіборгізації першого типу (за класифікацією О. Ребрової), ставило за мету дізнатися, як ставиться українська молодь до людей з особливими потребами, що користуються роботизованими протезами.

Як видно з таблиці 1, дівчата демонструють більшу готовність ставитися добре до людей, що мають роботизовані частини тіла, пов'язані із фізичними вадами – не можуть ходити, рухати кінцівками або мають проблеми з органами чуття, тоді як хлопці більш емпатійно готові поставитися до тих, чий проблеми не можна побачити неозброєним оком і в

кого роботизовані частини тіла стосуються когнітивних функцій (мислення або пам'яті). Хоча у відсотковому співвідношенні різниця між відповідями хлопців і дівчат незначна (максимальна відмінність становила 8%), проте можна припустити, що такі результати оцінки ставлення до «фізично помітних імплантів» зумовлені дотриманням соціальних очікувань щодо наявності більш високого рівня емпатії у жінок. Наприклад, нещодавні дослідження (Löffler, & Greitemeyer, 2021) показали, що гендерна роліва орієнтація впливає на самооцінку емпатії, а точніше, жінки оцінюють себе як більш емпатійних порівняно з чоловіками, оскільки вважають, що мають бути такими. Що ж до відмінностей реагування на імпланти для когнітивної сфери, то тут припущення зробити ще складніше, тому що відмінності ці ще менші (максимально становлять 6%) і їх наявність на статистично значущому рівні вимагає підтвердження під час подальших досліджень.

Таблиця 1

**Статевий розподіл відповідей респондентів
щодо їхнього ставлення до роботизації чужого тіла, у %**

Я поставлюся до іншої людини добре, якщо дізнаюся, що в неї є роботизована частина тіла і без неї вона не може...	Хлопчики	Дівчата
ходити: пересувається тільки на роботизованій колясці	77,1	85,0
рухатися: кінцівки замінено комп'ютерними протезами	78,4	83,2
чути або бачити: необхідний спеціалізований протез	76,7	83,8
розмовляти: її думки озвучуються за допомогою роботу, штучним голосом	73,1	76,7
мислити: в її голову вмонтовано спеціалізований імплант	60,4	59,6
запам'ятовувати: уся її пам'ять міститься на смартфоні / роботизованому пристрої	51,6	44,9

У 2020 р. ми висунули *гіпотезу* про те, що українська молодь добре ставиться до людей з роботизованими частинами тіла (протезами/імплантами). Гіпотеза дістала підтвердження.

Як видно з рисунка 1, менше ніж чверть респондентів не готові поставитися добре до людей, що мають роботизовані протези або імпланти. Це свідчить про те, що в Україні молодь досить толерантно ставиться до кіборгізації людського тіла за медичними показаннями. Утім, як ми вже зазначали, лише 15% опитаних мали прямий досвід взаємодії з людьми, що користуються роботизованими протезами (кінцівок, зорових або слухових аналізаторів). Отож, цілком можливо, відповіді респондентів відображають не їхній прямий досвід, а загальну ціннісну життєву позицію.

Найбільш суперечливе ставлення серед респондентів викликають люди з роботизованими протезами когнітивної сфери, тобто у зв'язку з мисленням або запам'ятовуванням. На нашу думку, такий результат може бути пов'язаний з тим, що людям загалом властиво з побоюванням ставитися до того, чого вони не розуміють або якщо принцип роботи їм незнайомий (Carleton, 2016). Більшість людей, власне, розуміють як функціонує мовний апарат, очі, вуха або кінцівки, – більше того, функціонування цих органів має очевидну наочність – людина бачить, як рухається рука або нога, бачить рух зіниці, чує голос, може оцінити реакцію на почутий звук. А робота мозку, процес мислення або запам'ятовування менш наочні. У випадку рухових протезів людина може оцінити

очевидні ризики, а от у випадку роботи мозку це зробити складно, що формує загальний рівень недовіри і навіть страху щодо таких технологій.

Вважаємо, що реакції респондентів на ідею кіборгізації когнітивної сфери певною мірою можна пояснити ефектом «зловісної долини» (Uncanny Valley) – суперечливими сигналами сприйняття. Цей негативний ефект пов'язаний зі страшними, нез'ясованими або невідповідними стимулами із зовнішнього середовища (наприклад, раптовий гучний сміх у невідповідних для цього обставинах). Часто він супроводжується активацією суперечливих когнітивних уявлень (Moore, 2012). Тобто перцептивна напруга виникає, коли людина відносить суб'єкт до певної конкретної категорії, але його зовнішність чи дії цієї категорії не відповідають, таким чином виникають суперечливі переживання. Наприклад, коли гуманоїдна постать сприймається як людина, але водночас починає рухатися, як робот, або має інші фізіологічні або поведінкові риси робота. Цей когнітивний конфлікт переживається як психологічний дискомфорт, дуже схожий на дискомфорт при когнітивному дисонансі (Ferrey, Burleigh, & Fenske, 2015). Якщо раніше, навіть 10 років тому, мова про ефект «зловісної долини» і суперечливі сигнали сприйняття йшла здебільшого в контексті фізичних особливостей людей, що мають роботизовані частини тіла, то тепер, коли протезування стало більш поширеним і вже не викликає такого сильного подиву й відторгнення (про що побічно свідчать результати нашого дослідження), контекст зміщується в площину когнітивних і поведінкових особливостей кіборгізації, інформація про які все ще є малопоширеною і незвичною для більшості людей.

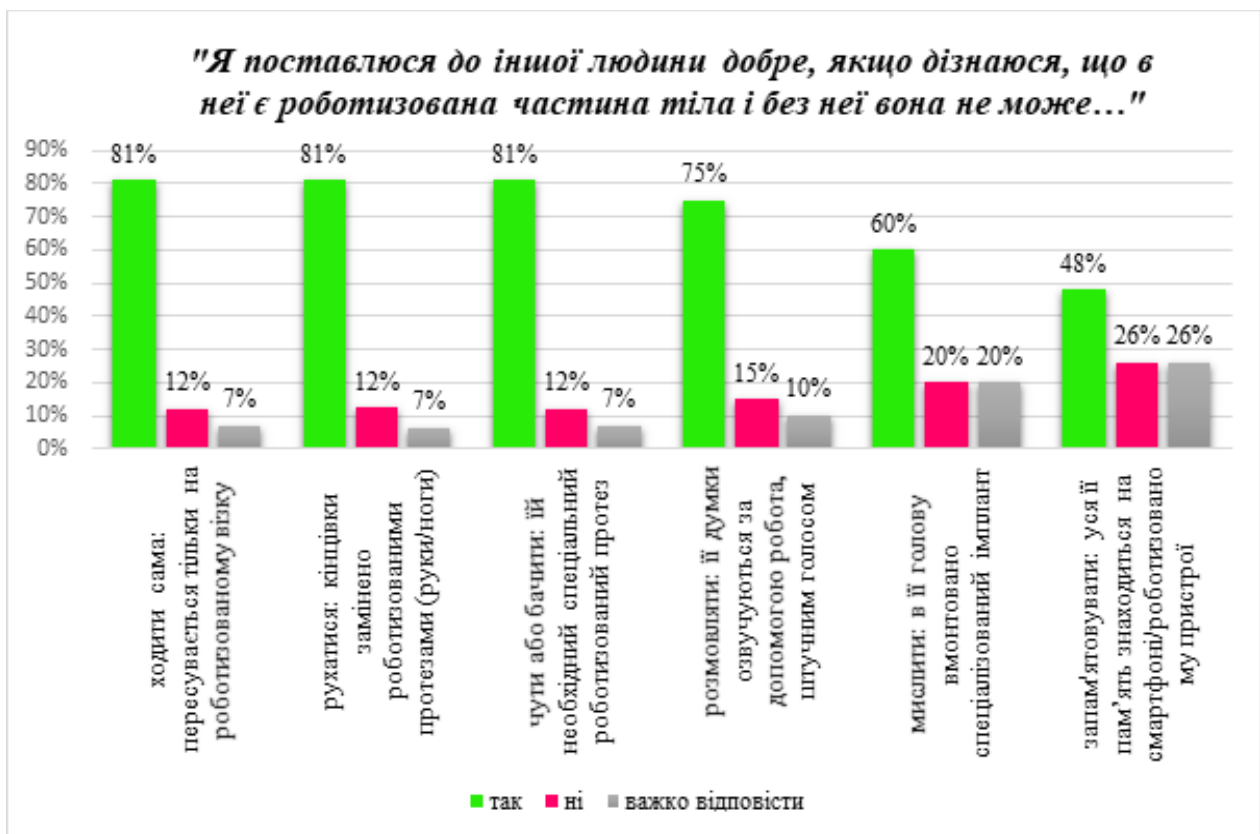

Рис. 1. Ставлення респондентів до кіборгізації чужого тіла (2020 рік)

Додаткові питання, що були поставлені респондентам під час цього дослідження, також підтверджують дані про досить високий рівень прийняття молоддю людей з кіборгізованими частинами тіла. Так, із твердженням «Я вважаю, що людина з роботизованими протезами, в принципі, вже і не зовсім людина» згоду виявили лише 10% респондентів. А 20% опитаних вважають, що для них було б проблемою будувати романтичні стосунки з людиною, що має якусь роботизовану частину тіла. Відповіді

респондентів на це запитання порушують досить серйозну психологічну проблему соціальної дистанції і близьких взаємин з людьми, що мають роботизовані модифікації власного тіла. Отже, респонденти усвідомлюють різницю між ситуацією, коли вони готові добре ставитися до гіпотетичної людини з роботизованими протезами, і ситуацією, коли потрібно будувати з цією людиною романтичні чи дружні стосунки.

Цікавим також нам видається той факт, що 38% респондентів *готові поставитися добре до людини, у якої немає фізичного тіла, вся її особистість відцифрована і завантажена у світову мережу Інтернет*. На нашу думку, це може свідчити про прагнення до однієї із форм безсмертя – безсмертя цифрового. Запит на нескінченне продовження життя (безсмертя, життя після смерті) хвилює уми практично упродовж всього часу існування людства. Відповідь на цей запит завжди намагалися, та й намагаються досі дати більшість релігій. Є і суто комерційна експлуатація порушеної теми: кріозаморожування різної спрямованості або ж відцифрування свідомості й перенесення її на цифровий довговічний субстрат. На цей час такий сценарій розробляється виключно в рамках теоретичної гіпотези.

А проте дослідники не можуть відмовитися від реалізації людиною можливості здобути цифрове безсмертя. Наприклад, Роберт Макінтейр і Майкл Макканна, випускники Массачусетського технологічного інституту (MIT), заснували суперечливий стартап венчурного капіталу, вигравши приз у 100 000 \$ (Weintraub, 2021). Їхня компанія – це ініціатива щодо створення банку мозку під назвою Nectome. Його основна мета, як зазначено на вебсайті компанії (Nectome, 2021), полягає у збереженні і, по суті, архівуванні людської пам'яті. Наразі Nectome зібрав понад 1 млн \$ та отримав федеральний грант 960 000 \$ від Національного інституту психічного здоров'я США для «збереження та візуалізації цілого мозку в наномасштабі». У федеральному гранті прямо згадується можливість «комерціалізації процесу збереження мозку».

Крім бажання здобути безсмертя (а разом з тим позбавити себе від болю, страждань і мук, пов'язаних з фізичною оболонкою, нехай і шляхом відмови від цієї самої оболонки), привабливості ідеї відцифрування та завантаження особистості у світову мережу Інтернет і, відповідно, позитивне ставлення до людей, які це вчинили, додає поточна нереальність такого сценарію кіборгізації. Безумовно, наразі дослідники працюють над цією проблемою, але відцифрування свідомості все ще залишається в статусі теоретичної концепції. Оскільки наразі немає реального досвіду взаємодії з безтілесною відцифрованою свідомістю, – більше того, немає навіть можливості такої взаємодії, то це робить згаданий концепт загалом далеким від реального життя і ставить його в один ряд з футурологічними концепціями «реальної фантастики», на кшталт подорожей з надсвітловою швидкістю. Імовірно, якби така технологія перебувала в не настільки віддаленій перспективі і якби людство мало хоча б мінімальний науково зафіксований досвід її використання, ставлення респондентів до неї могло б бути іншим.

Ставлення української молоді до кіборгізації власного тіла. Досить тісно з попередньою темою пов'язане питання готовності молодих людей змінювати власне тіло за допомогою технологічних модифікацій. Значний історичний бекграунд, який своїм корінням сягає часів створення перших протезів у Стародавньому Єгипті; зростаюча доступність кіборгізації завдяки наявності відкритого коду, відносній дешевості електронних компонентів та збільшенню числа «першопрохідців» – людей, які вже випробували технологічні модифікації тіла на собі; залежність від техносередовища й бажання розширити власні фізичні й психічні здібності – усі ці фактори сприяють прийняттю ідеї про можливість удосконалити тіло таким чином. Але готовність толерантно співіснувати поруч із людиною, що має у своєму організмі, наприклад, біонічний імплант, не дорівнює бажанню замінити на подібний власну кінцівку.

Тому в цій частині дослідження ми запропонували респондентам відповісти, чи готові вони змінити своє тіло за допомогою сучасних роботизованих технологій, надавши кілька прикладів як імплантованих, так і автономних варіацій вищезгаданих технологій.

Як видно з таблиці 2, більший відсоток хлопців, ніж дівчат, готовий змінювати власне тіло за допомогою сучасних технологій, виняток становить лише технологія вбудованого в тіло перекладача (54% дівчат проти 45,6% хлопців).

Таблиця 2

**Статевий розподіл відповідей респондентів
щодо їхнього ставлення до роботизації власного тіла, у %**

Я готовий(-а) змінювати своє тіло новітніми роботизованими технологіями...	Хлопці	Дівчата
автономним від тіла приладом підсилити органи чуття (зір, слух тощо);	52,4	47,6
замінити власні органи чуття на їхні покращені роботизовані версії;	57,7	42,3
автономним від тіла підсилювачем м'язів/кісток;	56,6	43,4
вмонтованим у тіло підсилювачем м'язів/кісток;	61,0	39,0
автономним від тіла розумовим підсилювачем;	50,9	49,1
вбудованим у тіло додатковим мозком (покращувачем пам'яті, інтелекту);	46,1	53,9
автономним від тіла перекладачем;	52,2	47,8
вбудованим у тіло перекладачем;	45,6	54,4
вбудованим у тіло «Сокером» для прямого під'єднання до інтернету.	59,0	41,0

Досліджуючи тему кіборгізації власного тіла, ми висунули *гіпотезу* про те, що молодь буде з побоюванням ставитися до вмонтованих у тіло новітніх технологій, тому радше обиратиме автономні від тіла (тобто такі, які можна одягати і знімати) варіанти покращення.

Що ж до підсилення власних органів чуття, то респонденти віддають перевагу автономним варіантам (37%) проти заміщених (28%), у питанні підсилення м'язів відповіді респондентів розподілилися рівномірно (по 32%), у питанні розумового підсилення перевагу дістали вмонтовані в тіло новітні технології (36%) проти автономних варіацій (28%), таку ж картину можна було спостерігати і в питанні щодо вбудованого в тіло перекладача (56%) порівняно з варіантом технології, яку можна одягнути і зняти (36%) (рис. 2).

З огляду на отримані результати ми наразі не можемо сказати, що висунута нами гіпотеза дістала підтвердження. Але з упевненістю можемо сказати, що понад половину респондентів у 2020 р. не готові були модифікувати власне тіло сучасними технологічними новинками.

І можемо навіть зробити висновок, що більша частина респондентів негативно ставляться до такого явища, як кіборгізація власного тіла. Лише в одному із змодельованих варіантів понад половину респондентів зазначили, що вони готові змінити своє тіло новітніми роботизованими технологіями, а саме: вбудованим у тіло перекладачем. Тобто такої технології, як б завжди і всюди була з респондентами і допомагала їм комунікувати з людьми по всьому світі. Результати цього дослідження можна пов'язати з усе більш зростаючою мобільністю і можливістю відвідувати різні країни, а також з актуальною проблемою мовного бар'єру, оскільки не у всіх країнах громадяни вільно володіють англійською мовою (як певною універсальною). Наприклад, у Франції, Греції чи Італії молодь може зіткнутися з тим, що місцеві жителі володіють лише офіційною мовою країни і не розуміють жодної іншої. А також можна припустити, що бажання мати модифікацію власного тіла у вигляді вбудованого перекладача пов'язане з інтернет-практиками, які

сучасна молодь реалізує. Це припущення ми мали змогу перевірити за допомогою кореляційного аналізу, і воно підтвердилося (табл. 3).

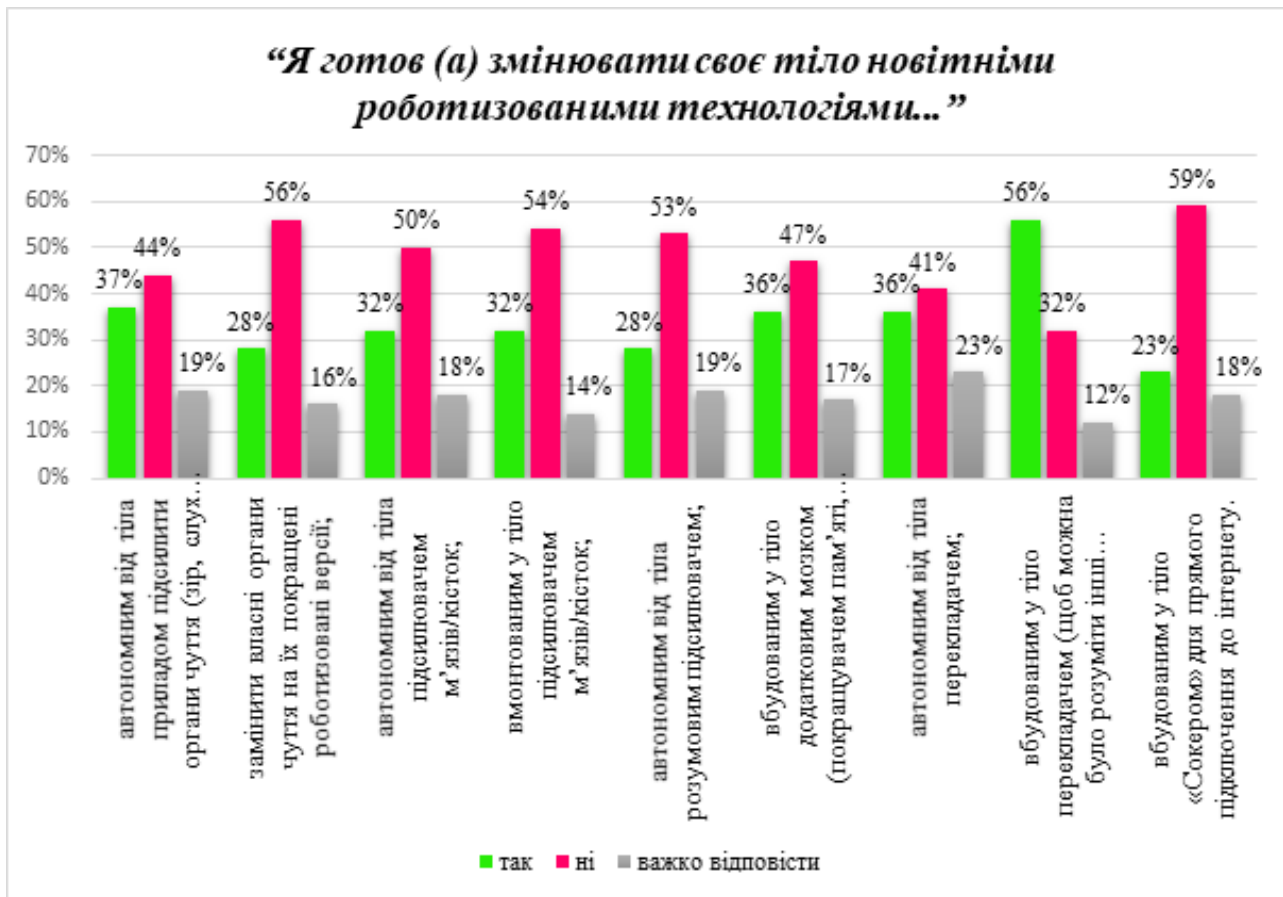

Рис. 2. Ставлення респондентів до роботизації свого тіла

Отже, виявлено зв'язок між бажанням молоді модифікувати своє тіло за допомогою вмонтованого перекладача та інтернет-практиками, пов'язаними з пошуком інформації, навчанням, спілкуванням і творчістю.

Звертає на себе увагу той факт, що не виявлено кореляційного зв'язку між бажанням модифікувати своє тіло за допомогою вбудованого перекладача і бажанням працювати, щоб заробити гроші. Але цю особливість ми можемо пов'язати з віком досліджуваних і тим, що основною їхньою діяльністю на момент дослідження було саме навчання, а не робота.

Повертаючись до частотного аналізу результатів нашого дослідження (див. рис. 2), цікавим, на нашу думку, видається те, що лише 23% від загальної вибірки серед молоді були готові вживити собі «Сокер» для прямого доступу до інтернету. Це може бути пов'язано з тим, що інтернет і так є загальнодоступним явищем і навіть необхідним, особливо в період дистанційного навчання, тому, мабуть, ідея вживлення «Сокера» та доступу до інтернет-мережі 24 години на добу не дістала більш жвавого відгуку в опитуваних. Хоча, досліджуючи цей феномен, ми виявили пряму кореляцію високого ступеня значущості між бажанням вмонтувати собі «Сокер» і кількістю часу, яку дитина проводить за комп'ютером (r -Пірсона = 0,065** при $p \leq 0,010$). Тобто чим більше часу дитина проводить за комп'ютером, тим вищою є імовірність того, що вона з легкістю погодиться на модернізацію власного тіла за допомогою новітніх технологій та вбудує «Сокер» для прямого під'єднання до інтернету в будь-який час і в будь-якій точці планети.

Таблиця 3

Результати кореляційного аналізу щодо зв'язку інтернет-практик сучасної молоді і її бажанням змінювати своє тіло за допомогою вбудованого перекладача

Інтернет-практики	Кореляції
Шукаю інформацію для навчання	,078**
Граю в комп'ютерні ігри онлайн	,036
Веду свою сторінку або щоденник	,019
Знаходжу і завантажую музику, фільми, програми, електронні тексти	,116**
Працюю, щоб заробити гроші	,004
Шукаю інформацію на теми, які мене цікавлять	,138**
Просто блукаю в мережі	,102**
Публікую результати власної медіаторчості (фото, відео, аудіозаписи, анімацію тощо)	,024
Публікую власні статті, відгуки, рецензії	,006
Залишаю коментарі на сторінках соціальних мереж інших інтернет-користувачів	,070**
Збираю і краще впорядковую на своїй сторінці (сайті) інформацію, яку знаходжу в інтернеті	,015
Підтримую дружні стосунки з іншими людьми, спілкуюся	,118**
Ознайомлююся з новинами, поточною інформацією	,081**
Орієнтуюся в цінах, щось купую, оплачую рахунки	,086**
Отримую творчу наснагу, творчі ідеї	,092**
Отримую задоволення, поліпшую собі настрій, розважаюся	,110**

Примітка. * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$, Sig. two-tailed, $N = 1681$

Обмеження дослідження. Аналізуючи шкалу «Ставлення до кіборгізації людського тіла, можемо сказати, що представлені в ній блоки мають свої обмеження. Так, блок «Ставлення до кіборгізації чужого тіла» підсвідомо формує у досліджуваних враження, що об'єкт їхнього ставлення отримав роботизовані частини тіла внаслідок медичних приписів (показників), тобто в результаті травми або хвороби, і, власне, ця кіборгізація не є результатом усвідомленого рішення особистості щодо розширення власних можливостей. А це, зрозуміло, може впливати на реакції респондентів і їхні відповіді. Оскільки людина, що має проблеми зі здоров'ям, автоматично викликає співчуття, тож і технології, які допомагають їй більш-менш активно функціонувати в суспільстві, мають підтримку з боку звичайних людей. Але якби досліджуваним сказали, що роботизована частина тіла, наприклад око, з'явилося внаслідок бажання модифікувати власне тіло, а не тому що людина без неї не може бачити світ, – то чи була б реакція респондентів такою ж доброзичливою і толерантною? Блок «Ставлення до роботизації власного тіла», навпаки, створює у досліджуваних враження, що кіборгізація є бажанням респондента покращити власні фізичні можливості і не є медично обґрунтованою необхідністю.

У подальших дослідженнях ми плануємо врахувати цей недолік і сформулювати питання таким чином, щоб у кожному блоці було чітко визначено мотиви кіборгізації людського тіла, оскільки вважаємо, що це може впливати на ставлення інших людей до таких дій.

Персональний внесок авторів. Чаплінська Ю. С. – постановка проблеми, написання частини теоретичного обґрунтування дослідження, дизайн емпіричної частини дослідження та статистична обробка даних, висунення гіпотез та їх обґрунтування, визначення меж дослідження. Кабанова П. С. – написання частини теоретичного обґрунтування дослідження, висунення гіпотез та їх обґрунтування, написання висновку та окреслення перспектив дослідження.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Як показали результати нашого дослідження, значна частина української молоді добре ставиться до ідеї роботизації людського тіла в разі виникнення такої потреби. Однією з можливих причин, на нашу думку, є все більше поширення толерантності як світоглядної позиції. Такий життєвий підхід особливо характерний для молодих людей. Поняття толерантності передбачає повагу, прийняття і правильне розуміння різноманітності культур нашого світу, інших форм самовираження і способів виявлення людської індивідуальності. Вона протиставляється соціальній несправедливості, поступкам чужим поглядам і переконанням, жорсткому нав'язуванню своєї думки оточенню. Дослідження показують, що загальносвітове та українське суспільство зокрема стають більш толерантними, але наразі йдеться саме про наймолодше покоління. Різноманітність гендерів, форм людського тіла, культурних особливостей викликає у них радше інтерес, ніж відторгнення і неприйняття.

На наш погляд, сучасний медіаринок не тільки чутливо реагує на тенденції толерантності до інакшості, а й підтримує цей тренд, активно залучаючи до рекламних кампаній моделі з особливою зовнішністю, нестандартними «модельними» параметрами і роботизованими протезами замість втрачених кінцівок. Першими тенденцію такого роду запустили локальні бренди одягу, чію цільову аудиторію якраз і становлять молоді люди; уже пізніше її підхопили як великі бренди високої моди, так і масмаркет. Також на користь вищеописаних тенденцій говорить популярність блогерів, що мають нестандартну зовнішність, яку складно розглядати в рамках конвенціональних стандартів краси. Підкреслимо, що тематика таких акаунтів – не подолання труднощів і наближення до загальноприйнятих стандартів зовнішності, а прийняття власної зовнішності й розповідь про свій поточний побут. Наприклад, у соціальній мережі TikTok значним успіхом користуються акаунти людей, що мають роботизовані протези різних частин тіла. Вони легко і з гумором розповідають про своє життя з протезом, відповідають на питання, показують можливості штучної кінцівки, а коментарі до їхніх дописів сповнені захоплених відгуків. Ось тільки кілька таких акаунтів: @itznathanandfam (910 400 передплатників), @cyborgnews (305 300 передплатників), @franklinmejiasc (169 600 передплатників) і т. ін. Потрібно зазначити, що велика частина аудиторії TikTok припадає на віковий діапазон 18-35 років (Куренкова, 2021).

Високий ступінь прийняття інакшості поступово, у майбутньому може розвинути в більш поблажливе ставлення і до модернізації не тільки чужого, а й власного тіла. І справді, уже сьогодні спостерігаємо, як люди за допомогою вживлених у руку чіпів можуть розплачуватися за покупки в магазинах чи відкривати двері квартири одним дотиком. На нашу думку, прийняття таких технологій буде залежати від їх необхідності та буденної зручності.

Перспективи дослідження вбачаємо передусім у доопрацюванні шкали ставлення до кіборгізації людського тіла (див. Обмеження дослідження). Заплановано кілька напрямів дослідження, пов'язаних з кіборгізацією людського тіла. По-перше, дослідження соціальної дистанції між звичайними людьми і тими, хто має роботизовані частини тіла (як за медичними приписами, так і задля збільшення людських можливостей), оскільки, на нашу думку, є різниця між ситуацією, коли респонденти готові добре ставитися до гіпотетичної людини з роботизованими протезами, і ситуацією, коли потрібно будувати з цією людиною

стосунки романтичного чи дружнього характеру. По-друге, дослідження усвідомлення споживачами тих ризиків, з якими може бути пов'язана кіборгізація людського тіла. По-третє, з'ясування характеру ставлення до імплантів та інших варіацій технологічної модифікації тіла. Наприклад, чи готова людина сприймати кіберпротез як модний аксесуар або ж тільки виключно як життєво необхідну альтернативу здоровому органу.

Сьогодні психологічні та соціальні дослідження не встигають за зростанням інтересу суспільства до технологізації і, що важливіше, за самим процесом технологічних розробок. Вивчення кіборгізації та пов'язаних з нею явищ хоч і може здатися завданням, яке дещо випереджає свій час, утім, є однією з найбільш резонуючих із сучасним суспільством тем, яка становить інтерес як для виробників технологічних модифікацій, так і для їхніх можливих споживачів, яких у нашому дослідженні виявилось від 23% до 56% від загальної кількості респондентів.

Вважаємо, що розуміння того, як можливий носій того чи іншого кіберімпланта відчуватиме себе в соціумі або як соціум на нього реагуватиме, допоможе задати правильний, екологічний щодо людського фізичного та психічного здоров'я вектор розвитку як для технологічних розробок, так і для подальших соціальних і психологічних досліджень.

Список використаних джерел

- Куренкова, Е. (2021). *Соцсети-2021: ТикТок взрослеет, Facebook – преимущественно женский, а ленту мы листаем 400 миллионов лет*. Взято из <https://hromadske.ua/ru/posts/socseti-2021-tiktok-vzrosleet-facebook-preimushestvenno-zhenskij-a-lentu-my-listaem-400-millionov-let>.
- Луков, В. А. (2017). Проекты «улучшения» человека: что об их необходимости и последствиях думает российская молодежь? *Знание. Понимание. Умение*, 4, 117–133.
- Луков, В. А. (2020). «Новый человек» по-трансгуманистически и отношение российской молодежи к его основным признакам. *Вестник Международной академии наук. Русская секция*, 1, 58–63.
- Попадюха, Ю. А. (2017). Особливості біонічних протезів верхніх кінцівок. *Молодіжний науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Фізичне виховання і спорт*, 26–42.
- Реброва, А. Д. (2018). Киборгизация тела человека как реализация современных инновационных технологий. *Политехнический молодежный журнал*, 2, 1–7.
- Чаплінська, Ю. С. (2019). Ставлення до роботів та роботизованих протезів: проблеми сьогодення і конструювання майбутнього. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43(46), 229–238.
- Юдина, Б. Г., & Попова, О. В. (2017). *Биотехнологическое улучшение человека как проблема социально гуманитарного знания: материалы Школы молодых ученых*. Москва: Издательство Московского гуманитарного университета.
- Carleton, R. N. (2016). Fear of the unknown: One fear to rule them all? *Journal of Anxiety Disorders*, 41, 5–21.
- Ferrey, A. E., Burleigh, T. J., & Fenske, M. J. (2015). Stimulus-category competition, inhibition, and affective devaluation: a novel account of the uncanny valley. *Frontiers in Psychology*, 6, 249. Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2015.00249/full>.
- FM-2030 (1989). *Are You a Transhuman? Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World*. NY: Warner Books.
- Giger, J. C., & Gaspar, R. (2019). A look into future risks: A psychosocial theoretical framework for investigating the intention to practice body hacking. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 1(4), 306–316.
- Gray, C. H. (1999). *Human Potential, the Information Society, and Cyborgization*. Retrieved from https://www.econstor.eu/bitstream/10419/114261/1/ERSA1999_a124.pdf.
- Haraway, D. (2006). A cyborg manifesto: Science, technology, and socialist-feminism in the late 20th century. In *The international handbook of virtual learning environments* (pp. 117–158). Springer, Dordrecht.

Luffler, C. S., & Greitemeyer, T. (2021). Are women the more empathetic gender? The effects of gender role expectations. *Current Psychology*, 1–12. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s12144-020-01260-8>.

Ma, Y., Bao, J., Zhang, Y., Li, Z., Zhou, X., Wan, C., ... & Xue, T. (2019). Mammalian near-infrared image vision through injectable and self-powered retinal nanoantennae. *Cell*, 177(2), 243–255.

Moore, R. K. (2012). A Bayesian explanation of the 'Uncanny Valley' effect and related psychological phenomena. *Scientific reports*, 2(1), 1–5.

Murata, K., Adams, A. A., Fukuta, Y., Orito, Y., Arias-Oliva, M., & Pelegrin-Borondo, J. (2017). From a science fiction to reality: Cyborg ethics in Japan. *Acm Sigcas Computers and Society*, 47(3), 72–85.

Nectome (2021). *About Us*. Retrieved from <https://nectome.com>.

Scheck & Siress (2021). *The latest technology and materials to help amputees*. Retrieved from <https://www.scheckandsiress.com/products-services/bionic-limbs-prosthetic-technology>.

Serholt, S. & Barendregt, W. (2014). *Students Attitudes towards the Possible Future of Social Robots in Education*. Retrieved from <https://bit.ly/3GzqbX7>.

Sterling, B. (1986). *Schismatrix*. London: Penguin Books Ltd.

Weintraub, P. (2021). *Am I my connectome?* Retrieved from <https://aeon.co/essays/mapping-the-brains-connective-structure-could-unlock-immortality>.

References

Carleton, R. N. (2016). Fear of the unknown: One fear to rule them all? *Journal of Anxiety Disorders*, 41, 5–21. (in English)

Chaplinska, Yu. S. (2019). Stavlennia do robotiv ta robotyzovanykh proteziv: problemy sohodennia i konstruiuvannia maibutnoho [Attitudes towards robots and robotic prostheses: problems of the present and construction of the future]. *Scientific Studios in Social and Political Psychology*, 43(46), 229–238. (in Ukrainian)

Ferrey, A. E., Burleigh, T. J., & Fenske, M. J. (2015). Stimulus-category competition, inhibition, and affective devaluation: a novel account of the uncanny valley. *Frontiers in Psychology*, 6, 249. Retrieved from <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/fpsyg.2015.00249/full>. (in English)

FM-2030 (1989). *Are You a Transhuman? Monitoring and Stimulating Your Personal Rate of Growth in a Rapidly Changing World*. NY: Warner Books. (in English)

Giger, J. C., & Gaspar, R. (2019). A look into future risks: A psychosocial theoretical framework for investigating the intention to practice body hacking. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 1(4), 306–316. (in English)

Gray, C. H. (1999). *Human Potential, the Information Society, and Cyborgization*. Retrieved from https://www.econstor.eu/bitstream/10419/114261/1/ERSA1999_a124.pdf. (in English)

Haraway, D. (2006). A cyborg manifesto: Science, technology, and socialist-feminism in the late 20th century. In *The international handbook of virtual learning environments* (pp. 117-158). Springer, Dordrecht. (in English)

Kurenkova, Ye. (2021). *Sotsseti-2021: TikTok vzrosleyet, Facebook — preimushchestvenno zhenskiy, a lentu my listayem 400 millionov let [TikTok is growing up, Facebook is predominantly female, and we have been flipping through the feed for 400 million years]*. Retrieved from <https://hromadske.ua/ru/posts/socseti-2021-tiktok-vzrosleet-facebook-preimushchestvenno-zhenskij-a-lentu-my-listaem-400-millionov-let>. (in Russian)

Luffler, C. S., & Greitemeyer, T. (2021). Are women the more empathetic gender? The effects of gender role expectations. *Current Psychology*, 1-12. Retrieved from <https://link.springer.com/article/10.1007/s12144-020-01260-8>. (in English)

Lukov, V. A. (2017). Proyekty «uluchsheniya» cheloveka: chto ob ikh neobkhodimosti i posledstviyakh dumayet rossiyskaya molodezh? [Projects to «improve» a person: what do Russian youth think about their necessity and consequences?]. *Znaniye. Ponimaniye. Umeniye*, 4, 117–133. (in Russian)

Lukov, V. A. (2020). «Novyy chelovek» po transgumanisticheski i otnosheniye rossiyskoy molodezhi k yego osnovnym priznakam [«New man» in transhumanism and the attitude of Russian youth to its main features]. *Vestnik Mezhdunarodnoy akademii nauk. Russkaya sektsiya*, 1, 58–63 (in Russian)

- Ma, Y., Bao, J., Zhang, Y., Li, Z., Zhou, X., Wan, C., ... & Xue, T. (2019). Mammalian near-infrared image vision through injectable and self-powered retinal nanoantennae. *Cell*, 177(2), 243–255. (in English)
- Moore, R. K. (2012). A Bayesian explanation of the 'Uncanny Valley' effect and related psychological phenomena. *Scientific reports*, 2(1), 1–5. (in English)
- Murata, K., Adams, A. A., Fukuta, Y., Orito, Y., Arias-Oliva, M., & Pelegrin-Borondo, J. (2017). From a science fiction to reality: Cyborg ethics in Japan. *Acm Sigcas Computers and Society*, 47(3), 72–85. (in English)
- Nectome (2021). *About Us*. Retrieved from <https://nectome.com>. (in English)
- Popadyukha, Yu. A. (2017). Osoblyvosti bionichnykh proteziv verkhnikh kintsivok [Features of bionic prostheses of the upper extremities]. *Molodizhnyi naukovyi visnyk Shkhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukraïinky. Fizychno vykhovannia i sport*, 25, 26–42. (in Ukrainian)
- Rebrova, A. D. (2018). Kiborgizatsiya tela cheloveka kak realizatsiya sovremennykh innovatsionnykh tekhnologiy. *Politekhnicheskii molodezhnyy zhurnal*, 2, 1–7. (in Russian)
- Scheck & Siress (2021). *The latest technology and materials to help amputees*. Retrieved from <https://www.scheckandsiress.com/products-services/bionic-limbs-prosthetic-technology>. (in English)
- Serholt, S. & Barendregt, W. (2014). *Students Attitudes towards the Possible Future of Social Robots in Education*. Retrieved from <https://bit.ly/3GzqbX7>. (in English)
- Sterling, B. (1986). *Schismatrix*. London: Penguin Books Ltd. (in English)
- Weintraub, P. (2021). *Am I my connectome?* Retrieved from <https://aeon.co/essays/mapping-the-brains-connective-structure-could-unlock-immortality>. (in English)
- Yudina, B. G., & Popova, O. V. (2017). *Biotekhnologicheskoye uluchsheniye cheloveka kak problema sotsialno gumanitarnogo znaniya: materialy Shkoly molodykh uchenykh* [Biotechnological improvement of a person as a problem of social humanitarian knowledge: materials of the School of Young Scientists]. Moscow: Izdatelstvo Moskovskogo gumanitarnogo universiteta. (in Russian).

Підписано до друку 10.12.2021 р.
Наклад 300 прим. Зам. № 0403-20

Літературне редагування: *Т. А. Кузьменко*

Переклад та редакція анотацій (англ.): *М. С. Дворник*

Надруковано з оригіналу-макета, виготовленого
в Інституті соціальної та політичної психології НАПН України
Л. П. Черниш

Видавець і виготовлювач ТОВ «Талком»
03115, м. Київ, вул. Львівська, 23, тел./факс (044)424-40-69, 424-56-26
E-mail: ukraina.vdk@email.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4538 від 07.05.2013 р.